

ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ

ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ

ଶ୍ରୀମତୀ

ଶ୍ରୀମତୀ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૩૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ધીમતી અષ્ટાશુભી

વિષય ૪ : ૩

ધીજતો જ્વાળામુખી:-

શ્રીયુત ભાઈ ચુનીલાલ હીરજી સોઢાણાવાળા.
સામ્રાત નિવાસ   જાન (આફ્રિકા)

સ્નેહ-સમર્પણ

શ્રીયુત ભાઈ ચુનીલાલ હીરજી કોટેચા

જન્મ (આફ્રિકા)

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

ઝડાની વીરપ્રસુતા ભૂમિમાં ‘ સોઢાણા ’ નામક ગામમાં
લોહાણા-ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ લઈ, ન્હાની વયે ઈસ્ટ
આફ્રિકા જેવા દૂર દેશાવરે જઈ, સત્યનિષ્ઠા ને પ્રમાણિકતાને
નજરસમીપે રાખી, આપળગથી આગળ વધતાં આજે
ઈસ્ટ આફ્રિકાના એક સાહસિક વેપારી તરીકે આપની
ગણના થાય છે.

જ્ઞાતિ, સમાજ ને દેશોન્નતિના પ્રત્યેક કાર્ય માટે
આપના હૃદયમાં રહેલી ધગશનો અનુભવ પોરબંદરમાં
આપણા પ્રથમમીલન વખતે મને થયો.

આપની સાહિત્યરસિકતા, નિરભિમાનપણું, ગરીબો
પ્રત્યે દયા તથા મારા દરેક સેવાકાર્યમાં આપની સહૃદયતા
ને પ્રોત્સાહકવૃત્તિ આદિ સફળોત્તેથી આકર્ષાઈ, જનની
જન્મભૂમિના એક યુવકરત્નના સ્નેહસંબંધને ચિરંજીવ
સ્વરૂપ આપવા, ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્યમાં એકે
અવાજે વખણાએલું ‘ ધીખતો જવાળામુખી ! ’ નામક
મારું આ પ્રકાશન આપને જ અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.
આપનો સ્નેહાકાંક્ષી

સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

લોહિતો વેપાર	૪-૮-૦
ધીખતો જ્ઞાનામુખી	૪-૮-૪
અંધકારપર પ્રકાશ	૨-૮-૦
વનિતાની વાતો	૩-૦-૦
અખળાની આત્મકથાઓ	૨-૮-૦
મહીલાઓની મહાકથાઓ	૩-૮-૦
વિશ્વલીલા	૨-૦-૦
કળિયુગની વાતો	૧-૮-૦
આદર્શ ચરિત્રાવલિ	૧-૪-૦

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય
૧૨૩, ગુલાલવાડી, મુંબઈ, ૪

સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળા, પુસ્તક ૯ મું.

ધીખતો જવાળામુખી !

(લોહીના વેપારનું અનુસંધાન)

(સામાજિક નવલકથા)

લેખક :

સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા

જામેજમસેદ ઓફિસ,

બેલાર્ડ હાઉસ, કોટ, સુન્ધ

પ્રકાશક :

નારાયણજી ગેરગદાસ ડોસા

વિત્તીય : સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૨૩, ગુલાબવાડી, સુન્ધ, ૪

વિક્રમ સંવત્ }
૧૯૮૪ }

{ ઇસ્વીસન
૧૯૨૮ }

કિંમત રૂપીઆ સાઠાચાર.

All rights reserved
by the Publisher

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-રંગદ
૧૩૮૩૧

Printer :

Keshav H. Sheth ; at Khadayata Mudran Kala Mandir
Raipur, **Ahmedabad**

1 st. Edition:
January 1928.

પ્રસ્તાવના

‘આ’ પછી ઔરવશીલ આર્યસંસ્કૃતિની હાંસી કરીને તરૂણોમાં બેઠીલીની આગ સળગાવી તમે શામાટે ગુજરાતમાં સામાજિક બંડની ધૂની સળગાવો છો ? ‘લોહીના વેપાર’ પ્રગટ થયા પછી અનેક મિત્રોએ મને આ સવાલ પૂછ્યો છે અને આજે આ ‘લોહીના વેપાર’ના અનુસંધાનમાં એ સવાલનો હું જાહેરમાં જવાબ આપવાની તક લઉં છું.

મારી નવલકથાઓ ગુજરાતનાં તરૂણો અને તરૂણીઓએ પ્રવૃક્ષ હૃદયે વધાવી લીધી છે તે વિષે તો કંઈ જ શક નથી. ‘લોહીના વેપાર’ ને તરૂણ ગુજરાતે આપેલો હર્ષભર્યો આવકાર જ સિદ્ધ કરે છે કે આપણો તરૂણ વર્ગ હાલની અંધેર સામાજિક દશાથી ત્રાસી ગયો છે અને તેઓના વિચારો પ્રગટ કરવામાં મારી કલમ નિમિત્ત-માત્ર થઈ છે. અલભ્ય અથવા ભણેલા, સંસ્કારી અથવા અસંસ્કારી, હાહેરી અથવા મામડીઆ—અમે તેવાં યુગલો જો જરા પણ વિચાર કરવાનો શ્રમ લે તો તેઓના દીક્ષમાં કોઈને કોઈ કારણસર અસંતોષની આગ સળગ્યા વિના રહેતી નથી. આપણા સંસાર તદ્દન રસહીન થઈ ગયા છે. આપણા જીવનમાં ઉત્સાહ નથી, હૃદયમાં આશા નથી, મન-જમાં સુદ્ધિ નથી અને શરીરમાં તાકાત નથી. અપવાદ જેવાં થોડાંક યુગ્મો બાદ કરતાં આપણાં બધાંય યુવાન યુગલો પશુની પેઠે જ જેમ તેમ દહાડા પૂરા કરે છે અને શરીરધર્મ બળવવાની અનિવાર્ય ફરજને લીધે જ તેઓ ખાય છે, પીએ છે, અને વંશનો વેલો વધાર્યા

કરે છે. જીવનમાં કંઈક હેતુ હોવો જોઈએ એવું ભાન જ સેંકડે નેહું માણસોને નહિ હોય. પરદેશી રાજ્યસત્તાને લીધે આપણે જગતના બીજા વિજ્ઞાની દેશોની પેઠે ભૌતિક દિશામાં પ્રગતિ કરી શક્યા નથી. સૈકાઓ થયાં પરતંત્રતાની બેડી આપણા હાથપગમાં પડેલી હોવાથી આપણી નૈસર્ગિક શક્તિઓ કટાઈ ગઈ છે. અંગ્રેજ સરકારની સ્થાપના થયા પછી એ પ્રગતિવંત પ્રજાને મ્લેચ્છ સમાન ગણી તેનાથી બાર જોજન દૂર રહેવાની આપણી વૃત્તિને લીધે જગતની નવી નવી પ્રગતિઓની માહિતી મેળવવાની પણ આપણે દરકાર કરી નથી. અંગ્રેજ સરકારે સરકારી ઑરીસમાં ફક્ત કારકુનગીરી કરવા પૂરતી જ આપણને કેળવણી આપવાથી આપણી પ્રજા ‘જ્ઞાન’ ને પણ પેટ ભરવાના સાધનરૂપ જ માનતી થઈ છે અને તેથી ઓગણીસમી સદીના અંતીમ ભાગમાં થયેલા ‘કેળવાયલા ગૃહસ્થો’એ પણ પોતાના અંગ્રેજી જ્ઞાનથી પ્રજામાં ‘બડા સાખ’ ગણાવા શિવાય વિશેષ ઉકાળ્યું નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણી હાલત ધોખીના કૂતરાથીય નપાવટ થઈ ગઈ છે. આ નવલકથાનો હેતુ આ દશાનું ગુજરાતને ભાન કરાવવાનો છે.

આપણી આર્યસંસ્કૃતિ જગતની ઉત્તમોત્તમ સંસ્કૃતિ છે તે વિષે કંઈ શક છે જ નહિ. ભગવાન મનુ જેવા સ્મૃતિકાર આર્યાવર્ત શિવાય બીજા ક્યાં દેશે ઉત્પન્ન કર્યા છે ? પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી અંબાઈ ગયેલા આપણા નવા વિચારકો અને યુરોપીયનો ભલે રોમનોને પ્રથમ કાયદાશાસ્ત્રીઓ માની લે ; પણ સમાજશાસન અને સમાજની સુવ્યવસ્થા માટે મનુસ્મૃતિ જેવી ઉત્તમ સ્મૃતિ કોઈ પણ સ્મૃતિકારે રચી નથી અને ભવિષ્યમાં એથી સુંદર સમાજરચના ઘડવાની આવી કોઈ બતાવી શકશે કે કેમ તે વિષે મને ગંભીર શક છે.

ત્યારે સમાજ સામે આ બખાળા શા ? આર્યસંસ્કૃતિનો આવો કૂર બ્યંગ શા માટે ? સમાજમાં બંડરૂપી જવાળામુખી ધીખા-

વવાની આ ચેષ્ટા શા કારણે? આવા પ્રશ્નો મને પૂછવામાં આવશે. એનો સચોટ જવાબ એ જ છે કે આપણે આપણી ગૌરવશીલ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને સ્મૃતિ શાસ્ત્રોને તો ક્યારના ધોળાને પી ગયા છીએ. આજે આપણે જેને ધર્મ માનીએ છીએ તે ધર્મ છે? જેને સમાજશાસન કહીએ છીએ તે સમાજશાસન છે? જેને સાતિ-વ્યવસ્થા કહીએ છીએ તેમાં તેનો અંશ માત્ર છે ખરો? ધર્મની ગાદીપર તો આજે “દમ્ભ” અને “સ્વાર્થ” નામના રાક્ષસો ચઢી બેઠા છે અને અલભ્ય-વહેમી-પરતંત્ર-ગુલામી મનોદશાને લીધે એ રાક્ષસો આપણી પ્રજાને મરજી પડે તેમ નવાવે છે અને પ્રજા તે જ પ્રમાણે નાચે છે.

સુધારાને નામે સુધારકો હિંદુસમાજને છિન્નભિન્ન કરી નાખવા માગે છે. યૂરોપની દ્વંદ્વા ધાધરી પહેરી રાતે ડાન્સ કરવા જતી સ્ત્રીઓની પેઠે આપણી સ્ત્રીઓને છૂટી મૂકી દઈ સુધારકો સંસારનું સત્યાનાશ વાળવા ચાહે છે અને આદર્શ હિંદુ ગૃહિણીને બદલે કાપેલા ટુંકા વાળવાળી, પતિ સાથે ભાગ્યે જ ભોજન કરતી પાશ્ચાત્ય રમણીઓ આ દેશમાં પેદા કરવા માગે છે એવો કેટલાકો આક્ષેપ મેલે છે; પણ તે આ નવલકથાને લાગુ પડતો નથી. આપણી સ્ત્રીઓને કાંઈ એવી સ્વચ્છંદતા આપે તોપણ તેઓ તેનો ઉપભોગ કરવાની નથી; કારણ કે આર્યસંસ્કૃતિની છાપ પશ્ચિમના ગમે તેવા પ્રદાર છતાં આપણા દીલ્લપરથી ભુંસાવાની નથી. હાલમાં તરૂણ ગુજરાત-તરૂણ ભારતવર્ષ જે પ્રયંત્ર પોકાર પાડે છે તે આર્યસંસ્કૃતિ કે વર્ણશ્રમ ધર્મ સામે નથી પણ એ સંસ્કૃતિ અને એ વર્ણશ્રમની થયેલી અધભોધમ વિકૃતિ સામે છે.

પ્રજાને ગમે કે ન ગમે પણ અંગ્રેજોની સત્તા આ દેશમાં સ્થાયી થયા પછી આપણી પરિસ્થિતિમાં આસમાન જમીનનો ફરક પડી ગયો છે એ ખીના કબૂલ્યા વિના ચાલે એમ છે જ નહિ. અંગ્રેજ કેળવણી

પણ મુશ્કેલી પ્રજાની બેદીલી માટે કારણભૂત છે તેની હું ના પાડતો નથી; પણ જે પરિસ્થિતિ આવીને ખડી થઈ છે તેની સામે થયા વિના આપણો છૂટકો જ નથી.

વિચારકોએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે પ્રથમ પ્રજા ગામડાંમાં ઘડાતી હતી—હવે શહેરમાં ઘડાય છે. પ્રાચીનકાળમાં આ દેશમાં મોટાં શહેરો હતાં, પણ તે બહુ જ ઓછાં. વળી એ શહેરોનો આધાર ગામડાંપર હતો. આજે ગામડાંનો આધાર શહેરોપર છે. ન્યારે પ્રજા ગામડાંમાં ઘડાતી હતી ત્યારે વર્ણશ્રમ ધર્મનો સમ્પૂર્ણ અમલ થતો હતો અને એ ધર્મ તે વખતે પાળવાનું શક્ય હતું. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પોતપોતાના કાર્યમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા અને જે જેના વધુ સહવાસમાં આવે તેની સાથે જ લગ્નગ્રંથિથી બંધાઈને સંસારી થવાનો આખી માનવજાતનો સ્વાભાવિક ગુણ હોવાથી એ ચારે વર્ણો પોતપોતાની વર્ણમાં જ વહેવાર ચલાવતી. આમ હોવા છતાં કોઈ શૂદ્રમાં ક્ષાત્રગુણ જણાય તો તેને ‘શૂદ્ર’ જ રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નહોતી. એવા ઉન્નત શૂદ્ર માટે જે વર્ણના તેનામાં ગુણ હોય તે વર્ણ સ્થાન કરી આપતી અને આવા ઉદાર નિયમને લીધે કોઈપણ વર્ણની શક્તિ એણે જતી નહિ. મત્સ્યગંધા માછણ હોવા છતાં તે રાણી થવાને યોગ્ય જણાઈ તો આર્યાવર્તના ઉંચામાં ઉંચા ક્ષત્રિય કુળે તેનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. વાલ્મિકિ પારથી હોવા છતાં તેનામાં બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ થવાથી આજે તે ઋષિ તરિકે પૂજ્ય છે. વ્યાસ મુની પરાશર અને મત્સ્યગંધાના વ્યભિચારથી પેદા થવા છતાં આજે પણ હિંદુઓ તેને “લગવાન” ગણે છે અને શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જેવા વ્યાસ મુનીને પૂજ્ય માનતા હતા એ વાત મહાભારત સિદ્ધ કરે છે. અર્જુન અને લીમ પ્રવાસમાં ગયા ત્યારે કોઈ ને કોઈ રૂપ અને ગુણવંતી રમણીને પરણી આવ્યા હતા અને એ રમણીઓનો તેમના કુળે સ્વીકાર કીધો હતો. આ પરથી સમજાશે કે પ્રાચીન વર્ણશ્રમ ધર્મ એટલો બધો વ્યાપક છે. કે તેમાં આખા

જગતનો સમાવેશ થઈ શકતો અને એ ઉદાર વ્યાપક ભાવનાને લીધે જ ભારતપર અનેક પરદેશીઓનાં ધાડાં આર્યા છતાં ભારત ટકી રહ્યું છે અને એ એકવારના પરદેશીઓ આજે પ્રગ્નમાં એવી રીતે ભળી ગયા છે કે તેમનાપર પરદેશીપણાની છાપ પણ જણાતી નથી. ખીજાને પોતાના કરી લેવાની આ શક્તિ (power of assimilation) જ્યારથી આપણે ગુમાવી બેઠા ત્યારથી જ આપણું સાચું પતન શરૂ થયું છે અને આજે આપણી હાલત કર્ણાજનક થઈ પડી છે તેનું મુખ્ય કારણ આ શક્તિનો અભાવ છે.

પ્રાચીનકાળમાં ગામડાંમાં પ્રગ્ન થડતી હતી તે હું ઉપર કહી ગયો છું. ગામડાંમાં ગુરૂ પાસે અથવા આશ્રમમાં જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી યુવાનો રાજધાનીમાં જતા તે ફક્ત પોતાની શક્તિ બતાવવા માટે ! તેમના જીવનનો મોટો ભાગ તો ગામડાંમાં જ જતો અને તેથી ગામડાંમાંના પોતાના વર્ણની કન્યાઓમાંથી તેઓ પોતાની જીવનસખી શોધી લેતા. જો કોઈ યુવાન રાજધાની યા કોઈ ખીજા મોટા શહેરમાં જઈતે કોઈ ખીજા વર્ણની કન્યાને પરણી લાવતો તો તેના ગામમાં તેના જ વર્ણમાં એ કન્યાનો સ્વીકાર કરવાની પ્રથા ચાલુ હોવાથી તેને નાતબંધારની જાડી ડાંગતું તો કડીપણુ દર્શન થતું નહિ. પરિણામે સુખી, સંતોષી અને પ્રેમાળ યુગલો મહાન પ્રગ્ન સર્જવાને શક્તિવાન થતાં.

આજે આમાંનું કાંઈપણુ છે ? આજે તો માંડ માંડ હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો થતાં જ સોળ સત્તર વરસનો યુવાન શહેરની કોલેજમાં ભણવા જાય છે. હાઈસ્કૂલ સુધીના નિર્દોષ બાળજીવનને “ બચકર ” ગણીને આપણા “ વડીલો ” એ એ અરસામાં કુમારો અને કુમારિકાઓને એકખીજાથી જૂદાં ભણાવવાની ગોડવણુ રાખી છે ; પણ સોળ સત્તર વર્ષે—યૌવનના આરંભમાં જ્યારે કુમાર અને કુમારિકાના શરીરમાં યૌવનની કુંપળો ફૂટે છે ત્યારે અચાનક તેમને કોલેજમાં

મેળાં કરવામાં આવે છે । જે વયે સ્ત્રીપુરુષ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં જે પરિવર્તન થાય છે તે જે વયે, અચાનક કુમારો અને કુમારિકાઓનો મેળાપ થવાથી બનતે લાલ્લપીળાં દેખાવા માંડે છે અને યૌવનના આરંભમાં સ્વાભાવિક આવેશને લીધે જે કાંઈ પ્રેમનાટક લજવાય તો “ પવિત્રતાના ઈગ્નિરક્તરો ” અંગ્રેજ કેળવણીને કટકે કટકે ગાળો દેવા માંડે છે. માની લો કે વડીલોના અંકુશ નીચે રહેનારા યુવાનો કાંઈ છૂપા પ્રેમના તમાશા ન લજવે ; પણ આ વયે કોલેજમાં અનેક કામની યુવતીઓના સહવાસમાં આવવાથી તેમના દીલમાં કંઈ પણ લાગણી ન પ્રગટ તે બનવા ભોગ છે ? કુદરતી રીતે જે પોતાની ભાવી પત્ની કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે યુવાન અનેક જાતની કલ્પના કરવા માંડે છે. તેને શકુંતલા, ઉર્વશી, જ્યુલીએટ અને ડેરડીમોનાના સ્વપ્નાં આવવા માંડે છે અને પછી ? પછી કાંઈ સુભગ દિને ગામથી બાપાજીનો તાર આવે છે : “ લગ્ન નક્કી કર્યાં. જલદી આવો ! ” અહીંથી જે આપણા કર્ણ નાટકનો પ્રથમ અંક શરૂ થાય છે અને છેલ્લો પરદો મૃત્યુ સમયે જે પડે છે.

સ્વર્ગસ્થ નવલરામે લખ્યું કે “ ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે ને બાઈનું મન તો ચુકામાં ! ” આ વાક્યની સારી અસર થઈ અને આપણે “ બાઈઓ ” ને પણ ભૂગોળ ને ખગોળથી માહિતગાર બનાવવા માંડી. પણ તેને પરિણામે દુરસદના વખતમાં થોડીક વારતાઓ વાંચનારી અને બનીકનીતે સ્ત્રીઓની સભામાં જનારી સ્ત્રીઓ પેદા થઈ છે. એથી આપણો શુકરવાર વળ્યો નથી. આગલા જમાનામાં એટલે કે અદારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં શિક્ષણ જેવું કંઈ નહોતું ત્યારે પુરુષ સ્ત્રીનું ગુજરાન કરતો—તેના બાળકનો પિતા ગણાતો, અને દીકરાને પરણાવી નાતમાં નામ કાઢવાને આતુર રહેતો. સ્ત્રી ઘરકામ કરતી—વ્રતતપ આદરતી—સારી રસોઈ કરી બજાવતી—અને દીકરાને ત્યાં દીકરા જોઈને કંકુ ઉછાળતી, મરી જવામાં જીવનનું સાર્થક માનતી. પછી પુરુષો ભણ્યા એટલે કારકૂનો

બન્યા ! તેમની સ્ત્રીઓ પણ કોઇ દહાડો “ સાહેબ ”ની “ મહમ ” સાથે વાત કરે એવા ધરાદાથી પુરૂષોએ તેમને લણાવી. પરિણામે સ્ત્રીઓમાં થોડીક ડાલીઓ પેદા થઈ. પુરૂષોમાં લણેલા વહેંતીઆઓ પેદા થયા. આ વહેંતીઆઓ અને આ ડાલીઓના સ્વભાવમાં સમાનતાનો વિશેષ અંશ હોવાથી એવાં યુગલો સુખી થાય છે. પણ મોટે ભાગે એવાં યુગલો સંધાતાં નથી. નવા જમાનાની ડાલી અલણુ જડસુ પતિ પામે છે અને નવા જમાનાનો યુવાન તદન અલણુ વહેમી પત્નીને ગળે ખાંધી લાવે છે. પરિણામે સંસારમાં રોજ પ્રખર જ્વાળામુખી ધીખ્યા જ કરે છે. સ્ત્રી કાં વંડી જાય છે, દેવદર્શન પાછળ ઘેલી બને છે, સખીઓ અને સખાઓને ત્યાં રખડતી થઈ જાય છે અથવા આપઘાત કરી માર્ગે લાગે છે. પુરૂષ ભમાટ થઈ જાય છે, પોતાના જેવા સ્વભાવની સ્ત્રીઓ પાછળ રખડ્યા કરે છે અથવા ચિંતા ભૂલવાને બદલે કોઈ કેફનો આશરો લે છે. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં યુવાન સ્ત્રી પુરૂષોના દીલમાં કઈ જાતની આગ સળગે છે તે આ નવલકથાના પાત્રોના જીવનપરથી જણાઇ આવશે. બે હાલની જ સ્થિતિ એક બે દાહેકા ચાલુ રહેશે તો યુવાનોના દીલમાં સળગતી અસંતોષની આગ કેવું ભયંકર રૂપ લેશે તેની કલ્પના જ થઇ શકતી નથી. હાલમાં ધુધવાતો અસંતોષનો ધુની જ્વાળામુખી રૂપે ફાટી નીકળે તે પહેલાં ગુજરાતને એક ચેતવણીરૂપે આ નવલકથા રચવામાં આવી છે અને તેને લીધે તરણુ ગુજરાત બે આજની વિકૃત સામાજિક દશા સુધારવાને જરાપણુ તૈયાર થશે તો મારી મહેનત સફળ થયલી લેખાશે.

મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે મેં નવી સમાજરચના સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. મારા વિચારો સત્ય જ છે એવો હું દાવો કરતો નથી ; પણ જ્યાં સુધી એ વિચારો ભ્રમાત્મક પૂરવાર ન થાય ત્યાં સુધી મારે મન તો તે સત્ય જ ગણાશે. ખુદ્દિનો ઈન્કારો કોઇ પણ એક વ્યક્તિ પાસે હોઇ શકે જ નહિ. આથી ગુજરાતના

વિચારકો આ પ્રશ્નોની ચર્ચા હિપાડી હાઈ તરફ ગુજરાતને સત્ય તારવવામાં સહાયજીત થવાને બહાર આવશે, એવી મારી તેમને વિનંતિ છે. કાંઈ ચિત્તે, મારીતારી કર્યા વિના નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિથી આ નવલકથાની ગમે તેવી ટીકા કરવાનો સર્વને હક્ક છે અને ગુજરાતના ટીકાકારો, વિચારકો અને સમાજસેવકો પોતાની મરજી પડે તે રીતે આ નવલકથાની ચર્ચા કરશે એવી મને આશા છે. મારા હાઈ વાંચનારને જાહેરમાં ટીકા કરવાને બદલે ખાનગીમાં જ વિચારોની આપણે કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે મારી સાથે થત વહેવાર કરવાની કૃપા કરવી.

નવેમ્બર ૧૯૨૮ }
 બેંગલોર હાઉસ, ૬૫: મુંબઈ.
 તા. ૧ લી નવમ્બર ૧૯૨૮

સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	શિર્ષક	પૃષ્ઠ
૧	ક્રાંતિલાલની પ્રતિમા	૧
૨	પ્રેમની મસ્તી	૧૧
૩	“ જ્ઞાતાંની વસમી વિદાય ”	૧૬
૪	રાધાનાથ	૨૩
૫	સુમિત્રાનું બોયલર ફાટયું !	૩૦
૬	રાજદારી ચર્ચા	૩૫
૭	સામાજિક પુનર્ચના	૪૫
૮	દીલ ખુલ્યાં	૫૦
૯	વાણીઆઓનું સાજનું	૫૮
૧૦	જ્યા સાસરે જાય છે.	૬૮
૧૧	પાલધરપર પરાક્રમ	૭૩
૧૨	વેશ્યા વીફરી	૮૦
૧૩	રાધાનાથ બન્યો	૮૭
૧૪	લલિતા ડેદ	૯૩
૧૫	જ્યાપર હુમલો	૯૮
૧૬	બે માશુકનો પ્રિયતમ	૧૦૬
૧૭	મિસ પોલ	૧૧૨
૧૮	યૌવન ! યૌવન !	૧૨૦
૧૯	છન્દુ ગળડ્યો	૧૩૧
૨૦	મિશનમાંથી વિદાય	૧૩૭
૧૨	લલિતાની ખરીદી	૧૪૫
૨૨	દેવીના સ્વાગતની તૈયારી	૧૫૩

પ્રકરણ	શિર્ષક	પૃષ્ઠ
૨૩	હું દાર પીઉં છું	૧૫૮
૨૪	લલિતા અને રાધાનાથ	૧૬૪
૨૫	હિમાલયની દેવી	૧૭૧
૨૬	સમન્સ નીકળ્યા	૧૭૭
૨૭	રાધાદેવી મંદિરમાં	૧૮૬
૨૮	તારાની જળ	૧૯૮
૨૯	લલિતાનું વેર	૨૦૭
૩૦	મકરંદનો પ્રેમ	૨૧૮
૩૧	પોલિસની તપાસ	૨૨૭
૩૨	હાઇકોર્ટમાં તપાસ	૨૩૭
૩૩	“અમે પતિપત્ની છીએ”	૨૫૦
૩૪	કાયદાનો ભોગ	૨૬૦
૩૫	પશ્ચાતાપ	૨૬૭
૩૬	પોલનું પત્ર	૨૭૫
૩૭	શ્રીકાંત શેઠ	૨૮૧
૩૮	બહેંતીઆઓનો દાયરો	૨૮૮
૩૯	ઇન્ટરવ્યુ	૨૯૮
૪૦	તાજમહાલમાં	૩૦૫
૪૧	તમારો પડયો	૩૧૩
૪૨	પશ્ચાતાપ	૩૨૦
૪૩	પોલનું પરાક્રમ	૩૨૯
૪૪	ઉપસંહાર	૩૪૩

મહીલાઓની મહાકથાઓ

(લખનાર: બહેન લક્ષ્મીબાઇ ગો. ડોસાણી

તંત્રી : સમાજજીવન : સહતંત્રી : 'લોહાણાવિજય')

સરળ ભાષા અને સ્વતંત્ર રચના માટે બાણીતાં થયેલાં બહેન લક્ષ્મીના હાથે લખાયેલા આ પુસ્તકમાં ૨૩ નાની મોટી વાર્તાઓ છે: તેમાંની એકેએક વાર્તામાં આજે હિન્દુ-સંસાર - રંગભૂમિપર લજવાતા બુદ્ધાબુદ્ધા હૃદયવિહારણ પ્રસંગો છે. એ કલ્પનાના તરંગો નથી, પણ બુદ્ધિબુદ્ધિ બહેનોનાં અંતરનાં દ્વાર ઉઘડાવી આલેખેલી મહાકથાઓ છે.

શારીરિક-માનસિક કબ્જેડાં, લગ્નનાં ભયંકર પરિણામો, વાસના, દભે ને ધર્મના ઇન્કરદારોની પોલ, કન્યાવિક્રય, આળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્નના વરબોળા, મંદિરોના ગોટાળા, ન્યાતના નબળોદિયા પટેલોનું ન્યાયને નામે ફારસ, અસહિષ્ણુતા, સ્વાર્થાન્ધ નરપશુઓના સ્વપત્ની સાથે વ્યભિચાર, મહિલા-શ્રમેનું પોકળ, આદિ અનેક ઘટનાઓ દરેક વાર્તામાં એવી ગુંથવામાં આવી છે કે વાંચનારને બાણે તે આંખ સામે અત્યારે જ ખનતો ખનાવ હોય તેમ લાગ્યા સિવાય નહિ રહે.

અરે ! આમાંની માત્ર એક જ વાર્તા વાંચવાથી તમારાં ખરચેલાં નાણાં વસુલ થઇ જશે. ગુજરાતી ટુંકી વાર્તાઓમાં આવું હૃદયસ્પર્શી પુસ્તક કદી પ્રગટ થયું નથી. ઊંચા એન્ટીક કાગળપર કળામય છપાઈ, પાકું સોનેરી પૃદ્ધું, નયનરંજક ચિત્રોવાળા દળદાર પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ આજે જ મંગાવો. લખો :

વ્યવસ્થાપક : સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૨૩, ગુલાલવાડી, મુંબઈ, ૪

આ ધીખતો જ્વાળામુખી વાંચતા પહેલાં તમારે

લોહીનો વેપાર

(સચિત્ર સામાજિક નવલકથા)

વાંચવી પડશે.

ગુજરાતી ભાષામાં આજ સુધી કદિ બહાર ન પડેલી એવી, હિંદુસમાજના પ્રત્યેક પ્રશ્નની તદ્દન સ્વતંત્ર અને નિર્ભયપણે ચર્ચા કરનારી આ એક જ સ્વતંત્ર નવલકથા છે. તમે ભલભલી વાર્તાઓ વાંચી હશે પણ આનંદમાં ગરકાવ કરી દેવા સાથે ગુજરાતના હિંદુ-સમાજના ઉદ્ધારની ચાવી તો તમને આ નવલકથા જ બતાવશે.

તમે ‘લોહીનો વેપાર’ જોયો તો હશે પણ એ ‘વેપાર’ નીચે કેવો ભયંકર જ્વાળામુખી ધગધગી રહ્યો છે તે જાણો છો? તમે કદિ હિંદુ બાલિકાને લગ્નમંડપમાં મંગળકેરા ફરવાનો ઇનકાર કરતી જોઈ છે? રિવાજ પ્રમાણે પતિ થઈ બેઠેલા પત્થરને લોખંડના ચણા ચવાડનાર દ્રૌપદી કદિ નજરે નિહાળી છે? લગ્નમંડપમાં ઘોડેસ્વાર થઈ આવેલા વરરાજાને ભર્યા મહાજનમાં ‘ભાઈ’ કહી પુકારનારી સિંહણસમી આર્યપુત્રી જોઈ છે? બબ્બેવાર તોરણેથી વર પાછો વાળનારી કુસુમકળીની અજબ સ્વતંત્રતાનો પ્રભાવ કદિ તમે અનુભવ્યો છે? આ બધા ચમત્કારો તમને ‘લોહીનો વેપાર’ બતાવશે! આજે જ ‘લોહીનો વેપાર’ તમારી લાયબ્રેરી માટે વસાવી લો.

તેમાં સામાજિક બંડ છે, નવું સમાજમંદિર રચવા માટેનાં વિધાન છે, દબ્બી સમાજ સુધારકો ને દબ્બી ધર્મની પોકળનો પ્રકાશ છે, ને બીજું કંઈ એવું એવું છે કે જે તમે આજદિન સુધી ન જોયું હોય; આઠ આઠ મનોમુગ્ધકર ચિત્રો, અપ-ટુ-ડેટ આઈન્ડીંગ; એન્ટીક પેપરપર ડ્રામાય છપાઈ; છતાં આ દળદાર ગ્રંથની કિંમત ફક્ત રૂપિયા સાઠાચાર.

લખો :

વ્યવસ્થાપક : સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૨૩, શુભાલક્ષ્મી, સુબધ, ૪

ધીખંતો જવાળામુખી !

(‘સોહીના વેપાર’નું અનુસંધાન)

DREAMING when
Dawn's Left Hand
was in the Sky.

I heard a Voice within the
Tavern cry.

· Awake, my Little ones,
and fill the Cup,
Before Life's Liqueur in its
Cup be dry.'

Omar Khayyam :

પ્રકરણ ૧ બું.

કાંતિસાલની પ્રતિજ્ઞા.

મનોરમ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં મહાલવાનો માનવમાત્રને અધિકાર છે. આશાના મિનારા ચણવા, એકાગ્ર ચિત્તે અનેક રમ્ય મનોરથો ઘડી તેમાં તક્ષીન થઈ જવું અને એવી તંદ્રસ્થ સ્થિતિમાં પળભર સ્મિત કરી લેવું—એ લ્હાવો કેને નથી ગમતો ? પણ માનવીઓનાં એવાં સ્વપ્નોનો ફલિતાર્થ થાય છે ખરો ? કાષ્ઠક વિરલ વ્યક્તિ જ જીવન-મંત્રો સફળ કરી શકે છે ને આત્મી સફળતા પ્રાપ્ત થતાં મહત્તા મળે છે.

ગુજરાતનો-ભારતનો આ મંથનકાળ છે. આજે સ્વપ્નાં જોવાની દરેકને હોંસ છે. અનેકની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અવનવા રંગોથી રંગાયા કરે છે ને એ બધા આશાના મિનારા વૈશાખ કે મહા માસના કોઈ કાળ ચોવડીયામાં તૂટી પડે છે ! મનુષ્યો-ડાહ્યા મનુષ્યો સમજે છે કે અમુક વ્યક્તિનાં લગ્ન થયાં-હવે એ સંસારી થયો-પરણીને પરવારી ગયો-એનાં માથાપ ગંગા ન્હાયાં. પણ પરણનારની સ્વપ્નસૃષ્ટિ આગમાં બળીને ખાખ થઈ ગઈ છે કે નહિ ? તેની તપાસ કરવાની નવરાશ કોઈને મળતી નથી.

જ્યા જન્મી-સંસ્કારી થઈ-એની વિચારસૃષ્ટિમાં સુમધુર ભાવનાના સ્વર્ગિય યુષ્માના છોડ ઉગ્યા-એ સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતારવા તત્પર થઈ. એ સમયના એના મુઝ હૃદયમાં કેવા અનિર્વાચ્ય આનંદ પ્રકટયો હશે ? કેવા મસ્ત આનંદની એ ભોળી થઈ હશે ?...પણ નહિ. સમાજને એ ગમતું નહોતું. રૂઢીના ગુલામોને એની સ્વર્ગિય કુલવાડી બેઠતી નહોતી. એ સ્ત્રી થાય, સુકુમાર ઉજ્જવલ સ્ત્રીજીવનનો લ્હાવો લે તે હિંદુસમાજથી સદન થતું નહોતું. એના માથાપને એની ખીલતી જીવાની કણાં જેવી ખટકા. હર્ષદરાયે એના સ્વતંત્ર જીવનપર પરાણે પારકાની મહેર મારી. કાંતિલાલ એના આલોકનો ને પરલોકનો માલીક બની બેઠો ને એ વીફરી. શાંત, કલાગરી, સ્વપ્નાં જોતી તરંગી મુઝ્યા બંડોર બની. ઈન્દુલાલે એને સાથ દીધો. સમાજની બળતી હોળીમાં એ પણ દાઝ્યો. જ્યાએ કાંતિલાલ સામે યુદ્ધ પોકાર્યું. એ ધવાઈ પણ શરણે ન ગઈ. એનો હીયકરો પતિ અદાલતમાં ગયો. જ્યા ને ઈન્દુલાલના પવિત્ર જીવનપર ગંભીર આરોપો મૂકાયા ; પણ કાયદાની બેધારી તલવાર કાંતિલાલને જ હણી ગઈ. હર્ષદરાયની જીભાનીથી જ્યા “ચોર” ન ગણાઈ. ખીજ સાક્ષીઓએ ઈન્દુલાલને વ્યભિચાર અને પરસ્ત્રીહરણના બહોતાનમાંથી બચાવી લીધો. સહૃદય ન્યાયાધિશે સમાજસુધારાની બહાર કરી. જ્યા અને ઈન્દુ નિર્દોષ કરી અદાલતમાંથી બહાર આગ્યાં. કાંતિલાલ બેઠો પડી

ગયો. તેનું જીવન ઝેરમાં મળી ગયું. તેની નિરાશા અસહ્ય થઈ પડી. તેના દીકરામાં ભડભડ ક્રોધાગ્નિ જળવા લાગ્યો. જ્યાં ગમે તે રીતે નભાવવી, ગમે તે રીતે તેના પર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપિત કરવું એવી પાગલ ધૂન તેને આવી હતી. માજીસ્ટ્રેટના ચુકાદાએ તેને દીલો કરી નાખ્યો. હતાશ હૃદયે તે ઘેર ગયો ને ઘેર જઈ પોતાના નસીબને ગાળ દેવા લાગ્યો. એની મનોદશા શરાબની ઘેરી કંકમાંથી ધીમે ધીમે સાવધ થતા દારૂડિયા જેવી હતી. એક પળે એને એમ લાગતું કે મારી બૂલ થઈ. જ્યાં સમજાવીને બદલથી એ તેનો સ્વામી બની શક્યો હોત. પણ એણે હિંદુપતિનું કાળજીનું શસ્ત્ર વાપર્યું ને જ્યાં એને શરીરબૂખ્યો પશુ માની એડી. ક્રાંતિલાલને પોતાના વર્તન માટે જરા જરા શોક પામ્યો ; પણ નિરાશાની પ્રચંડ આંધી એના પશ્ચાતાપને ઉગાડી દેતી ને તે વેર લેવા માટે પાછો તત્પર થઈ જતો.

તે ટ્રામમાં બેસી અદાલતમાંથી ઘેર આગ્યો. સેંડર્સ્ટ રોડ પર એક આલીશાન આલીમાં તે રહેતો હતો. તેની આલી મુંબઈની બીજી અંધારી પાંજરાપોળો જેવી નહોતી. તેના રૂમમાં પ્રકાશ પ્રવેશી શકતો હતા. રાયરચીકું તેણે ફીક ફીક વસાવ્યું હતું. એકદરે મુંબઈના ભક્તોને તેની રૂમ બેવી ગમે એવી હતી ; પણ ક્રાંતિલાલને આજે તે ખાવા ધાઈ. એની ઝોરડી તેને સ્મશાન જેવી લાગી. અંદર જઈ ટોપી ને ફાટ કાઢી તે આરામખુરશી પર પડ્યો ને કપાળે હાથ દઈ બાજે એનાં માથાપ આજે જ મરી ગયાં હોય તેમ ગંભીર શોકમાં ડૂબી ગયો.

“ એ રાંડે મને લોખંડના ચણા ચવાડ્યા. એનો બદમાશ બાપ પણ પોતાની વડેલ દીકરીની બદારે ધાયો. એ ગઈ તો જલ્દનનમમાં ગઈ ! પણ મારી આખર પર પાણી ફેરવતી ગઈ તેનું શું ? લોકો એનો પાગલ ભાવનાવાદ થોડો સમજી મરવાના છે ? લોકો તો એમ જ કહેશે કે ભાઈસાહેબ પાણી વગરના હશે એટલે ગૈરી બીજા સાથે

નાસી ગઈ. આવું ક્ષણકે મારાથી સહન થતું નથી. એ અદમાસ બસાને ઠેકાણે ન લાવું તો હું મારા બાપનો દીકરો નહિ—” તે બબડ્યો. તેની નજર સામે જ્યાની ચિત્રવિચિત્ર મૂર્તિઓ ખડી થઈ. મંગળ-કેરા કરવાનો ધનકાર કરતી જ્યા, અમદાવાદથી સુરત આવતાં સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં તેની સામે વિપમ સમસ્યા રજુ કરતી જ્યા, સુરતના શયનગૃહમાં તેની પ્રથમ રાત્રીનું ખૂન કરનાર જ્યા અને અંતે મુંબઈમાં તેને લોખંડના ચણા ચવાડી નાસી ગયલી જ્યા : જ્યાનાં આ વિધવિધ સ્વરૂપો સામે તે દાંત કચકચાવી રહ્યો. જો તેનું આસતું હોત તો તે જ્યા અને ઈન્દુલાલને જીવતાં ને જીવતાં સળગાવી દેત ને તે સાથે તેમને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી દેનાર માજીસ્ટ્રેટને પણ કાળાપાણી મોકલી દેત. કમનસિમે તે એ દિશામાં લાચાર હતો અને તેથી અર્થહિન ગુસ્સામાં જ તેનું કંઈક આશ્વાસન હતું.

સાંજે છ વાગવા આવ્યા હતા. જ્યા ‘નાસી’ ગઈ ત્યારથી તેની ખોલીમાં ભયંકર અરાજકતા પેસી ગઈ હતી. બાબુના કાષ્ઠ લોજમાંથી તે લાણું મંગાવતો અને ખાધા પછી વાસણો ન ખૂટી જાય ત્યાં સુધી વાસણો મંગળતાં નહિ. ઘોતીઆં એટલાં મેલાં થઈ ગયાં હતાં કે ઘોખી પણ પાછી સફેદી લાવી શકશે કે કેમ તે વિષે શંકા હતી. ખીંડીપર ગમે તેમ વસ્ત્રો લટકતાં પડ્યાં હતાં. અભરાઈપર પંડેલા ખાંડના પાત્રમાં કીડીનું લક્કર આમથી તેમ ઘૂમી રહ્યું હતું અને ઘણા દિવસથી ખોલી સાફ ન થવાથી અદ્યો પણ આવતી હતી. એક છુદ્ધ સ્ત્રી—એ અદામની ઐરી—કાંતિલાલના પગની જૂતી ચાલી જતાં એના ઘરની આવી દશા થઈ હતી : જતાં એને પોતાના પાપ માટે ચાલુ પસ્તાવો થતો નહોતો.

“એ સાળી મારી આખરે ક્ષણકે લગાડી ગઈ.” આ એક જ વિચાર હવે તેના મગજમાં ઘૂમી રહ્યો હતો. “જો હું એને ન નમાવું. જો એની પાસે મારા છુટ માફ ન કરાવું તો મારી જાણતી

લાગે—મારી સાત પેઢીને કલંક લાગે ને આખી દુનીયા મને હીચકારે
પાયલો ગણે. ” તે બબડ્યો. જીવકાર ડોશીનો ‘ સપૂત ’ પોતાની
જાણતીને ન લગવવા માટે હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
જ્યા કાર્ટમાંથી જતી તેના તરફ તિરસ્કારભરી નજર ફેંકી ચાલી ગઈ
હતી. માજીસ્ટ્રેટે તેનું લગ્ન ગેરકાયદેસર ફરાવ્યું હતું. તેનો સસરા
છેલ્લી ઘડીએ જ્યાના પક્ષમાં જઈ પોતાના જમાઇનું નાવ ફાવી
એકા હતો. ખરેખર, ક્રાંતિલાલની મનોદશા કંટાળી હતી. એક બાબુથી
તેની અભણ મા સુરતથી લાંબા લાંબા તુમાર મોકલી જ્યાને વશ
કરવાના તગાદા કરતી હતી. બીજી બાબુએ અંગ્રેજ સરકારની અદા-
લતે રાજેશ્રીને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા હતા.

“ કેમ ક્રાંતિલાલ ! શું થયું ? ” ક્રાંતિલાલની ચાલીમાં રહેતા
એક સનાતની વકીલ વીજે માજે જતા જતા ક્રાંતિલાલને બેઠું સના-
તન ધર્મનો કિલ્લો તુટ્યો કે નહિ તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી બોલીમાં
ટાકિયું કરતા બોલ્યા.

“ માજીસ્ટ્રેટે બંને બદમાસોને છાંડી દીધા. ”

“ That's monstrous ! *It's a serious miscarriage of justice ” વકીલ સાહેબ બોલ્યા : “ આ
આધુનિક નાસ્તિક ફેળવણીનું પરિણામ. ”

ક્રાંતિલાલ કંઈ ન બોલ્યો. વકીલ સાહેબ સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન
ખાસી કરવાને આતુર હતા. પણ ક્રાંતિલાલ ચર્ચા કરી શકે એમ નહોતું.
તેથી તે ગજવામાંથી સોપારીનો કટકો મ્હોમાં નાખી બોખા દાંતોએ
ચાવતા ચાવતા બોલ્યા ગયા.

દશ પંદર મિનિટ વધી ગઈ. ક્રાંતિલાલ કંટાળીને સીગારેટ સળ-
ગાવી ધુમાડો કાઢવા લાગ્યો. એવામાં તેના પરમ મિત્રો નીશાનાથ

નાણાવટી અને કુનૈયાલાલ આવી લાગ્યા. આવતાંવાર નીશાનાથે મંગળાચરણ કર્યું: “ Why do you look so depressed and pained ? It's rotten* જ્યાં ગઈ તો જહન્નમના ખાડમાં ગઈ ! તારી નાતમાં કન્યાના ક્યાં તોટા છે ? ”

“ સત્ય છે. ” કવિ કુનૈયાલાલ બોલ્યો: “ ગયું તે ગયું. તેનો શોક મિથ્યા છે. ”

“ આપણો કુનૈયો શીલસુફ પણ છે હો ! ” નીશાનાથ હસ્યો.

“ કવિ એટલે દષ્ટા ! કવિ શીલસુફ હોવો જ જોઈએ ” કુનૈયાલાલે જવાબ આપ્યો.

કાંતિલાલને આ લવારામાં રસ ન પડ્યો.

“ જો કાંતિ ! આમ “ સીરીઅસ ” થશે તેથી જ્યાં પાછી આવવાની છે ! ” કુનૈયાએ દીલાસો દીધો.

“ નહિ આવે એમ ? ”

“ શા માટે ન આવે ? ” નીશાનાથ ખંખાર્યો: “ હું કાયદા-પોથીના મારા ઉંડા જ્ઞાનને આધારે કહું છું કે હજુ પણ તું જ્યાંનો કાયદાસર પતિ છે—”

“ જન-જન-પતિવાળા ! માજસ્રે તે કાંતિલાલના લગ્નપર જ પૂજો મૂકી દીધો. ” કુનૈયાલાલ આટલું બોલી ખડખડ હસી પડ્યો: “ હિંદુ લલનાઓમાં આવી માથાફરેલ વાઘણ હું કદી પણ શકતો નથી. ”

“ કાંતિલાલ ! તું ગભરા ના. તારે જ્યાં જોઈતી હોય તો હું લાવી આપીશ.”

---

*તું આટલો ખધો દિલગીર કેમ થઈ ગયો ? ”

“ શી રીતે ? ” મહા મહેનતે કાંતિલાલ દુઃખદ સ્વરે બોલ્યો.

“ કાયદાથી દોસ્ત, કાયદાથી ! કાયદો આ વીસમીસદીમાં અલ્લા-
હીનના કાનસનું કામ કરે છે. જે કાયદો જ્યાં તારી પાસેથી ખૂંચવી
લઈ શકે તે જ કાયદો તને જ્યાં પાછી અપાવી શકશે.”

“ સ્પષ્ટ વાત કરને ? ”

“ જે વાત એમ છે કે તારાં લગ્ન કાયદાસર હતાં કે નહિ
અથવા હિંદુ સમાજમાં સુધારણા કરવાની જરૂર છે કે નહિ તે વિષે
નદ્રાજન જેવું લાંબુલય ભાષણ કરવાની માજીસ્ટ્રેટની ફરજ નહોતી.
તેની સામે એ જ સવાલો હતા. જ્યાંએ ચોરા કરી હતી કે નહિ ?
ઘનદુલાલ પરઝૂમીદરણ અને વ્યભિચાર માટે દોષિત હોવા કે નહિ ?
આ એ સવાલોનો નિર્ણય આરોપીઓની તરફેણમાં કરીને માજીસ્ટ્રે
તેમને છોડી દીધા છે; પણ હજી હિંદુ લોકો ક્યાં મરી ગયો છે? કાયદા
પ્રમાણે તને તારા પત્નીપર રાહતવાટનો દાવો લાઇકાર્ટમાં માંડવાનો
લક્ષ છે અને હું તને ખાત્રીથી કહું છું કે ઉપરથી આકાશ નીચે
ઉતરે તો પણ ‘ હિંદુ લોકો ’ તને દગો દેવાનો નથી.” નીશાનાથે વકી-
લાત શી ચીજ છે તેની પ્રતિતી કરાવા.

કાંતિલાલના હતાશ હૃદયમાં આશાનાં કિરણો પ્રગટ્યાં. તે જરા
મલક્યો.

“મારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી. એ એકવાર મારા ઘરમાં
આવે ને હું એને બતાવું કે હું એનો પતિ છું એટલે બસ !—”

“ એ તો ઘડીના છદ્મ ભાગમાં બની શકશે. એ તારી ગૈરી છે
તેની અમદાવાદ કે સુરતના મહાજનથી ના પડવાની હતી ? ”

“ નહિ. ”

“ થયું ત્યારે. નાહક આમ આજે બાપ કાકા મરી ગયા હોય
તેવો શા માટે બની બેઠો છે ? એ સાળી જવાની છે ક્યાં ? પેલો

બદમાસ ઈન્દુ એને ક્યાં સુધી રાખશે ? મને એવા ખંડખોર અને ઉદ્ધત યુવાનોનો સારો અનુભવ છે. એ બદમાસો ભાવનાવાદી સ્ત્રીઓનાં મગજ ચકરાવી નાંખે છે તે થોડા દિવસમાં જ તેને જૂના રમકડાની પેઠે છોડી દે છે. ”

“ એ રાંડ એકલી પડશે ત્યારે જ એને ખખર પડશે ! એ જશે ક્યાં ? ”

“ કાંદાવાડીમાં ! ” કનૈયાલાલ બોલ્યો અને ત્રણે જણ નિર્જનતાથી હસી પડ્યા.

“ નીશાનાથ ! તું સાચું કહે છે કે હાઇકોર્ટમાં હું ફાવીશ ? ”

“ સાચું નહિ તો જૂહું ? તું મારો અભિન્ન હૃદયમિત્ર છે. તને હું કદી ય આડે રસ્તે દોરું ખરો ? ”

“ નહિ...ત્યારે હું રાહટવાટનો દાંતો માંડું ? ”

“ Most certainly. એ શિવાય બીજો રસ્તો જ નથી. ”

“ કાલે વાન !... ” કાંતિલાલે પુનઃ અદાસતને આશરે જવાનો વિચાર કર્યો.

“ ચાલ, હવે જરા ગમી ઉઠાવીએ. ખ્યાલા કાઢ ! ” કનૈયાએ ચૂસના કરી. કાંતિલાલે તરત કાચના ત્રણ ખ્યાલા રજુ કર્યા. નીચેના ભૈયાની હુકનમાંથી સોડા મંગાવવામાં આવી અને ઝોરડી ખંધ થયા બાદ કનૈયાએ ગજવામાંથી “ બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ ” ની પાઇન્ટ કઢાડી. ખ્યાલા ભરાયા તે હજવાયા. શરાબની કેકમાં જ્યાંને કટકે કટકે ગાળો દેવાઈ અને કાંતિલાલે જ્યાપર વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પ્રકરણ ૨ ભું.

પ્રેમની મસ્તી.

જ્યા અને ઇન્દુલાલ નિર્દોષ હરી ડ્રાઈમાંથી ભીમશરાફની ચાલીમાં આવ્યાં ત્યારે ઉભયનાં વદનપર હાસ્ય ઝળહળી રહ્યું હતું. આ હાસ્યે ભીમશરાફની ચાલીમાં વસતાં ધર્માધ સ્ત્રી પુરુષોના હૈયાં ખાળી નાખ્યાં. આ ઉદ્ધત, અદમાસ, નાસ્તિક યુવાન અને યુવતી અદાલતમાંથી નિર્દોષ હરી છુટી આવશે એવી તેમને આશા નહોતી. હવે તેમની ખાત્રી થઈ ગઈ કે હડહડતો કલિયુગ આવ્યો છે. બ્રીટીશ ન્યાયપર પ્રજો મુકાયો છે અને ધર્મ રસાતળ પહોંચી ગયો છે. એક હિંદુ સ્ત્રી પોતાના ગમે તેવા પતીની સામે થાય, તેના ઘરમાંથી નાસી જઈ પરપુરુષને આશરે રહે અને છતાં સતી હોવાનો દાવો કરે એ બીના ધર્મને હનુમાનના ગોદડાની પેઠે શરીરની ચારે બાજુએ વીંટાળી ફરતા આ એશિયા ગણાટોની કલ્પનામાં પણ આવી શક્તી નહિ. તેમની ખાત્રી હતી કે જ્યા અદમાસ છે, ઇન્દુ અદમાસ છે અને આ બે અદમાસોને તેમની ચાલીમાં વસવાનો જરા પણ અધિકાર નથી. જ્યા અને ઇન્દુના એળાથી આ પવિત્રતાનાં પૂતળાઓ અલગ થઈ જતાં હતાં. જ્યાનું અસામાન્ય સ્ત્રીત્વ, તેની ઝળહળતી પ્રતિભા, તેના વદનપરની તેજસ્વી જ્યોતિ, તેના નયનોનું દૈવી નૂર-એ સર્વ આ હુકમરોને અમર કરવાને અસમર્થ હતું. ભીમશરાફની ચાલીની અનેક ધર્માધ ભામટીઓ વેશ્યાવૃત્તિપર જીવતી હતી. તેમના ભામટા નમાસા પતિઓ કુપાળપર દોઢ ધંચ લાંબું ટીલું કરી પરમ વૈષ્ણવ ગણાઈ સ્ત્રીનું શિયળ વેચી પોતાની કાંદ વધારતા આળસુ પાડા પેઠે જીવતા હતા. પણ એ બધાં કુર્મો ધાર્મિક દંભના શીલા પરદા નીચે થતા હતા. તે મામે ચુંચા કરવાની મમાજને કે ધર્મ ધુરંધરોને કરી જરૂર પડી

નહોતી. ધર્મના ભયંકર દંભનો ભુરખો ઓઢીને મુંબઈ શહેરની કુલીન ભામટીઓ હુકમર પેઠે જણે ને જીવે, વેશ્યા જેવું પતીત જીવન ગાળે અને તેમના નમાલા, નીર્વીર્ય પતિઓ ખાનગી દલાલાં કરે તેની કંઈ શીકર નહિ. તેઓ સમાજ અને ધર્મની સત્તા સામે માથું ન ઉંચકે ત્યાં સુધી તેમને ‘કુલીન’ અને ‘ખાનદાન’ ગણી લેવામાં સમાજને જરા પણ વાંધો નડતો નથી. જ્યાં જેવી ઓકાદ ટ્રૌપદી હિંદુસમાજને માથે પડે સારે જ આ જ સમાજ એકદમ ખળભળી ઉઠે છે. ઇન્દુ જેવા પ્રતાપી યુવાનને કચડી નાંખવાને માટે જ શેખનાગપર યુગયુગથી ધોર્યા કરતા વિખણે જગાડવામાં આવે છે ને એની વિરલ વ્યક્તિઓના પ્રાણ લીધા પછી જ આ રાક્ષસી સમાજ જાંપે છે.

જ્યા અને ઇન્દુ ચાલીમાંના વહેંતીઆઓની લેશ્મનાત્તર દરકાર કર્યા વિના પ્રજુલ્લ વદને પોતાની ઓરડીમાં ગયાં. ઇન્દુ ડાહ્યા ટોપી ઉતારી આરામખુરશીપર પડ્યો અને જ્યા તેની બાજુમાં ચટાઈપર બેઠી. ઇન્દુ થોડાક દિવસ કાચી જેલમાં રહેવાથી જરા નબળો પડી ગયો હતો. તેના હૃદયમાં આનંદ અને ઉત્સાહ હતાં પણ તેનું શરીર જરા કૃષ થવાથી તેના મોઢાપર રહેજ ખિન્નતા છવાઈ હતી. જ્યા પણ ચાલુ ચિંતાને લીધે દુઃખળી પડી હતી. ક્રાંતિલાલના “સ્વર્ગ સદન”માં એ ખિચારીએ એક ઘડી પણ આરામમાં ગાળી નહોતી. તેના પરમાત્મા તેના શરીરપર ક્યારે આક્રમણ કરશે તેનો નિયમ નહિ હોવાથી તેને રાતદિવસ સાવધાન રહેવું પડતું હતું. ક્રાંતિલાલ સાથેના થોડા મહિનાના સહવાસમાં ચાલુ ચિંતા અને હૃદયની ખળતરાથી તેને કાય રોગ લાગુ પડ્યો હતો અને આશાભરી, હોંસીલી, સ્વર્ગિય મનોરથ ઘડતી યુવતી થઈ ગઈ હતી. એ જનશિમ રોગનાં ચિન્હો હજુ સ્પષ્ટ થયાં નહોતા. પણ તેની શક્તિ ઘટતી જતી હતી. તે જ્યા બળતી હતી. ઇન્દુલાલને આ વાતની ખબર નહોતી. તે એટલું બળતો હતો કે જ્યાનો હૃદયવ્યાધિ એક દિવસ તેનો ભોગ લીધા વિના રહેવાનો નથી. જ્યારે જ્યારે તે જ્યાને બેતો સારે તે મનમાં ખબરડતો:

“અરે હિંદુ સમાજ ! તું કંઈ જાતની કુર રાક્ષસી છે ? તને દેવીઓ નેષ્ટતા નથી ને ભુંડણો નેષ્ટએ છે. તું તારા ધરતી સાવિત્રી ને સીતાને ઠોકારે મારે છે ને પુવડોને “ સ્ત્રી ” ગણે છે. આમ સ્ત્રીત્વનું ખૂન કરી નાખવાથી તારો સનાતન ધર્મ સચવાવાનો હતો ? ચોતરફ જવાબામુખી ફેલાઈ ગયો છે. તેમાં એક જ ચીંગારી પડતાં સઘળે અરાજકતાનો ભયંકર લાવા-ભયંકર વિનાશ કરવા મંડી જશે, તેનો ખ્યાલ કરી કશાને ખાતર નહિ, તો તારા અસ્તિત્વને ખાતર તો કંઈક ચેતો!” જ્યાની કંઈક કથાથી તે માહિતગાર થયો. જ્યાનો તે મિત્ર બન્યો ત્યારથી જ ઇન્દુએ ગમે તે ભોગે જ્યાને સાથ દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. જ્યાને ખાતર બદનામ થયો. જ્યાને માટે તે જેલમાં જઈ આવ્યો અને હજુ જ્યાને માટે પ્રાણ સમર્પણ કરવાને તે તૈયાર હતો. જ્યા આ સારી પેઠે જાણતી હતી અને તેથી ઇન્દુપરનું તેનું વહાલ વધી ગયું હતું. એ ક્રાંતિલાલને લાંથી ત્રાસીને નાસી આવી ત્યારે ઇન્દુએ એને તરત આશરો આપ્યો. તે સમયે ઉભય ભાન ભૂલાં થઈ એકમેકને ભેટી પડ્યાં હતાં—જ્યાના અક્ષત અધરપરનો અમીરસ પણ ઇન્દુએ પીધા હતો અને એ સ્નેહની સાંકળ હવે વધુ દૃઢ થઈ ગઈ હતી. જ્યાના દીલમાં અગળ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. તે ઇન્દુને પોતાનો મિત્ર જ નહિ પણ “ પ્રિયતમ ” માનતી થઈ ગઈ હતી. અદાલતમાંથી આવ્યા પછી જ્યાના હૃદયની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ ગઈ હતી. તે ઇન્દુને પોતાનો કરવાને તલપી રહી હતી. સમાજ, નાત-જાત, ધર્મ અને ધર્મના કાનુનો જહન્નમમાં જાય ! એને દુનિયાની લોહલાજની હવે પરવા રહી નહોતી. “ એ દુનિયાએ મારી શી દરકાર કરી છે કે હું તેની દરકાર કરું ? જે દુનિયા પાખંડને પૂજે ને પ્રતિભાને ગાળદે તેની ગુલામી કરવા કરતાં “ વહી ગયલી ” ગણાઈને સાચું જીવન જીવવું હજાર દરજ્જે બહેતર છે. ” ચટાઈપર બેઠી બેઠી તે આવા વિચાર કરતી આકુળગ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી. ઇન્દુ કંઈક ગંભીર વિચારમાં પડ્યો હતો. તેની ગંભીરતા જ્યાને સાક્ષી.

“ કેમ લાક્ષણ ! ‘ સોફ્ટીસ ’ થયું છે કે શું ? ” તે અન્યેય સ્મિત કરતી ગોલી.

“ હું સોફ્ટીસ થવા માગું તોય તું ક્યાં થવા દે એમ છે ! ” ઇન્દુ હસ્યો.

“ હમણાં શાના વિચાર કરે છે ? ”

“ એના એસ્તો ! ”

“ શાના ? સમાજના ? ”

“ હા ”

“ જલન્નમમાં જાય તારી સમાજ તે જલન્નમમાં જાય એ દંભી સમાજનો સગવડીઓ ધર્મ ! ઇન્દુ ! હવે હું નાસ્તિક. ખંડખાર અને ભયંકર અનિયમની પ્રચંડ મૂર્તિ થવા માગું છું. ભલે માયાપની લાગણી દુખાય, ભલે સમાજ મને અદ્ધત ગણી ધિક્કારી કાઢે. ભલે આખી દુનિયામાં મને કરવાનું કામ પાણુ ન મળે, પણ હવે આ દંભી જડ, લાગણીહીન અભણ સમાજના ક્રોધપણુ નિયમને હું વશ થવાની નથી. ” તેની આંખોમાં અજળ તેજ આગ્યું. તેના વદનપર આવેશ તરવરી રહ્યો અને તેનું શરીર જરા ધ્રુજવા લાગ્યું.

“ હમણાં તું શાંત થા. અત્યારે આવી પ્રચંડ ચંડી થવાની તારે જરૂર નથી. ” ઇન્દુ હસ્યો.

“ ઓ ઇન્દુ ! તું નહિ હોત તો મારું શું થાત ? જ્યાંને જ્ઞાણનો ઉમંગડા આવ્યો. તે એકદમ ઉભી થઇ ઇન્દુને વળગી પડી અને ઇન્દુના ગાલપર, આંખોપર, માથાપર ચુમી લેવા લાગી. તે પાગલ થઇ ગઇ હતી. જ્યાં જેવી સુકુમાર, રમેલાળ પવિત્ર યુવતીના પ્રેમથી ઇન્દુ ચળ્યો. તે આ પ્રેમકાને અવગણી શક્યો નહિ. તેણે જ્યાંને ગાથમાં લઇ જ્ઞાણથી આશિર્વાન દીધું અને અને પ્રેમમાં રસગુસ થઇ ગયાં. થોડા સમયમાં અનેકા અનેક અનાવાંચે આ રિયતિ આણી હતી

ઇન્દુ પ્રથમથી જ જ્યા તરફ પૂજ્યભાવ ધરાવતો હતો. ધીમે ધીમે તેનો પૂજ્યભાવ પ્રેમમાં પરિવર્તિત થયો હતો અને જ્યા માટે કેદખાતું સહેલ્યા પછી-જ્યા માટે આખા મુંબઈમાં બદનામ થયા પછી-તે જ્યા-પર દિવાનો થયો હતો. જ્યા ચાલુ ત્રાસથી કંટાળી ઇન્દુ તરફ હળી હતી. ઇન્દુએ છેવટ સુધી વફાદારીથી તેને સાથ દેવાથી તે પ્રેમધેલી થઈ. એનું યુવાન જીવન પ્રેમ માટે વલખાં મારતું હતું. તેના મોહક અધરપર અમીરસ છલકાઈ જતો હતો. તેની પિકસીત છાતી જીવાનીની મસ્તીથી તેની તસતસતી ચોળી તોડી નાખવાને તોફાન કરી રહી હતી. જીવાનીની સઘળી અલિલાયા, યુવાન હૃદયનો સઘળો ઉત્સાહ, રતિપતિની સઘળી મસ્તી આજે નિરંકુશ ફાટી નીકળ્યાં. લગભગ અરધો કલાક સુધી ઉભયને દુનિયામાં એ શિવાય ખીજન કોઈની હસ્તી છે*તેનું ભાન રહ્યું નહિ. ઉભયે જીવનમાં પહેલીવાર જીવનનો અનુપમ લહાવો લીધો અને રસલહાણુ લેવા તથા દેવામાં જાને આખા જગતને ભૂલી ગયાં.

થોડીવાર પછી ઇન્દુ પ્રથમ ભાનમાં આવ્યો. તેણે જ્યાને જ્ઞાતથી અજાણી કરી.

“ઈન્દુ ! તું મારો પતિ ! તું મારો પ્રિયતમ ! આજે મારું ખરું ગાંધર્વલક્ષ થયું !” મસ્ત સ્વરે જ્યા વાગ સમારતી સમારતી બોલી.

“એમ !—ન્યારે પેલો ઘોડે ચટી આવ્યો હતો તેનું શું ?” કહી ઇન્દુએ જ્યાના સમારેલા વાગની લંટો પાછી ખાંચી નાખી.

“જન કુચ્યા—” જ્યાએ તેના ગાલપર ધીમે તમાચો માર્યો ને જાને ખડખડ હસી પડ્યાં.

“ચાલ, હવે કંઈ ખાવાનું કર. મારા પેટમાં કુરકુરીઆં બોલે છે.”

જ્યા તરત રસાઈ કરવા મંડી ગઈ અને અલ્પ સમયમાં જાને એકખીજના મહેામાં કોળીઆ મૂકી મસ્તી કરતાં પાછાં પરવાયાં.

મકરણ ૩ જી.

“ બહાલાંની વસમી વિદાય ! ”

“ જા ! બહાલી ! આ સુખ ક્ષણિક છે હો ! તું હાંધેલી ન થઈ જતી. હજી આપણે માથે કંઈ કંઈ વીતવી બાકી છે.”

જમી પરવારી જ્યાંને મસ્ત થઈ ગએલી તેંઈ ઈન્દુલાલે સાવધાન થવાની જરૂર તેંઈ.

“ જે થવાનું હશે તે થશે. હવે મને લેશમાત્ર પરવા નથી રહી. હું માઆપની, સમાજની, દુનિયાની ઉપરવટ થઈ તારી થઈ છું ને રહીશ. તું શા માટે ગભરાય છે ? તું તો અદાલતનાં દર્શન કરી ડરી નથી ગયોને ? ” જ્યા બોલી.

“ નહિ. તારે માટે સોવાર અદાલતમાં જવાને હું તૈયાર છું, એટલું જ નહિ પણ મારા પ્રાણ પણ તારા પ્રેમ માટે ન્યોછાવર કરવાને હું ચૂકીશ નહિ. મને રહી રહીને એમ થયા કરે છે કે આપણી સમાજ કરવા શું બેઠી છે ? ”

“ ધૂળ ને ધમાસા ! છાંડને હવે એ પંચાત ! એ નિદેય સમાજનું માન રાખવાને આપણે કંઈ બાકી રાખી નથી. એકવાર ખાંડણીઆમાં માથું નાખ્યા પછી ધમકારાનો ડર શો ? ”

“ ડરવાની વાત નથી. હું સમાજના ભાવીનો વિચાર કરું છું.”

“ ભાવી ? હિંદુ સમાજનું ભાવી ? ઈન્દુ, હું દકળતા અંતરથી કહું છું કે આ સમાજનું ભાવી અત્યંત ભયંકર છે. લાલમાં સાસુ નળુંદના ત્રાસથી માવડીઆ પતિઓની પત્નીઓ દૂવા તળાવ પુરે છે, ગ્યાસતેજ છાંટી બળી મરે છે, સ્ટવથી દાઝી મરે છે ને એ બધા

બનાવો વિકૃત મનોદશામાં કરેલા “આપઘાત”ને નામે ઢંકાઇ જાય છે. વસ્તુતઃ એ બધાં ખૂન છે. ખૂનની સગ્ન કદાચ આ લોકમાં નહિ મળે. પણ પ્રભુ એ કદિ સાંખવાનો છે? ક્રાન્તિમાં સત્તરમી સદીમાં ખુર્ષો રાજાઓએ પ્રગ્નને ચૂસી ચૂસીને લોહી વગરની કરી નાખી તેનું પરિણામ શું આવ્યું? ભયંકર બળવો-વિનાશક અરાજકતા-લગ-લગ સો વર્ષની પ્રચંડ અરાજકતાની ધીખતી આગ અને પછી સુનિયંત્રિત પ્રજાસત્તાક! રશીઆની ઝારશાહી અસહ્ય થઇ પડી ત્યારે રશીઆમાં ‘બોલ્શેવિક્ઝમ’ આવ્યું અને આજે મૂડિવાદીઓ બોલ્શેવીસ્ટોના બૂઝ્મોના દીવ કમ્પાવનારા અહેવાલો પોતાની માલીકીનાં છાપાઓમાં ભમરડા જેવડા અક્ષરે છાપ્યા જાય છે; છતાં દુનિયાના એકેએક દેશમાં ‘કમ્યુનિઝમ’ ની ચીંગારી સળગતી જાય છે તેનું કંઈ કારણ? કુદરતને પણ સ્થિતિસ્થાપકતા ગમતી નથી તો પછી મનુષ્યોને શાને ગમે? અને સ્થિતિસ્થાપકતામાં કંઈ મઝા છે ખરી? પ્રભુએ મનુષ્યોને બે ટંક ખાવા ને હુકર પેડે જીવવા માટે નથી સર્જ્યાં. પ્રભુ મનુષ્યોને પ્રભુતા આપવા માગે છે. મનુષ્ય પ્રભુની પ્રતિકૃતિ છે. જો એ વાત ખરી હોય તો બોલ, એ નિયમ પ્રમાણે હિંદુસમાજ પ્રભુતાને પંથે જાય છે કે શયતાનના કલ્પખાના તરફ?” જાણના આવેશ વધી પડ્યો. તે સમ્પૂર્ણ અરાજક બની હતી. અત્યાર સુધી તે લાજ, મયાદા, કુટુંબી પ્રેમને લીધે દયાઇ રહી હતી. એ સર્વ બંધનો તેણે આજે તોડી નાખ્યાં ને તે પીંજરામાંથી છૂટેલી મિહણુ જેવી થઇ ગઇ! અત્યારે તેને તેના ઈન્દુની-ઈન્દુના પ્રેમની જ દરકાર હતી. તેનાં સામાજિક પુનર્વિધાનના સ્વપ્નાં-તેની સમાજ-સેવાની ધગશ-હીડી ગયાં હતાં. તે સમષ્ટિની મટી વ્યક્તિની બની હતી-પરાર્થી મટી સ્વાર્થી બની હતી. હવે તેને સુખી સંતોષી સમાજ-મંદિર ચાલુનું ન્હોતું પણ પોતાના જ જીવનમાં તે આનંદ ભરવા માગતી હતી. સમાજના અકુદરની નિયમોએ-તેના કહેવાતા પતિના

ત્રાસે આ ભયંકર ક્રાંતિ આણી હતી. તેના જીવનમાંથી સ્ત્રીસુલભ મર્યાદા નાસી ગઈ હતી અને તે એક પ્રચંડ આંધીરૂપ બની ગઈ હતી. પેટે પાટા બાંધી, વફાદારીથી કોઈ શેઠની નોકરી કરતો નોકર પગાર વધારવા માટે પગે લાગી લાગીને થાકી જાય અને અંતે કોઈ કાળ ચોઘડીઆમાં શેઠનું ખૂન કરવા તત્પર થાય એવી જાણી દસા હતી. તેણે માઆપને સમજાવ્યાં, વિનવ્યાં અને કંઈ ન વળ્યું ત્યારે એ પરાણે પારકાની થવાને લાચારીએ લગ્નમંડપમાં જઈ બેઠી. તેનો આત્મા કંકળી ઉઠ્યો ને તેણે મંગળકેરા પૂરા ન કર્યાં. સાસરે આવી તેણે પોતાની દેહને મહામહેનતે અણિશુદ્ધ રાખી ને અંતે એ વરધોડો કોર્ટે ગયો. આટઆટલો ત્રાસ સહન કર્યો પછી, આટઆટલી મનો-યાતના મૂંઝે મ્હોટે સહન કર્યા પછી તે ઈન્દુલાલને આત્મસમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ. એના જીવનમાં એકલા ઈન્દુલાલે અમીર્ષિદુ રેડ્યાં હતાં. એ જ એનો દિલસોજ મિત્ર થઈ રહ્યો હતો. એણે જ એના પીરાંગના સમાવર્તનની કદર કરી હતી. એ એનું પ્રતાપી સ્ત્રીત્વ પીઞાની શક્યો હતો. કાન્તિલાલની શરીરલોભુપતા આગળ ઈન્દુલાલનો આજ્ઞસૂધીનો નિરવાર્થી નિર્મળ રતેલ એને સ્વર્ગમોદો લાગ્યો ને એ ઈન્દુની થઈ ગઈ. એણે ઈન્દુને પોતાનો પતિ ગણ્યો-ઉભયે ગાંધર્વલગ્ન થયલું માની લીધું અને એ રીતે હિન્દુસમાજની ગોઝારી લગ્નસંસ્થાપર બનેએ પૂજો મૂક્યો! આ બંડનું પરિણામ કેવું આવશે તેનો વિચાર કરવાનો આ વખત નહોતો. બંને જીવાન હતાં, બંને ભાવનાવાદી હતાં અને બંને સમાજની જુદાકીથી ત્રાસી ગયાં હતાં. આવા ત્રસ્ત આત્માઓ નિરાશાની તળેટીએ જતાં ભયંકર વડવાનળ લઈને બહાર આવે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

જાણી અલંગ દલીલ ઈન્દુલાલ તોડી શક્યો નહિ. તે પોતે જાણનાજ સંધતો હતો, પણ હજુ તે જાણ નેટલો બંડોમાર બન્યો નહોતો. ગણીગણીને ડગલાં ભરવાના પુરૂષના સ્વભાવથી ઈન્દુલાલ મુક્ત નહોતો. પુરૂષ વિચાર કરે છે, યોજના ઘડે છે, સોવાર એ

યોજનાને તર્કશાસ્ત્રની સરાણુપર ધસી જુએ છે, તેમાં “ સુધારા વધારા ” કરે છે, “ સુધારા વધારાપર ” વિચાર કરે છે, પછી અમુક નિશ્ચય પર આવે છે અને તે પછી આખી દુનિયાના લાલા-લાલનો વિચાર કર્યા વિના પોતાની યોજના સફળ કરવાને મેદાને પડે છે. તેની કુચમાં કોઈ નડે તો તેનો નાશ કરે છે. આવા નાશમાં તે આનંદ પામે છે ને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સફળ થયા પછી પણ જંપતો નથી. તરત જ તે બીજી મહત્વાકાંક્ષાને વરે છે. સ્ત્રી આથી જુદીજ જાતની છે. તે સહન કરવા જન્મે છે. સહન કરવામાં તે મઝા માણે છે. પુરૂષોના વિનાશપર તે અંકુશ રાખે છે. પુરૂષોની વિનાશક શક્તિને તે ખાજે છે. હંમેશાં તે સર્જવાની શોખીન રહે છે. એને કલા જોઈએ છે, સૌન્દર્ય જોઈએ છે, પ્રભુતા જોઈએ છે, અને કલા તથા સૌન્દર્યના ખૂતીની એ દુશ્મન થાય છે. એ સહજ દુશ્મનાવટ કરતી નથી; પણ એકવાર એના હૃદયમાં વૈરલાવ જાગત થયા પછી એ ભયંકર વેર લે છે. જ્યાંએ હિંદુસમાજમાં કલા અને સૌન્દર્ય શોધવાને ધણાંય વક્ષામાં માર્યાં; એ નિગરા થઈ. ક્રાંતિલાલ એને સૌન્દર્યનો ખૂતી જ જણાયો ને તે વીકરી. સ્ત્રી એકવાર વીકર્યા પછી પરિણામનો વિચાર કરતી નથી. તે આંખ મીંચીને ધપી જ જાય છે. અંધારામાંથી માર્ગ કાપતાં કાપતાં સહવારે રસ્તો ઓળખી શકાશે કે નહિ તેની તે દરકાર કરતી નથી. અંધકારમાંથી કે ગમે ત્યાંથી આવતા કોઈ પાગલ બંસીના નાદની પાછળ પાછળ તે ઘસડાઈ જાય છે ને પછી ? પછી મોતને હસતી હસતી ભેટે છે.

“ તું જરા શાંતિથી વાત કર. આપણે હજુ ઘણાં જંગલ વટાવવાનાં છે.” ઇન્દુલાલે થોડીવાર પછી પુનઃ જવાને કહ્યું: “ તું જાણે છે કે હું તારે માટે પ્રાણ પટકી નાખવાને તૈયાર છું. પણ મારી સાથે રહીને તું દુઃખી થાય એ મારાથી સહન થવાનું નથી.”

“ ગાંડા ! તારી સાથે હું દુઃખી થાઉં જ શી રીતે ? તારી સાથે તો હું દુનિયામાં સ્વર્ગ લાવીશ.”

“ અરે; આપણે એને માટે સ્વર્ગ ઉતારી શકાશે. દુનિયા માટે નહિ. ”

“ વળી તેં દુનિયાની વાત કરી ? ”

“ સાગરમાં રહીને મગર સાથે વેર બાંધી શકાશે ? ”

“ આ દોઢગાંધાની વાત ! મગર સાથે વેર ન બાંધવું હોય તો બાંડ કરવાની જરૂર જ શી છે ? જે મારે દુનિયામાં રહેવું હોત તો ડાહીડમરી થઇને ક્રાંતિલાલને પગે લાગી મારી માગીને તેના ઘરમાં ખેસી ન જાત ? ” જ્યા ઉશ્કેરાઇ.

“ હજુ એ તને જાણવા દેશે નહિ. સમજી ! હજુ ખરો સંગ્રામ તો હવે પછી જામશે. ”

“ એટલે એ મારો ચોટલો પકડી મને ખેંચી જશે એમ ? ”

“ કદાચ એમ પણ બને ! ”

“ ને તે વખતે તું ગુપચુપ ઉભો રહેશે ! ” જ્યાની આંખમાંથી અગ્નિ ખર્યો.

“ હું તે વખતે હાજર પણ ન હોઉં તો ! ”

“ તો હું એને બળતા કોલસા ખવાડીશ, સમજ્યો ? ”

ઇન્દુ હસ્યો. જ્યાની દૃઢતા જોઇ તેને વ્હાલ આવ્યું ને તેણે જ્યાને એક મીઠો ચુંબનથી વધાવી લીધી.

એ જ પળે બારણાની સાંકળ ઢાઢએ ખખડાવી.

“ કોણ છે ? ” જ્યાએ પૂછ્યું.

“ એ તો હું બહેન !-” હર્ષદરાયનો ગંભીર અવાજ સંભળાયા. જ્યાએ તરત બારણાં ખોલ્યાં ને હર્ષદરાય ગંભીર ચહેરે ઇન્દુએ ખાલી કુરેલી ખુરશીપર બેઠા.

“ બહેન ! હવે તારો શો વિચાર છે ? ” હર્ષદરાયે તરત વાત છેડી.

“ શાનો આપણ ! ” અબ્બી થઇ જ્યાએ સામે સવાલ પૂછ્યો.

“ તારો સ્ત્રી ! તારાથી ઇન્દુલાલને ત્યાં હંમેશાં રહેવાશે ? ”

“ કેમ નહિ રહેવાય ? ”

“ જ્યા ! ખેન ! આટલાં બધાં માથાફરેલ ન થઈએ. તારાં લખ્ખ કમનસિએ દુઃખકર નીવડ્યાં તે માટે હું દિલ્લગીર છું. હું તને છાંદગીલર મારે ઘેર રાખીશ પણ તને અહિં તો એક દિવસ પણ રહેવા દઈશ નહિ. ”

ઈન્દુલાલ ગુપ્તચુપ આ વાત સાંભળી રહ્યો. જ્યા ગંભીર થઈ. પાંચ મિનિટ પહેલાં તે આખી દુનિયાની ઉપરવટ થવાને તૈયાર થઈ હતી, પણ વૃદ્ધ પિતાની નજર સાથે નજર મળતાં જ તે જંગ દીલી પડી ગઈ.

“ તને દુઃખી ન કરવાના હેતુથી મેં કાર્ટમાં તારી તરફેણ કરી તે તમે બંને માનભર છૂટી આવ્યાં. ઈન્દુલાલ માટે મને ઘણું માન છે; પણ તમે બંને સમજી શકશો કે તમે સાથે રહો એ ઇચ્છવાનું નથી. ”

“ પણ આપુજી ! અમદાવાદમાં મને મારી મા જપવા દેશો ખરી ? જો તો મને જેતાંજ કાળી નાગણ થઈ જશે તે સુખે કાળીયા પગ નહિ ખાવા દે-” જ્યા દયામણા સ્વરે બોલી.

“ એતો કંઈ ઉપાય નથી. અભણુ જૈરાંઓ હોય ત્યાં એમજ સાક્ષવાનું. ખેન ! કમોં લખ્ખું વેડ્યા વિના છૂટકો છે ? ”

“ હું ઈન્દુલાલ સાથે રહું તેમાં તમને કંઈ વાંધો છે ? ” જ્યાએ ‘તમને’ શબ્દપર ખાસ ભાર મૂક્યો.

“ વાંધો કેમ નહિ ? મારે મારી આખડને કલંક લાગવા દેવું નથી. ”

“ એમાં કલંક શાનું ? ”

“ તું પણ કેવી નાદાન જેવી વાત કરે છે ? તું ઈન્દુલાલ જેવા યુવાન સાથે એકલી રહે એમાં કલંક નહિ ? ઈન્દુલાલ ! તમે શું કહેો છો ? ”

“લૌકિક નજરે કલંક તો ખરું—” ઇન્દુલાલ કમને બોલ્યો.

“ચાલ, જહેન ! આજની રાત મણીલાલને ત્યાં રહી કાલે સહવારે આપણે અમદાવાદ ઉપડી જઈશું. ઇન્દુલાલ ! મારા ધોળાપર દયા કરી તમે એને સમજાવીને મારી સાથે મોકલો—” હર્ષદરાય જેમતેમ આંસુ ખાળી શક્યા.

જ્યા ને ઇન્દુલાલ બંને પીગળ્યાં. એક ઘડી પહેલાંનું ઉલ્લસનું સુખ હવામાં ઉડી ગયું ને વડીલ પ્રત્યેના પ્રેમથી જ્યા પિતાની સાથે જવા તૈયાર થઈ.

“ચાલો પિતાજી ! તમારા દીલને હું મારે ખાતર દુઃખી કરવા માગતી નથી, પણ જે કાંતિલાલને ત્યાં મને મોકલવાની કાઠપણ કાશેશ કરશે તો હું હાથમાં રહીશ નહિ.”

“હું તને ત્યાં નહિ મોકલું જહેન ! ”

જ્યાએ ટૂંક તૈયાર કરી. ઇન્દુ હેલકરી બોલાવી લાવ્યો અને હર્ષદરાય જ્યાને લઈ જવા તૈયાર થયા.

“હું જાઉં છું ઇન્દુ ! ” જતાં જતાં જ્યા કણ્ઠ સ્વરે બોલી ને બીજીજ દાણે તેની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ નીકળી પડ્યાં.

ઇન્દુ કંઈ બોલી ન શક્યો. તેણે ડોકું હલાવી જ્યાને રજા આપી ને જ્યા ગયા પછી આરામખુરશીપર પડી તે છૂટે મ્હોટે રેણો. “બહાલાંની વસમી વિદાય ” તે આ !

પ્રકરણ ૪ ધુ.

શાધનાથ.

એક જ ભૂલ અને હંમેશનો નકીવાસ ! એક જ ભૂલ ને નાખો
એ ભૂલ કરનાર હરામગદી સ્થાને વેશ્યાવાડામાં ! પવિત્રતાથી અગ-
મ્યી રહેલા હિન્દુ સમાજનો આ પોલાદા કાપેલો છે. હિન્દુ
પુરુષોને પવિત્રતાની પરવા નથી. તેઓ એક છવતીપર બીજી
કરે, તીજેરીમાં સોના ચાંદીના સીકકા હોય તો એ ઘડીની
મોજને ખાતર રાંડો રાખે-તેનું કંઈ નહિ. પુરુષો તો તાંબાના લોટા !
માંજ્યા એટલે પવિત્ર ! પણ સ્ત્રી ? એ તો માટીનો ઘરો ! એકવાર
એટો થયો કે હંમેશને માટે નકામો ! સસ્તો ખરો ને ? કાઈ
ખેતીલ ખેડેકેટ જેવો જાદુગર ખળનચી માટીની કિમ્મત “ એક્ષ-
ચેન્જ ” ના હુમંતરથી સોના જેટલી કરી નાખે તો તરત જ હિન્દુ
શાસ્ત્રોમાંથી માટીની પ્રશંસાના લખરો મત્રો શાધનારા શાસ્ત્રીઓની
ફાજ મેદાને પડી જશે. કાઈ દેવી સદવારે અંગ્રેજ સરકાર માટીના
ઘડાપર ભારીમાં ભારી કર નાખે તો હિન્દુઓ તરત માટીના ઘડાને
પવિત્ર માની લેશે. પણ સ્ત્રી ? નહિ. એ સોંઘી મજુરણની કિમ્મત
માટીના ઘડા જેટલી પણ નથી. એ હિન્દુસમાજમાં જન્મી ત્યારથી જ
તેને માથે અખંડ ગુલામીની છાપ મરાઈ જાય છે ને તે વેશ્યા થાય
ત્યારે જ “ સ્વતંત્ર ” બને છે !

લલિતાએ એક ભૂલ કરી. તેના વ્યસની, રંડીબાજ રોગી
પતિના મરણ પછી આ જુવાન સ્ત્રી રામશંકર સમાધાનીના પ્રેમનો
લ્હાવો ચાખી આવી. રામશંકરે એને દગો દીધો. મ્હાલી ડોસ્ટી
એને ખુબ્બ લઈ આવી ને ખુબ્બના એક નીચ દલાલે એને વેશ્યા-

ખાનામાં મોડલી. તારાને ત્યાં એ વેશ્યાવૃત્તિ શીખી. ધીમે ધીમે એ કલામાં પારંગત થતી ગઈ અને હવે એને એ પતીત જીવનનો શોક થતો નથી. એ ગમે ત્યાં ફરે હરે છે, દીક્ષામુશ અમન ચૈન ઉડાવે છે, અનેક યુવાનોને નયનને ધશારે નચાવે છે ને અમર્યાદ સ્વચ્છંદ જીવન ગાળે છે. હવે એને ડગલે ને પગલે સતીધર્મની ગીતા સાંભળવી પડતી નથી, મંદિરોમાં ભટકી દેહનું સાર્થક કરવું પડતું નથી ને જીવકાર ડોશીના મહેણાં સાંભળવાં પડતાં નથી. એ જીવે છે—એક ભયંકર, અરાજક, સ્વચ્છંદ વ્યક્તિ તરીકે ! એના જીવનને કોઈ બાધા નડતી નથી, કોઈ નિયમ નડતો નથી, કોઈ બંધન એને બાંધી શકતું નથી. એ સમજે છે કે એની પાસે એ મહામૂલી ચીજો છે. થોવન અને રૂપ ! આ વેચી ન શકાય એવી વસ્તુઓ એ વેચી રહી છે ને ત્યારથી હિન્દુસમાજની એકા દૂરકા માટે ધણાં મારતી વિધવા દ્રવ્યને ઠોકરે મારતી થઈ છે. માને ત્યાં એને પૈસા પૈસા માટે ઓશીયાળું રહેવું પડતું. હવે એ લક્ષ્મીને તૃણવત્ ગણી ગમે તેમ પૈસા ઉડાવે છે. “કરકસર” શી ચીજ છે તે એ ભૂલી ગઈ છે. મર્યાદા અને શરમ એના ભત્રાજનમાં ગઈ થઈ ગયાં છે. એની કાળી આંખોમાં પ્રથમ જે નમ્રતા અને સ્નેહાળતા હતી તે ઉડી ગઈ છે. હવે તેની આંખો મદીલી, મસ્ત અને મારકણી બની છે. વદનપર બેશીક્રાર્થ અને નિષ્કાળજીની છટા આવી છે. શરીરમાં સ્વચ્છંદતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું છે. ધર્મ, કર્મ, સમાજબંધન, લાજમર્યાદા, આ શબ્દો એના શબ્દકાવમાંથી છેકાર્થ ગયા છે.

લલિતા હવે પ્રથમની ગરીબ, બીરૂ વિધવા રહી નથી. તે કાળાં વસ્ત્ર પહેરતી નથી, એકવાર ખાતી નથી, વ્રત તપ કરતી નથી ; પણ સુંદર સુલાયમ રેશમી વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ, મન ગમતાં મિષ્ટાન્ન ખાઈ ભલભલાને પોતાના યુલામ બનાવે છે. એ ગર્ભવતી થયા પછી સમાજમાં રહી હોત તો આખી હિન્દુસમાજ એનાપર ધુંકત, એની મા કદાચ એને ઝેર પાછ મારી નાખત. એ બ્રહ્મ પતિત

અક્ષત ગણાત. એ સમાજની ગદાર ચાલી ગઈ કે તરત સમાજના પ્રતિષ્ઠિત થાંભલાઓ એના પગની ખાખ ચૂમવા તૈયાર થઈ ગયા. એ મહામાયા છે, એનામાં સમાજના ઉંચા શિખરપર અભિમાનથી ચોંટી બેઠેલા નેતાઓને પોતાના ચરણ ચુમાવવાની તાકાત છે, તે એ હવે જ સમજી. જે લલિતા જીવંદાર ડોશીને ત્યાં એક મીઠા બોલ માટે ટવળી મરતી હતી તે હવે અનેક શ્રીમતો પાસે ગુલામી કરાવતી હતી. દૂંઝામાં એ કાંદાવાડીમાં નાનું રાજ્ય સ્થાપી બેસી હતી.

કનૈયાલાલ બે ત્રણ મહિનામાં એને તજી ગયો. તેના કવિત્વથી લલિતા ધરાઈ ગઈ હતી ને લલિતાના રૂપથી કનૈયો ધરાઈ ગયો હતો. લલિતા આ કવિનો દંભ પામી ગઈ હતી. તેને કનૈયાના ગજવાનો ભાર હલકો કરવા શિવાય બીજી કંઈ દરકાર નહોતી. કનૈયો ગયા પછી તેનું સ્થાન જગમોહન નામના શેરદલાલે લીધું. ચાર પાંચ મહિનામાં લલિતા બે ત્રણ હજારની માલીક થઈ ગઈ. તેના કપાટમાં ડઝનેક રેશમી સાડીઓ વા ખાવા લાગી; પોલકાઓ ને ચોળીઓનો રાફડો ફાટ્યો. તેની દેહપર ભાતભાતના અલંકારો શોભવા લાગ્યા. તારા તેની કમાણીમાંથી અરધો હીરમો લઈ લેતી હતી; જતાં લલિતા થોડા સમયમાં “ચીકાશવાળી” થઈ ગઈ. જ મહિનામાં તે એટલી બધી બદલાઈ ગઈ કે સુરતને સાવ ભૂલી ગઈ. તેની મા ને ભાઈ ભૂતરાગમાં દટાઈ ગયાં. કોઈ કોઈ વાર તેને જ્યાંની યાદ આવતી ને તેટલી પળે તે વેશ્યાજીવનથી થરથરી ઉઠતી. તે પળે તે એકાદ ઉંડા નિસાસો નાખી પસ્તાતી: પણ થોડી જ વારમાં મોજશોખમાં ગુલતાન થઈ કોઈ લહેરીલાલ સાથે રાસ રમવા નીકળી પડતી.

“કમ લલી ! હવે તો તને ગમે છે ને ? ” તારાએ લલિતા પસોટાઈ ગયા પછી એક સાંજે પૂછ્યું.

“હા. તારા બહેન ! તમે મને ઠેકાણું પાડી. તમારો આભાર હું કદિ નહિ ભૂલું.” લલિતા હસીને બોલી.

“હવે તારી ખાત્રી થઇને કે દુનિયાને પવિત્રતા ગમતી નથી પણ પાપ જ ગમે છે ?” તારાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા. દુનિયાને પાપ જ ગમે છે. પવિત્રતા અને સદાચાર ઉપરથી દેખાડવાના ઢોંગ છે. જોતાં નથી પેલો મહારાજ ભારી પાસે આવે છે તે ! એ દિવસમાં ત્રણવાર પ્રેમદા પ્રેમલીઓને દર્શન કરાવતો હશે, તેમની દૌલત હાંટતો હશે, તેમને છતી આંખે અંધા બનાવતો હશે ; અને રાતે ? રાતે એનો ધર્મ ચરવા જાય છે, એનો ચિરીરાજ ઉઘી જાય છે ને એ ભારી ગુલામી કરે છે. તારા બહેન ! મને એમ થાય છે કે આપણા લોકોને આંખ છે કે નહિ ?”

“હોય તો આવું ચાલે ખરું ? અમારા કાઠિયાવાડમાં, અમારી જવાસ જાતમાં તો આ ધંધો સોનાના નળિયાનો મનાય છે. અમને અમારી મા અથવા સાસુ અથવા અમારો પતિ પણ અહિં લાઈ આવે છે. મુંબઈના બજારમાં પાંચ પૈસા પંદા કરી અમે દેશ જમણે છીએ ત્યારે પૈસાને પૂજનારી અમારી નાન અમને પૈસાદાર ગણીને અમારી પૂજા કરે છે. મુરતના કંટલાક ધાંચીઓ ને ગોલાઓ પણ એ જ ધંધો લઈ ખેડા છે. તમારા મુરતના સ્ટેશનપર પહેલાં ધાંચીઓ ને ગોલાઓ હેલકરીનો ધંધો કરતી હતી. પણ હવે કંટલા એવો ધંધો કરે છે ? શા માટે કરે ? મુંબઈ જેવા શહેરમાં વગર મહેનતે દિવસના સવા તોલો સોનું મળતું હોય તો ગદ્દા મહેનત કરવા કેાણુ જાય ?”

“ખરી વાત, પણ અમારામાં એવું નથી ચાલતું.”

“નથી ચાલતું તેથી તો તમારી નાતની વિધવાઓને કાળાં કરવાં થડે છે.” તારા જરા આવેશમાં આવી બોલી. “બહેન ! આ

ધંધો નીચ છે એ વાત ખરી, પણ એ ધંધાને ઉત્તેજન કાણ આપે છે ? હું ખરા જીવંતી કહું છું કે સત્યાનાથ જન્મે આ ધંધાનું ! સત્યાનાથ જન્મે તે પુરુષોનું કે જેઓ વાસનાના અગ્નિમાં લી હોમી આ લડલડતી ચિતાને સળગતી રાખે છે. સત્યાનાથ જન્મે તે દેશનું કે જ્યાં વેશ્યાની પહેલી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હોય ! આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા જીવંતરમાં સ્નેહ નથી. પણ તે માટે કાણ જવાબદાર છે ? અમારા જેવી હસકી નાતોનું તો જાણે સમજ્યા. પણ તારી આવી હાલત કરનાર કાણ છે ? તારી મા-તારો ભાઈ-ને તેમની સાથે તારી આખી નાત ! તમારા વાણીયા લોકોની જીવાન વિધવાઓ સતી સીતાની દીકરીઓ નથી કે જીવાનીમાં વિધવા થયા પછી સાધુડી થઈ જાય ! એ દહાડા ગયા ખેન ! જે તને પુનર્લિપ્તની છટ હોત તો તારી આવી હાલત થાત ખરી ? ”

“ નહિસ્તો ! ” કહી લલિતાએ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો : “ તારાખેન, અમારા લોકો એમ સુધરવાના નથી. એ લોકો વાર્યા નહિ વળે પણ હાયાં વળશે. જ્યારે છૂપાં પાપ વધી જશે કની ત્વારે જન્મ મારીને દેકાણે આવશે. ”

આવી વાતચીત થતી હતી એટલામાં લલિતાનો આશક રાધાનાથ આવ્યો ને વાત ચટકી. તારા હસતી હસતી પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. લલિતાએ સ્મિત કરી રાધાનાથને આવકાર આપી એક સોફાપર બેસાડ્યો ને જાણીજોઈને માથાપરનો છેડો નખરાં કરતાં ખસેડી નાખ્યો. તેના વાળ હજી દૂંકા હતા પણ તારાએ તેને ખનાવટી વાળની વીગ આણી આપી હતી એટલે લલિતાના વાળની છટા ન્યારી જ થઈ ગઈ હતી. ચુંથેલા વાળનો તેનો મોહક અંબોડો તેની ચુંદરતા બેવડાવી નાંખતો હતો. તેના ઉત્તર ઉરજપરથી સાડીનો છેડો ખસી ચલો હતો. અંબામાં લટકતો ચંદનહાર તેની છાતીપર નાચી રહ્યો હતો અને રાધાનાથ એ જોઈ પાગલ થઈ જતો હતો.

“ તમે પેલી જરીની સાડી ભરાવી ? ” લલિતાએ નયનયાળુ મારી, પાનની પટ્ટી રાધાનાથને આપતાં પૂછ્યું.

“ હા. જાલી ! તારા કરતાં સાડી વધારે છે ? કાલે તને શાઓજી એ સાડી આપી જશે.” રાધાનાથે જવાબ આપ્યો.

રાધાનાથ ગીરગામ બેકરોડપર આવેલા ગિરિરાજના એક મંદિરનો મહારાજ હતો. સ્વધારથી સાંજ સુધી એના મંદિરમાં અંધશ્રદ્ધાળુઓના ટોળાં ઝામેલા રહેતા હતા. અનેક રીતે એ એના ભક્તોને ધૂતતો. એની તિજોરીમાં કદિ કાળું પડતું નહિ. સ્વધારે એ ન્હાતો ત્યારે એના ભીના ધોતીયાને નીચેથી અભણ પ્રેમલી સ્ત્રીઓ “ પંચામૃત ” પીતી. એ વખતે એ ગોપીઓમાં કહાન, જેવો હસતો હસતો નિર્લજ્જ ચાળા કરતો ઉભો રહેતો ને ટોચ ભાગ્યશાળી યુવતીપર એની અમી નજર થઈ જતી તો તરત તે યુવતી એના શયનમૃદમાં જઈ પાવન થઈ આવતી. આવા ધુતારાને સમાજ ધર્મગુરૂ ગણતી ને એ ધર્મગુરૂ ગણાતો.

તેની ઉંમર આશરે ૪૦-૪૫ વર્ષની હતી. માથાપર લાંબો ચોટલો હતો. મોઢો ગોળમટોળ ચાળા જેવું હતું. દરરોજ મિષ્ટ પદાર્થો ખાવાથી તેના શરીરમાં ચરબી વધી ગઈ હતી ને તેની કાંઠા ડુટાઓ જોઈ થઈ ગઈ હતી. છતાં એ એની પ્રેમલીઓને બેટોળ જણાતો નહિ. એની આંખોમાં વિષયવાસના ચીકાર ભરી હતી. અતિશય કામવાસનાથી એની આંખોની આસપાસ કાળાં કુંડાળાં પડી ગયા હતા પણ મોઢોપર પીળાશ આવી ન્હોતી. વાકુતી, વસંતમાલતી વગેરે દવાઓનો એ છૂટથી ઉપયોગ કરતો ને તેથી એની શક્તિ ટકી રહી હતી. સ્વધારથી સાંજ સુધી મંદિરમાં એ પહોંચી લાલ કિનારનું ધોતર અને શરમતી મઝમઝનું અંગરખું પહેરતો. લલિતાને ત્યાં તે બૂદા જ વેષમાં આવતો. હમણાં તેણે ઉત્તર હિંદુસ્થાનની ફેશનનો

લાંબો ડગલો પહેર્યો હતો, પગમાં પગની ચામડી સાથે ચોંટી જતો પાયજામે પહેર્યો હતો. અને માથાપર સાફ લગાવી દીધો હતો. વસ્ત્રોની ટાપટીપ છતાં એનું કુરૂપ શરીર શોભતું નહોતું. લલિતાને એ બીલકૂલ ગમતો નહોતો. ફક્ત એની તિન્નેરી ખાલી કરવા માટે જ તે એની સાથે આંખ લગાવી રહી હતી !

“ પ્યારી ! મારે ત્યાં અનેક રમણીઓ આવે છે, પણ તારી છટા ન્યારી જ છે. તારા પર હું પામલ થઈ ગયો છું. લાવ, પ્યાલા કાઢ. આજે મારે મુગસાઈ રંગરાગનો દહાવો લેવો છે. ”

“ જેવી તમારી મરજી. આ તો વિલાસભવન છે. ખાઓ, પીઓ ને ખેલો—” લલિતા હસીને બોલી ને રાઉન્ડટેબલ પર બે પ્યાલા ગોઠવી દીધા. રાધાનાથે સ્હવારે પોતાના શાસ્ત્રી સાથે મોકલી આપેલી “ શેમ્પેન ”ની બાટલી લલિતાએ ક્યાટમાંથી બહાર કાઢી ને બંને શેમ્પેનના પ્યાલા ઉઠાવવા લાગ્યાં. અરધા કલાક પછી રાધાનાથ મનુષ્ય મટી જનવર થઈ ગયો ને લલિતા એ વાંદરને ગમે તેમ નચાવવા લાગી. અત્યારે તે રાધાનાથને તેના છુટ સાફ કરવા કહેત તોપણ તે ના પાડત નહિ.

પ્રકરણ ૫ સું.

સુમિત્રાનું બોધલર ફાટ્યું !

હર્ષદરાય જ્યાને લઈ અમદાવાદ ગયા તે બન્નેએ ધરમાં પચ મૂકતાં જ સુમિત્રાનું બોધલર ફાટીને કટકે કટકા થઈ ગયું. જ્યાની સામે તેના હીરા જેવા જમાઈએ કેસ માંડ્યો, જ્યા નાસી ગઈ, જ્યા ઇન્દુલાલની સાથે જઈને રહી, એ વાત બણી ત્યારથી જ સુમિત્રા જ્યાને મુએલી માની બેઠી હતી. એણે માદીકરીનો સંબંધ તોડીને એ સંબંધનો રહ્યોસહ્યો અવશેષ સામરમતીમાં ફેંકી દીધો હતો. જ્યા મારી દીકરી જ નથી—મને કંઈ સંતતિ હતી જ નહિ એમ એ માના બેઠી હતી. જ્યાએ પોતાના જંગલી તરંગોને વશ થઈને પોતાની ગત બ્રષ્ટ કરી, માની કુળ લગ્નની, સાત પેઢીને ક્ષંક લગાડ્યું એવી સુમિત્રાની અતૂટ માન્યતા હતી. હર્ષદરાયે જે ગતની જુવાની આપી હતી તેનો વાલરલેસ તાર પણ સુમિત્રાને પરોંચી ગયો હતો અને તે પગથી તે માની બેઠી હતી કે તેની આવતી સાતે સાત પેઢી રસાતળ જવાની. ઉપરથી સાક્ષાત પરમાત્મા આવીને તેને બીજી વાત કહે તો પણ તે માને એમ નહોતું. તે ગલથુથીમાંથી ધર્મને નામે જંગલી સિદ્ધાંતો લણી આવી હતી. લાવના, આદર્શ, તરંગ, સ્વર્ગિય સંસાર એ બધી વાતો તેને મન અનાચાર જેવી હતી. તે સાચા દીલથી માનતી હતી કે જ્યા જેવી દુષ્ટ, પાપી, અનાચારી અને નર્કની અધિકારી સ્ત્રી કોઈ જ નહિ હશે. પતિને— આલોક અને પરલોકના માલીકને— પારકો ગણી, બીજા પરાયા યુવાનને ઘેર જઈ રહેનાર તેની દીકરી જ્યા સુમિત્રાને રાક્ષસી કરતાં પણ જૂંડી લાગી હતી. હર્ષદરાયે જ્યાની બહાર કરી, અદાલતમાં જુવાની આપી ત્યારથી અમદાવાદની આખી

વણિકની ન્યાત ખળભળી ઉડી હતી. હર્ષદરાયને ન્યાતખહાર મૂક્યા વિના ધર્મ અને સતીત્વ નથીજ સચવાવાનાં, એવી ખાંખો મરાર્થ હતા અને ન્યાતખહાર થવાની વાત સાંભળી ત્યારથી સુમિત્રાના પાણી મરી ગયા હતા. “ન્યાત ખહાર થવું” એટલે રૌરવ નર્કમાં જવા કરતાં પણ ભૂંડું એવી તેની પાછી ખાત્રી હતી. રૌરવ નર્કમાં તે જઈ આવી નહોતી ને કાંઈ જન્મે જઈ આવી હોય તો તેની યાદ તાજી રાખવાની શક્તિ બ્રહ્માએ તેને આપી નહોતી, છતાં સુમિત્રા એમ માનતી હતી કે જગતમાં જન્મ લઈને કર્મચંડાળ નીવડે તે જ ન્યાતખહાર થાય ! ન્યાત એટલે ગંગાનો પ્રવાહ ! ન્યાતનું પંચ એટલે પરમાત્મા ! પંચ બોલે ત્યાં પરમાત્મા બોલે ! પંચ કદિ કંઈ અયોગ્ય કરે જ નહિ ! ને જે એ પંચને દુભે તે સીધા નર્કમાં જ જાય ! આવી માન્યતાવાળી સુમિત્રાને કર્મે હર્ષદરાય જેવો પતિ અને જ્યાં જેવી પુત્રી મળી એટલે એ બિચારીથી શી રીતે જીવાય !

“આવો ઈન્દુલાલનાં પટરાણી !” જ્યાંને જ્ઞેતાંવાર સુમિત્રા મળે મચકોડી બોલી. “તમે પણ આ નામચીન દીકરીની વહારે ખરાબર ધાયા હો !” બીજું વાક્ય તેણે પોતાના “પરમાત્મા”ને સંભળાવ્યું.

હર્ષદરાય અને જ્યા ઉભય મૌન રહ્યાં. હર્ષદરાય સામાન મૂકી ડગલો ને પાછડી ફાટી તપાએ અદેલી ચટાઈપર પડ્યા. જ્યા પાછલા ખંડમાં ગઈ. પણ સુમિત્રા એમ ઠંડી પડી જાય એવી નહોતી.

“નાતમાં શી વાતો થાય છે તે જાણો છો ? હવે કયે મ્હોટે દુનિયામાં ફરશે ? આવી કળત દીકરીના કરતાં હું વાંઝણી રહી હોત તો સાફ થાત ! રાંડ ફાટી ફાટી છેક જ ફાટી ગઈ ? નહિ માઆપની થઈ ને નહિ ધણીની થઈ ! હવે તમે આ ગોધા જેવી છોકરીને આખી જીંદગી ઘરમાં રાખવાના છો ? તમારે સુધારાવાળા થવું હોય

તો આ પાર્વયાને સંભાળી બેસી રહો. આપણાથી એના રંગદંગ ખમાવાના નથી”.....મુમિત્રા ગુસ્સાથી બબડી. એ યુધ્ધે ચઢી હતી. આકાશમાં છૂપાયેલો કોઈ અગમ્ય દેવ એના દીલમાં ભરાયો હતો અને સનાતન ધર્મનો દ્રોહ કરનારી બદમાસ જ્યાંને ભયંકર સજ્જ કરવાની એ દેવ એને પ્રેરણા કરી રહ્યો હતો.

હર્ષદરાય મુમિત્રાની લવરી સાંભળી ગમગીનીથી હત્યા. પણ એ હાસ્ય જોઈ મુમિત્રા વધુ વીકરી.

“તમને પણ આ રાંડે વશ કરી લીધા છે કે શું? જરા તો વિચાર કરો. અઢાર વીસ વર્ષની છોકરી ધણી સાથે કોરટ દરબારે ચઢી આવી એ શું નાનાસૂના ખેલ છે? એા મા રે! હડહડતો કુળીયુગ આવ્યો, નહિ તો દીકરી જતની શું મગદૂર કે. ધણીની સામે ચકાર પણ કરે! આ રાંડ તો ભર કોરટમાં જઈને કહી આવી કે ક્રાંતિલાલ મારો ધણી જ નથી! મુઆ ગોરાએના કાયદા પણ કંઈ જતના બળ્યા છે! જડજે જ્યાંની વાત માની લીધી ને એને ને પેલા કાળમુખાને છોડી દીધા. એ ગોરા લોકો ગમે તેમ નાચશે તે ચાલશે. વાણિયા બામણમાં એવા નાગાવેડા ચાલવાના છે? ગોરાએને શું છે? મુઆએ ગમે તે ખાય, ગમે તે પીએ ને ગમે ત્યાં નાચતા ફરે! આવો બ્રજાચાર એ લોકો ચાલવા દેશે તો એનું રાજ ઘડીભર પણ ટકવાનું નથી.” મુમિત્રાએ સ્પિટિશરાજનો યમખંટ સંભળાવી દીધો.

“તું હવે ચૂપ રહીને ખાવાપીવાની તૈયારી કરશે?” હર્ષદરાય કંટાળીને બોલ્યા.

“મને શા માટે કહે છે? કરશે તમારી દીકરી! લઈ આવ્યા છોને!”

“તું ચૂપ મરી રહેજે હં! નહિ તો નકામી માર ખાઈ જશે.” હર્ષદરાયને ગુસ્સો ચઢ્યો: “મારે કરમે આ પીડા ક્યાંથી આવી?”

“તમારે મારવી હોય તો મારી નાખો. હવે એટલું બાકી છે. લો, એ સીધી વાતો પણ અમારાથી ન કહેવાય ? તમે કહો તો તમારી દીકરીને આખી નાતમાં પાવૈયાની પેઠે નાચવા દઉં—”

“બા ! હવે બહુ થયું. માફ કર.” જ્યા ગદગદ કંઠે બોલી.

“ઓહોહો ! શાણી સીતા ! હું તને બગલીને સારી પેઠે ઓળખું છું, સમજ ! મુઆ આજકાલના બધા ભણેલા એવા જ ! મોઢે મીઠા ને પેટમાં તો કાળા ! તને કંઈ શરમબરમ આવે છે ? મુંબઈ જેવા શહેરમાં આવો ભવાડો કરતાં તને લાજ ન આવી ? તારો માટી તારું પેટ ભરતો નહોતો ? એને ત્યાં તને શું ઓછું પડ્યું ? આવો ભણેલો ગણેલો વર ન ગમ્યો તો પછી રાંડ ! તારે માટે તે કેવાક “સોયવર” કરાવીએ !”

“બા ! આપુછને ભૂખ લાગી હશે.” જ્યા હળુ પણ નમ્રતા બળવી રહી.

“તું ને તારા બાપ ખાતું હોય તો બાપ ; નહિ તો ગમે ત્યાં બન. આ ઘરમાં તારો ઓળો છે ત્યાં સુધી હું પાણી પણ પીવાની નથી.”

“કેમ ? એણે તારો બાપ માર્યો છે ?” હર્ષદરાયને ક્રોધ આવ્યા વિના ન રહ્યો.

“અરે ! બાપ માર્યો હોત તો તો કંઈ નહિ. એ કાળસુખીએ તો માફ નાક કાપી નાખ્યું. મારી કુખ કાળવી ને હવે કાણ બાણે શા શા તમાસા બતાવશે.”

“દીકરી તો તારી જ છે ને !” હર્ષદરાયથી અનિમિષ ટંકાર થઈ ગઈ.

“દીકરી આવી પાકશે એવી ખબર હોત તો એ જન્મતાં જ હું એને ચીરીને મીઠું ભરત સમજ્યા ! કંઈ કાકડી ચીલણાં હતાં કે ચીરીને ચાખી નેવાય !—”

“શું થાય ને શું નહિ તે બધી વાત આપણે પછી કરીશું. હમણાં ચૂપ રહે ને જ્યાંને નહવડાવી રસોઈ કરવા દે.”

“એના હાથની રસોઈ હું મરતાં પણ જમવાની નથી.”

“તો તું બનાવ. મને ભૂખ લાગી છે.”

બખડતી ફફડતી મુમિત્રા ઉઠી અને હાથિરાય તથા જ્યાએ એક ઉંઠો નિરાસો નાખ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

રાજદ્વારી ચર્ચા.

કુસુમ મહિલાઆશ્રમમાં ચંપકલાલ અને ભાનુમતિની શીળી છાયા નીચે ગઈ. ત્યાં તેને કોઈ જાતની ઉપાધી નહોતી. કંઈ દુઃખ નહોતું. એની ઇચ્છા વિરૂદ્ધના લગ્નની ભયંકર ટીપમાંથી બચવા માટે એ નાસી આવી હતી. એણે બખ્ખે વરને તોરણેથી પાછા વાળ્યા હતા. અને તેથી અમદાવાદની કપોળ નાત તેને રૌરવ નર્કની અધિકારી, પાપિણી તથા પતિત પિશાચિની લેખતી હતી. કુસુમનો આત્મા દૈવી જ્યોતિષી પણ અધિક પવિત્ર હતો. તેના વિચારો સ્વર્ગના દેવતાઓનો ગર્વ ગાળી નાખે તેવા ઉચ્ચ હતા, આળા ગગનવિહારી આદર્શોની રમણિય કુલ-વાડીમાં વહેવારીઆ જગતથી પર દેવદુર્લભ જીવન ગાળતી હતી, તે જોવાની કે જાણવાની કપોળ સમાજને દરકાર નહોતી. કુસુમના સૌંદર્યપર કાબો લખવાને તક્ષપાપડ થયેલો દોંગી ચીમનલાલ હાથ ચોળી ખેંસી રહ્યો. અને પછી કુસુમે માધવદાસના શેરબજારીઆ પુત્ર નગીનદાસને વાંઢો મરી સંસારી થવાની તક ન આપી તેથી કુસુમની નાત તેની દુશ્મન બની હતી. તેની માતાએ કુસુમની શોધ પાછળ જગનલાલના પૈસાની હોળી કરવા માંડી. કુસુમનો પત્તો લાગ્યો. જમનાએ તેનો કબજો આપવાની ચંપકલાલને આજ્ઞા કરી, પણ ચંપકલાલ કુસુમને જૂઠ્ઠી માતાના હાથમાં સોંપી દે એવો કાયર નહોતો. તેણે સાફ ના પાડી. કુસુમનો કાયદાસર કબજો લેવા માટે જડસુ જમનાએ કોર્ટનો આશરો લીધો. કુસુમને બહુ જ લાગી આવ્યું. તે તેની માતા સામે અદાલતમાં લડવાને સાવ નારાજ હતી. પણ અલણ જમનાને વધ થઈ જીવનની ધૂળધાણી કરી નાખવી અથવા કાયદાનો આશરો લઈ લડી નાખવું એ શિવાય આળા માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ ન

હતો. તેણે, અંપકલાલે અને લાનુમતિએ જમનાને ઘણી ઘણી સમ-
જાવી. કુસુમે આજન્મ બ્રહ્મચારિણી રહેવાનું વચન આપ્યું. પણ
જમના એકની જે ન થઈ. કુસુમ આશ્રમમાં રહે તો વહી જાય, આ
કળિયુગમાં કોઈ યુવાન સ્ત્રી બ્રહ્મચારિણી રહી શકે જ નહિ અને
કુંવારી ગોધીઓ કાળાંધોળાં ફરી આખલાની પેઠે રખડતી ફરે એવી
જમનાની માન્યતા હતી. તેણે કુસુમને વહી જવા નહિ દેવાની પ્રતિજ્ઞા
લીધી હતી. તેનો કાળથી પણ કરાવ પ્રભુ કુસુમને બચ્ચાંકચ્ચાંવાળી
જોવાને આવુર થઈ રહ્યો હતો. આથી જમનાની હઠ ન તૂટી.
વરધોડો કોર્ટ ગયો, કુસુમ ઉમ્મર લાયક નથી એમ પૂરવાર કરવાને
ખોટા જન્માક્ષર રજુ થયા. પણ અતે સત્ય તથા. કુસુમે શાળામાં
સખાનો પ્રેમ છૂતી લીધો હતો તેથી બધા કુટયા પણ તેની શાળાની
મહેતી ન કુટી. શાળાના સર્ટીફિકેટપરથી કુસુમ ઉમ્મર લાયક ફરી.
તેની મરજી પડે ત્યાં રહેવાનો કુસુમનો હક્ક અદાલતે સ્વીકાર્યો અને
જમના છાતીમાથું કુટતી ઘેર ગઈ. તેની ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ
કલિકાળમાં ભગવાન પણ ઉઘી ગયો છે ! નહિ ના અદાલત આવો
ન્યાય જણે ખરી ?

કુસુમ છૂતી પણ એ છૂતથી તેને આનંદ ન થયો. તેની
અભણ માતાપરે ખાળાને અત્યંત દયા આવી. પણ તે લાચાર હતી.
અભણ માતાની જંગલી હઠ પૂરવાને તે પોતાના સિદ્ધાંતો તોડવાને
તૈયાર નહોતી. તે આશ્રમમાં જ રહી. પણ આ બનાવથી તેના
હસમુખા વદનપરનું રિમત ઉડી ગયું. તે ગમગીન રહેવા લાગી. આ જ
અરસામાં જ્યાનો કેસ પણ કોર્ટ ગયો હતો. તેનું પરિણામ કુસુમ
જાણતી હતી, પણ તેથી ય તેને આનંદ થયો નહોતો. સ્વજનો સાથે
આમ ક્યાં સુધી લડાશે ? એ ભયંકર પ્રશ્ન તેનું કોમળ કાળજીું કોરી
ખાતો હતો.

ધંદુલાલનો રોડ—તેની સાથે પૃથ્વીપર સ્વર્ગ ઉતારવાની
કુસુમની આશા—તેની દૈવી ભાવના સૃષ્ટિ—એ સર્વ આશ્રમમાં આબ્યા

પછી હવામાં ઉડી ગયાં. જ્યાં ઇંદુને જીતી ગઈ હતી. જ્યાં પડખે છેવટ સુધી ઉભા રહીને ઇંદુલાલે સમાજનો ટોપ વ્હોરી લીધો હતો. હવે ઇંદુની આશા રાખતી નકામી છે એવી કુસુમની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી ; પણ તેથી તેના હૃદયસિંહાસનપર ચઢી બેઠેલો ઇંદુ ખસી ગયો નહોતો. તે ઇંદુની માનસિક પૂજા કરતી હતી. તે સ્વપ્નામાં પરજીતી ને સંસાર માંડતી. તેનો પ્રિયતમ તેને રોજ સ્વપ્નામાં વિધવિધ લ્હાવા ચખાડતો. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં કુસુમ સુખના શિખરપર ચઢી જતી; પણ આંખ ઉઘડતાં જ તેની સામે વરસી દુનિયા દેખાતી અને તે નિરાશ થઈ જતી. તેનું માનસિક દર્દ જ્યાં સમજી હતી. **ભાનુમતિ** એ દર્દ ડળી ગઈ હતી. જ્યાં પોતાના દુઃખમાં કુસુમની ખબર લેવાની કુરસદ નહોતી. તે કુસુમને મળ્યા વિના જ અમદાવાદ ચાલી ગઈ હતી. ઇંદુલાલ આશ્રમમાં ડોઢ ડોઢ વાર આવતો અને સામાન્ય ચર્ચા કરી ચાલ્યો જતો. અંપકલાલ અને **ભાનુમતિ**-આશ્રમનાં ચાલક અને ચાલિકા-ઇંદુના પ્રશંસક હતા. **ભાનુમતિ** કુસુમને ઇંદુનું બેઠું બેઠવાને આતુર હતી પણ એ બિચારીની આશાને કુંપળ જ આવતી નહોતી. ઇંદુલાલ જ્યાં આરાધ્ય દેવી ગણી પૂજી રહ્યો હતો. તેને હજી સુધી વાસનાની બૂખ લાગી નહોતી. તે જ્યાં પવિત્ર ભાવે ચાલી શક્યો એવો તેને વિશ્વાસ હતો પણ માજીસ્ટ્રેટની ડાટમાંથી છટી આવ્યા પછી ઉભયની મનોદશામાં ભારી પડ્યો થયો. જે સમાજને લાગણી જ નથી તે સમાજનું માન રાખવાની કંઈ જ જરૂર નથી એમ માનીને જ્યાંએ મર્યાદા ઉલ્લંઘી. ઇંદુ તેને વશ થઈ ગયો. પણ એ પાગલ પગ ઇંદુને પાછળથી અન્યંત સાલતી હતી. જ્યાં અમદાવાદ આવી ગયા પછી તેને લાગ્યું કે તેણે ગંભીર ભૂલ કરી હતી. જ્યાં પ્રભુની નજરે તેની હતી, તે જ્યાંનો હતો; પણ જ્યાંને માથે જ્યાં સુધી ક્રાંતિવાદની સત્તાના છાંયા ફરતી હોય ત્યાં સુધી તેને સ્પર્શવાનો તેને હક્ક નથી એ ગંભીર સત્ય તેના દીલને ડારી ખાતું હતું. એક જ પ્રાગલ

પણ—એક જ અનિર્વાચ્ય સુખની ઘડી—અને પછી કેવી ભયંકર મનોચાતના ?

“ શું ખરેખર હું પાપી છું ? જ્યાં મારી પત્ની નથી ? સમાજને તેનાપર પરાયાનું સ્વામીત્વ પરાણે લાદવાનો કંઈ હક્ક છે ? શું બંડ ખરેખર કોઈ ભયંકર, વિકરાળ, વિનાશક વસ્તુ છે ? બંડ વિના—ભયંકર વિપ્લવ વિના—મરવા પડેલી સમાજને પુનર્જીવન અર્પી શકાય ?.....ત્યારે જ્યાં મને હવે નહિ જ મળે ? જ્યાં મારી પત્ની તરિક્કે છોડ્યોક નહિ રહે ?.....શા માટે ન રહે ? ક્રાંતિલાલનો તેનાપર શો દાવો છે ? કોર્ટ પણ જ્યાંના લગ્ન એર-કાયદાસર કરાવી બેઠી છે, તો હવે જ્યાં સાથે “ સીવીલ મેરેજ ” કરવામાં વાંધો શો છે ? ” આવીસ વર્ષના યુવાનને આ પ્રશ્નો રાતદિવસ કરડી ખાતા હતા. તે હિંદુસમાજમાં જન્મ્યો તે માટે કોઈ કોઈ વાર પોતાની જાતને ધિક્કારી કાઢતો. પેટને માટે દહીં જીરે નોકરી પર જતો, પણ હવે તેનામાં ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો. તેની આંખોમાં આશાવાદની ચમક નહોતી; તેના હૃદયમાં યુવાનીનું ચેતન નહોતું. તેના મગજમાં તરંગીની તીવ્ર રૂપનાશકિત નહોતી. ટૂંકામાં જ્યાં જતાં તેના જીવનમાં ગાઢ-અતિ ગાઢ અંધકાર શિવાય કંઈ જ રહ્યું નહોતું. રિપોર્ટરની નોકરીને લીધે તેના મિત્રો વધી ગયા હતા. તે હિંદના લગભગ બધાય નેતાઓના પરિચયમાં આવ્યો હતો. તેની કાર્યદક્ષતાથી તેનો પગાર વધીને રૂ. ૧૦૦નો થયો હતો; પણ જ્યાં નહોતો અને જ્યાં વિના ઈંદુલાલના દુનિયા અંધારી હતી.

જ્યાં ગયા પછી ત્રણ ચાર દિવસે રવિવાર આવ્યો. ઇન્દુને રજા હતી. રજાને દિવસે આ દહીં યુવાન નાટક, સીનેમા યા મિત્રાના વિનોદથી રીઝી શકતો નહિ. તેને એકાંત જ ગમતી. જે ઉમ્મરે યુવાનો ગમે ત્યાં નાચતા દૂદતા વછેરાની પેંકે ધુમવા બેઠે, તે વયે ગુજરાતનો આ પ્રતિભાશાળી યુવાન એકાંત સેવતો હતો; કારણ કે સમાજના ઝેરી કાયદાએ તેના જીવનને રંગદોળી નાખ્યું હતું. જ્યાં

ગમે તે ભોજે કાંતિલાલ સાથે લડીને ઇન્દુલાલની સહચારિણી થઈ રહે, તોપણ સમાજમાં તેમને માટે માન કે આદર રહેવાનાં નથી, એ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. જેમ જેમ તે વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ પ્રલયવાદી બનતો ગયો. હિંદુસમાજની સજીવનતા તેને આકાશકુસુમવત્ જણાઈ. આ સમાજને કના કરી નાખવે જ છુટકો છે, એવો વિચાર તેના મગજમાં ઘર કરવા લાગ્યો.

રહવારે દશેક વાગ્યા હતા. પ્રાતઃકાળથી તે માર્ટીન લ્યુથરનું જીવનચરિત્ર વાંચી રહ્યો હતો. એ મહાન જર્મન સુધારકને યૂરોપની પોપશાહી તોડતાં કેવાં કેવાં સંકટો પડ્યાં હતાં તે વાંચીને તેના રોમાંચ ખડાં થઈ જતાં હતાં. માનસિક વ્યાધિ અને ક્રાંતિકારક વાંચનથી તેનું મગજ ઘૂમી ગયું. તે શરાબી પેઠે ભારી આંખે, ડોલા ખાતો ઉઠ્યો અને ગૂંપચૂંપ ડગલો ઝોરથી મહિલાઆશ્રમ તરફ ચાલ્યો.

આશ્રમમાં તેને જોતાં જ ભાનુમતિ, ચંપકલાલ અને કુસુમ હાઈ પામ્યાં. સર્વેએ તેનો સસ્મિત સત્કાર કર્યો. ઇન્દુ શીકરું ઢર્યો:

“ કેમ ઇન્દુલાલ ! કંઈ શીકરમાં લાગો છો ? ” ચંપકલાલે તેનો ઉત્તરેલો ચહેરો જોઈ પૂછ્યું.

“ એમને વળી શીકર શાની ? એમના પરની આફત તો ટળી ગઈ ”—ભાનુમતિએ ટાલુકો કર્યો અને તે હસી: “ હવે જ્યાં ક્યા પાંડવને વશ કરવાની છે ? ”

ભાનુમતિનું છેલ્લું વાક્ય નિર્દોષ મશ્કરી રૂપ હતું, પણ ઇન્દુને તેથી આવ્રાત થયો. તે જ્યાંનો પાંડવ થયો હતો, પણ દુનિયા તેને સ્વીકારતી નહોતી. આવી મનોદશા કેટલી અસહ્ય હોય છે, તે દીલના દર્દીઓ જ સમજી શકશે. ઇન્દુલાલ કંઈ બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો.

“ કેમ અહીં સોફ્ટેટીસ થઈને આવ્યા છો શું ? ” કુસુમ બોલી.

“ નહિ, નહિ. ”

“ ત્યારે ? કેમ કંઈ બોલતા નથી ? ”

“ શું બોલું ? ”

“ કેમ ? બોલવાનું ય ખૂટી ગયું ? ” કહી કુસુમ ખિલખિલ હસી પડી ને ઇન્દુલાલ એક પળ તેની મોતી જેવી સુંદર દંતપંક્તિ જોઈ રહ્યો.

“ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ વિષે તમે શું ધારો છો ? ” કુસુમે ઇન્દુલાલને વાતે વળગાડવાના હેતુથી ચર્ચા ઉપાડી.

“ સારી ચળવળ છે.”

“ એમ નહિ ! ખરાખર ચર્ચા કરો. પંજાબની કલે-આમ અને ખીલાફતના અન્યાય માટે સત્યાગ્રહ કરવો વાજબી છે ? ” કુસુમ ઇન્દુલાલના હૃદયમાં ઉત્સાહ પેદા કરવા જરા નયનો નચાવી બોલી.

“ મને લાગે છે કે આ પ્રવૃત્તિ કદિપણ સફળ થવાની નથી.” ઇન્દુલાલે નિરાશાભર્યાં જવાબ વાળ્યો.

“ કેમ ? પંજાબમાં આપણી બહેનોનાં અપમાન થયાં, નિર્લજ્જ જોરા સોદગરોએ અમાનુષી ત્રાસ વર્તાવ્યો અને મુસલીમોના ખલીફની સત્તા અંગ્રેજ સરકારે ધીનવી લીધી, એ આપણે મૂંઝે મ્હોઢે ખમી લઈશું ? શું હિન્દુસ્થાનના મરદો એટલા બધા ખાયલા થઈ ગયા છે.”

“ અમે ખાયલા તો થયા જ છીએ અને સત્યાગ્રહની ચળવળથી વધુ ખાયલા થઈશું.”

“ શી રીતે ? ”

“ ગાંધીજીએ જે અર્થમાં સત્યાગ્રહ ઘટાવ્યો છે તેમાં નિરાશા-વાદીના જ સૂર જણાય છે.”

“ એટલે ? ” અપહ્વાલે હવે ચર્ચામાં રસ લેવા માંડ્યો.

“આપણી પ્રજા સંકટો વર્ષથી એટલી બધી દબાઈ ગઈ છે કે પ્રથમ તો તેને સરકારની સામા થવાનો વિચાર કરતાં જ કમકમાં આવે છે. ૧૮૮૫થી મહાસભા સ્થપાઈ છે, પણ એ મહાસભામાં જોડાતાં શરૂઆતમાં ઘણા બેઠેખાંઓ પણ ડરતા હતા તો પછી ગરીબ પ્રજાની તો વાત જ શી કરવી ?”

“લોકમાન્ય અને મિસીસ બેઝન્ટે પ્રજામાં જન્યતિ આણી છે એટલે હવે—”

“હવે જ મુશ્કેલી છે.” ઇન્દુએ અંપકલાલનું વાક્ય પૂરું થવા શિવાય વચ્ચે કહ્યું :

“લોકમાન્ય અને “હોમરૂલ”ની પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા મિસીસ બેઝન્ટ પ્રજાની સ્થિતિ, સંજોગો અને શક્તિનું માપ કાઢી કાઢ કરતાં હતાં. ગાંધીજી આંધળા વિશ્વાસપર કામ લે છે.”

“શી રીતે ?”

“પ્રથમ તો એમની ચળવળને સત્યાગ્રહનું નામ આપવા સામે જ મને વાંધો છે. એમની આખી ચળવળનો દ્વંદ્વ સાર કાયદા તોડવા અને કાયદા તોડવા એટલે સત્યાગ્રહ !—”

“અન્યાયી કાયદા તોડવા—” અંપકલાલે સુધારો કર્યો.

“કમૂલ ! પણ એ અન્યાયી કાયદા નક્કી કોણ કરશે ?”

“સત્યાગ્રહ કમિટી !”

“તમે એમ માનો છો કે એ કમિટી જે કાયદાને અન્યાયી કરાવે, તેને આખી પ્રજા અન્યાયી માની લેશે ? જે કાયદો તમને ગમતો હોય તે જ મને જૂલમી લાગતો હોય તે તદ્દન અંભવિત અને અવાલાવિક છે.”

“તમારા ન્યાય પ્રમાણે તો કોઈ ચળવળ જ ચાલી શકે નહિ.”

“શા માટે ન ચાલે ? રાજદારી ચળવળોને ધર્મ અને સત્યનાં પૂજાં લગાડવાની અનિવાર્ય જરૂર છે ખરી ?”

“ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા ધર્મપ્રાણુ હોવાથી જે ધર્મનું નામ ન દેવામાં આવે તો પ્રજામાં ઉત્સાહ જ ન આવે—”

“ ખીજા શબ્દોમાં એ જ વાત કહીએ તો ધર્મને નામે રાજદારી ચળવળમાં પ્રગ્તને હોમી દેવાની વાત કરીને આપણે પ્રગ્તને છેતરવાની બાજુ રમવા માગીએ છીએ. ”

“ રાજદારી જીવનમાં એટલી બધી અણીશુદ્ધ પ્રમાણિકતા નથી રાખી શકાતી. ”

“ તો સત્યપર ભાર મૂકવાની અને સત્યને ભોગે સ્વરાજ ન લેવાની વાતો કરવાની શી જરૂર છે ? ”

અપક્ષલાલ મુઝાએ. કુસુમ અને ભાનુમતિ રસપૂર્વક ચર્ચા સાંભળી રહ્યાં.

“ એ વાત બાબુએ રાખો અને અસહકાર ચાલવા સત્યાગ્રહની ચળવળથી પ્રગ્તના અભિલાષ પાર પડશે કે નહિ તે જ જણાવો. ”

“ મારી માન્યતા પ્રમાણે અસહકારની ચળવળથી અંગ્રેજ સરકારનું ફંવાફું પણ હાલવાનું નથી. ”

“ ત્યારે શું થશે ? ”

“ આમવર્ગમાં એક જાતની પાગલ જાત્રાની આવશે, સરકાર ધડીભર મુઝાશે અને પછી ઘોર નિરાશા આવશે. ”

“ શાથી ? ”

“ ભયંકર નિષ્ફળતાથી. ”

“ પણ આ ચળવળ નિષ્ફળ જશે એમ તમે શા માટે માની લો છો ? ”

“ કારણ કે તેનો મૂળ પાયો સંગીન નથી. સાત કરોડ મુસલમાનોના પાંચ હજાર માઈલ દુર વસતા ખલીફની રાજસત્તા

અંગ્રેજ સરકારે છીનવી લીધી, તેથી હિન્દુસ્થાનના વતનીઓએ પોતાની સરકાર સાથે શા માટે અસહકાર કરવો જોઈએ ? ”

“ મુસલમાનોના ધર્મ પર પ્રહાર થાય છે તેથી. ”

“ અંકલાલભાઈ ! પ્રભુને ખાતર ધર્મની વાત જવા દો. ઇસ્લામ ખલીફાની રાજસત્તાથી ટકી રહ્યો નથી, પણ ઇસ્લામની ઉદાર અંધુભાવનાથી ટકી રહ્યો છે. એક ધર્મના રક્ષણ માટે રાજસત્તાની શી જરૂર છે ? આજે ખ્રિસ્તી પોપ પાસે રાજસત્તા નથી, હિંદુ ધર્મીયો રાજસત્તા વિનાના છે, તેથી ખ્રિસ્તી અને હિંદુ ધર્મો નાબુદ થઈ ગયા છે ? ધર્મ અને રાજસત્તા એક જ રાખવાથી યુરોપીયન પ્રજાએ કંઈ જ લાભ ઉઠાવ્યો નથી. ખીલાફતને માટે અંગ્રેજ સરકાર સામે માથું ઉંચકવામાં કંઈ જ સાર નથી. ”

“ પંજાબની કલેઆમ માટે ? ”

“ નહિ, તે માટે પણ નહિ. જ્યાંસુધી પ્રજા પરાધિન અને ખાયલી રહેશે ત્યાંસુધી એવા જૂલમો ચાલુ જ રહેવાના. જૂલમ કરનાર કરતાં જૂલમ સહન કરનાર પ્રજા પૃથ્વી પર વધુ ભારરૂપ છે. એવી પ્રજાએ સંગઠિત થવું જોઈએ ત્યાં મરી જવું જોઈએ. ”

“ ત્યારે આપણે શું કરવું ? ”

“ સ્વરાજ માટે જ સામાન્ય ચળવળ કરવી, અને તે સાથે જ સમાજસુધારણા ચાલુ રાખવી. ”

“ તમે પણ પેલા નમાલા મોડરેટોના જેવી વાતો કરો છો. પાંત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષો થયાં કાયદાસર રાજ્યસુધારણાની ચળવળ ચાલી. પણ તેથી કંઈ શુકરવાર વળ્યો છે ? ” કુસુમ જરા અકળાઈને બોલી.

“ કંઈ શુકરવાર નથી વળ્યો ; કારણકે તમે કહો છો તેમ મોડરેટોનો મોટો ભાગ નમાલો છે. Constitutional agitation કાયદાસર અથવા સનદશીર ચળવળની મોડરેટોની વ્યાખ્યા ધણી જ

સંકલિત છે. એથી એમ કહવું નથી કે સનદ્દશીર પ્રવૃત્તિ નકારી છે.”
ધ્વનિદુલાલે શાંત સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“ સનદ્દશીર પ્રવૃત્તિની ખંધી અંગ્રેજ સરકાર જરાપણુ દરકાર કરવાની નથી. તમારે જોઈએ તેટલા બરાડા પાડો. તમારા બક-બકારાની બ્લાઈટ હોલના ગોરા દેવને લેશમાત્ર તમા નથી.”

“ અને એ શા માટે તમા રાખે ? અંગ્રેજો સારી પેઠે જાણે છે કે હિંદીવાનોના સંસાર સહેલા છે. જે સમાજના સંસારીઓના જીવન રસક્ષ વિનાના હોય તે સમાજ કદિપણુ વીરોના જુથ જમાવી શકતી નથી એ વાત અંગ્રેજો જેટલી સમજે છે તેટલી બીજી કોઈકે જ પ્રજા સમજતી હશે.”

કુસુમ થોડીવાર મૌન રહી.

પ્રકરણ ૭ સું.

સામાજિક પુનર્ચના.

ઈન્દુલાલે ન ક્ષટક રાજ્યદારી ચર્ચા કરી, પણ હવે એ ચર્ચાનો રસિયો રહ્યો નહોતો. જ્યાં સાથે સામાજિક ચર્ચા કરતાં એ કદિ ધરાયો નહોતો. વિષયને ચુંથીચુંથીને સત્ય તારવવાનો પ્રયાસ કરવાની તેને ટેવ હતી. પણ જીવન જેને માટે જીવવાનું ગમતું હોય તે ચાલી ગયા પછી એવી હોંસ રહેતી નથી. ઈન્દુલાલને જ્યાં સાથે હિન્દુ-સમાજની પુનર્ચના કરવાના અભિલાશ હતા. તે ધર્મ અને સમાજને પવિત્રતાના સંગીન ખડકપર સ્થિર કરવા માગતો હતો. પણ કારમી સમાજનો કૂર કાપદો તેને નહોતો. તેને દીલે વસી ગયું કે આ સમાજમાં લાગણી જ નથી. આવી લાગણીહીન સમાજને માટે ઝૂઝવામાં સાર શો ? જેને પોતાના સાચા સેવકની કદર નથી તેની સેવા શી ? ઈન્દુલાલને ઘડીભર એમ પણ થઈ ગયું કે મોતને જ નીમંત્રી રહેલી હિન્દુસમાજની સેવા કરવાની ઇચ્છા કરવી એ પણ પાપ છે. એ કાળસુખી સમાજને સેવા નેહતી જ નથી. તેને તો દંભ અને સગવડીઓ ધર્મ નેહતે છે. તેની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે હિન્દુસમાજના પચીસ કરોડ કીડાઓ બ્યાંસુધી મનુષ્યો ન અને ત્યાંસુધી “ વ્હાઈટ હોલ ”માંથી હિન્દુસ્થાનની પ્રગ્ળને હલાવી નાખતું યંત્ર બંધ પડવાનું નથી. મહાસભાના ડરાવા અને અસહકારના રાગડા તેને મન અરણ્યરૂઢન જેવાં હતાં.

તમે અસહકાર અસહકાર કરીને સરકારના તંત્રને થીજાવી દે, અંગ્રેજોને ગાંસડા પોટલાં બંધાવવાની વાત કરો છો, પણ આપણી પ્રગ્ળમાં કેટલી તાકાત બળી છે તેનું માપ તમે કાઢ્યું છે ? ” એરીકવાર મૌન રહી ઈન્દુલાલે આંખકલાસ તરફ સ્થિર નજર કરી

કહ્યું : “ તમે સ્વરાજ્યની ખાંગ માંરો છો, તમારા હુન્નર ઉદ્યોગ વિકસાવવા ચાહો છો, ખેતીવાડી સમૃદ્ધ કરવાની વાત કરો છો, પણ સ્વરાજ્ય આવશે ત્યારે એ ચલાવવાના તો આપણે જ ને ? ”

“ હા’સ્તો.”

“ શાહખાસ ! પછી એ તમારા સ્વરાજ્યમાં તેર વર્ષની બાળાનો પુત્ર પ્રધાનમંત્રી થશે ને પાંડુરોગીનો દીકરો સેનાપતિ બનશે. અને એ લોકો રાજતંત્ર કેવું ચલાવશે ? જો કોઈ સત્તાધીશને તલમાં તસુ ઓછું પડ્યું તો કરો ગુન્હેગારને દાર અથવા પૂરો એ બદમાસને અંધારી કોટડીમાં ! તમારા સામાજિક કાયદા હાલમાં જ હત્યારા છે તે સ્વરાજ્ય આવતાં વધુ હત્યારા બનશે અને પ્રગ્ન ત્રાહી ત્રાહી પોકારી જશે. ” ઈન્દુલાલની આંખમાંથી અંગારા ખરવા લાગ્યા.

“ એવા માણસોને પ્રગ્ન ચુંટશે જ નહિ. સ્વરાજ્યમાં તો પ્રગ્ન સરકારની ચુંટણી કરશે—” કુસુમ ખોલી.

“ ખરું ; પણ જેઓ ચુંટણીમાં ઉમેદવારી કરશે તેમને ધર્મને નામે પ્રગ્નને ભમાવતાં ક્યાં નથી આવડવાનું ? કોઈ કહેશે કે અમે હિન્દુધર્મનો ઉદ્ધાર કરીશું, કોઈ વૈષ્ણવ ધર્મની ખાંગ પુકારશે, તો કોઈ શંકરને કૈલાસમાંથી નીચે ખેંચી લાવવાની વાત કરશે. મુસ્લીમો હિંદુ રાજ્યના ખીલામણા બાહુઓ બતાવી મુસ્લીમોને ઉશ્કેરી મૂકશે અને હિંદુઓ ગઝનવી, ઘોરી ને ઔરંગઝેબના કાળોં કાળોં ચિત્રો દોરી હિંદુઓની ચાંટલી કપાઈ જવાનો ભય બતાવશે. સ્વરાજ્યની પહેલી ચુંટણી જો નગરે જેવાનો દહાંવા મળશે તો આપણે જેમણે કે મારી વાત સાચી છે.”

“ ધીમે ધીમે સૌ ઠંકાણે આવી જશે.”

“ ઠંકાણે આવી જશે ? હળર હળર વર્ષ થયા પરદેશીઓની ધુસરી આ દેશની ગરદનપર પડી છે છતાં જે સમાજે તસુભાર પણ નમતું મેલ્યું નથી, તે સમાજના હાથમાં રાજ્યદારી સત્તા આવતાં ને

ઠેકાણે આવશે ? અપકલાલ ! તમે આપણી સમાજની ઉપરચોટીયા તપાસ કરીને મત ઉચ્ચારો છો. હું જાતિઅનુભવથી કહું છું કે આ સમાજે ધર્મ અને પવિત્રતાને નામે જેટલાં ગોઝારાં કૃત્યો કર્યાં છે તેટલાં ખીજ કાંઈ સમાજે નહિ કર્યાં હોય !—”

“ તમે પણ હિન્દુઓને ઉતારી પાડવામાં જ મગા લેતા લાગે છો. આપણે ત્યાં ધાર્મિક જૂદમો હશે, પણ એવા જૂદમો યૂરોપમાં નહોતા ? રોમન કેથોલીક પોપોએ ધર્મને નામે ઓછા જૂદમો કર્યા હતા ? યૂરોપના મધ્યકાળના કેથોલીક મઠોમાંની જોગણામાં ઓછો અનાચાર ચાલતો હતો ? ધર્મદ્રોહીઓને સજા કરવા માટે “ સ્પેનીશ ઇન્કવીઝીશન ” જેવી રાક્ષસી સંસ્થા આપણા દેશમાં કદિ પણ અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી એ જ બતાવે છે કે આપણી સંસ્કૃતિ ઉચી છે.”

“ જો એમ હોય તો એ ઉંચી સંસ્કૃતિની કદા કરી સુખેથી પી જાએ ! તમે રોમન પોપોના જૂદમોની વાત કરો છો, પણ એ યુગ કયો હતો ! અને આવતો યુગ કેવો છે ? આજે દરેકજા તમને સાચું જુહું જ્ઞાન આપવાને વર્તમાનપંચા આપ્યા આવે છે, રોજ ઉઠે નવાં નવાં પુસ્તકા પ્રગટ થાય છે, દુનિયાના ખુણા ખોંચરામાં ખતેલો ખનાવ પણ છૂપો રહી શકતો નથી, એકેએક દેશ સુખી, સંતોષી, સ્વતંત્ર અને આનંદી ધવાના પગલાં ભરી રહ્યો છે : આ વળતે આપણો દેશ ક્યાં ઉભો છે ? પચાસ વર્ષ પહેલાં જાપાનને આખી દુનિયામાં તો શું પણ એશિયા ખંડમાં પણ કાંઈ પીછાનતું નહોતું. પણ આજે ? આજે એના એલચીને બ્રિટીશ સરતનતનો તુમાખી પ્રતિનીધિ હસીહસીને સલામ કરે છે. અંગ્રેજોનું રાજ્ય ગમે તેવું સ્વાર્થી હોય પણ હાલમાં આપણે તે નિભાવ્યે જ છૂટકો છે. હાલની આપણી સ્થિતિ જોતાં સ્વરાજ્ય મળશે તોપણ તે ટકાવવાની આપણામાં શક્તિ છે ? જાપાનની મૈત્રીપર આપણે ક્યાં સુધી વિશ્વાસ રાખીશું ? આપણા સગદરપરના “ જૂના દોસ્તો ” કેટલો

વખત શાંત બેસી રહેશે ? અને વિશેષમાં ચીનની અશીર્ણુ પ્રજા હંમેશાં માંહેમાંહે જ કપાઈ મરશે એમ તમે માનો છો ? ૪૮ કરોડ કીડાઓનો એ દેશ જંગલો ત્યારે હિંદુસ્થાન સલામત રહેશે ? ચીન જંગલ થશે ત્યારે જાપાન એનું દુશ્મન બનશે કે મિત્ર ? ચીન અને જાપાન બુદ્ધ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયાસ નહિ કરે ? સરહદપરના અફઘાનો, મીસર, ઇરાન અને અરબસ્તાનના મુસ્લીમ રાજ્યો તુર્કસ્તાનને પોતાનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવીને હિંદના મુસલમાનોને ધર્મની કંઈથી વેલા કરી મહાન મુસ્લીમ સલતનતનું સ્વપ્ન ફલિત કરવાની કોશિષ નહિ કરે ? આજે યુનીયન જેક દીલ્હીના મિનારાઓ પર ફરકે છે એટલે આ બધા ભયો હસવા જેવા લાગે છે, પણ એ બધું સંભવિત છે. આપણે જે એક મહાન પ્રગ્ન રૂપે જીવવા માગતા હોઈએ તે દરેક શક્યાશક્યતાનો વિચાર કરી, પાણી પહેલાં પાણ બાંધવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે. અને તેટલા માટે જ હું કહું છું કે હિંદુસમાજના પુનર્વિધાન અને હિંદુજાતિના સંગઠન વિના આપણાં બધાં રાજદારી વલણાં નકામાં છે. ” ઇંદુલાલ બળતા જીગરે બોલ્યો.

“ તમે કઈ જાતની પુનર્રચના કરવા માગો છો ? બાનુમતિએ પૂછ્યું.

“ હિંદુજાતિમાં જાતિઅભિમાન ઉત્પન્ન થાય અને એક બળવાન જાતિ પેડે તે ગમે તેવા કંઠાપાતની સામે ટકી શકે તે માટે નાતજાતનો નાશ કર્યા વિના જરૂર જ નથી. વીસમી સદીની પ્રગતિમાલ્લાનો ક્રમ જેતાં હવે પ્રજા ગામડાંમાં ઘડતી નથી પણ શહેરમાં ઘડાય છે. અગાઉ ગામડાંની પ્રગતિ સંસ્કૃતિ ઘડતી હતી. હવે શહેરની પ્રજા ગામડાંની પ્રગતિ દ્વારા છે. શહેરોમાં નાતજાતના તકાવતો નામના જ રહ્યા છે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં નાતજાતોનો ત્યાં જવાની કુરસદ પણ ઘણા આજનાં હોય છે. આ શહેરમાં આપણે આપણા મિત્રો અને ધંધાદારીઓ સાથે

સામાજિક સંબંધ રાખીએ છીએ અને તેથી એ મિત્રો અને ધંધાદારીઓ સાથે રોડીભેટી વહેવાર ચાલુ કરવાની જરૂર છે. જો તેમ નહિ કરીશું તો જે વર્ગના સ્ત્રીપુરૂષો આવી રીતે એકબીજાને મળતાં હશે ત્યાં ધૂપો પ્રેમ વધી જશે. શહેરમાં વસી, શહેરમાં ભણી, શહેરમાં જીવન ગાળનારને પોતાનાથી સેંકડો કાસ દૂર ગામડામાંથી પોતાની નાતની જ કન્યા લાવવાની કરજ નાખવાથી એ બે જીવો કદિ એક થવાના છે ? કાંતો શહેરોનો નાશ કરી ગામડાંઓનો પુનરુદ્ધાર કરો; નહિ તો વર્ણાશ્રમનાં નામનું સદ્ગતે માટે નાહી નાખો. ગામડાંઓનો પુનરુદ્ધાર કરેલા તો પણ તમે ફક્ત ચાર ધંધાદારી વર્ણો જાળવી શકશો. જન્મ પ્રમાણે વર્ણો ગણીને હિન્દુસમાજ પાંગળી ખની ગઇ છે. એ જંગલી અને અકુદરતી સમાજ નિયમને લીધે ભડીઆરો પ્લાહાણ “ પૂજ્ય ” ગણાય છે ને સંસ્કારી અત્યંત અસ્પર્શ મનાય છે. અરે ! ખુદ ગાંધીજી જેવા મોહવણિક ત્રાતિને ખપતા નથી એ જ ખતાવે છે કે આ સમાજનું મૂળ જ સડેલું છે !.....” ઇન્દુલાલે પોતાની વિચારસૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરી.

અંપકલાલ, ભાનુમતિ અને કુસુમ માનપૂર્વક આ અંગૂઠોર યુવાનના ભવ્ય વિચારો સાંભળી રહ્યાં. તેમને લાગ્યું કે ઇન્દુ કહે છે એવી કંઈક ગોડવણ કરવાની જરૂર છે; નહિ તો હિન્દુસમાજ “ ભૂતકાળ ”ની સમાજ થઇ જશે.

“ તમે લીલીની ટેમ્પરેચર લીધી ? ” ભાનુમતિએ હવે કુસુમ અને ઇન્દુલાલને એકાંત આપવાના હેતુથી અંપકલાલ તરફ અર્થભરી નજર ફેંકી.

“ ના. સહવારે એને ૧૦૧ ડીગ્રી તાવ હતો.....”

“ ચાલો ને ! બિચારીની ખબર લઇએ—”

ભાનુમતિ ઉઠતાં અંપકલાલ ઉઠ્યો અને બન્ને ઇન્દુલાલને બેસવાનું કહી આશ્રમની એક ખીમાર ખાજાની તબિયત બેવા ગયાં.

પ્રકરણ ૮ મું.

દીલ ખુલ્યાં !

કુસુમ ઇન્દુલાલ સાથે એકલી પડી. લાનુમતિ બાણી બોધને અપકલાલને ત્યાંથી લઇ ગઇ હતી. તે કુસુમને ઇન્દુ સાથે એકાંત આપવા માગતી હતી. કુસુમ ઇન્દુને વૃક્ષને વેલી વીંટાઇ રહે તેમ વીંટાઈ બંધ તો ઉભયનું બોધું શિવ-પાર્વતી જેવું થાય એમ લાનુમતિ માનતી હતી. કુસુમ ઇન્દુને મનથી વરી ચુકી હતી તેને બાણી હતી. ઇન્દુ જ્યાં તો થઇ ચૂક્યો છે તે કુસુમ બાણી હતી. આવી વિચિત્ર દશાને લીધે કુસુમ મુઝાઇ હતી. જે યુવાન પોતાની સખીને હૃદય અપી ચૂક્યો છે તે તેનો શી રીતે થશે ? અને ઇન્દુ કુસુમનો ન થાય તો કુસુમ શી રીતે જીવી શકશે ? આ પ્રશ્ન તેને મુઝવી રહ્યા હતા. લાનુમતિની માન્યતા જૂદી જ હતી. ઇન્દુ કુસુમ જેવી દેવબાળાના પ્રેમનો ઇન્કાર કરે એમ તે માની શકતી નહોતી. જ્યાં પરિણિતા હતી, બીજાની ગણાઈ ગઇ હતી ; અને ઇન્દુલાલ તેને ગમે તેવા પ્રબળ પ્રેમથી ચાહતો હોય તોપણ જ્યાં તેની થાય એ સંભવિત નહોતું. ઇન્દુલાલના ચારિત્ર્ય માટે લાનુમતિને એટલું બધું માન હતું કે તેણે જ્યાં સાથે શુદ્ધ પ્રેમની મર્યાદા ઝોળાંગી હશે એમ તે માની શકતી નહોતી. જ્યાં અને ઇન્દુના વિશુદ્ધ પ્રેમમાં તે અંતરાય નાખવા ચાહતી નહોતી ; પણ તેને બહેનથી વધુ બહાલી થયેલી કુસુમને તે ઇન્દુલાલ સાથે પરણાવી દેવાનો લ્હાવો ચાખવા માગતી હતી તે વિષે કંઈ શક નહોતો.

“ ઇન્દુલાલ ! અમદાવાદ છોડ્યા પછી તમે મુનીવત લીધું છે ? ”

કુસુમ ઇન્દુને ગુપચુપ બેસી રહેલો બોધ બોલી. તેણે આજે આ સાધુને અગાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

“ નહિ, તમને એમ શાથી લાગ્યું ? ” કહી ઇન્દુ હસ્યો.

“ તમારા વર્તનપરથી. અમે તમારા પરથી ઓછાં ઓછાં થઇ જઈએ તે તમને અમારી દરકારે નથી.”

“ આ વળી નવો આરોપ ! ” ઇન્દુ ખડખડ હસી પડ્યો.

“ આરોપ ખોટો છે ? ઇન્દુલાલ ! સ્નેહ આંખ્યા પછી સ્નેહીની ખેદરકારી કેટલી બધી સાલે છે તે તમે જાણો છો ? ”

“ તમને હું વારંવાર મળું છું તો ખરો.”

“ મહિને એકવાર આવો છો તે બહુ થઇ ગયું ? ”

“ ત્યારે અહીં જ પડ્યોપાથર્યો રહું ? ”

“ રહોને ! તમારું ઘર છે. તમે જાણો છો કે તમારી સાથે હમેશાં રહેવાને હું કેટલી તકસી રહી છું ? ” કુસુમે મમંમાં પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરવા માંડ્યો.

ઇન્દુ કંઇ બોલ્યો નહિ.

“ તમે એકવાર દસમુખા, આનંદી અને બોલકણા હતા—”
કુસુમ બોલવા લાગી.

“ અને હવે ? ”

“ હવે શાણા શીલસુક જેવા ગંભીર અને થોડાંબોલા થઈ ગયા છો.”

“ શાને લીધે ? ”

“ તે તો તમે જાણો. તમારા પર આક્રમણ હુંગર તો તુટી નથી પડ્યા—”

“ તેથી પણ ભયંકર—કુસુમ ! આક્રમણ હુંગરથીયે ભયંકર વેદના મને સતાવી રહી છે.” તેના અવાજમાં દર્દની છટા આવવા લાગી.

“ જ્યાના કસથી તમને ખમતુ પડ્યું હશે.”

“ એમાં સહન કરવા જેવું શું હતું ? મેં જાણી નેહને જ્યાને આશ્રય આપ્યો હતો—”

“ માજીસ્ટ્રેટે ઉદાર વિચારશીલતા બતાવી તમને ન્યાય આપ્યો ; નહિ તો—”

“ નહિ તો હું કેદમાં જવાને તૈયાર હતો. કુસુમ ! જ્યાં જેવી દેવબાણ માટે કેદમાં તો શું પણ ફાંસીને માંચડે જવામાં પણ હું લ્હાવો સમજું છું.” ઇન્દુના દીકરામાં જરા આવેશ પ્રગટયો. કુસુમ તે જોઈ શકી અને તેણે ધૂપો નિસાસો નાખ્યો.

“ ઇન્દુલાલ ! જ્યાં સાથે તમે સ્વતંત્ર રીતે સમાજસેવા કરી શકશો ? ”

“ નહિ. જ્યાનાં ફરીથી દર્શન કરવાનું સફલાગ્ય પણ મને એવી મને આશા નથી. એના પિતા ભલા છે. છતાં તે જ્યાને મારી સાથે રહેતી જોઈ શકવાના નથી. એની માતાને તો તમે સારી પેઠે ઓળખો છો.”

“ હા. જ્યાબહેનને નસીબે દુઃખ જ લખ્યું છે. ”

“ એ હિન્દુસમાજને સુધારવા વળ્મી છે અને તમે પણ—” ઇન્દુ બોલતાં અચકાયો.

“ કેમ અચકયા ? બોલોને ! ”

“ તમે પણ ઓછો આત્મબોગ આપ્યો નથી. તમારા જેવી વીરાંગનાઓ હજી હિન્દુસમાજમાં પાકે છે તેથી લાવી માટે આશાનાં કિરણો દેખાય છે..... ”

“ તમે મારી નાહક પ્રશંસા કરો છો. મારામાં તે શું ગળ્યું છે ? ” કુસુમ શરમાઈ.

“ તમારામાં ? તમારામાં પૃથ્વીપર સ્વર્ગ લાવવાની શક્તિ ભરી છે.”

“ એ શક્તિ મને તો જણાતી નથી.”

“ પણ મને દેખાય છે ને ! ”

“ તો એ અવ્યક્ત શક્તિ વ્યક્ત કરવામાં તમે મને સહાય ન કરો ? ” કુસુમનો સ્વર કમ્બો. તે બોલવા માગતી નહોતી છતાં

બોલાઈ ગયું. તેનાં વિદ્યાળ સ્નેહાળ નેત્રો લલ્લમથી નીચાં નમી રહ્યાં. તેના ગુલામની પાંદડીસમા કામલ ગાલપર શરમની રાતી સુરખી ધાઈ આવી અને આંખો નીચી ઢાળી ખુરશીપર સ્થિર બેઠેલી કુસુમ સૌન્દર્યની અપ્રતિમ પ્રતિમા જેવી શોભી રહી.

“તમને સહાય કરવાની મેં ક્યારે ના પાડી?” ઈન્દુલાલ બોલ્યો.

“મને સહાયક નથી નેહતી.”

“ત્યારે—”

“સહચારી.....” તેની જીભ વધુ ન બોલી શકી.

“કુસુમ! કુસુમ!—” ઈન્દુલાલનો સ્વર ગંભીર થયો : “તમે શું બોલો છો?”

“હું માફ દીલ બોલું છું.” કુસુમ હિમ્મત રાખી બોલી : “ઈન્દુલાલ! ચાલુ એ છું પાપ છે?”

“નહિ.....”

“તમે મને લખમડપમાં દીવકારાએનો માર ખાઈ બચાવી, ત્યારથી મારા હૃદયપર તમારી સત્તા જમી ગઈ છે. તમને ખબર છે કે તે જ પળથી હું તમને મારા સ્વામી માની બેઠી છું? તમારે માટે મેં બીજા વરને પણ તોરણેથી પાછો વાળ્યો અને તમારે માટે જ—તમારી સમીપ રહેવા ખાતર—હું માખાપનું ઘર તજી આ આશ્રમની છાંયામાં આવી વસી છું. આજ સૂધી મેં મારા દીલનું દર દીલમાં જ શમાવી રાખ્યું હતું. પણ હવે હું શાંત રહી શકતી નથી. તમે મારી નજર સામેથી ચાલ્યા જાઓ છો ત્યારે—ત્યારે—મને શું થાય છે તે જાણો છો? મારા બધા ઉન્નત વિચારો ઉડી જાય છે, મારા આદર્શોની સૃષ્ટિ અલોપ થઈ જાય છે. હું જીવું છું એ ભાવ પણ ભૂલાઈ જાય છે. અને જીવન એક મહાશૂન્ય જેવું—ધોર અંધકાર જેવું—થઈ જાય છે. તમે—તમે—ઈન્દુ! તમે મારા થશો?”

મસ્ત ભાવે કુસુમ બોલી ગઇ. તેનું શરીર ધ્રુજતું હતું. તેના અવાજમાં કંપ હતો. તેની આંખો કંઈક થઇ ગઇ હતી અને તેની છાતી ધડકી રહી હતી. ઇન્દુલાલ આ મસ્ત માણસને શુન્ય ભાવે જોઈ રહ્યો. તેનું હૃદય દ્રવી ગયું. કુસુમની દશા જોઇ તેની છાતી ચીરાઇ ગઇ. મગજ ચક્કર ચક્કર ધ્રુમવા લાગ્યું અને તેણે ભમ્બર દાખી મસ્તકે શાંત કરવાની કોશિશ કરવા માંડી.

“ઇન્દુલાલ! દીલ દેવું એ પાપ છે? કાઢને ચાહતું અને તેના ચાહ માટે તડકડતું એ અન્યાય છે? તમે શા માટે બોલતા નથી? હું તમારા પર પાગલ થઈ છું. હું તમને મારા દેવ, મારા પ્રભુ, મારા સ્વામી, મારા પ્રિયતમ ગણી રહી છું. તમે મને તબીબજી, મારો સ્વીકાર નહિ કરો તો તમારા પર મારાથી બળાત્કાર થઈ શકે એમ નથી. પણ એટલું એક્કસ માનજો કે તમારા શિવાય હું જીવી શકવાની નથી.” કુસુમ ઇન્દુલાલને મૌન રહેલો જોઈ દુઃખદ અવાજે વિનવણી કરતી બોલી : “એક તરૂણ સ્ત્રીને મ્હોડે પ્રેમનો આવો એકરાર સાંભળી તમે અજાણ થતા હશો; પણ ઇન્દુલાલ! આપણી સમાજની ભયંકરતા સામે મેં જે દિવસથી બંડ ઉઠાવ્યું ત્યારથી જ હું નમાની, હઠાગરી, નમ્ર અને તાબેદાર મટી ગઈ છું. હું સ્ત્રી થઈ છું, હું મનુષ્ય છું. મને ભાવના છે, આવેશ છે, લાગણી છે, પ્રેરણા છે. હું શા માટે મને મનપસંદ જીવનસાથી ન પસંદ કરું? મારા પ્રિયતમને મારો થવા માટે હું શા માટે ન વિનવું? બહાલા! આમ ચૂપ રહીને મારી છાતી ન ચીરી નાખો. જરા તો દયા કરો. તમે મને જીંદગી સૂઝી ચીમનલાલની દાસી થતી ઉગારી લીધી હતી તમે તમારા જીવને ભોગે માફે રક્ષણ કર્યું હતું. હવે-હવે તમે જ મને મારી નાખશો ?

જે પોપતું તે મારતું

એવો દીસે કમ કુદરતી—

કલાખીના આ કથનને તમે સત્ય પાડશો? બોલો, તમારે જે કહેવું

હોય તે કહી નાખો. મારાથી તમારું કૂર મૌન નથી સહેવાતું.....” આટલું બોલતાં કુસુમની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. તેનો સ્વર કંઈક થઈ ગયો અને તેનું વદન ઉતરી ગયું.

“કુસુમ ! તમે ગળ્ય કર્યો. હું શું બોલું ? તમે બોલવા જેવું રાખ્યું જ નથી.....” અતે ઈન્દુલાલ દુઃખી અવાજે બોલ્યો : “મારું નસીબ જ વાંકું છે તેમાં તમે શું કરો ? તમને ખચાવવા માટે મને મોકલનાર દેવીની પ્રેરણાપર હું જીવી રહ્યો છું. જ્યાંએ મને તમારી વ્હારે મોકલ્યો હતો. પણ ત્યાં આવી હું તમારું દીક્ષા ચોરી ગયો હતો તેની મને ખબર જ નહોતી. તમે મને ચાહો છો, હું જ્યાંને ચાહું છું, અને જ્યાં મને ચાહે છે. પ્રેમની આ તરંગી લીલાનો અર્થ શો સમજવો ? હું તમને મુખી કરી શકતો નથી, કેમકે તમારો પ્રેમ સ્વીકારવા જતાં જ્યાંને અન્યાય થાય છે.”

“શી રીતે ?”

“જ્યાં અને હું એકબીજાનાં થઈ ચૂક્યાં છીએ.”

“તેથી શું ?” કુસુમે અટપટો સવાલ પૂછ્યો.

“તેથી કંઈ નહિ ? હું એક મ્યાનમાં બે તલવાર શી રીતે રાખી શકું ?”

“તમે મને ધિક્કારો છો ?”

“એ શું બોલો છો ? તમને હું ધિક્કારું ? નહિ, નહિ. કુસુમ ! તમે મને અત્યંત પ્યારો છો.” ઈન્દુલાલનો સ્વર ભીનો થયો.

“એમ !” કુસુમનાં નયન નાચ્યાં : “તો પછી મને-તમારી વ્હાલીને-શા માટે દુલ્લો છો ?”

“હું લાચાર છું.”

“શી રીતે ? હું અને જ્યાં સામાન્ય હિંદુ શાક્યોની પેઢે લગવાની નથી.”

“એટલે હું બે માથકાનો પ્રિયતમ બનું ?” ઈન્દુ મુઝાયો ને હસ્યો.

“એમાં શું ખોટું છે ? તમે બન્નેને ચાહી ન શકો ?”

“હું તો વિશ્વસમસ્તને ચાહવા માણું છું”

“તો એકલી કુસુમને જ નહિ ચાહો ?” કુસુમ આ વાક્ય બોલી એવું મીઠું હસી કે ઇન્દુલાલનો આત્મા હસી રહ્યો.

“હું તમને ચાહું છું તો ખરો જ; પણ તે મિત્રભાવે !”

“હવે એ પ્રેમને ઔર ઉજ્યલ અને દિવ્ય રૂપ આપો.”

“પ્રેમના ભાગ પાડી શકાય, કુસુમ ?”

“તે તો હું નથી જાણતી. હું એટલું જ જાણું છું કે પ્રેમ અનંત છે. પ્રેમના દાનથી કાંઈ ભિખારી બન્યું નથી.”

“તમે પ્રેમની આવી વફીલાત ક્યાં શીખી આવ્યાં ?”

“તમારા મીઠા સ્મરણની શાળામાં” હાજર જવાબ મળ્યો.

“તમે મને તર્કશાસ્ત્રમાં તો હરાવ્યો.”

“ને વહેવારમાંય તમે જ હારવાના.”

“જાઓ, જાઓ, એવી વાત ન કરો. જ્યાંને અન્યાય થાય—”

“જ્યાંને અન્યાય થવાનો જ નથી. હું તમારી થઈશ તો જ્યાં તરફથી આપણે એ સાથે મળીને લડીશું.”

ઇન્દુલાલ મુઝાયો, ને કંઈ બોલી શક્યો નહિ. કુસુમ તરફ તે સ્નેહાળ-લાચાર આંખે જોઈ રહ્યો. કુસુમ જરા મલકાઈ ગઈ હતી. તેને પ્રિયતમ સાથે દીવ બોલવાની સંધિ મળવાથી અત્યંત આનંદ થયો હતો.

“હું હવે રજા લઈશ.”

“કેમ ? બહુ ઉતાવળ છે ? હજુ મારા પ્રશ્નનો જવાબ તો મળ્યો નથી.”

“મને વિચાર કરવા દો. મને લાગે છે કે હું આદર્શની સૃષ્ટિમાંથી ગળપી પડીશ.”

“નહિ. નહિ. હું તમારું તપ ભંગ કરાવવાને ઇંદ્રલોકમાંથી આવી નથી.”

“એ તપ ભંગ કરાવનારી ઇંદ્રલોહની આસરાઓ પરવડે; પણ તમારા જેવી વિજ્ય શક્તિથી દૂર રહેવામાં જ મઝા—”

“દૂર શા માટે રહો ? એ વિજ્ય શક્તિને તમારી જ કરી લો ને !” કહી કુસુમ મસ્ત નયને ઇન્દુ તરફ જોવા લાગી. ઇન્દુનું મગજ બહાર મારી ગયું હતું. તેનું દીલ ચળ્યું હતું અને તે સાથે જ જીગરમાં ડાંખ થતો હતો. કુસુમ રૂપ અને યૌવનની પૂતળી હતી. તેની વિચારશક્તિ ગલન અને બુદ્ધિ તીવ્ર હતી. હજી એની યૌવન વસંત હમણાં જ ખેડી હતી, છતાં એનું જોખન અગળ બહારમાં ખીટ્યું હતું. ખુદ રતિપતિની આશિષ એના યૌવનને મળી હતી. વસંતે એની નવજુવાનીનાં આવારણાં લીધાં હતાં. ટ્રામળ પુષ્પો એના જોખનવંતા શરીરમાં મુગંધ ભરતાં હતાં અને એનાં નયન-માંથી પુષ્પધન્વાનાં બાણો અદૃશ્ય રીતે છુટીને સામે ખેડેલા યુવાનના મમ્ભાવો ભેદી નાંખતાં હતાં.

“હું હવે જઈશ.” એને કંઈ ન સૂઝવાથી ઇન્દુ ઉભો થયો.

“કાલે આવશો ને ?”

“હા” કહી તે બારણા તરફ ચાલ્યો ગયો અને કુસુમ દષ્ટિ પહોંચી ત્યાં સુધી તેને જોતી ઉંચર આગળ ઉભી રહી. એ આંખો ખેંચતી, દૂર નજર નાખતી મસ્ત ભાવે ઉભી હતી એવામાં પાછળથી ભાનુમતિ આવી અને રમતિયાળ ભાવે ખોલી :

“અલી શકુંતલા ! હુમ્મત તો ગયો. હવે આશ્રમમાં ચાલ...”

કુસુમે પાછા ફરી ભાનુમતિને જોઈ. તે શરમાઈ ગઈ તે શરમ સાથે જ તેના વદનપર અનિર્વચનીય આનંદની છટા પણ આવી.

મકરણ ૯ મું.

વાણીઆઓનું સાજનું.

જ્યા અમદાવાદ ગઈ અને હર્ષદરાયના—તેના પિતાના—ઘરમાં રહેવા લાગી તેથી આખી વણિક જ્ઞાતિ ખળભળી ઉઠી. જૂના વિચારનાં સ્ત્રી પુરૂષોને મન જ્યા કાળમુખી ડાકણ જ હતી. ધણી સામે માથું ઉંચકનાર આ બ્રહ્માને સ્ત્રીઓએ શંખણીનો ખિતાખ આપી દીધો હતો. મંદિરે મંદિરે ભટકતી અને ધર્મને નામે ભ્રષ્ટ થતી ગૃહસ્થ વેશ્યાઓ જ્યાના પવિત્ર બંડોગાર આત્માથી અભઞ્ગ જતી હતી. ‘ઓ મા! આનું નામ તે કળજીગ! રાંડ ધણીની સામે અદાલતમાં ગઈ ને કહી આવી કે એ મારો ધણી જ નથી. આઈ, હું તો પહેલાંથી જ કહેતી હતી કે જ્યાબાઈનાં લક્ષણ કંઈ સારાં નથી. કુંવારી હતી ત્યારથી જ રાંડનો કંઈ દસો—કંઈ દસો! જે મારી દીકરી હોયને તો ઉભી ને ઉભી ચીરી નાખીને મીઠું ભરું. પણ આજકાલના મુઝા સુધારાવાળાને કહેવા કોણ જાય! કાદવમાં પથરો નાખીએ તો આપણે છંટાઈએ.” જ્યા અમદાવાદ ગઈ તેને બીજે જ દિવસથી દરરોજ જસો બાવન વૈજાંતીની કથા સાંભળીને સ્વર્ગનો પરવાનો લેવાની તૈયારી કરતી ગોદાવરી નામની મરજદણે જ્યા વિષે આવી વાતો કરવા માંડી હતી. ધના સુતારની પોળમાં વીહલેશજી મહારાજની હવેલીમાં એ “સમા સમા”ના દર્શન કરતી અને ચક્કીની સેવા, ધુલમંડળીની સેવા વિગેરે ભાતભાતની “સેવા”ની એ ઈન્દરદાર હતી. એની ઉમ્મર પચાસની ભરતીમાં આવી હતી. માથાપરના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા. મ્હોંપર કરચલી વળવા આવી હતી. કરમાઈ ગયલી જીવાનીનો શોક કરતી હોય તેમ તેની આંખો ઉઠી ઉતરી ગઈ હતી. પણ હજી એની કામવાસના મરી ગઈ

નહોતી. એ તેરમે વર્ષે પરણેલી અને એના પતિની અસીમ કૃપાથી
 અરધો ડઝન બચ્ચાંની મા થયેલી; પણ એને ત્યાં “લીલી વાડી”
 રહે તે જમરાળને ગમતું નહોતું એમ એ કહેતી. એનો પતિ
 દમિયણ હતો અને દમિયણનાં બચ્ચાં ઝાઝું ન જીવે એ વાત ખુદ
 જાણા નીચે આવીને એને સમજાવે તો પણ ગોદાવરી માને એરી
 નહોતી. બાવીસ વર્ષની ભરબુવાન વયે એણે “બચ્ચાં” જીવાડવા
 માટે “મરજાદ” લીધી અને મરજાદ લેતાં જ એની નજરે
 આખી દુનિયા નીચી ને એ બધાથી ઉંચી થઈ ગઈ. ગદ્યથુથીમાંથી
 પતિને પરમેશ્વર ગણવાની વિદ્યા એ ભણી આવી હતી, પણ મર-
 જાદના બદલું મંતરે એ વિદ્યાપર પાણી ફેરવી દીધું અને એ પોતાના
 પરણ્યા પતિને પણ “અદ્વૈત” ગણવા લાગી. દિવસમાં પાંચ સાત
 વખત શરીરપર પાણી રેડવું, મંદિરે મંદિરે ભટકવું, રસ્તે જતાં
 “ને ને, અડકશો. મરજાદી છીએ.....”ની યાંચ મારતાં જવું
 અને હવેલીમાં બેસી સમાધાની, યોગાઓ અને જલગરીઓ સાથે
 ટહેલ ટપ્પાં મારવાં અને કોઈ ધન્ય પળે શ્રીઅંગની સેવામાં
 શરીર અર્પણ કરી સદેહ સ્વર્ગમાં જવું એ ગોદાવરીનું જીવન
 હતું. તેની બુવાની કરમાઈ જવાથી તે શ્રીઅંગની અમી નજરથી
 દૂર થઈ ગઈ હતી તે માટે તેણે કુદરતને લાખ લાખ ગાળો દીધી
 હતી. એનો “શ્રીઅંગ” પણ બુદ્ધો ખાખ થઈ ગયો હતો
 એ વાત એના મગજમાં ફસતી જ નહોતી. “જય કુનૈયા! જય
 કૃષ્ણચંદ્ર! ઓ મારા વ્હાણા!” આ શબ્દો એ પળે પળે ઉચ્ચારતી
 અને પોતાના શ્રીઅંગની સેવામાં બીજી યુવાન સ્ત્રીઓને મોકલીને
 પોતાની “મરજાદ”નો પ્રભાવ વધારતી. ગંદો જલગરીઓ એને
 ધડકો મારી શકતો. પણ એના પતિને બે વારને છોટેથી જ વાત
 કરવાની ગોદાવરીએ લશ્કરી આજ્ઞા કરી હતી. એના “અમરજાદ”
 પતિના શ્વાસથી પણ એની પવિત્રતા ઓછી થવાની એને સતત
 ખીક હતી. આ સ્ત્રી આટલી વયમાં ઓછામાં ઓછા સોએક જણની

ગોખી થઈ ચૂકી હતી; પણ પતિવ્રતધર્મ અને શિયળની એને એટલી બધી ધગશ હતી કે જ્યાંને જોતાં જ એને નાખતી માથા સુધી આગ લાગતી. જ્યાંને જોતાં જ આ પવિત્રતાની પૂતળી અંગૂઠામાંથી અગ્નિ કાઢીને બદમાસ જ્યાંને શા માટે ભરિમબૂત કરી નાખતી નહોતી તે અમે જાણુતા નથી. અમે એટલું જ જાણીએ છીએ કે આ બ્રહ્માં બ્રહ્મ વૃદ્ધ દરજાણુ જ્યાંના પગની ખાખ ચૂમવાને પણ નાલાયક હતી છતાં વલ્લિક જ્ઞાતિમાં તે “ પવિત્ર વૈષ્ણવ આઈ ” ગણાતી અને જ્યા “ રાંખણી ”ને નામે વગોવાતી. ધર્મનો આવો ભયંકર દ્વાસ ઇતિહાસને પાને કદિ ચઢ્યો નથી.

નાતના જુવાનીઆઓ માટે જ્યા રસભરી ચર્ચાનું પાત્ર થઈ પડી હતી. આખી નાતમાં એવો એક જુવાન નહોતો કે જે જ્યાના પ્રેમ માટે તેને પગે ન લાગે. વાત એમ હતી કે તેમની દ્રાક્ષ ખારી થઈ ગઈ હતી. જ્યા તેમના તરફ યુક્તી પણ નહોતી. આથી જ્યાને નીંદવાનો અને તેને નીંદી સનાતન હિંદુ સમાજનો ધર્મ અખંડ રાખવાનો તેમનો ધર્મ થઈ પડ્યો હતો. અમદાવાદમાં જ્યાનાં પગલાં પડ્યાં ત્યારથી જ હુર્પદરાયના કુટુંબને નાતખ્દારની વ્તરી ડાંગ મારી હાંકી કાઢવાનો પોકાર થવા લાગ્યો. જ્યા સામે કેસ થયો ત્યારથી જ હુર્પદરાયને માથે આ બેધારી તલવાર લટકી રહી હતી. અને હવે એ જોગણી તેનો ભોગ લેવા તૈયાર થઈ. ગોદાવરી ડોશીએ આ મહાન લડતની સરદારી લીધી. તેણે ખસો આવન વૈષ્ણવોને ડાંકરીઆપર ફરવા મોકલી દીધા. રાતનો સત્સંગ તથા દીધો અને એકએક નાતીલાને ઘેર જઈ જ્યાની ભયંકરતાનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. “ જે આવી બલાઓ સાંખી લેશે તો કોઈના ઘર મંડાવાના નથી ” એવી ભુગળ તેણે વગાડવા માંડી. ગાંધીજીના ભાષણમાં નોકરશાહીને ખિટ્ટીસા સરદાર સામે જેટલો રાગદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહ ન જણાય તેટલો જ્ઞાતિદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહ જ્યાના વર્તનમાં ગોદાવરીને દેખાયો અને એ ધર્મદ્રોહીને સજા ન થાય તો આખી સમાજ

રસાતળ પહોંચી જશે એવી તેણે હાકલ મારી.

અભણ, વેવલા, બેરાને પગલે ચાલનારા નમાલા, નામંદ પુરુષોએ ગોઠાવરી ડોશીની સરદારી સ્વીકારી લીધી અને દ્રક્ત ત્રણ દિવસમાં ડોશી ઈંડરીઓ ગઠ છતી ગઈ. જવાના વર્તન વિષે વિચાર કરવા માટે અને હુર્ષદરાયને યોગ્ય સજ્જ કરવા માટે નાતના શેડ અમથાલાલને નાતનું સાજનું બોલાવવાની જોર મારફતે “ નોટીસ ” મોકલી. આજે આ મહાન ન્યાયાધિશે હુર્ષદરાયનો ન્યાય છણવાને નાતની વાડીમાં ભેગા થવાના હતા.

નાતની સભા રાતે નવ વાગે બોલાવવામાં આવી હતી; પણ ટીખણી જીવાનીઆઓ અને સનાતની દંભીઓએ આડ વાગ્યાથી જ નાતની વાડી દીપાની દીધી હતી. બરાબર નવ વાગે હુર્ષદરાય ગંભીર ચહેરે આવ્યા. હજી નાતના શેડ આવ્યા નહોતા, કેમકે તેમની “ ઘડિયાળ ”માં હજી બહુ બહુ તો સાત વાગ્યા હતા. નાતીલાલોને ટવળાવી સભાભવનમાં પધારવાનો શોખ અમથાલાલ શેડને કોઈ વકાદાર રાવબહાદુરે લગાડ્યો હતો. શેડના આગમનની રાહ બેતાં બધા વિધિવિધ બતના ગંધાં મારવા લાગ્યા. કોઈએ સીંધીઆ ને તાતાની તો કોઈએ લચ્છીગ્નન ને માસ્તર મોહનની વાતો કરવા માંડી. અરથા પોણા કલાકમાં આ મંડળમાં લગભગ આખી દુનિયાનો મેલ ધોવાયો, પણ હજી શેડ ન આવ્યા. હુર્ષદરાય એક ખૂણામાં શાંત બેસી રહ્યા હતા. ઘરડે ઘડપણ તેમને માથે ભારી આફત આવી પડી હતી. તે જવાની દયા ખાતા, જવાને ચ્દાતા—જવાને સાચી માનતા; છતાં તેમની મનોદશા આજે કરણ ઘઈ ગઈ હતી. સુમિત્રાએ તેને નાત સમક્ષ પાવડી ઉતારી, જે જરૂર પડે તો જવાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાનું વચન આપીને “ નાતબહાર ” ના કલંકમાંથી ઊગરી જવાનો રાક્ષસી હુકમ કર્યો હતો. જે નાતબહારની સજ્જ થશે તો કુવા તળાવ કરવાની ધમકી પણ એ અભણ સ્ત્રી આપી ચૂકી હતી. હુર્ષદરાય પોતે પણ ધોળામાં ધૂળ નાખવા માગતા

નહોતા. જ્યાં સાચી હતી, પણ તેની સત્યતામાં ઊઠ્ઠુંખલ અને ઉદ્ધ-
તાઈ હતાં એવી તેમની માન્યતા હતી. જ્યાંને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવી
એ વાત તેમના દીલને અસહ્ય લાગતી હતી. નાતખહાર થવાની પણ
તેમની મરજી નહોતી. ત્યારે શું કરવું ? આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરતાં
તે ગમગીન ચહેરે બેસી રહ્યા હતા.

“ કેમ શેડ ! શો વિચાર કર્યો ? ” તરત જ સલાલવનમાં પગ
મૂકતા નાતના ખીજા નંબરના શેડ ગણાતા નાથાલાલે પોતાની ટુલેલી
ફાંદપર એક હાથ રાખી ખીજા હાથમાંની તપખીરની ચપટી નાટમાં
ઢેસવી દઈ હર્ષદરાયને સંબોધી કહ્યું.

“ આવો શેડ, આવો—” હર્ષદરાયે નાથાલાલને માટે બાજુમાં
ગળા કરી: “ શાનો વિચાર ? ”

“ આ તમારી દીકરીનોંરતો ! લલા માણસ ! આપણી ઉજળી
વરણમાં એવું શોભે ? કોર્ટમાં જઈ ઘણીની સામે લડવાનું પારસણો
ને મડમોનું કામ ! શેડ ! તમારી દીકરીએ આખી નાતનું નાક કાપી
નાખ્યું”... નાથાલાલને નાતના કપાયલા નાક માટે આ સમયે ટૂંકકા
કેમ ન આવ્યા હશે તે તો તે જાણે !

“ હોય શેડ ! આજકાલનાં બચ્ચાં ! ભૂલ તો થઈ, હવે શું
કરીએ ? ” હર્ષદરાય નરમાશયી બોલ્યા.

“ શું કરીએ ? અરે હર્ષદભાઈ ! મારી વીર નેંતે એવું કરે
તે તો ફાંસીએ ચઢાવું ફાંસીએ—સમજ્યા ? દીકરીની જાતને આવા
લવાડા શા ? મને તો તમારી દયા આવે છે. આ ઘરડેઘડપણુ આવી
ફળેતી ! ” નાથાલાલે ડહાપણનો દરિયો ખાલી કરવા માંડ્યો.

“ નાતભાઈએને જે ઠીક લાગશે તે કરશે. ” હર્ષદરાય છેક
શરણે જવા લાગ્યા.

આ વખતે ઘડિયાળમાં સાડાદશની ટકોરી થઈ અને બધા અક-
બચક થવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં બધાની આશા ફળી. અમદાવા-

દની વણિક જ્ઞાતિના શેઠસાહેબની રસાલા સાથે પધરામણી થઈ. અને બધાના જીવમાં જીવ આવ્યો. “ પધારો, પધારો ” ના અવાજો વચ્ચે શેઠ પાંચડી સંભાળતા સંભાળતા તકીએ ખીરાળ્યા અને સલા પગભર શાંત થઈ ગઈ.

અમથાલાલ શેઠ કાળા અક્ષરને ફૂટી મારનારા શ્રીમંત ગૃહસ્થ હતા. ૫૫ વર્ષની વય થવા છતાં તેમની જીવાની ધૂ થઈ ગઈ નહોતી એવી તેમની ખાસ માન્યતા હતી. અગાઉ તેમણે ત્રણ વણિક દીકરીઓનો ભોગ લીધો હતો અને એ ત્રણ પત્નીઓનાં પોણા ડઝન કુરકુરીયાં તેમના ઘરમાં ચીંચીં કરી રહ્યાં હતાં. છતાં શેઠને પગથાંપી કરવા માટે નવવધૂની ખોટ જણાઈ હતી અને વીશ હજારને ખર્ચે એક ચૌદ વર્ષની બોલતી પૂતળીને તેમણે ઘરમાં બેસાડી દીધી હતી. જો એમની તીજેરીમાં નોટોના ખંડો ન હોય તો અમદાવાદનો ગાયંજો પણ એમને નોકરી રાખે એમ નહોતું પણ પીળા સીકાના પ્રતાપે અમથાલાલ શેઠ આખી નાતપર રાજ ચલાવતા હતા.

“ દેમ હર્ષદરાય ! આ શું કાણું કર્યું ? ” શેઠ તડુક્યા. સલા ચલાવવાની તેમની આવી ખાસ પદ્ધતિ હતી : “ દીકરીને ઘરમાં ગુપચુપ ઝેર દઈ ન દેવાયું કે આમ ભરી અદાલતમાં ભવાડો કરવા ગયા ? તમે પણ દીકરીની બહાર ધાર્મિકોટમાં સાક્ષી આપી આવ્યા છો એ કંઈ નાનોસૂનો ગર્જન છે ? તમે એમ સમજતા હશે કે નાત શું કરવાની છે, પણ અમે કંઈ બંગડીઓ પહેરી નથી સમજ્યા ? તમારા જેવાની સખત ખખર લીધા વિના નાતનું માન સચવાવાનું નથી..... ” અચાનક દેમ ચઢી જવાથી શેઠ અટક્યા અને હર્ષદરાયના વિરોધીઓને ગર્જના કરવાની તક મળી.

“ શેઠ ! આવા બનાવો માટે પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની ખાસ જરૂર છે. હર્ષદરાયની છોકરી પહેલાંથી જ વડેલી હતી. તેની જ ઉશ્કેરણીથી કપોળની નાતમાં જીનસાલની દીકરી કુસુમે

ખખ્ખે વરને તોરણેથી પાછા વાળ્યા હતા. આપણી નાતના મોત જીવતનો આ સવાલ છે. જ્યાં જેવી ફાટેલ છોકરીઓ જે નાતમાં પડે તે નાત રૌરવ નરકમાં જશે એમ આજે જ ગૌર મહારાજ કહેતા હતા. નાતભાઈઓને હું અપીલ કરું છું કે એ બહાના બાપને—તેના આખા ઘરને—નાતખ્હાર મૂકી એ લોકોની ઓળીનું પાણી હરામ કરવું.....” એક જણે નાતની હસ્તી માટે ફટફટ થતી છાતીએ ભાષણ કર્યું.

“ભાઈઓ,” ગૌરક્ષા મંડળમાં વક્તૃત્વ કળાનો ઇન્નરો લઈ બેઠેલા એક સખસે મોટે સ્વરે બોલવા માંડ્યું: “આ બનાવ એવો છે કે આપણે સખ્ત હાથે કામ લેવાની જરૂર છે. હર્ષદરાયનો ગુન્હો જેવોતેવો નથી નથી. આપણી નજર સામે મી. કાંતિલાલ સાથે એમની પુત્રીનાં લક્ષ થયા હતા છતાં આખી ન્યાતનું અપમાન કરીને એઅદાલતમાં જઈ એમ કહી આવ્યા છે કે જ્યાનું લગ્ન અપૂર્ણ હતું. આવું હજીકેટલું અપમાન તમે સાંખી લેજો? આપણે શ્રી કૃષ્ણ-ચંદ્રના વારસો છીએ, શ્રી રામચંદ્રના અવશેષ છીએ. આપણી સ્ત્રીઓમાં સીતા, દમયંતી અને અનસુયાના તત્વો ભરેલા છે. વંત આપણે જ્યાં જેવી બંડખોર, ઉદ્દત, નાલાયક અને પાપી સ્ત્રીને લઈ ચલાવીશું તો કાલને બદલાણે એકએક નાતભાઈના ઘરમાં હોળી સળગશે અને આપણી નાત હતી ન હતી થઈ જશે. માટે સાવધાન! જ્યાં કુંવારી હતી ત્યારથી જ એનાં લક્ષણ સારાં નહોતાં. પુરૂષોની સામે એ માથું ઢાંકતી નહોતી; પુરૂષોની હાજરીમાં બોલતાં શરમાતી નહોતી; પુરૂષોને મગતરા જેવા ગણી એ ચાલી જતી હતી—”

“એ ભાઈ! તમારે જે બોલવું હોય તે બોલો. પણ જ્યાં બહેનની ચાલચલગતને બોટું કલંક ન લગાડો—” એક શિક્ષિત યુવાન જે જ્યાંને પવિત્રતાની જીવંત પ્રતિમા માનતો હતો તે બોલ્યો.

“તમે ચૂપ રહો. તમારા કરતાં એ વંતરીને હું સારી પેઠે ઓળખું છું.”

“સંભાળીને બોલો—”

“નહિ તો—”

“નહિ તો તમારું ડાયુ રંગી નાખીશું.” પેલા સુધારક તોફાની ટોળીના પાંચ સાત જણા બોલી ઉઠ્યા.

“અમથાલાલ શેઠ ! આ લોકોને વારો. તમારી હાજરીમાં મને ધમકી આપીને તમારું અને આખી સભાનું અપમાન કરે છે.”

“Damn such meetings—” તોફાની ટોળીમાંનો એક જણ બોલ્યો.

“ઝેઠ ! અંગ્રેજીમાં ગાળ કેમ દે છે ?” સનાતની કિલ્લાનો એક સંરક્ષક સમજ્યા વિના યરાડ્યો.

અમથાલાલ શેઠ એક મિનિટ ચૂપ બેસી રહ્યા. પછી તેમણે સભાને પોતાનું બોણું મ્હોં બતાવી કહ્યું: “બધા ચૂપ રહે.”

“આ માણસ ગમે તેમ બક્ષક કરે છે તેને પહેલા વારો—” તોફાની ટોળી બોલી.

“હુર્દિરાયને નાતબહાર મૂકો. લાંબા ભાવણોની કંઈ જરૂર નથી.” જૂના વિચારનો સંઘ પોકાયો.

સભામાં ગરબડ વધી. કેટલાક હાથોલાથ આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. અમથાલાલે સમયસૂચકતા વાપરી કહ્યું:

“હુર્દિરાય ! તમારે કંઈ કહેવું છે ? મારી સમજ પ્રમાણે તમે યુનેહગાર છો.”

“મારે કંઈ જ કહેવાનું નથી.” હુર્દિરાય નમ્ર સ્વરે બોલ્યા: “નાતલાઈઓ જે હુકમ કરશે તે માથે ચઢાવવાને હું તૈયાર છું.”

અમથાલાલે નાતના ખીજ પટેલીઆઓ તરફ જોવા માંડ્યું. હર્ષદરાય આમ નથી જશે એવી કોઈએ કલ્પના પણ કરી નહોતી. તેમની નમ્રતા જોતાં જ તોફાની યુવાનો ઠંડા થઈ ગયા.

“સાલો આખરે ડરી ગયો—” તેમાંનો એક બચ્ચો.

“શેડ સાહેબ અને નાતભાઈઓ!—” હર્ષદરાયે પહેલીવાર ભાષણ કરવા માંડ્યું : “મારી દીકરી ઉદ્ધત નીવડી છે તે હું કબુલ કરું છું. પણ છોર કહોરૂં થાય—માઆપ કમાળાપ થાય છે? તે મારા જમાઈના ઘરમાંથી નાસી ગઈ અને મામલો કોર્ટ ગયો તે માટે મેં તેને સખત ઠપકા આપ્યો છે. હવે તે મારા ઘરમાં રહે છે. અદાલતમાં મેં નાતનું અપમાન કર્યું નહોતું. પણ જે સાચી વાત હતી તે જ કહી હતી. મારી દીકરી ચારે ચાર મંગળફેરા ફરી નહોતી—”

“એ વાત તમારે કહેવી જોઈતી નહોતી. કેટલીક વખતે જૂહું બોલવાની ફરજ થઈ પડે છે.” એક ડોઢાલ્લો બોલ્યો.

“જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે—”

“હવે નાતબહાર થાઓ.”

“નાત દયાળુ છે. તે જે હુકમ કરશે તે હું માથે ચઢાવીશ.”

“હર્ષદરાય!—” શેડ ન્યાય આપતાં બોલ્યા : “તમારી મને દયા આવે છે. તમારી વૃદ્ધ ઉંમરે તમારી સાથે હું ફૂર થવા માગતો નથી. માટે તમારે નાતની મારી માગી પ્રાયશ્ચિત કરવું અને તમારી વહેંચ દીકરીને ગમે તે રીતે તમારા જમાઈને ઘેર મોકલી આપવી. જે તે ત્યાં કંઈ નવું તૂત જગાડે તો તમારે તમારી દીકરીને જરા પણ મદદ કરવી નહિ. જે આ શરતો નાંખે તો તમે નાતમાં રહી શકશો. કેમ ખરું ને જોર મહારાજ?—”

“ યોગ્ય છે. આપ શ્રી દયાસાગર અને સાક્ષાત ન્યાતદેવતા છો. શરણે આવનારને ક્ષમા આપવી એ શાસ્ત્રનું વચન છે—” ગારે શ્રીમંત યજ્ઞમાનની ખુશામદ કરી.

“ હર્ષદરાય ! તમારે નાતની સરતો મંજુર છે ? ”

“ જી, પણ જ્યાં સાસરે ન જાય તો ?—” હર્ષદરાય અચકાયા.

“ તો તેને તમારાથી વરમાં રખાશે નહિ. ” જોહુકમી હુકમ છુટ્યો.

“ ડીક્ર. પ્રભુ કરે તે ખરું. ” એક ઠંડો નિઃશ્વાસ નાખી જ્યાનો પિતા બોલ્યો અને સભાનું કામ ખતમ થયું. હર્ષદરાય ગમગીન ચહેરે સભામાંથી ઉઠી ચાલ્યા ગયા, થોડાક પાનખીડી ઉડાવવા લાગ્યા અને ખીજન ધીમે ધીમે વીખરાવા મંડ્યા.

પ્રકરણ ૧૦ સું.

જ્યા સાસરે જાય છે!

હર્ષદરાય નાતની સભામાં હારી આવ્યા. નાતના જમડાઓની સામે થવાની તેમની હિમ્મત ન ચાલી. તે ઘેર આવતાં જ તેમના ઉત્તરેલા મ્હોપરથી જ્યા સમજી ગઈ કે આપણ નમી ગયા છે! મુમિત્રાને નાતના સાજનાની વાત સાંભળી “રામજી પાયા” જેવું થયું. તેની જીત થઈ તેથી તે મત્રકાઈ. નાતમહારનો ડુંદુકો પડતાં તેને સાત પેટી સૂધી રોરવ નર્કમાં પડવાનો ભય ઉપજ્યો હતો તે હવે નાશુદ થયો. જ્યાની દશા ક્રાંતિજ્ઞાને ત્યાં કેવી થશે, આ બેદીજ્ઞ યુગજ્ઞનો સંસારરથ શી રીતે ચાલશે, તેમનાં દીવ એકતાર કેમ થશે, એકવાર પટેલું કાચનું પાત્ર શી રીતે સંધાશે તે વિષે વિચાર કરવાની જરૂર મુમિત્રાને જણાતી જ નહોતી. તે એવી પાકશાગામાં ભણી હતી કે જ્યાં સ્ત્રી જડ વસ્તુ મનાય છે. તેને ગમે ત્યાં ફેંકવાનો પુરૂષોનો જન્મસિદ્ધ હક્ક મુમિત્રાને મંજૂર હતો.

હર્ષદરાય ઘેર આવતાંને વાર પોતાની નખખાઈ માટે પરતાયા. તે સમજી હતા. પણ તેમનામાં સમાજની સામે થવાની હિમ્મત નહોતી. વળી મુમિત્રાના દરેરાજના કલહકંકાસથી તે કંટાળી ગયા હતા અને જ્યા માટે તેમના દીવમાં અત્યંત લાગણી હતી; છતાં તેમનું વૃદ્ધ હૃદય નાતની સત્તા સામે નમી પડ્યું હતું. ઘરમાં પગ મૂકતાં જ તેમનું અંતર તેમને ડંખવા લાગ્યું. તેમને લાગ્યું કે તે એક મહાન પાપ કરી આવ્યા છે. જ્યા તેમના દીવનું દર્દ સમજતી હતી અને એટલા પુરનો જ તેને જરાતરા દિલાસો હતો.

“દીકરી!” હર્ષદરાયે બીજે દિને જ્યાને પાસે બોલાવી લાગ-ણીભર્યા સ્વરે કહ્યું: “તું જાણે છે કે તું બે અઢિ રહેશે તો નાન

મને જાણવા દેવાની નથી. તારી બા અભાગ્ય છે. એટલે જો તું ઘરમાં રહેશે તો રોજની હોળી સળગશે. તારું પડયું પાનું નીલાધી લે—”

“બાપુજી ! હું તમારું દીક્ર કાઢ પણ રીતે દુલવવા માગતી નથી. ભલે ક્રાંતિલાલ મને લઈ જાય.” જ્યાંએ જેમતેમ મનઃમંચમ કરી, આંસુ ખાળતાં કર્યું. તેના દીક્રમાં લાલ લાગતી હતી. તેના પિતાની નબળાઈથી તેના આજસૂઝીનો વિજયી સંગ્રામ ધૂળમાં મળતો હતો. તેની જીવન તપશ્ચર્યા ખાખમાં મળી જતી હતી. તેની આશાના સવળા મિનારા ક્યારના તૂટી ગયા હતા; પણ એ ઘડીની શાંતિ મેળવવાની તેની ઉમેદ પણ હવે નષ્ટ થતી હતી. વિધાતાએ જ તેને જીવનભર અશાંતિની આગમાં બળવા માટે સરજી છે એમ માની તે ક્રાંતિલાલને ત્યાં જવા તૈયાર થઈ હતી.

“રાંડયા પછીનું ઝહાપણ તે આનું નામ ! આટલા તોફાન કર્યા પછી માટીને ત્યાં જવા તૈયાર થઈ તેના કરતાં પહેલાંથી જ સીધી રહી હોત તો દુનિયામાં નાક કપાત ખરું !” સુમિત્રા અત્યારે પણ દીકરીને ડામ દીધા વિના રહી ન શકી. તેનું માતૃવાત્સલ્ય જ જ્યાનું બંડ જોઈ સૂકાઈ ગયું હતું.

“બા ! તું માન કે ન માન પણ ક્રાંતિલાલ કદિ મારો પતિ હતો નહિ ને થવાનો પણ નથી. હું તેને ત્યાં જવા તૈયાર થઈ છું; કેમકે મારા પિતાજી હિમ્મત હારી ગયા છે.” જ્યા દૃઢ સ્વરે બોલી.

“દીકરી !” હર્ષદરાય બોલ્યા : “તારી મનોવ્યથા હું સમજું છું. આપણા સમાજમાં તારા જેવી લાવનાસૃષ્ટિમાં રમનારી બાળાઓ માટે દુઃખ સરજાયું છે.”

“બાપુજી ! દીક્ર વગરના જોડાણથી આપણે સુખી થવાના છીએ ?” જ્યાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ નહિ ; પણ આપણી સમાજને દીક્ષ જ નથી. અધે પશુવૃત્તિનું જ સામ્રાજ્ય છે ને તેથી એકાદ ખે વ્યક્તિ ઉચ્ચ લાવનાવાળી જણાય તો સમાજના જનાવરો તેને કચડી નાખે છે.”

“ ને ન કચડાય તો ? ”

“ કચડાય જ. હજારો પશુઓ સામે એક વ્યક્તિનું શું જોર ? ”

“ લાખો કીડાઓ સામે એક વનરાજ પૂરતો છે.” જ્યાની આંખોમાંથી દિવ્ય જ્યોતિ નીકળી.

“ લવારો રહેવા દે ને ગુપચુપ તારે સાસરે જા.” સુમિત્રા, જ્યા વક્રીલાત કરે તે સહી શકી નહિ.

“ તું ચૂપ રહે.” હર્ષદરાયે તેને ધમકાવી.

“ હું ચૂપ રહું ? શા માટે ? તમે જ એ રાંડને આટલી બધી ચઢાવી મૂકી છે.” સુમિત્રા ફાટી.

હર્ષદરાયે મૌન સ્વીકાર્યું.

“ આપુજી ! તમે તમારે કાંતિલાલને પત્ર લખી મને તેડી જવાનું લખો. હું તમને દુઃખી કરવા માગતી નથી.”

અત્રે આ વાતનો અંત આવ્યો. હર્ષદરાયે કાંતિલાલને નમ્રતા-ભર્યો પત્ર લખી જ્યાના સત્રંગા ગુન્દા માફ કરી તેને મુંબઈ તેડી જવાની વિનંતિ કરી. પત્ર મળતાં જ કાંતિલાલ અમદાવાદ દોડી આવ્યો. એ શરીરભૂખ્યા પતિરાજને જ્યાને પોતાની કરવાની લગની લાગી હતી. જીવકોર ડોશીએ તેને તદ્દન નમાલો કહી ધુતકારી કાઢ્યો હતો. તેના મિત્ર નીશાનાથ અને કનૈયાલાલે જ્યાને હાઈકોર્ટની ડીકીથી કાન્તિલાલના શયનમંદિરમાં ખેંચી લાવવાની સલાહ આપી હતી. કાન્તિલાલ આવા ગરમાગરમ વાતાવરણમાં સીજી રહ્યો હતો. ગમે તે ભોજ-ગમે તે ખર્ચ-જ્યાને મેળવવાની તેણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. આવા સંજોગોમાં હર્ષદરાયનો પત્ર મળતાં તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

તેને વગર હથિયારે લડાઈ જતાયલી જણાઈ. બનીકનીને પુલ્કિત હૃદયે તે અમદાવાદ આવ્યો.

તેને જોઈ સુમિત્રા ઓછી ઓછી થઈ ગઈ. ક્રાંતિકાલ સામાન્ય નજરે ખરાબ માણસ નહોતો. જે તેણે બહાલથી જ્યાંને જીતવાનો પ્રયાસ કર્યો હોત તો જ્યાં તેના ઘરને સ્વર્ગ સમાન બનાવી દેત. તેણે પ્રથમથી જ “બુધે જર બાજરી ને બુધે નાર પાધરી”નો હિંદુ-સમાજનો જુગજુગજૂનો મંત્ર અમલમાં મેલ્યો ને તેથી જ્યાં વીકરી. એ પછી એવા બનાવો બન્યા કે જ્યાં ઈન્દુલાલની થઈ ગઈ ને હવે ઉપરથી બહા નીચે આવીને જ્યાંને ક્રાંતિકાલની કાટે વળગાડે તો પણ જ્યાં ક્રાંતિકાલની થાય એ સંભવિત નહોતું. તેના કોમળ દીલને ક્રાંતિકાલે સખ્તાઈથી છુંદી નાખ્યું હતું. જ્યાં બહાલ અને કુમાશની જરૂર હતી ત્યાં સોટી ને ગાળોનો તેણે ઉપયોગ કર્યો હતો. જ્યાં તેને ધિક્કારની હતી. બહાલથી ઉભરાતા જ્યાંના દીલમાં ક્રાંતિકાલ માટે લાગણીનું એક બુંદ પણ નહોતું. સુમિત્રા જમાધરાજને જોઈને ઓછી ઓછી થઈ ગઈ. તેણે ક્રાંતિકાલને અનેક મીડી મીડી વાતોથી રાજ કરવાની કોશિષ કરી. જમાધરાજના માનમાં ઘરમાં મિષ્ટાન્ન ઉડ્યાં ને તે જ રાતે જ્યાંને મોકલવાની તૈયારી થઈ.

“ક્રાંતિકાલ !” હર્ષદરાયે જમાધરાજને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું :
“તમે સમજુ છો. જ્યાં કલ્પનાવાદી છે. એને સંભાળી લેશો.”

“તમે કંઈ ચિંતા ન કરો.” ક્રાંતિકાલે ટાલક આપી. હર્ષદરાયે ભારી દીલે જ્યાંને તે રાતે વિદાય કરી. સુમિત્રાનો જીવ ઠંડો થયો. આખરે તેને માથેથી સાપનો ભાર ગયો. હવે જ્યાં ઘર માંડશે ને એક બે વર્ષમાં તો તે દીકરાના દીકરા રમાડતી થશે, એવા ખ્યાલથી તે મલકાવા લાગી. પણ “દીકરાના દીકરા” રમાડવાની આશા રાખનારીને કલ્પના શુદ્ધાં નહોતી કે જ્યાં કઈ જાતની પૂતળી છે. જ્યાંના ઉપરથી શાંત જણાતા હૃદયમાં ધીબતો જવાળામુખી બળી રહ્યો

હતો. તેની શાંત જણાતી આંખોમાં કોઈ પ્રખર નિશ્ચય ઝગારા ભરી રહ્યો હતો. મોતની લેશ માત્ર ખીક વિના કોઈ પ્રચંડ સેનાપતિ બળવાન શત્રુની સામે કુચ કર્યો જાય તેમ જ્યાં શાંતિથી ક્રાંતિલાલ સાથે છેલ્લું યુદ્ધ લડી નાખવા જતી હતી.

ક્રાંતિલાલના આનંદનો પાર નહોતો. હવે જ્યાં તેની થઈ ચૂકી. જે રમણીએ તેને અત્યારસુધી લોખંડના ચણા ચવાડ્યા હતા તે નિરાશ થઈ તેની સાથે તેનું ઘર માંડવા આવતી હતી. આ અણુ-ધાર્યા વિજયની કેફથી જ્યાંનો માલિક મલકાઈ ગયો હતો.

ટ્રેન વખતસર આવી ને ક્રાંતિલાલ જ્યાંને લઈ ટ્રેનમાં ખેડો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પાલધરપર પરાક્રમ !

“કેમ ! દ્રૌપદીજી ! તમારા પાંડવ વનવાસમાંથી પાછા ફર્યા કે નહિ ?” દ્રેન ઉપડતાં કાંતિલાલે જ્યા તરફ વક્ર નજરે જોઈ જાય કયો.

જ્યા કંઈ બોલી નહિ. એક લાચાર યુવતીને પહેલે જ પ્રસંગે ફર તાણો મારનાર પુરૂષ તરફ તેને પ્રચંડ ધિક્કાર ઉપજ્યો.

“સંભળાતું નથી ?” કાંતિલાલ બરાડ્યો.

“મારા કાન પહેલાના જેટલા જ તીવ્ર છે.” જ્યા બોલી.

“તો મારા સવાલનો જવાબ આપી મરતી !”

“એ જવાબ તો કાઢીમાં જ મળી ગયો હતો.”

“જા ?”

“કે તમે મારા પતિ નથી.”

“હવું એ ધૂન કાયમ છે કે ?”

“એ ધૂન તો મરીશ ત્યારે પણ જવાની નથી.”

“એમ ! હવે તારી અંધી મગફરી હવામાં ઉડી જશે.”

“તે પ્રસંગ આવ્યો જણાશે.” દૃઢ સ્વરે આટલું બોલી જ્યા આડું જોઈ ખારીમાંથી બહારનો દેખાવ જોવા લાગી. કાંતિલાલને એવો ગુસ્સો ચઢ્યો કે જો બીજા ઉતાડ્યો ન હોત તો જ્યાને દ્રેનમાં જ પુષ્પાંજલી આપી હેત !

“જ્યા !” હવસી કૂતરો પાછો જવાની નજીક જઈ તેના શરીરને જરા સ્પર્શ કરી બોલ્યો.

“ સીધા બેસોને ! આટલા બધા માણસો..... ” જ્યાએ ક્રાંતિવાદને ટાળવાની યુક્તિ કરી.

“ તેથી શું છે ? ” ક્રાંતિવાદ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો : “ તું મારી સ્ત્રી છે.”

“ હશે, પણ લોકો ભરમેદનીમાં પ્રેમ કરવા આવતા નથી.” જ્યાએ ફૂર હાસ્ય કર્યું.

“ જ્યા ! સામેની બેંચપરના ઉતાર્યો સ્પર્શ ગયા છે.”

“ પણ આસપાસ લોકો છે ને ! ”

“ મારી સાથે વાત તો કર.”

“ વાત કરવાની હું ક્યાં ના પાડું છું ? ”

“ ત્યારે હું તને પૂછું તેનો જવાબ આપ.”

“ પૂછો ! ” જ્યા બોલી અને એવી રીતે હસી કે ક્રાંતિવાદને પસીનો છૂટવા લાગ્યો.

“ આ બધા સાથે કેમ દલાડા જશે ! ” તેણે મનમાં વિચાર કર્યો. થોડીધ્વાર ચૂપ રહી તે બોલ્યો : “ જ્યા તારા અવિચારી વર્તનથી મારી ને તારા પિતાની આખરે ગદ-તું દુનિયામાં વગોવાઈ-મારી જગ્યાએ ને કોઈ બીજને હોત તો જીવનભર તારું નામ સુદ્ધાં ન લેત ; પણ હું તને મારી આપું છું. ને તું મારી થશે તો હું તને દરેક રીતે સંતોષવાની કોશિષ કરીશ.”

“ હવે મને તમે સંતોષી શકો એ અશક્ય છે. હું જ્યારે તમારે ત્યાં આવી ત્યારે તમે મને વ્હાલથી જીતી શક્ત-તમે મારા પાંડવ થઈ શક્ત. હવે મને મારો પાંડવ મળી ગયો છે. ને મને તમારી કે દુનિયાની લેશમાત્ર દરકાર નથી.”

“ એટલે ? ”

“ એટલે એમ કે ને તમે સીધી રીતે વર્તશો તો હું તમને બે ટંક રાંધી આપીશ ને તમારી રસોઈયણુ તરીકે કામ કરી બે

ટંક મારા પેટનો ખાડો પૂરીશ. એ શિવાય તમારે ને મારે, ખીન્ને કોઈ જાતનો સંબંધ રહેવાનો નથી.”

“ હજી તારી ખુમારી ગઈ જણાતી નથી. તારા આપે તને મારે ત્યાં મોકલી છે તે ભૂલી ગઈ ? ”

“ મારા પિતાને રાજી કરવાને તો હું તમારી સાથે આવી છું; નહિ તો તમારે હાથ ધસતાં જ પાછા જવું પડત ! ” જવાબે રોકડો જવાબ આપ્યો.

“ એમ કે ? ”

“ હાજી. તમે એમ ધારતા હો કે જ્યાં મારથી કે ધમકીથી વશ થશે તો તમે ખાંડ ખાઓ છો. આ જ્યાંને ધડતી વખતે ખલાએ જૂદી જ માટીનો ઉપયોગ કર્યો હતો.”

“ એ માટીની પૂતળીને ચગદી નાખતાં મને વાર લાગવાની નથી.”

“ એક વખત તમે મને ચગદી નાખવા આવ્યા હતા. તેનો સ્વાદ કેવો મીઠો હતો તે આટલી વારમાં ભૂલી ગયા ? ” તેની આંખો ભૂતકાળના પરાક્રમની સ્મૃતિથી હસી રહી.

“ તારો પાંડવ ક્યાં છે ? ”

“ ત્યાં પાંડવ રહી શકે ત્યાં.”

“ સીધી ભસને ! ”

“ સીધી નહિ તો હું ક્યાં આડી વાત કરું છું ? પાંડવ ક્યાં હોય ? કુશ્વેત્રમાં ! ”

“ તારો બાપ કુશ્વેત્રમાં હશે ! ”

“ મારો બાપ તો અમદાવાદમાં છે તે તમે જાણતા નથી ? ” જ્યાં આડી ચતી ત્યારે તેની હઠ ભયંકર થઈ જતી. ક્રાંતિલાલના પ્રશ્નોએ તેને વધારે વીકરાતી મૂકી.

“ એ સાળો છે કાણ ? ”

“કાણુ ?”

“ તારો પાંડવ ! ”

“ તમને કોઈમાં મળ્યો હતો તે ! ”

“ કાણુ પેલો લામટો ઇન્દુ ? ”

“ હા : એ લામટો તમારા કરતાં હજારગણો બહાદુર અને પ્રમાણિક છે.”

“ જ્યા ! તું મને ગુસ્સે ન કર—”

“ નહિ તો શું કરશો ? મારશો ખરું ને ? તમારા જેવા આયલા ઐરીપર હાથ ઉગામ્યા સિવાય બીજું શું ઉકાળવાના છે ? ” જ્યાએ ક્રાંતિલાલના મર્મસ્થાન વીધી નાખ્યાં. તેનું જીવર ઉકળી ગયું. તેના હાથ જ્યાને છૂંદી નાખવા માટે ચવળી રહ્યા. તેને જ્યા ભયંકર સ્વામીદ્રોહી-રાક્ષસી લાગી.

જ્યા ક્રાંતિલાલના ધુંઆફુંઆની લેશમાત્ર પરવા કર્યા વિના ખારીમાંથી બહાર નગર કરતી એસી રહી. એકલી એકલી તે આ હીચકારાનો નમાલો ક્રોધ નેષ મલકાતી હતી.

ક્રાંતિલાલ જેમ તેમ શાંત થયો. ટ્રેનમાં રોખરું જગાડી તે વગર પૈસાનો તમાસો લોકોને અતાવવા માગતો નહોતો. તેની ખાત્રી હતી કે જ્યા તેને મ્હોંકાડ જવાખ આપ્યા વિના રહેવાની નથી. મૌન રહેવામાં ઝડાપણુ સમજી તે મ્હોં ચઢાવી એક પુસ્તક લઈ વાંચવા બેઠો.

તેમના ડગ્ગામાં ઝાઝી ગીદી ન્હોતી. એક બેંચપર જ્યા અને ક્રાંતિલાલ બેઠાં હતાં. જ્યા ખારી પાસે બેઠી હતી અને ક્રાંતિલાલ તેની બાજુમાં હતો. સામેની બેંચપર એક મારવાડીની “ લાડીઝી ” ધમ્મર ધાધરાના ભારથી લદાયલી પડી હતી અને તેની બાજુમાં તેના ચાર પાંચ કુરકુરીયાં ઉંઘતાં પડ્યાં હતાં. સામાન મૂકવાની જ્યાએ “ લાડીઝી ”નો સ્વામીનાથ ધસધસાટ ઉઘતો હતો અને

બાળુના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચારપાંચ મુસ્લીમ છેલ્લખટાઉઓ પાના રમતા હતા.

ધમધમ કરતી ગાડી માર્ગ કાપી રહી હતી. જ્યાં જાણે એક-લી જ મુસાફરી કરતી હોયતી તેમ એક બોલ પણ બોલ્યા વિના પોતાના તાનમાં મસ્તાન બની વિધવિધ તરંગમાલા ગોડવી રહી હતી. તે છેલ્લું યુદ્ધ લડી નાખવાનો વિચાર કરતી હતી. માઆપ, સમાજ, નાત, કોઈપણ તેના માર્ગમાં નડતર ન નાખી શકે એવી વ્યુહરચના તે રચી રહી હતી. “ ક્રાંતિસાક્ષને તેના શરીરપર હક્ક શો છે ? પિતાજી કોર્ટમાં મારી બહારે ધાયા અને જૂઠ્ઠી નાતવાળાને નમી ગયા તેથી મારે શું ? મારે પાંડવ ઇન્દુ-લાલ જ છે અને તે જ મારો પ્રિયતમ રહેશે ! આ વહેંતીઆ ક્રાંતિસાક્ષને મારાપર અત્યાચાર કરવાનો હક્ક જ શો છે ? એ શું કરશે ? બહુ બહુ તો ફરીથી કોર્ટનું લક્ષ્ય થશે ને જે તે લટકોફટકો થઈ જશે. જેમ બળવાનું હશે તેમ બળશે. ભલે મને ‘કદમાં જવું’ પડે, પણ આ માણસનું ઘર હું માંડવાની નથી. ” તે બબડી. થઈ ચૂક્યું. તેનો નિશ્ચય બીજી પળે કાયમ થયો. તેણે સામે સૂતેલી મારવાડણ તરફ નજર કરી ને તેને તેની અદેખાઈ આવી. મારવાડ-ણની ઉમ્મર લાગ્યે વાસ આવીસ વર્ષની હશે. મારવાડની વાંઝીયણ ઝડતુએ તેને શક્તિ બક્ષી હતી : છતાં આ ઉમ્મરે જોયનનો જે યત-ગનાટ હોયો જોઈએ તે “ લાડીઝી ”માં નહોતો. તેની બાજુમાં ઉંઘતાં કુરકુરીઆમાં એક પણ સુંદર નહોતું. કોઈના પગમાં ખામી હતી તો કોઈનું મ્હોં બેડોળ હતું. લોકાનાં લોહી પી એના ઘણીએ લક્ષ્મી પેદા કરી હતી, એટલે મારવાડણના પગથી માથા સુધી બળદપર ભાર લાદે તેમ દાગીનાનો ભાર લાદવામાં આવ્યો હતો : પણ તેમાં કસા નહોતી. એ અભણ હતી. એના પતિને દાગીના ગીરો રાખી ભયંકર બ્યાજે નાણાં ધીરી લોકાનાં ખૂન પીયા શિવાય બીજી કંઈ અક્ષક્ષ નહોતી. પણ આ લોકાની અભણ દસા જ સમ્પાવત હતી એમ

જ્યાને લાગ્યું. દેનમાં પણ મારવાડી ને મારવાડણ ખુશખુશાલ ઉઘતાં હતાં ! જાણે કુંભકર્ણની તપશ્ચર્યા કરી બન્નેએ વરદાન મેળવ્યાં હોયની તેમ ! જ્યાને એ પણ પોતે અલણ હોત તો કેવું સારં થાત, એવી લાગણી થઈ. ખીજી જ પળે તેને એ પશુજીવનપર કંટાળો આવ્યો ને પુનઃ તે પોતાના બંડનો વિચાર કરવા લાગી.

“ તારે કંઈ વાંચવું છે ? ” કાંતિલાલે પુનઃ વાત કરવાની તક લીધી.

“ ક્યાં પુસ્તકો છે ? ”

“ સતીમંડળ છે, સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે, પતિવ્રત ધર્મ છે—બધાં સારાં પુસ્તકો છે. સ્ત્રીઓના ધર્મો એમાં સચોટ રીતે દર્શાવ્યા છે. ”

“ એ ગદાનો સાર એજ ને કે સ્ત્રીએ પતિની છાયા પેડે જીવવું, પતિનું એકું જમવું, પતિના સૂતા પછી સૂવું ને પતિના જગ્યા પહેલાં જાગી, પતિ ઉઠતાં તરત તેના ચણાં ઘાઈ ચરણામૃત પી અખંડ સૌભાગ્ય જીતી લેવું ! ” જ્યાએ કહ્યું.

“ હા, એ જ સાર ! કેવો સુંદર, સ્વર્ગિય આદર્શ છે એ ! તું આવી વાત કરે છે ત્યારે કેવી ડાહી લાગે છે ? ”

“ હિન્દુસ્થાનના મવાલો નોકરશાહીના પગ ચાટે છે ત્યારે એ લોકો કેટલા વફાદાર જણાય છે ? ” જ્યાએ મર્મભેદી પ્રશ્ન ફેંક્યો :

“ સ્ત્રીઓ ગુલામી મંજુર કરે ત્યારે જ પુરોષને વ્હાલી લાગે છે. મેં એ ગુલામીખત ક્યારનું ફાડીને ફેંકી દીધું છે, એટલે મને તમારા પુસ્તકોની દરકાર નથી. થેંક્યુ ! ”

કાંતિલાલનું મોઢો ફેટો લેવા જોગ થઈ ગયું. તે ચીડાયો ને જેમતેમ ચૂપ બેસી રહ્યો. ધમધમ કરતાં ગાડી પાસવર આવી પહોંચ્યા ને ઉતાડ્યો આ પીવાની ધમાકમાં પડ્યા.

“ તારે આ પીવી છે ? ”

“ નહિ જી. ”

“ હું પી આવું !—”

ધીખતો જવાળામુખી:-

જયા પાલઘરના સ્ટેશને ટ્રેનના પાટા ઓળંગી બીજા બાજુના
પ્લેટફોર્મ પર જઈ સ્ટેશનની અહાર તીકળી ગઈ.

(પ્રકાશ ૧૧ મું. પાનું ૭૬)

જ્યા કંઈ બોલી નહિ. ક્રાંતિલાલ ચ્હા પીવાને પ્લેટફોર્મ પર ઉતર્યો. વીજળીક વેગે જ્યાના મગજમાં એક યુક્તિ રકુરી આવી. હું આ વહેંતીઆને અહીંજ પાણી પાઉં તો ? રાવસાહેબને ચ્હા પી પાનપટી ઉગારી, સીગરેટના ધુઆ કાઢતાં પ્લેટફોર્મ પર આંટા મારવાનો શોખ છે. એ આવે તે પહેલાં હું ઉડછું થઈ જાઉં.” આવા વિચાર કરી તે ટ્રેનના ખારણામાંથી દૂર નજર કરવા લાગી. ક્રાંતિલાલ જે જગ્યાએ ચ્હા પીતો હતો તે જગ્યા ત્યાંથી દૂર હતી. જ્યા ટ્રેનમાંથી સફાળી ઉતરી પડી ને જાણે પાલકર પર જ ઉતરી પડવાનું હોય તેમ ઝડપી ચાલે ગાર્ડના ડબ્બા તરફ જઈ, ટ્રેનના પાટા ઓળંગી બીજી બાજુના પ્લેટફોર્મ પર જઈ, સ્ટેશનની ખંદાર નીચળી ગઈ. ક્રાંતિલાલ એન્જન તરફ ચ્હા પીવાના સ્ટોક્સમાં ગયો હતો. તેને જ્યા ગૂમ થઈ ગઈ તેની કલ્પના સુધાં નહોતી. તે સૂ સૂ કરીને ચ્હા ઠંડી પાડતો હતો એટલામાં જ જ્યા પોલ થઈ ગઈ. ચ્હા પી ક્રાંતિલાલે પાનની પટ્ટી મોંમાં નાખી. પછી સીગરેટ સળગાવી ધૂમાડા કાઢતાં કાઢતાં ટ્રેનમાં બેઠેલી યુવતીઓનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. અચાનક વ્હીસલ થઈ. રાજેશ્રી પોતાના ડબ્બા તરફ દોડ્યા ને બેસી ગયા. જ્યા ત્યાં નહોતી. પ્રથમ ક્રાંતિલાલને જરા પણ ચિંતા ન થઈ. તે સંઘસમાં ગઈ હશે, એમ ધારી તે ચોપડી વાંચતો બેસી રહ્યો. ટ્રેન ઉપડી. પાંચ દશ મિનીટ થઈ. પણ જ્યા ક્યાં ? જ્યા તો કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ હતી. ક્રાંતિલાલને હવે ચિંતા થઈ. તે ઉઠ્યો. સંઘસ જોયો તો ખાલી ! તેના ડબ્બામાંના ઉતાડ્યો તો હજુ નિરાંતે ઉંઘતા જ હતા.

“હું ઉતર્યા પછી એ હરામગદી ચ્હા પીવા ઉતરી હોય ને ટ્રેન ઉપડવાની અણીએ બેરાંના ડબ્બામાં બેસી ગઈ હોય એ બનવા-જોગ છે. કદાચ પ્લેટફોર્મ પર રહી પણ ગઈ હોય ! બીજા સ્ટેશન પર તપાસ કરીશ.” આવા વિચાર કરી, તે અકળવકળ થતા દોડે બીજું સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં સુધી બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ સું.

વેશ્યા વીકરી !

તારાના ઘરમાં લલિતા સોનાની ચણી હતી. વેશ્યાના બ્રષ્ટ જીવનમાં મળતા બધા વિલાસો તે ભોગવતી હતી. ખાતું, પીતું અને ખેલતું એ જો સુખ હોય તો લલિતા સુખી હતી. પણ તે જન્મે વેશ્યા નહોતી. સમાજના એક કુર રિવાજે તેને બ્રષ્ટ કરી હતી અને એક જ ભૂલ થતાં તેને વેશ્યાવાડામાં ધકેલી દીધી હતી. તે સ્ત્રી હતી. તેને સંસારની વાસના હતી. તે કુટુંબી થવા માગતી હતી. પતિની શીતળ છાંયામાં તે બાળકોનો આનંદ કલ્પોલ સંભળવા ચાલતી હતી. સમાજે એની એ બધી આશા નષ્ટ કરી અને એ વેશ્યા થઈ. એણે સુંદરતાનું બળ્લર માંડ્યું અને એના બ્રષ્ટ આવાસમાં પવિત્રતાના ઈશ્વરદારો છૂટથી આવવા લાગ્યા.

રાધાનાથ મહારાજને આંધળી દુનિયા પવિત્રતાનો અવતાર માનતી હતી. પ્રેમલી લક્ષ્મણીઓ એની સાથે રાસ રમતી, પણ તે બધી એને બ્રષ્ટ સમજતી નહિ. એ કૃષ્ણ સ્વરૂપ મનાતો અને સોગસો ગોપી સાથે રાસ રમવા છતાં કૃષ્ણ લક્ષ્યચારી ગણાય છે તેમ રાધાનાથ પણ આદર્શ ગૃહસ્થ મનાતો. રાધાનાથે ધર્મના થાંધાને અડકવાની તરદી લીધી નહોતી, પણ એ બાંગડ માણસ હતો. પોતાના અનુયાયીઓને ભ્રમમાં નાખવા માટે એણે લક્ષ્યચર્ચ, પ્રેમલક્ષિ, ધર્મોદ્ધાર, ગોવધ પ્રતિબંધ વિગેરે વિષયોપર અનેક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. મધ્યપાન નિષેધક સમાજનો એ “પેટન” હતો. અને એ જ ધર્મધુરંધર લલિતાના વિલાસભવનમાં શરાબની ખાટલીઓ ખાલી કરતાં અને લલિતાને જોઈ મનુષ્ય મરી વાંદરો થઈ જતો. આવા

આવા અનેક “ પ્રતિષ્ઠિત ” પુરૂષોને લલિતાએ જોયા હતા અને તે બધાને તે ધિક્કારતી હતી.

એ વેશ્યાજીવનમાં ટેવાઈ ગઈ હતી પણ એનું મનુષ્યત્વ અને સ્ત્રીત્વ નષ્ટ થયું નહોતું. તારા પીઠ અને રીઠ વેશ્યા હતી અને તેની મા તેનાથીય ખરાબ જમાનાખાવેલ બદમાસ દરવાજાણુ હતી. તારાની મા ગંગાડોશીને લલિતા જીવે કે મરે તેની દરકાર નહોતી. તેને તો પોતાની તીજેરી ભરવી હતી. અને લલિતા હાલમાં સોનાનાં ઈંડાં મૂકતી હોવાથી તે તેનાપરથી ઓછી ઓછી થઈ જતી. કનૈયાલાલ અને રાધાનાથ લલિતાને જે બક્ષીસો આપતા હતા તે ડોશીથી અગ્નિપ્રયું નહોતું. એવા તો કેટલાય પતંગો લલિતાની પાછળ પાયમાલ થતા હતા. દુકંડ મુદતમાં લલિતાને ચાર કપાટો ભેટ મળી અને તે સર્વમાં ખીચોખીચ રેશમી અને જર્દીન વસ્ત્રો ભરાઈ ગયાં હતાં. અલંકારોની ભેટ પણ પુષ્કળ થઈ ગઈ હતી. લલિતા દરરોજ ગળામાં મોતીની માળા, હાથમાં અંગડીઓ, આંગળીએ કિમતી વીંકી, કાનમાં ઇયરીંગ્સ, નાકમાં ચુની અને પગમાં અંકુર પહેરી રાખતી. તેના ડાબા હાથની કાંડીપર બસો સવા બસો રૂપિયાનું સોનાનું રીસ્ટવોચ સોનાની સાંકળી સાથે શોભતું હતું. એ શિવાય તેના કપાટના ખાનામાં ખીજ ઘણા અલંકારો હતા. રોકડ નાણાની પણ તેને ખોટ નહોતી. તેના આશંકા પાસેથી તે મનમમતી રકમ ઓકાવી લેતી હતી અને રાધાનાથે તો તેનો પડતો બોલ ઝીલવા માંડ્યો હતો. આથી ફક્ત છ સાત મહિનામાં લલિતા દશ-પંદર હજાર રૂપિયાની મૂડીવાળી થઈ ગઈ હતી અને તે પણ ખર્ચ તથા ગંગાડોશીનું કમીશન બાદ કરતાં !

ગંગાડોશીએ પ્રથમ લલિતાને ભડકી જશે એ ભયથી સતારી નહોતી. તે લલિતા પરથી ઓછી ઓછી થઈ જતી અને જાણે તે તેની સગી દીકરી હોયતી તેમ વર્તતી.

“ મારે શું છે બાઈ ? હું તો ચોચાઈની સગી ! ને આપણે

ત્યાં કંઈ જોવા તેવા માણસો આવે છે કે તને મારી ચોથાઈ ભારે પડે ? જોને દીકરી ! તું આપણે ત્યાં રહેશેને, તો થોડા વખતમાં ગાડી ઘોડે ફરતી થઈ જશે—” ગંગાડોશી આ શબ્દો લલિતા સમક્ષ વારંવાર ઉચ્ચારતી અને જાણે લલિતાને જે રોકડ રકમ મળે તેનો ચોથો ભાગ લઈને જ પોતે સંતોષ પામવા માગતી હોય એવો ટોળ કરતી. પણ ડોશીનો મનોભાવ જુદો જ હતો. તે લલિતાની પાછળે પાછાં હજમ કરવા માગતી હતી. પણ હજુ એવી સંધી આવી નહોતી. ભોળા લલિતા એમ સમજતી હતી કે તે શ્રીમંત થતી જાય છે અને થોડા સમયમાંજ આ પાપી વંધાને પ્રણામ કરી ગમે તે એકાંત ગામડાંમાં શાંતિથી જીવન પૂરું કરી શકશે. તારા અને ગંગા સમક્ષ એ ખિચારી એક બે વાર પોતાનો આ હેતુ પ્રગટ પણ કરી ગઈ હતી અને ત્યારથી અને મા દીકરીએ લલિતાપર સૂક્ષ્મ રીતે નજર રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. લલિતા પોતાને પોતાના ઘરની સ્વતંત્ર માલીક સમજતી હતી પણ તેમ નહોતું. તેની એકે એક હીલચાલપર ડોશીના જનસુસો નજર રાખતા હતા. લલિતાના બધા આશંકાને ડોશી સ્વાભાવિક રીતે પીછાનતી હતી. અને ગમે તેની સાથે લલિતા ખસાર જતી ત્યારે ડોશીનો કાંઈને કાંઈ જનસુસ તેની પાછળ પડ્યા વિના રહેતો નહિ.

તે સુખી હતી. એટલે કે તેને આવાપીવાનું ને પહેરવા આહવાનું મળતું હતું. તારા અને તેની સ્વાર્થી મા આ જીવની સોનાની પૂતળીને વટાવી વટાવીને પોતાની તીજેરી ભરતી હતી. આ નીચ લવનમાં વિશ્વાસ હતો પણ લાગણી નહોતી. વૈભવ હતો પણ મનુષ્યત્વ નહોતું. લલિતાના જોખનપર જેમ જેમ શ્રીમંત ભમરાઓ ગુંગારવ કરતા ગયા તેમ તેમ તારાની બદમાસ માની નજર કરડી થવા લાગી. લલિતા કોઈ સાથે નાસી જશે તો તેની કમાણી બંધ થશે, એવી તેને ખીંક લાગી હતી. આથી તેણે લલિતાપર સત્તા ચલાવવા માંડી. લલિતાથી એકલાં ખસાર ન જવાય. કોઈ યુવાન આશક સાથે વધુ વાર ન રહેવાય. વિગેરે હુકમો છૂટ્યા. લલિતા કોઈ લહેરીને

લઘુ રંગભવનમાં જઈ બહાર આવતી કે તરત ડોશી તેનો હિસાબ માગતી અને જો જરા શક થયો તો તેની ચોળીની ઝડતી સુધ્ધાં લેતી. આ અચાનક થયેલા નવા પરિવર્તનથી લલિતા ગભરાઈ. તેને દલાલાઓની નીચતાનો ખ્યાલ નહોતો. મુંઝવણ તો જોઈતી અંબારમાં ભભકાથી રહેતી નીચ દલાલણો અનેક સુખી કુટુંબોને તારાજ કરી અસંખ્ય બોળી, દુઃખી અને સંસારના તાપથી બળી જળી રહેલી સ્ત્રીઓને આશરો આપવાને બદલે ફસાવે છે અને પછી તેમનું લોહી ચૂસી લઈ રસ્તે રખડતી બીખારણુ કરી મેલે છે તેની લલિતાને કલ્પના સુધ્ધાં નહોતી.

ગંગાડોશીની ગરૂડ જેવી તીક્ષ્ણ નજરથી લલિતા ડરવા લાગી. આ ઘર તેને પ્રથમથી જ નર્ક જેવું ભયંકર લાગતું હતું : પણ લાચારીથી ધીમે ધીમે તે ટેવાઈ ગઈ હતી. અચાનક મળેલા સુખ વૈભવથી તે કંઈક આનંદી થતી જતી હતી. શેમ્પેન ને સેરીનો નીશો તેની આંખોમાં મદ લાવી રહ્યો હતો. દરરોજ અનેક વાંદરાઓને નયાવવાની રમતમાં તે કુશળ થતી જતી હતી. આવા સંજોગોમાં તેનાપર તારા તથા તેની માનો પ્રત્યક્ષ જૂલમ ન હોવાથી તે પોતાની ગતને કંઈક સુખી માની રહી હતી. એવામાં આ અચાનક ફેરફાર થતાં તે મુઠાઈ ગઈ. તે સમજી ગઈ કે આ ડોકરી તેના હાડ ચામને વેચીને પોતાની જ તીંગેરી તરફ કરવા માગે છે. તે ત્રાસી. મનમાં ને મનમાં હળશો તર્ક વિતર્ક કરવા લાગી. એકાંતમાં રડી રડીને હૈયું ખાલી કરવાની તેણે કાશો કરી. ક્યાં જઈ? હવે સમાજ તેને સંઘરવાની નહોતી. તેની મા કે ભાઈ તેને પોતાના ઘરમાં એક પણ પણ ઉભી રહેવા દે તે અશક્ય હતું. પારકાઓને ત્યાં રહી પારકાનો ત્રાસ સહન કરવા કરતાં તેને માતાના સખ્ત જૂલમ નીચે રહેવાનું આ વખતે બહેતર જણાયું. પણ હવે કાચની ગોળી ફૂટી ગઈ હતી. તે કેમે કરી સંધાય તેમ નહોતું. લલિતાનો મોક્ષ હવે મોતમાં જ હતો. અને આશ્વાસન માટે તેને કપાળે છાતીકાટ ફટકો જ લખાયું હતું.

ત્રણ ચાર દિવસ તેણે અનેક ગમગીન વિચારોમાં પસાર કરી નાખ્યા. તેની ગમગીની જોઈ ગંગાડોશીએ તેને અનેક રીતે સમજાવવા પટાવવાની કોશિષ કરી. લલિતા ડોશીનું ઉપલક્ષ્યું બહાલ જોઈ શીકકું હતી. પણ હવે તેને એ નીચ બહા જમદૂત જેવી લાગતી હતી. અનેકવાર વિચાર કરીને તેણે પોતાના “ પ્રિયતમો ” ની કસોટી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સાંજે છ વાગ્યાનો સમય હતો. લલિતાના આવાસમાં વીજળીની બત્તી ઝગી રહી હતી. પલંગપર મશરૂની તળાઈ ને રેશમી ઉશીકા પડ્યા હતા. બીજાનાપર ચંદની જેવી સફેદ ચાદર શોભી રહી હતી. રૂમમાંનું સુંદર ફરનીચર જાણે લલિતાની સુંદરતા જોઈ મલકાઈ રહ્યું હોયતી એવો ભાસ થતો હતો. આ બધા વૈભવની પાછળ એક યુવાન હિંદુ વિધવાનું જીગર ધીખી રહ્યું હતું. આ બધી વિલાસ સામગ્રીઓને એક ભડકે બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખવા માટે હિંદુસમાજની વિધવાઓના હૃદયની અંદર એક પ્રચંડ જ્વાળામુખી ધીખી રહ્યો હતો.

લલિતા પાંચેક વાગે આરામ લઈને ઉઠી હતી અને મ્હોં ઘોઘ, પોતાની રેશમી ચામડીપર “ એજેન્ડાઈન સ્ટો ” લગાડી, પોતાની મોહક દેહને સૌન્દર્યના બજારમાં હરરાજ કરવા માટે કચવાતે દીલે શણગારવા લાગી. લાંબા કાળા ચળકતા વાળનો ચોટલો ઓળી, તેમાં સુગંધી તેલ નાખી તેણે બટમોગરાની વેણી લગાવી દીધી. બુલુ રંગની સાડી પહેરી એજ રંગની કુલકા ઓળી પહેરી અને ઓડપર મોહક રતાશ બતાવવા માટે આછો લાલ રંગ લગાડ્યો. શણગાર સંખ્યા પંચી કપાટના મોટા આયનામાં પોતાનું મ્હોં જોઈ તે જરા મલકાઈ અને બીજી પળે તેણે નિસાસા નાખ્યો.

“ વેસ્યાનું જીવન ! એ જીવન છે ? નહિ-જીવનું દોઝખ છે. વેસ્યાનું જીવન, માતો પ્રચંડ આંધી છે. એના જીવનમાં ધગધગતા અંગારા ભર્યા છે. એ હસે છે પણ એના હાસ્યમાં મીઠાશ નથી-એ રોડે છે પણ એના આંસુમાં દર્દ નથી. એ જીવે છે એક નિર્જીવ

યંત્રના પૂતળાની પેઠે ! સમાજ એને ધિક્કારે છે—એના ઝોળાથી અલગાઈ જાય છે ને એ જ દંભી, પાપી, સમાજ તેને પાળે છે ! કેવી વિચિત્ર દુનિયા છે ?” લલિતા વિચારમાળા ગૂંથવા લાગી.

“જો મારી માએ મને ફરીથી પરણાવી હોત તો રામશંકરના જલિમ પંઝામાં હું ફસી પડત ખરી ? એકવાર મોહવશ થઈ કદાચ હું રામશંકર જેવા બદમાસના મોહમાં ફસી પડત તોપણ જો મારે માથે પતિની છાયા હોત તો મને મારો ગર્ભ છુપાવવા માટે નાસી જવું પડત ? ઓ કારમી હિંદુસમાજ ! તારા વાતકી, રાક્ષસી રિવાજો મને સ્ત્રીત્વથી નષ્ટ કરી હૃદયહીન, દીલહીન, સારાસારહીન વેસ્થા બનાવી છે. વેસ્થાનું જીવન એટલે બળતી આગ ! એ આગમાં અનેક પવિત્રતાના પૂતળા સળગી મરે છે ને છતાં એ જ દંભીઓ જાહેરમાં અમારી નિંદા કરે છે. સ્ત્રીસમાજનો આવો ભયંકર હજી કરનારાઓનું સત્યાનાશ જજો. તે દેશ રસાતળમાં જજો કે ત્યાં વેસ્થાની પહેલી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હોય. તે સમાજ રૌરવ નર્કમાં પડજો કે જે નાદાન બાળાઓને લગ્નની ભયંકર વેદીપર હોમી દઈ, યુવાન વિધવા-ઓને અકુદરતી આગમાં સોંપી નાખે છે ! ઓ હિંદુસમાજ ! તારું તે શું થશે ? હું પુનર્લગ્ન કરી સંસારી થાત તો તને ન ખપત. આજે હું અધમ વેસ્થા બની ગઈ છું ત્યારે પેસો કવિ કનૈયાલાલ મારા પગની જૂતી ચાટવા આવે છે. તમારા ધર્મનો આધારસ્તંભ રાધાનાથ મારી સમક્ષ વાંદરાની પેઠે નાચે છે, મઘપાનનિષેધની સલામાં દારૂની બદી સામે છાતી ફાડી નાખનાર મારે ત્યાં પીપના પીપ પેટમાં હોમી દે છે ! આ દંભથી—આવી ભયંકર સેતાનીયતથી હિંદુ ધર્મ ટકી રહેવાનો છે ? આવી દગાબાજીથી હિંદુ દેવ દેવીઓ પ્રસન્ન થવાનાં છે ? ઓ ! રામ ! ઓ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ! તમે એકવાર આ ભારતભૂમિમાં આવો અને તમારા વંશજો ધર્મને નામે કેવાં રાક્ષસી વર્તન કરી રહ્યાં છે તે જોઈ જાઓ. ઓ પ્રભુ ! તમારા અધ અનેકાં બાળકોને માર્ગ બતાવો ને મારા જેવી લાખો વિધવાઓને વેસ્થાવાડાના સળ-

ગતા અંગારામાં બળી મરતી બચાવો.” વિચારના વમળમાં તણાતી લલિતાનું મગજ ભમી ગયું. તેને તાવ આવવાનો હોય તેમ તેનું શરીર ધ્રુજતે ગરમ થવા લાગ્યું. હૃદયના દાણુ તાપથી જળી રહેલી યુવતીએ કપાટ ઉઘાડી એક બાટલી ફેડી અને લાલ પાણી પેટમાં પધરાવી જરા રક્તિ આણી. હિંદુસમાજપર વીરેલી વાઘણે બીજી પ્યાલી ભરી. તેની આંખો લાલ થઈ. શરીરની નસેનસમાં ઝણઝણાટ થઈ રહ્યો અને તે ખડખડ હસી પડી.

“હું શા માટે દુઃખી થાઉં? દુનિયા દંભને પૂજે છે તો હું દંભી થઈ તેમની દેવી બનીશ અને મારા ચરણોની ખાખ એ જ સમાજ પાસે પૂજનીશ.” લલિતા-ગરીબડી-લાચાર લલિતા શેમ્પેનનાં નીશામાં ચંડિકા બની. તે કપાટ સામે ઉભી રહી એકલી એકલી હસી. પછી કપાળ અને ભમ્મર દાખી જરા સ્થિર થઈ. તેને જમીનપર ગળકાવી નાખે એવો નીશો ચઢ્યો નહોતો; પણ અંગૂરી શરાબે તેના દીલમાં મસ્તી આણી હતી.

“મારી પાસે રૂપ છે-જોખન છે. એકવાર એ વેચી નાખ્યાં-એકવાર એ કલંકિત થઈ ગયાં. હવે એવાં સેંકડો કલંકો આ જીવનપર ચોટે તેની મને શી પરવા? જો સમાજે મારાપર જરા રહમ બતાવી હોત, જો મારી માએ જરા વ્હાલ દર્શાવ્યું હોત તો હું આટલી અધમ ન થાત. અધમતાની નદીમાં હું વહી રહી છું. હવે પાપના પ્રલયકારક મહાસાગરમાં ફેદી પડી પાપની અનંત ઉંડી સપાટીએ જઈ પહોંચું તો ક્યો દેવ મારે માટે પોક મૂકવાનો છે? અસ, એ તો એ જ! જેવા સાથે તેવા—” તે ધીમે ધીમે બબડી. જાણે સ્વયંવરમાં જતી હોય તેમ તેણે પુનઃ કાઠમાઠ ક્યો. વાળ સમારી ગળખનાક મોહક છટાથી ગોઠવી દીધા. સાડી બદલી નાખી ને તેને બદલે રાજરાણીને લગ્નવે એવી સાડી પહેરી. કપાટમાં નવો શણગાર જોઈ તે પુનઃ મલકાઈ ને આરામખુરશીપર જરા આડી પડી. એટલામાં વૈષ્ણવોના મહાપ્રભુશ્રી એકહજાર ને અગીઆર એટલે શોધાનાથ મહારાજનાં દર્શન થયાં.

ધીખતો જવાળામુખી:-

“હવે! કેમ મ્હોં ઉતરી ગયું છે?” આવતાંવાર તેણે હવિતા પાસે જમણાથની આંગળી વડે સાડીનો છેડો માથાપરથી ખસેડી નાખી હવિતાના વેણીઅદ્ધ ચોટલાના સૌન્દર્યનું મહીત્રી નજરે નિરિક્ષણ કરતાં કહ્યું.
.....રાધાનાથે હવિતાના હાથે શ્રી કૃષ્ણ શરણું મમઃ ના ઉચાર સાથે પ્યાત્રી ખાત્રી કરી.

(પ્રકરણ ૧૩ મું. પાનું ૮૭)

પ્રકરણ ૧૩ સું.

રાધાનાથ બન્યો!

રાધાનાથ દેશી ઠાકરડા જેવા પોષાકમાં મૂઝ મરડતો, હસતો હસતો દાખલ થયો. તેણે લાંબો નીઝામ કાલરનો ડગલો પહેર્યો હતો અને પગમાં ચામડી સાથે ચોંટી જાય એવી સજ્જડ ઇંજર ચઢાવી હતી. તેના પગનું રક્ષણ કરવાને તેણે અંગ્રેજી પમ્પશુઝ પહેર્યો હતા. માથાપર રાજવંશી જરીનો સાફો બાંધ્યો હતો. ડગલાપર સોનાનાં બટન ચઢ્યકરી રહ્યાં હતાં અને જમણી બાજુના ગળવામાં ઘડીયાળ પડ્યું હતું, તેનો રત્નજડિત છેડો નજરે પડતો હતો. યુવાન રસિકને છાંજે એવો પોષાક હોવા છતાં શ્રીનાથજી બાવાના ડોર ને મેવા મલીદા બાંધને જાડી થઈ ગયલી તેની મોટી ફાંદ તેની સુરત બદલુરત કરી નાખતી હતી. તેના મોં પર કોઈ જાતનું દિવ્ય તેજ નહોતું. યથેચ્છ બાનપાનથી તેના શરીરની ચરબી વધી ગઈ હતી અને અતિશય વિચવાસનાથી તેના મોં પર અભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી છાયા પડી ગઈ હતી. તેની આંખો શરાબના સેવનથી લાલ બની હતી પણ એ રતાશમાં તેજ નહોતું. તેના બચ્ચીસે દાંત સાચુત હતા પણ તે વ્યવસ્થિત નહોતા. તેના આગલા બે દાંત મહારાજની આસાનો અવિનય ભંગ કરીને બહાર ઘસી આવ્યા હતા તેથી તેનું મોં કુરૂપ થઈ ગયું હતું પણ તેની રાધાનાથને દરકાર નહોતી. તેને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો અવતાર માનતી વેવલી સેવકીઓ તેને રૂપરૂપનો અંબાર માનતી હતી અને લલિતા તેની લક્ષ્મીને માટે તેની કુરૂપતાપર બ્યાન આપતી નહોતી.

“લલિ! કેમ મોં ઉતરી ગયું છે?” આવતાંવાર તેણે લલિતા પાસે જઈ, હાથની આંગળી વડે સાડીનો છેડો માથાપરથી ખસેડી નાખી, લલિતાના વેણીબદ્ધ ચોટલાના સૌન્દર્યનું મદીલી નજરે નિરિક્ષણ કરતાં કહ્યું.

“ તમારા વિના હવે મને બીલકૂલ ચેન પડતું નથી. ” આરામ-ખુરશીપરથી ઉભી થઈ, રાધાનાથના ગાલપર ધીમે તમાચો મારી વિજયી હાસ્ય હસતી લલિતા બોલી.

“ એમ ! ” કહી રાધાનાથ આરામખુરશીપર પડ્યો.

“ હા. ” બાબુમાં બેન્ટવુડ ખુરશી ખેંચી લલિતા બોલી :
“ તમે આવો છો ત્યારે માફે ઘર સ્વર્ગસદન બની જાય છે. તમે ગયા એટલે ઘરમાં ને મારા જીગરમાં અંધારું ઘેર !— ” તેનો સ્વર કંઈક થતો ગયો.

“ બ્લાલી ! મને પણ એવું જ થાય છે. તું મારા હૃદયમાં એવી જગાઈ ગઈ છે કે બસ, ન પૂછ વાત, પણ શું કરું ? શ્રી પ્રભુજીની સેવા તો કરવી જોઈએ ને ? ભગવત્ સેવામાં એટલો બધો સમય જાય છે કે તારી સાથે નિશ્ચિન લીલા કરવાનું બની શકતું નથી. ”

“ હશે. જેવું માફે નસીય ! તમારા દર્શન થાય છે એટલું માફે સદ્ભાગ્ય ! ” કહી નયન નચાવતી લલિતા ઉભી થઈ.

“ ક્યાં જાય છે ? ”

“ જાઉં ક્યાં ? મારા કલ્પન કનૈયાને રંગે રમાડવાની તૈયારી કરું છું. ” લલિતાએ એવું નયન બાળુ માર્યું કે જોણે રાધાનાથના પુષ્ટીમાર્ગ ધર્મને આરપાર વીધી નાખ્યો.

ત્યારિત વેગે લલિતાએ રાધાનાથની સામે એક નાનું નાબુક ટેબલ મૂક્યું તે પર ખાલીઓ ગોઠવી. બીજી પક્ષે એ ખાલીઓમાં કિમતી શરાય ખાલી થયો ને રાધાનાથે લલિતાને હાથે શ્રીકૃષ્ણશરણુમમઃ ઉચ્ચાર સાથે ખાલી ખાલી કરી.

“ તું મારી ગોપી થવાને લાયક છે ; લલિ ! ” શ્રી મહાપ્રભુજીનો હીંગોળો ઝુલાવનારને શરાબનો નીશો ઝુલાવવા લાગ્યો ! “ તું મારી થવાને જ સરજાઈ છે. ”

“ હા. પણ તમને મારી ક્યાં દરકાર છે ? ” લલિતાએ ખીજ પ્યાલી ભરી.

“ એમ શું બોલે છે વ્હાલી ? તારે માટે હું તું કહે તે કરવાને તૈયાર છું. ”

“ તમારો ધર્મ તમને નડશે. ”

“ નહિ નરે. જો ને વ્હાલી ! એ ધર્મ બહુ કહ્યાગરું ને શાણું જનનવર છે ! જ્યારે એને બોલાવવામાં આવે ત્યારે એ આવી પહોંચે છે ને જ્યારે વિદાય કરીએ ત્યારે તે વિદાય થઈ જાય છે. હું તારે ત્યાં આવું છું ત્યારે મારા ધર્મને એક નાના ગોખલામાં કેદ કરીને આવું છું. અલ્પિય પાછો જઈશ ત્યારે તેને કેદમાંથી મુક્ત કરીશ. એ બિચારું ગરીબ પ્રાણી મારી સામે ચું કે ચાં કર્યા વિના હું કહું તેમ કર્યું જાય છે. મારી આજ્ઞા થાય તો તે મારા વિરોધીઓના પ્રાણ લઈ શકે છે ને મારો શબ્દ નીકળતા તે ગમે તેવા ધર્મવ્રત અને પાપાત્માને ધર્મધુરંધર બનાવી દે છે. અલ્લાહીનનું જાદુનું જાનસ જેટલા ચમત્કાર નહોતું કરી શકતું તેટલા ચમત્કાર આ “ ધર્મ ” મારે ખાતર કરી બતાવે છે. ” રાધાનાથે ધર્મની વિશાળ અને અટપટી વ્યાખ્યા સમજાવી.

“ તમારી વાતમાં મને બહુ રસ પડે છે. તમારા ધર્મના ચમત્કારોના થોડાક નમુના તો કહો. ”

“ વાહ ! આજે તું ધર્મમાં રસ લેતી થઈ લાગે છે ! ”

“ મારા વ્હાલા ધર્માવતાર હોય તો હું ધર્મધેલી થાઉં એમાં કાંઈ નવાઈ છે ? ! ” કામણગારું હાસ્ય કરી લલિતાએ જવાબ વાળ્યો.

“ બરાબર છે, બરાબર છે વ્હાલી ! તારાપર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની અમીઝરણી વહી રહી છે. તને જે વિચારો રચુરે છે તે તું મારી મુખ્ય ઓપિકા થવાની અધિકારી છે એમ પૂરવાર કરે છે. જો સાંભળ ! મારી સત્તા કાંઈ જેવીતેવી નથી. હું ધારું તે કરી શકું છું. મારા મંદિરમાં આવતા સઘળા વૈષ્ણવો મારા ગુલામ છે. મારે ત્યાં આવતી

સર્વ સ્ત્રીઓનો હું નટવર શ્યામ છું. મારી મીઠી નજર થતાં જ તેઓ સીધા સ્વર્ગમાં ચાલ્યા જાય છે. એકવાર યુરોપમાં પોપો મરનારની લાશ સાથે, મરનારને સ્વર્ગમાં મનગમતી સગવડો આપવા માટે સ્વર્ગના પરવાના આપતા હતા. એ પરવાનાનો કાગળ જે લાશ સાથે કબરમાં ન દટાય તો મરનાર સ્વર્ગને બદલે નર્કમાં જ જાય તે વિષે પાંચસો વર્ષ પૂર્વે યુરોપીયનોને જરા પણ શંકા નહોતી. મને ઘણા વખતથી વૈષ્ણવો વૈતરણી નદી એકદમ તરી જાય તે માટે તેમને સ્વર્ગના ફોતો, મારી ચીટી જેતાં જ સ્ટીમ લોંચ આપી દે એવા પરવાના કાઢવાનો વિચાર થયા કરે છે; પણ પેલો દમઅખત કરસનદાસ મૂળજી યુરોપના હ્યુથરની પેડે આડીં જરા નાસ્તિકતાના તનખા નાખી ગયો છે. અમે:એ તનખા ધ્યારના ઝોલવી નાખ્યા છે.”

“તમે લાંબું ટાલ્યું ન કરો. મારે તો મારા બાલકાના ચમત્કાર જાણવા છે.” લલિતા રાધાનાથના ઐતિહાસિક ટાલ્યલાથી કંટાળી બેઠી.

“તું બહુ અધીરી છે. મારા ચમત્કાર ? મારા ચમત્કારની વાત જ ન પુછ. જે, સાંભળ ! હું મઘપાન નિષેધક મંડળનો પેટ્રન છું અને એધડક પીપના પીપ પેટમાં હોમી શકું છું. હું કન્યા કળવણીનો પ્રખર દિમાયતી છું છતાં મારો કોઈ અનુયાયી પોતાની પુત્રીને ચાર ચોપડીથી વધુ ભણાવે તો તેનાપર મારી કડી નજર થઈ જાય છે...”

“એવો દંભ તો માત્ર સામાન્ય છે. તમે કંઈ નવી ધાડ મારી છે ?”

“વાહ ! મેં કેંક સ્ત્રીઓને મારી ગોખી બનાવી છે ને એ વાત જાણી તેમના પતિરાબેએ પોતાની જતને ધન્ય ગણી છે.”

“ચમત્કાર નંબર વન !”

“જે હું ધારું તો આજે અથવા વૈષ્ણવોને મારા ઘોડાના તખેલામાં પુરી ચાશુકે ચાશુકે ફટકારી શકું.”

“ચમત્કાર નંબર દુ !”

“ જો મારી તિનેરી ખાલી થાય તો ખીજે જ દિને વેવલી વૈષ્ણવડીઓ ને પ્રેમલા લડતો મને પગે લાગીને સોના રૂપાની રેલછેલ કરી મૂકે. ” રાધાનાથ ખીલવા લાગ્યો.

“ નંખર શ્રી ! પણુ બ્લાલા ! તમારી આવી અગાધ સત્તા હોવા છતાં તમે મને આ પરાધીન જગ્યાએ શામાટે સડવા દો છો ? ” લલિતાએ દાવ આવેલો જોઈ રોગટી મારવાની કાશ્વેષ કરી.

“ તને અહીં નથી ગમતું ? ”

“ નહિ બ્લાલા ! તમે જાઓ છો પછી હું જળ વિનાની માછલીની પેઠે તરફડું છું. સ્ત્રીનો ધર્મ શો ? જ્યાં પતિ ત્યાં તે ! તમે મારા સ્વામી છો—તમે મારા કૃષ્ણ છો—મારા રાધાનાથ આવ્યાની હું રાધા છું ! ”

“ અરાઅર ! અરાઅર ! ધન્ય છે તારી ભક્તિને ! ”

“ બ્લાલા ! મને નિરંતર તમારી સેવામાં રાખો. મને અહીં શામાટે બ્રષ્ટ થવા દો છો ? ”

“ બ્રષ્ટ ? તને અહિં કાણુ બ્રષ્ટ કરે છે ? ” રાધાનાથની આંખો ફરી ગઈ. તે એમ માનતો હતો કે તે ગમે તેટલી ગોપીઓ સાથે વિહાર કરે પણુ લલિતા તેની રખાત વેસ્યા તો સાક્ષાત સીતા દેવી જ હોવી જોઈએ !

“ બ્લાલા ! આ ઘર કાનું ? ” લલિતાએ પૂછ્યું.

“ પેલી રાંડ દલાલણનું. ”

“ ખરું ! હું તમારી ચરણ કિંકરી વફાદાર છું એટલે આટલા દિવસ અનેક લાલચોને દોડરે મારી તમારા ચરણ સેવી રહી છું. ”

“ શાદખાશ ! શાદખાશ ! ”

“ પણુ જો તમે હવે મને અહીં જ સડવા દેશો તો તમારી રાધાને કોઈ બળાત્કારે બ્રષ્ટ કરશે. ” લલિતાએ પતિવ્રતાને બૂલાવે એવી વાત કરી.

“અરે! કોઈની મળલ છે? તારાપર કુદૃષ્ટિ કરનારની હું આંખ ફેડી નાખીશ!”

“તે વિષે મને કંઈ શક નથી. પણ પાણી પહેલાં પાળ બાંધી દોય તો સાફને!” કહી લલિતાએ રાધાનાથના ગળામાં હાથ નાખ્યા.

“તારી શી મરજ છે?”

“મારે તમારી સાથે રહેવું છે.”

“મંદિરમાં? તે કેમ અને? બે લોકો બાળે તો?” મહારાજ લડક્યો.

“તમે કહેતાંતા ને કે તમારી પાસે ધર્મ નામનું જાદુનું કાનસ છે! એ ધાર્મિક જાદુ હંસને પરમેશ્વર તુલ્ય પુજવી શકે છે, તો મારા જેવી સામાન્ય સ્ત્રીનો ઉદ્ધાર ન કરે?” લલિતા ધીમે ધીમે જળ વિશાળ કરતી ગઈ.

“તું સ્પષ્ટ વાત કર.”

“સાંભળો. ગંગા ટોશી ને તારા તમારી બાંદીઓ છે. તમે તેમને કાણુમાં રાખી શક્યોને?”

“હા. એ મારી સામે ચું ચાં કરવાની નથી.”

“થયું; ત્યારે તમે મને મંદિરમાં લઈ જાઓ ને હું ત્યાં રું કરવું તે તમને સમજાવીશ.”

“હમણાં જ કહેને?”

“મારાપર વિશ્વાસ રાખોને? હું તમને પણ અગ્નયખીમાં ગર-કાવ કરી નાખવા માગું છું. બ્રહ્મા! મારી આટલી નજીવી વિનંતી ન સ્વીકારે?” લલિતાએ નયન નચાવ્યાં. એ નેત્રકટાક્ષથી રાધાનાથ મર્મ અન્યો ને તેણે હા પાડી.

“હા.....શ! આજે મારા ભવની ભાવટ ભાગી.....” આનંદમાં આવી લલિતા ગાવા લાગી ને બીજી પજો તે રાધાનાથની આથમાં જઈ પડી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

લલિતા કેહ !

રાધાનાથ લલિતાપર-લલિતાના સૌન્દર્ય અને જોખનપર-એટલો અર્થ મુગ્ધ થઈ ગયો હતો કે તેણે વગર વિચારે લલિતાને પોતાના મંદિરમાં લઈ જવાની હા પાડી દીધી. વિચાર કરતાં તેને એક એ વાર એમ લાગ્યું કે કદાચ લલિતાની લાજરીથી તેની પદ્મીને આંખપ લાગશે. પણ ખીજી જ પળે તેનું પાળેલું જનવર “ધર્મ” તેની મદદે ધાયું અને રાધાનાથના વદનપર સ્મિત છવાયું. એ ધર્મની જાગૃત સહાયથી તે બ્રહ્મ વેશ્યાને દેવી બનાવી શકશે એવી તેની ખાત્રી થઈ ગઈ. અને તે એમ માને એમાં કાંઈ નવાઈ છે ? ધર્મને નામે હિંદુઓ શું નથી કરી શકતા ? ધર્મને માટે હિંદુસમાજે લાખો વિધવાઓને જાળવવાથી તેમના પતિઓની ચિંતામાં જીવતી સગવડો દઈ અસંખ્ય સ્ત્રીસલાનો પાળી બોળે પોતાને માથે લાદ્યો છે અને એક પરદેશી રાજ્યના કાયદાની ખીંકે સતીનો ખૂની રિવાજ નાબૂદ થતાં “ધર્મદેવ” રીઝાઈ ગયા છે. છતાં હજી વિધવાઓને માનસિક ચિંતામાં જાળીને જાખ કરી નાખવાની નીચતા કરતાં હિંદુસમાજ અચકાતી નથી. એક ગાયની કલ્લ માટે સેંકડો મુસ્લીમ ખીરાદરો સાથે હોળી ખેલીને દેશમાં ડુગંપની આગ લબુકતી રાખનારા હિંદુઓ ધર્મને નામે કાલીમાતા અને કાળભૈરવને અનેક પાકાઓ અને બકરાઓના રક્તથી ન્હવરાવવાના ધાર્મિક આનંદ માને છે. સગવડીયા ધર્મને હિંદુસમાજે પાળેલા કૂતરા જેવો બનાવી એવો બ્રહ્મ બનાવી મૂક્યો છે કે તે ઋતુઋતુએ રંગ બદલે છે ને પળેપળે પોતાના મંત્રાના જૂદા જૂદા અર્થ કરી બતાવે છે. શરાબ પીનારને માટે સોમરસના પ્રશંસા કરનારા વેદમંત્રો તૈયાર જ છે.

પીક્ટીંગ કરનારને તેથી ઊંધા જ મંત્રો શોધતાં વાર લાગતી નથી. વિધવાવિવાહની હિમાયત કરવી હોય તો પરાશર સ્મૃતિ લેવી ને સ્ત્રીને નર્કની ખાણ કહી વગોવી નાખવી હોય તો ભર્તૃહરિશતક્રુપું શરણું લેવું ! સમાજને સર્વાંગસુંદર બનાવવા માટે આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનીઓએ ઘડેલા કાયદાઓ આજે ભયંકર વિકૃત થઈ ગયા છે ને તેમની વિકૃતિથી આજે આપણા ધર્માચાર્યો ને બ્રાહ્મણોનો વંશ પોતાના પેટના ખાડા ભરે છે !

રાધાનાથ લલિતાને પોતાની સાથે રાખવાનું વચન આપી ગયો ત્યારથી લલિતા ઉદ્ધાસમાં આવી ગઈ હતી. બીજે દિવસે સ્થવારથી જ તે પોતાની માનીતી ચીજો ટ્રંકમાં ભરવા લાગી. બાણે પ્રિયતમ સાથે પ્રવાસે જવાની હોયની તેમ તે એકએકથી સુંદર વસ્તુઓ બહાર કાઢવા લાગી. ગંગા ડાશીની તીક્ષણ નજર તેનાપર જ હતી. લલિતાની તૈયારી જોઈ ડાશીના પેટમાં ધ્રાસ્કા પડ્યો. તે લલિતાના રૂમમાં જઈ બેઠી અને તેની ખીંચાખીચ ભરાતી ટ્રંકા જોઈ બોલી : “કેમ બેઠેન ! આ બધી શાની તૈયારી ?”

“માણ ! હવે મારે આ પાપી પેટને ખાતર આ નીચ ધંધા નથી કરવો.” લલિતાએ સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો.

“હું” ડાશીની આંખ ફાટી ગઈ. તેની સોનાની ચંદ્રી આજે ઉડી જવા માગતી હતી તે જોઈ તેના પેટમાં હોળી સળગવા લાગી.

“હા માણ ! હવે મારે કેટલા દહાડા માટે પાપના પોટલા બાંધવા ? આજ સુધીમાં ઘણાં કાળાંધોળાં કર્યાં. પરમેશ્વરે પાંચ પૈસા આપ્યા છે તે મારી છંદગી માટે પૂરતા છે. હવે ઘણી ગઈ ને થોડી રહી !”

“એટલા માટે મેં બીખાલાઈને કલદાર રૂપીઆ ગણી આપ્યા હતા કેમ ? લલિતા ! આ નખરાં મારે ત્યાં નહિ ચાલે. તારે અહિં જ રહેવું પડશે.” ડાશી સત્તા ચલાવવા લાગી.

“કેમ ? હું કંઈ ગુલામ છું ? ”

“ગાંડી ! તને અહિં શું દુઃખ પડ્યું ? ” ડોશી લલિતાને સમજાવવા લાગી : “તારી મરજી હોય તો એક જ શેઠ રાખ ! ”

“ મને અહિં દુઃખ નથી. પણ માફ મન જ માનતું નથી. રોજ ઉઠે દીલ વિનાનો પ્રેમ ખતાવી ભોળા અથવા મૂર્ખ પતંગોને કઈ જાંદગી માટે પાયમાલ કરવા ? ”

“ ખેન, વિચાર કર. આવા વૈભવવિલાસ તને ક્યાંય મળવાના નથી. પરણેલી જાંદગીના રોગના બળાપા કરતાં આ સ્વછંદ અયશ-આરામ હજાર દરજ્જે સારા છે. પરણી પત્ની ભલે ગૃહસ્થી ગણાતી હોય પણ તે પોતાના પતિની ગુલામડી છે. અહિં તું માલીક છે ને તારા આશંકા તારા ગુલામ છે ! ”

“ એ બધું ખરું. પણ હવે આ બ્રષ્ટ જીવનપરથી માફ દીલ ઉઠી ગયું છે. ”

“ એમ ? ” ડોશીનો અવાજ કરડો થયો : “ આ દહાડો જોવા માટે મેં તને લાડમાં રાખી હતી ખરી ? તું આવી ત્યારે તારી પાસે શું હતું ? ”

“ કાણી કોડી પણ નહિ. ”

“ અને હવે ? ”

“ હવે પાંચ પંદર હજારનો જીવ હશે. ”

“ તે કોને પ્રતાપે ? ”

“ મારી ખુશસુરતી અને જીવાનીના. ”

“ મારા નહિ ? ”

“ નહિ, તમે તમારા સ્વાર્થ માટે મને રાખી હતી. અને મારાથી તમને જેટલો લાભ થાય તેટલો તમે લઈ ચૂક્યા છો. ”

“ ચુપ રહે ! તારાથી અહિંથી જાહેર શકાશે નહિ. ”

“ કેમ ? ”

“ હજી તારાપર મારા પૈસા બાકી છે. ”

“કેટલા ?”

“દોઢ હજાર—ગ્યાજ સાથે.”

“હીક છે. તમારા દોઢ હજાર રૂપિયા લઈ લો ને તમે રાજી થાઓ.” લલિતા ઉભી થઈ અને તેણે ક્યાટ ઉઘાડી ડોશીના હાથમાં સો સોની પંદર નોટો પકડાવી દીધી.

“હવે તો હું તમારા કરજમાંથી છૂટી ને?” લલિતા ગુસ્સા-લય્યાં અવાજે બોલી.

“મારું કરજ ફેડતાં તારી જીંદગી જશે. હું તને દુકમ કરું છું કે ગૂપચૂપ ખેંચી રહે. જો આ ધરનો દાદર ઉતરી તો જનથી જશે.” નીચ દલાલા જનતપર ગઈ. તે સોનાના ઈંડા મૂકનારી મરઘીને સહેલાઈથી છટકી જવા દે એવી નહોતી. તે લલિતા પાસે આવી તે પહેલાં જ તેણે દાદર આગળ પોતાના માથુસને ખેંચાડી દીધો હતો.

“મારી મરજી વિરૂદ્ધ મને રોકી રાખવાનો શો તમને હક્ક છે?” લલિતા ખરાડી.

“અરે જનરે રાંડ હક્કવાળી! ખાવાના વાખા હતા ત્યારે હક્કની વાત નહોતી કરતી ને હવે ચેં ચેં કરે છે?”

“જો ડોશી! તારાથી હું ડરી જવાની નથી. તેં મારા બાળકની હત્યા કરી હતી એ વાત જો હું પોલિસને જાહેર કરીશ તો તારે જાંઝરીઆ પહેરવા પડશે—સમજ?” લલિતાએ જેવા સાથે તેવા થવાની નીતિ આદરી. ડોશી જરા ડરી-પણ ખીજી જ પળે ખડખડ હસી પડી.

“તું મને જાંઝરીઆ પહેરાવશે? રાંડ! તારા જેવી તો કંઈ બધાઓને મેં સીધી દોર કરી નાખી છે, સમજ? તું પોલિસમાં જશે? ભલે જા; તારું માનવાનું કોણ છે? તારી પાસે પુરાવા શા છે?” કહી ગંગા ડોશી તિલ્લુ નજરે લલિતા તરફ જોઈ રહી.

લલિતા ગભરાઈ. તેનું મોં ઉતરી ગયું. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. મહા મહેનતે રાધાનાથને સમજાવીને તેણે આ પાર્શ્વની જગમાંથી મુક્તિ મેળવવામાં વિજય મેળવ્યો હતો. એ વિજય પાણીના બુદ્ધિની પેઠે નષ્ટ થતો જોઈ તે મુઝાઈ ગઈ.

“ માજી ! મારા જેવી ગરીબને સતાવવાથી તમને શું મળશે ? ”

“ હવે કેવી ડાહી વાત કરે છે ? હું તને સતાવવા માગતી નથી, પણ તું ચાલી જાય તો તારા આશંકાને હું શો જવાબ આપું ? ” ડાશીને ચકલી પાછી પિંજરામાં આવતી દેખાઈ.

“ એમ કહેજો કે લલિતા મરી ગઈ અથવા દેશમાં ચાલી ગઈ. મારા જેવી અનેક પૂતળી તમને મળી રહેશે. ”

“ તે ખરું, પણ કનૈયાલાલ, રાધાનાથ, જગમોહન વિગેરે શ્રીમંતો તારાપર પાગલ થયા છે, તેમને મારાથી નારાજ ન કરાય. તું ક્યાં જવા માગે છે ? ”

“ ગમે ત્યાં. દુનિયા ઘણી વિશાળ છે. ”

“ પણ ગાંડી ! તારા જેવી રૂપાળી સ્ત્રીને કોઈ જાપવા દેવાનું છે ? ”

“ નહિ જાપવા દે તો હું આપવાત કરીને મરી જઈશ. ”

“ ગાંડીરે ગાંડી ! આવો કુંજો આસાલપો છવ મોજ કરવા માટે છે—આપવાત કરવા માટે નહિ. ”

“ મને આ ખૂતી વૈભવો નથી જોઈતા. ”

“ તો તું રોટલાના કટકા માટે રસ્તે રસ્તે રખડશે. ”

“ ભલે રખડું. ”

“ ઠીક છે. તું તારી શીશુસુરી ગાયા કર. જોઈ છે તો ખરી કે તું આ ઘરમાંથી શી રીતે જાય છે ? ” કહી ડાશી ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં લલિતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ને જોડથી બારણાં બંધ કરી તેણે બહારથી તાળું માર્યું. લલિતા રોઈ રહી. તે પોતાના ઓરડામાં કેદ થઈ અને પોતાના કર્મનસિબને શાપ દેતી જાતીકાટ રડવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

જ્યાપર હુમલો !

પાલધરના સ્ટેશનપર ક્રાંતિસાક્ષને થાપ આપી, જ્યા પાગલ જેવી સ્ટેશનની ખંડાર નીકળી ગઈ. રાત્રીનો સમય હતો. તેણે છંદગીમાં કદિ પાલધર જોયું નહોતું. પણ હવે તેને ભય રહ્યો નહોતો. તે ક્રાંતિસાક્ષને પરાયો પુરૂષ ગણતી હતી. એક શુદ્ધ સતી પારકા પુરૂષથી જેમ નાસે તેમ એ ક્રાંતિસાક્ષથી દૂર નાસતી ફરતી હતી. હર્ષદરાયે નાતની તાબેદારી સ્વીકારવાથી હવે પિતાને ત્યાં કદિ આશરો મળવાનો નથી એ જ્યા સારી રીતે જાણતી હતી. તેને ટાઇની દરકાર નહોતી. તે પોતાની ધૂન પાછળ પાગલ થઈ હતી. તે ઉપર આકાશ ને નીચે ધરતીને આશરે જીવવા માગતી હતી. તેના આદર્શો—તેનો આત્મા—તેના જીવન મનોરથો—નું ખૂન કરનાર સમાજ સાથે આજે તેણે છેવટના ઘૂંટાછેડા કરી નાખ્યા હતા. મરી જવું, પણ ક્રાંતિસાક્ષની પાશવવૃત્તિને તાબે થઈ પોતાનું શરીર અપવિત્ર ન કરવું એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જ્યાએ સ્વીધી હતી. તે સ્ટેશનની ખંડાર નીકળી ગામ તરફ ડગલાં ભરવા લાગી. તેની નજર કુંદારા મારતી ચાલી જતી ટ્રેનપર ગઈ. એ ટ્રેનમાં તેનો કહેવાતો પાતે ધુઆકુઆ કરી તેને નવ નવ કટકે ગાળ દેતો હશે એવા વિચારથી તે ધિક્કાર અને વ્યંગથી હસી. તેના હૃદયમાં તેના વ્હાલા પાંડવની—ઈન્દુસાક્ષ પ્રત્યેના પ્રેમની—ભરતી ઉજળવા લાગી અને તેના પગમાં વીજળી આવી. ક્યાં જવું, ક્યાં સવું, ક્યાં આશ્રય લેવો, એનો વિચાર કરવાની તેને નવરાશ જ નહોતી. તે સ્ત્રીસમાજની પરતંત્રતા પગની એડી નીચે કચડી નાખવા માગતી હતી. હિંદુસમાજમાંથી સ્ત્રીઓની ગુલામગીરી નાશુદ્ધ કરવાને તે સેદાને પડી હતી. આ યુદ્ધમાં તેની જેલ ખપી ગય તેની

તેને પરવા નહોતી. તેની યુવાન જીંદગીના મનોરથો સમાજે કચડી નાખ્યા હતા. તેના ઉગતા જીવનની હોંસપર તેનાં માતૃપિતાએ પાણી ફેરવ્યું હતું. તેના હૃદયમાંનો કાવ્યરસ કાન્તિકાલે સૂકવી નાખ્યો હતો અને જ્યાં લયંકર ચડિકા બની હતી, આજની નિરાધાર દશામાં એકલા ઈન્દુલાલનું સ્મરણ તેને કંઈક આનંદ આપતું હતું.

ધણો ધણો વિચાર કરીને તે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો વાવટો ફરકાવવા તૈયાર થઈ હતી. જૂનાં થોથાંઓ તેણે વાંચી નાખ્યાં હતાં. ધર્મશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિ પુરાણો તે જોઈ વળી હતી. વેદના વારાથી તે આજ સુધી હિંદુસ્થાનમાં તેને સ્ત્રીઓની ગુલામી શિવાય કંઈ જાણ્યું નહોતું. આર્યધર્મશાસ્ત્રાનુસાર અસત્તના વખતમાં નિઃસંતાન દંપતિ યજ્ઞ કરતા ને બધા પુત્રની માગણી કરતા. કોઈએ પુત્રીનું વરદાન માગ્યું હોય એવો એકે દાખલો તેને જૂના ઇતિહાસમાંથી મળ્યો નહોતો. અસત્તના જમાનાથી જ સ્ત્રી તુચ્છ તરણા જેવી ગણાતી આવી છે. હજુય કન્યાનો જન્મ “પથરો” જ ગણાય છે ! એકવાર દીકરી જન્મતાં વાર તેને દુધપીતી કરી અસંખ્ય આગકત્યા કરનારી હિંદુ-સમાજ જ્યાં મન ગોઝારી રાક્ષસી કરતાંય ભૂંડી લાગતી હતી. ધર્મપરાયણ ગણાતા યુધેયીર રાગ્નએ પોતાની ધર્મપત્નીને જુગારની હોડમાં મૂકી હતી. નાગ પણ એવું જ પરાક્રમ કરી ગયો હતો. રાગ્ન હરિશ્ચંદ્રે સતી તારાને કાશીના ભરબગ્ગરમાં થોડાક રૂપાના સીકા માટે ભાજી તરફરીની પેડે વેચી નાખી હતી. એ મહાન રાગ્નઓના ખીમ્મ ગુણોની પ્રજ્ઞ ગમે તેટલી પ્રશંસા કરે પણ તેમની સ્ત્રીઓને તેમણે અગર વસ્તુ જેવી ગણીને ભારતના ઇતિહાસને કલંકિત કર્યો છે એવી જ્યાંની માન્યતા હતી.

વાંચનાર ! જ્યાંપર તૂરી પંડેજા દુઃખના કુંગરો જોયા પડી તેની માન્યતા આવી થાય એમાં કંઈ નવાઈ છે ? હિંદુસમાજ ! એ નામ ઉચ્ચારતાં જ આપણને અભિમાન આવે છે, પણ તે સાથે જ એ સમાજે આપણી માતાઓની કરી નાખેલી અધમ દશા

જોઈ કાને શરમ ન ઉપજે ? અનેક સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં ઋષિ મુનીઓએ પુત્રોના હક્ક વિષે પાનાંનાં પાનાં ભરીને વિવેચન કર્યું છે પણ કાંઈને પુત્રીની પડી નથી. જગતની માતાની હિંદુઓને દરકાર નથી. એક વાંઝીઓ માણસ ગમે તેટલા દુરના પુરુષને દત્તક લઈ શકે, પણ કાંઈ દીકરીને દત્તક લે છે ? વારસા-હિસ્સામાં આજની ઘડી સુધી સ્ત્રીઓને ભાગંદર અન્યાય થાય છે. પિતા યા પાતેના મરણ પછી સ્ત્રી કાંઈ ને કાંઈ સગાની આશિયાળી જ રહે છે અને આવી ગુલામીને મનુસ્મૃતિ ટેકા આપે છે.

ન સ્ત્રી સ્વાતત્ર્યમર્હતિ સનાતનીઓનો આ માનીતો શ્લોક છે.

ચાર, પખાજ, પશુ અરૂં નારી,

એ સગ તાડનકે અધિકારી—

એ ગાંધીજીના માનીતા તુલસીદાસનો ન્યાય છે. અને છતાં સ્ત્રીઓને દેવી, લક્ષ્મી અને અર્ધાંગના કહેવાનો દંભ કરતાં આપણે શરમાતા નથી. હાલનો કાયદો પણ સ્ત્રીઓને એવા જ અન્યાય કરે છે*

*કાયદાનાં આ ટાંચણાં મોટે ભાગે પ્રીન્સીપલ મુકાના “Hindu Law” અને ડૉ. ગૌર રચિત Hindu Code માંથી લેવામાં આવ્યા છે:—

૧. એક હિંદુ તેની એક યા વધુ પત્નીઓ ઇવતી હોય તો પણ ગમે તેટલી સ્ત્રી પરણી શકે છે. (S. ૩૧૪)

૨. એક સ્ત્રી બીજા પુરુષને પરણી શકતી નથી. (S. ૩૧૭) ઘણીના મરણથી પણ તે પુનર્લગ્નની હકદાર થતી નથી. ૧૮૫૬ ના ૧૬ દુષિષવાના પુનર્લગ્નના કાયદાયા વિધવાના પુનર્લગ્ન કાયદાસર ગણાય છે. પણ સમાજના લોખંડી હરતે એ કાયદાને ઇવતો મારી નાખ્યા છે ને તે કાયદા-પોથીપર શય જવો પરચો છે.

૩. પુરુષ સ્ત્રીને ગમે ત્યારે કાઢી મૂકી શકે છે, પણ સ્ત્રી તેમ કરી શકતી નથી. બોધાયન મુની કહે છે કે જો સ્ત્રી વાઝણી હોય તેને દશમે વર્ષે, જો ફક્ત દીકરીઓ જ જાણે તેને બારમે વર્ષે, જેના બચ્ચાં ના જીવે તેને ૧૫ થી વર્ષે તજ દેવી; પણ જો ટંટાખાર હોય તેને તરત જ પાણીચું

અરવો એક માઈલ ચાલ્યા પછી જ્યાં થાકી. આખું ગામ ઉજ્જડ જણાતું હતું. કાંઈકાંઈ વાર ફરતાના લસવાનો અવાજ આવતો. તે શિવાય સર્વત્ર નિરવતા અને નિર્જનતા છવાઈ હતી. જ્યાં બહાર હતી. પણ આખર કામળ યુવતી ! આપાસ નિર્જનતા જોઈ તેની છાતી ભરાઈ આવી. તેની આંખમાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં અને તે રસ્તાપર ખેંચી બાજક પેડે રોવા લાગી.

“ઓ પ્રભુ ! મારાં કયા જન્મનાં પાપ આ જન્મે નડ્યાં ? મેં તારો શો ગુનો કર્યો ? મારા માતપિતા, કાન્તિલાલ, આખી વાણીઆની નાતના મેં કયા હાથીવોડા માર્યા છે કે એ લોકો મને જન્મવા દેતા નથી ? કાન્તિલાલને રૂપ અને જોખન જોઈતાં હોય તો તેની દુનિયામાં ખોટ નથી. એ મુઝો કાળમુઝો મારી પાછળ શા માટે પડ્યો છે ? હું જેને ચાહીશ તેની થઈશ. મારો આત્મા જેને વર ગણશે તેને જ મારો પતિ માનીશ. એ પદ તો મેં ઇન્દુને આપી દીધું છે. ઇન્દુ મારો પ્રિયતમ છે. હું ઇન્દુની છું. હવે સમાજને કે ઓ પ્રભુ ! ખુદ તને પણ અમારા પ્રેમમાં વિદન નાખવાનો શો હક્ક છે ?” તે બબડી. તેના કમળ જેવા નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા તેના ગાંઠપરથી છાતીપર સરવા લાગી. આખી હિંદુસમાજ સામે યુદ્ધ પોઠારી ચૂંકલી વીરાંગના નાદાન બચ્ચા પેડે કંઈક રૂઢ કરવા લાગી. એ બિચારીને ક્યાંય ફરવાનું કામ જ નહોતું. એને માથે સમાજે બળજબરીથી ફોંફલો પતિ એની શોધ માટે આભઅવનિ એક કરી નાખશે, એવી એની ખાત્રી હતી. એના માતપિતાએ એને હાંકી

આપવું. પણ જો પુરૂષ નપુંથક, બીનકમાઉ કે મારકણો હોય તો સ્ત્રીએ શું કરવું ?

નારદ મુનીને સ્ત્રી માટે કેટલું બધું માન હતું તે જુઓ : તે કહે છે કે જે માગનારના પૈસા ન ભરે તે બીજા જન્મમાં પોતાના લહેલુદારને ત્યાં શુદ્ધામ, નોકર, ગંધેડાં ચા સ્ત્રી રૂપે જન્મ લેશે !

કાઢી હતી. ઇન્દુલાલ શિવાય એને કોઈની ડાયા નહોતી. પણ હમણાં—આ નિર્જન ભયંકર રાતે—એ ક્યાં જાય ?

“ચાલ જીવ ! એમ રોવાથી કંઈ વળવાનું નથી. જે રોવું જ હોત તો પ્રથમથી તોફાન જગાવવું નહોતું. જે ગુલામીની ચક્રીમાં પીસાવાનો આનંદ માણવો હોત તો પાંડવ સમા પતિના સ્વપ્નાં જ જોવાં નહોતાં. જ્યાં, તું આદર્શમાં રમી—સ્વર્ગિય સ્વપ્નાં પાછળ ઘેલી થઈ. હવે એ ગાંડપણનું પરિણામ તારે જ ભોગવવું રહ્યું. કંઈ શીકર નહિ. હું બહુ સહન કરવા તૈયાર છું. આ પેટનો ખાડો પૂરવા માટે પાણેર અન્નના મને વાખા પડવાના નથી. ગમે ત્યાં મહેનત મજૂરી કરીને હું માફે કાઢી લઈશ. પણ ઓ કારમી હિંદુ સમાજ ! તારા અંધારમાં હજી કેટલી આળાઓના ભોગ લેવા છે ? ભારતમાતા ! તારે તારી કેટલી દીકરીઓને હજી અકાળે મારી નાખવી છે ? શું અમારા નેતાઓને આંખ નથી ? કાન નથી ? મગજ નથી ? જે અમને બળદ ચીજની પેઠે ગમે ત્યાં ફેંકી દેવી હોય તો અમને બચાવો છો શા માટે ? અમારામાં નવી પ્રેરણાઓ શા માટે જન્માવો છો ? જે તમારે ક્ષાગરી દાસી અને ગુલામડીઓ જ જોઈતી હોય તો તમે સ્વતંત્રતાની આંગ શા માટે મારો છો ?” જાણે હિંદુસમાજની સામે ખેસીને વાત કરતી હોય તેમ બ્રૂટી વફ કરી જ્યાં બબડી. તે ઉભી થઈ. તેની આંખો ફાટફાટ થતી હતી. મગજ ઉન્માદી બન્યું હતું. હૃદયમાં ભયંકર જ્વાળામુખી સળગી રહ્યો હતો. હિંદુસમાજને આળીને ખાખ કરી નાંખવા માટે તેને પળેપળે ચંડિકા થવાનું મન થતું હતું.

“હું જીવીશ ત્યાં સુધી તો કાન્તિલાલભાઈ ચણા ફાકતા જ રહેવાના...” રરતે ચાલતાં જરા હસીને તે વિચાર કરવા લાગી : “એને જોઈએ તો કોર્ટમાં જાય કે કોર્ટના આપ પાસ જાય ! કોર્ટ મને શું કરવાની હતી ? બહુ બહુ તો જેલમાં મોકલશે. કાન્તિલાલના અણમાનિતા ઘર કરતાં જેલ મને વધુ સુખકર થઈ પડશે.”

ધૂનમાં ને ધૂનમાં તે એકાદ માઈલ ચાલી ગઈ. હવે તેના પગ ડક્યા. આંખમાં ઉંઘ આવવા લાગી. ઠંડી સખત પડતી હતી. તરફ અંધકાર છવાયેલો હતો. તારાના આંખા પ્રકાશમાં તે ઉભી ફી. આંખ ફાડી ફાડીને તે આમતેમ જોવા લાગી. તેની આંખો મકી. થોડેક દૂર એક ઘર જણાયું. તે હોંસબેર ત્યાં ચાલી ગઈ અને રૂણ, દ્યાર્દ્ર સ્વરે આરણું ખખડાવતી બોલી :

“લાઈ ! કાઈ દુઃખીને આશરો આપશો ?” કંઈ જવાબ ન બોલ્યો. ફરીથી તેણે આરણું ખખડાવ્યું.

“કાણ છે ?”

“લાઈ ! હું એક દુઃખી અબળા છું. આજની રાત આશરો આપશો ?” જવા બોલી.

આરણું ઉઘડ્યું અને એક ચાળીસેક વર્ષનો પુરૂષ હાથમાં કાનસ ઈ ખદાર આવ્યો.

“તમે કાણ છો ?” તેણે પૂછ્યું.

“એક દુઃખી સ્ત્રી !”

“આટલી રાતે અહિં ક્યાંથી ?”

“કર્મ સંનિગથી ?”

“તમે શું માગો છો ?”

“આજની રાત મને પડી રહેલા દેશો ?”

કાનસના પ્રકાશમાં પેલા પુરૂષે જવાનું રૂપ જોયું. અદાર વર્ષની મીઠતી બુવાની જેમ તેની આંખો ચમકવા લાગી. તે દસ્યો.

“ઘરમાં આવશો ?” તે બોલ્યો. તેના અવાજમાં કમ્પ હતો. જવા ચમકી.

“નહિ ! માફ કરો. હું મારે રસ્તે જઈશ” કહી તે તરત ચોટલાપરથી નીચે ઉતરી ગઈ.

“ તો રાંડ ! મારી ઉંઘ શા માટે બગાડી ? ” કહી પેલો નીચ પુરૂષ તેની પાછળ પડ્યો. જોતજોતામાં તેણે જ્યાને પકડી પાડી અને તેનો હાથ પકડી ઉભો રહ્યો.

“ ચાલ, ઘરમાં ચાલ ! ”

“ છોડ મુઝા ચંડાળ ! ” જોસથી ઝટકા મારી જ્યાએ હાથ છોડાવી નાખ્યો અને બહીવેલી હરણી જેવી તે જીવ લઇને નાડી. પેલો પાપી તેની પાછળ પડ્યો. ગામડાંના રસ્તાપર એક લાચાર પવિત્ર સ્ત્રી અને કામી પુરૂષ વચ્ચે સરત દોડાવા લાગી.

“ કાઈ આવ્યો-અચાચો- ” જ્યા નાસતી નાસતી ખૂસ પાડવા લાગી. પેલા જનવરને તેની ખૂમોની દરકાર જ નહોતી. તે જોસથી જ્યાની પાછળ દોડી આવતો હતો. તેને અનાયાસે આ પરી મળી હતી તેથી તેને બ્રહ્મ કરવાને તે આતુર બની ગયો હતો.

જ્યાની આંખે અધારાં આવ્યાં. અધારામાં તે એક પથ્થર સાથે અથડી જમીનપર પડી ગઈ.

“ જો રામ ! કાઈ દોડા-અચાચો- ” તેણે કારમી ચીસ પાડી. પેલો અદમાસ તેની નજીક આવી પુગ્યો અને તેણે જ્યાને હાથ પકડી ઉભી કરી.

“ હવે ક્યાં જવાની છે ? ” કહી તે જ્યાને આલિંગન લેવા જતો હતો. જ્યા તીકરી. તેણે જીવપર આવી કામી સાથે ફુસ્તી કરવા માંડી. ઘોંઘાટ વધી પડ્યો. જ્યા “ છોડ, મુઝા પાછ ! અદમાસ ! ” કહેતી તે પથુ સાથે લડી રહી હતી.

“ ક્યા હૈ ? ” એક ગંભીર અવાજ આવ્યો.

જ્યાને હિંમત આવી.

“ કાઈ અચાચો. આ પાપી મારી લાજ લૂંટે છે. ”

“કૌન હૈ ?” ફરી અવાજ આવ્યો અને એક માણસ જડી ડાંગ સાથે તેમની પાસે આવતો જણાયો. કામી થયરી ગયો. તેની આજી ઉંઘી વળી ગઈ અને તે જ્યાંને છોડી જીવ લઈને નાસી ગયો.

“આઈ ! તમે કોણ છો ?” પેલા માણસે નજીક આવી વિવેકથી જ્યાંને પૂછ્યું.

“હું એક દુઃખી નિરાધાર સ્ત્રી છું. મને આશરો આપજો ?”

“હા, ચાલો, સામેનો અંગલો મારો છે. હું ખ્રીસ્તી મીશનરી છું. મારી પત્ની તમારી સંભાળ લેશે. ” પેલો ભલો ગૃહસ્થ બોલ્યો અને જ્યાં તેનો આભાર માની તેના અંગણમાં ગઈ.

પ્રકરણ. ૧૬ મું.

એ માશુકનો પ્રિયતમ !.

“**હું** સુખ અને જ્યાં બન્નેને કેમ ન ચાહી શકાય ?” ઇન્દુના મનમાં આ પ્રશ્ન ઘોળાઈ રહ્યો હતો. બન્ને તેનાપરથી વારી જતી હતી. તે જ્યાંને દેવી માનતો હતો. જ્યાંને માટે તેણે આખા સનાતનની હિંદુ સમાજનો ખૌફ વહેરી લીધો હતો. પણ કુસુમે પોતાનું દીલ ઇન્દુ સમક્ષ ખુલ્લું કર્યો પછી એ કામળગારી યુવતી પણ ઇન્દુના હૃદય સિંહાસનપર ચઢી બેસી હતી.

“શું સ્નેહાળ આત્માઓ માટે આવી જ કસોટી સરજી હશે ? કલાપી શૈલના ને રમા બન્નેની પાછળ પાગલ થયા હતા. શેલીનીયે એ જ દશા થઈ. એ મસ્ત અંગ્રેજ પ્રેમી પોતાની હૈરીઅટને છોડી ધાર્મિક મતભેદને બહાને ભેરી ગુડવીનના ઝુલ્ફાં સાથે મસ્તી કરવા ગયો ને છતાં તેનો-તેના દીલનો પોકાર-બન્નેને ચાલવાનો દાવો કરે છે. એમના કરતાં મારી સ્થિતિ જૂદી જનતી છે. એ મસ્ત શાયરો એકને રીઝવવા જતાં ખીજીને ખીજવી બેસા હતા. રમા કલાપીને અને હૈરીઅટ શેલીને ન સમજી શકી. શું જ્યાં પણ એવી જ થશે ? માઈ દીલ ક્યાં બેંચાય છે ? જ્યાં મને સ્વર્ગ સુખ આપી ગઈ. એ મારી થઈ ચૂકી છે. હવે-હવે એને તજીને કુસુમને સ્વીકારવી ? નહિ. નહિ. સ્વીકારું તો બન્નેને !” આવા આવા વિચારો ઇન્દુલાલના યુવાન મગજને ઘેરી રહ્યા હતા. સારે કે માકે નસીબે તેને કપાળે વડીલોનો ત્રાસ લખાયો નહોતો. તેને વર્ણાંતર લગ્ન કરતો અટકાવનારી સ્નેહાળ માતાય નહોતી, ને કડોર પિતાય નહોતા. દરના સગા-

ઓએ તેની આજ સૂધી દરકાર કરી નહોતી અને લવિષ્યમાં કાઈ તેના કામમાં માથું મારે એવો સંભવ નહોતો.

“ જો કુસુમ અને જ્યા અન્ને મારો થાય તો અમારી ત્રિપુટી શું ન કરી શકે ? અમે દુનિયાપર સ્વર્ગ ઉતારીશું. કાવ્યમય જીવનના પ્રત્યક્ષ લહાવા લઈશું. અને કૃતરા કૃતરીની પેઠે જીવતા હિંદુઓને અદેખા બનાવીશું. ” તે બબડ્યો ને હસ્યો. તેની મનોદશા વિચિત્ર થઈ હતી. કુસુમનું સૌન્દર્ય તેને આકર્ષી રહ્યું હતું. ખીજી બાજુથી જ્યાની મોહક મૂર્તિ પણ તેને ખેંચતી હતી. આ સૌન્દર્યના લોહચુંબક આગળ તેનું દીક્ષ લોખંડના કટકાની પેઠે આમથી તેમ ખેંચાતું હતું.

“કાણે જાણે મારા નસીબમાં શું લખાણ છે ! જ્યા જેવી પ્રમાણ દેવી મળી ત્યારે કોર્ટના લકરાં થયાં-સમાજ મારી સામે ફી-હબ્બુય કાણે જાણે શું થશે ! ને આવા સંજોગોમાં કુસુમ મને દીક્ષ દઈ ખેડી-શું હું ખરેખર અન્નેને ચાહું છું ? નહિ, કુસુમ તરફનું મારું આકર્ષણ જ્યાપરના પ્રેમ કરતાં જુદી જ વસ્તુ છે. હું વાસનાનો ગુલામ તો નથી બનતો ? બનવા જોગ છે-નહિ-ખરી વાત છે. કુસુમનું સૌન્દર્ય મને ખેંચી રહ્યું છે. અસ્થિર મન ! સ્થિર થા-શાંત થા, સૌન્દર્યની આગ સાથે રમત ન કર. કુસુમ કેવી ભોળી, નિર્દોષ, અને રતેલાળ છે ? એને વાસનાને ખાતર ફસાવવા જેવું ઘોર પાપ કયું ? નહિ. હું કુસુમને કહીશ કે તું તારે રસ્તે ને હું મારે રસ્તે.....”

થોડીક વાર આવા જ વિચાર કરી તેણે કપડાં પહેર્યાં અને તે મહીલાઆશ્રમમાં ગયો. કુસુમ તેનો સત્કાર કરવાને તૈયાર જ હતી. ઇન્દુને જોઈ કુસુમના વદનપર મોહક હાસ્ય છવાયું. તેના દીક્ષમાં ઉમંગો આગ્યો. એ બિચારી ઇન્દુપરથી પ્રાણ ન્યોળાવર કરી નાખવા તૈયાર થઈ હતી. પણ પ્રેમને અંજો એને ઉન્દાં આંસું સારવાં પડશે તે એ નહોતી જાણતી.

“ તમે આવ્યા ? ”

“ હા, કુસુમ ! હું તારી સાથે થોડીક વાત કરવા માગું છું. ”
 ઇન્દુનો ગંભીર અવાજ સાંભળી કુસુમનું મોં જરા ઉતરી
 ગયું.

“ શું છે ? ”

“ જો કુસુમ ! તું મને ભૂલી જાય એમાં જ સાર છે. ”

“ કારણ ? ” રડમસ સ્વરે કુસુમે પૂછ્યું.

“ હું તને ચાહી શકતો નથી. ”

“ ઇન્દુલાલ ! તમે મારા મિત્ર પણ ન થઈ શકો ? ”

“ હું તારો મિત્ર તો છું જ. પણ ગાદ મૈત્રી આપણને બંનેને
 પતન તરફ ધસડી જશે. ”

“ શું આપણાં દીકરા એટલાં બધાં નબળાં છે ? ”

“ કુસુમ ! તું જ કહે. તું મને ચાહે છે એ ખીના જાણવા
 પછી કોઈ એક પળ એવી ન આવે કે ત્યારે હું પાગલ થઈ જઈ
 ને આપણા બંનેના નામને બદો લાગે ? ”

“ બહાનું ! તમે પાગલ થઈ જશો તો તમને શાળા કરતાં
 મને આવડે છે. ” કુસુમે જવાબ આપ્યો.

“ કદાચ એમ પણ બને કે તું પાગલ થઈ જાય— ”

“ તો તમે મને કેંકાણે લાવજો. ”

“ ને તેમ ના બન્યું તો ? ”

“ તો હું બ્રષ્ઠ થવાને તૈયાર છું. દુનિયા જેને બ્રષ્ઠતા કહે છે
 તેને હું પવિત્રતા કહું છું. હું તમને દીકરા દઈ બેઠી છું. તમે જો મને
 તમારી પત્ની ન બનાવો તો દુનિયા જેને રખાત કહે છે તેવી તમારી
 રખાત થવાને પણ હું તૈયાર છું. ” કુસુમ છેલ્લે પાટલે બેઠી.

“ છટછટ ! એવી વાત ન કર. તારા જેવી દિવ્ય સુંદરીને
 મોડે એ વાત જાણતી નથી. ”

ધીખતો જવાળામુખી:-

(મહિલા આશ્રમમાં હિન્દુ અને કુસુમ)

“ જ્ઞાના હું તને આપું છું. ”

“ કુસુમ એક મ્યાનમાં બે તલવાર નથી રહી શકતી. ”

“ એ દુનિયાનો ન્યાય છે આપણો નહિ. ”

(પ્રકરણ ૧૬ મું. પાનું ૧૦૬)

“ નહિ ઈન્દુ ! મારે જ મ્હોડે એ વાત શોભશે. જેને માન્યો તે પતિ ! જેને દીક દીકું તે પ્રિયતમ ! દીક દેનાર દીક દઈ જાણે છે. સામો માણસ એ દીકને ઠોકરે મારે તો પણ એ દીક તો તેને જ ચરણે ઢળવાનું. ”

“ તું મારી સ્થિતિ અસહ્ય કરી નાખે છે. ”

“ કેમ ? ”

“ જ્યા આવશે ત્યારે— ”

“ ત્યારે જ્યા ને હું શોક્ય થવાની નથી. ”

“ તો શું થશો ? ”

“ એક વૃક્ષને પીંટાયલી બે વેલીઓ ! ”

“ કુસુમ ! એક મ્યાનમાં બે તલવાર નથી રહી શકતી. ”

“ એ દુનિયાનો ન્યાય છે, આપણો નહિ. આપણે દુનિયાથી પર-તદન જૂદી જ દુનિયાના છવડા છીએ. વ્હાલા ! મને નિરાશ ન કરશો. તમે કહેશો તો તમારાં દૂરથી દર્શન કરીને હું સંતુષ્ટ રહીશ. પણ એકને દીધેલું દીક ખીજાને આપવાની નથી. ” કુસુમ રડી પડી. તેની કર્ણ મનોદશા બધ ઈન્દુનું કામળ હૃદય દાઝી ગયું.

“ કુસુમ ! ના રડ. ” કુસુમના રેશમી વાળપર વ્હાલથી હાથ ફેરવતો તે બોલ્યો; “ તારી મનોદશા હું સમજી શકું છું. મેં તારા લગ્નમંડપમાં તોફાન જગાવીને તને સૂક્ષ્મ રીતે મારા તરફ આકર્ષી લીધી તેનું જ આ પરિણામ છે તે હું જાણું છું. પણ મીઠી ! તું જાણે છે ને કે પ્રેમ એટલે જ ઉન્હાં ઉન્હાં આંસુ સારવાની ફરજ પાડનારું દર્દ ! ”

“ હા; અને તમારે માટે વ્હાલા ઈન્દુ ! હું કેટલીવાર છૂપી છૂપી રડી છું તે તમે જાણો છો ? તમારે ખાતર હું આખી દુનિયા માથે લેવા તૈયાર છું. ” કુસુમના સ્વરમાં ગાઢ રતેહ અને અસામાન્ય દ્રઢતા

હતાં. ઇન્દુલાલની દશા વિચિત્ર થઈ પડી. તે મુંઝાયો. તેને સાપે છધુંદર ગળ્યું—ન છોડાય ને ન ગળી જવાય એવું થયું. થોડીકવાર તે ગંભીર ચહેરે મૌન બેસી રહ્યો.

“ચૂપ કેમ થઈ ગયા ? શું હું નાલાયક છું ? શું મને ચાહવાનો હક્ક નથી ? તમે નારાજ શા માટે થાઓ છો ? તમને મારી વાત ન ગમતી હોય તો હું મ્હો સીવી લઈશ. પણ તમારા હસતા વદનને આવું ગંભીર ન કરો.” ગાંડી-પ્રેમવેલી કુસુમ બોલી. તેની નસેનસમાં ઇન્દુ પ્રત્યેનો પ્રેમ વધી રહ્યો હતો. તે ઇન્દુની થઈ બેઠી હતી અને એ જ પોતાનો પ્રિયતમ તેને નથી ચાહતો એ ખ્યાલ તેના દીક્ષને બાળીને બાખ કરી મૂકતો હતો.

“ને કુસુમ ! ડાહી થઈ જા. ને આપણે આદર્શવેલા તરંગીઓ, વાસનાના ભૂખ્યા થઈશું તો સમાજની સામે ખંડ જગાવી, સનાતની હિંદુઓને રાક્ષસી માયાના ચક્કરમાં પડેલા ગણવાનો આપણને શો હક્ક રહેશે ?” ઇન્દુએ કુસુમને ઉંચી ભૂમિકામાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“હું ક્યાં વાસનાની તૃપ્તિ ચાહું છું ?”

“ત્યારે ?”

“તમે મારી સમીપ રહો—તમારા દર્શનથી હું કૃતાર્થ થાઉં—એટલું જ મને નેહએ છે.” કુસુમ કંઈક સમજી. “હું મારા મનને મારીશ. આત્મદમન કેટલું દોહલું છે તે હું સમજું છું. હું તપ કરીશ. પણ તમારા સિવાય અન્યનો વિચાર કાળાંતરે પણ નથી કરવાની. તમે મારા મિત્ર તો થશોને ?”

“તારો મિત્ર તો હું છું જ. તારે માટે મારો પ્રાણ પટકવાને પણ હું તૈયાર છું તે તું નથી જાણતી ?”

“તો બસ ! મને એટલાથી ય શાંતિ વળશે. માફ મન નહિ માને તોપણ હું તેને મનાવીશ.” કુસુમ ઉપરઉપરથી દહતા

અતાવતી બોલી. પણ તેનું અંતર ચીરાઈ જતું હતું: “ હું બ્રહ્મચારિણી થવાનો દાવો નથી કરતી. હું મનથી તમારી પત્ની થઈ ચૂકી છું. માફ કરી શકીએ તો રહેશે તેથી મન પવિત્ર થઈ જવાનું નથી. છતાં હું મનને મારવા તૈયાર છું ”

“ હવે કેવી ડાહી લાગે છે, મીઠી ! મનને જીત એટલે જગત જીત્યું. ”

“ ડાહી ડાહી વાતો તો બહુ કરતાં આવડે છે. પણ તમે જ કહોને લાલાજી ! જગતમાં મનને મારનાર કેટલા પડ્યા છે ? ”

“ બહુ જ ઓછા. ”

“ ને ખાસ કરીને આદર્શવાદી ધૂતીઓની વાત જ શી કરવી ? તેમનાં મન પથ્થર કરતાં સખ્ત અને કુલ કરતાં ય કામળ હોય છે. ”

“ ને કુસુમ ! ચલાવું અને ચલાવવું એ જીવનનો મોંઘો લ્લાવો છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું. તું મને ચાહે છે પણ જે જનતા પ્રેમની તું આશા રાખે છે, તેવા પ્રેમ હું તને સમર્પી શકતો નથી. એ પ્રેમનું પાત્ર મેં જ્યાપર દોળી દીધું છે. તને હું મારી બાલી સખી તરીકે, પ્રિય મિત્ર તરીકે સ્વીકારવાને તૈયાર છું. ”

“ બસ બસ બાલા ? મને એટલું બસ છે. હું વાસનાની ભૂખી નથી. મને તમારા સહવાસ જોઈએ છે. તમારી અમી નજરની છાંયા જોઈએ છે. ” કુસુમ પુલકિત થઈ બોલી.

આ વખતે ત્યાં લાનુમતિ આવી. તે આ બે યુવાન જીવડાનો યોગ સાધવા માગતી હતી એટલે તરત બન્નેને જોઈને પાછી ફરતી હતી, પણ ઈન્દુની તેનાપર નજર પડી, અને તેણે તેને બોલાવી.

“ આવોને લાનુમતિ ! મને જોઈને નહાસો છો કેમ ? ”

લાનુમતિ હસી ને ખુરસીપર બેસી વિનોદ કરવા લાગી: “ તમે મારી કુસુમને બરડાની મેલી છે ને, એટલે તમારા જેવાથી જીતે નાસવામાં જ સાર રહ્યો. ”

“ એમ ! ત્યારે હું કોઈ ચટાપટાવાળો વાદ્ય છું; ખરું ? ”

“ એમ જ માની લોને ! ”

તેણે જાણ ખડખડ હસી પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મિસ પોલ.

જ્યા પેલા મીશનરી સાથે વિશ્વાસથી તેના જંગલમાં ગઈ. પેલા હવસી હવવાન સાથે મલ્લકુસ્તી કરતાં તે થાકી ગઈ હતી. હાંફતી હાંફતી તે જંગલમાં દાખલ થઈ અને એક ઝોરડામાં જતાં ત્યાં પડેલી ખુરશીપર બેસી જઈ શ્વાસ લેવા લાગી. તેની નિરાધાર હાલતમાં તેનાપર થયેલા નીચ હુમલાથી તે અત્યંત ઉસ્કરાઈ ગઈ હતી. જે પાખીએ તેના શિયળપર ત્રાપ મારી હતી તે હિંદુ હતો. તે તેને ઘેર અરધી રાતે આશરો મેળવવા દીન બીખારણુ પેઠે બીખ માગતી ગઈ હતી. અગ્નિપ્રયા અતિથિનો સત્કાર કરવામાં ધર્મ સમજનાર હિંદુ સમાજના એક ગૃહસ્થે તેને આશરો આપવાને બદલે તેના શરીરપર વકરાયેલા વાઘ પેઠે હુમલો કર્યો અને તેના પંઝામાંથી તેને એક ખ્રિસ્તી મીશનરીએ-એક પરધમીએ છાડવી.

“બહેન ! તમારે અહિં કાઈ જાતનો ભય રાખવાની જરૂર નથી.” રેવરંડ મી. રોબર્ટસન પવિત્ર ભાવે બોલ્યો. તેના વદનપર નિખાલસતા તરવરી રહી હતી. તેની આંખોમાં શાંતિ હતી. આંધડ વયનો એ ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થ જ્યાંને બાપ જેવા લાગ્યો. તેણે ફીકકું હસીને પોતાના આશ્રયદાતાનો આભાર માન્યો.

“તમે ભૂખ્યાં હશે. મારી ‘વાઈફ’ તમારી સંભાળ લેશે.” કહી જ્યાના જવાબની રાહ જોયા વિના તે બીજા ઝોરડામાં ગયો અને પાંચ મિનિટમાં તેની સ્ત્રી સાથે પાછો ફર્યો. તેની પત્ની મિસીસ મેરી રોબર્ટસનના હાથમાં પાંઉની સ્લેસો, મસ્કા, ચ્હા વગેરે હતું.

“મેરી ! આ મિચ્છારીપર એક નરપશુ રસ્તામાં હુમલો કરતો હતો.”

“ આજે તમે ન આવ્યા હોત તો મારી શી દશા થાત ? ”
જ્યા બોલી. તેની આંખમાં આભારનાં આંસુ આવ્યાં.

“ દીકરી ! તારે રોવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ ઘર તારું જ છે. લે, જરા ખાઈ લે. ” જ્યાની સામે એક નાના ટેબલ પર ચ્હાનો પ્યાલો અને સ્લેસની રકાખી મૂકી મેરી બોલી. તેણે માતાના જેવી લાગણીથી જ્યાના વાંસા પર—તેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો. જ્યાને લાગ્યું કે તેની સાચી માતા આજે જ મળી ! તે ગુપચુપ ખાવા લાગી. અને મનમાં ને મનમાં ખ્રિસ્તી મીશનરીઓની પ્રશંસા કરવા લાગી.

“ આનું નામ પ્રભુસેવા ! આનું નામ ધર્મપ્રચાર કરવાની ખરી ચાવી ! દુઃખીને દીક્ષાસો દેવો, નિરાધારોને આશ્રય આપવો, પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવો, અછૂતોને સ્પર્શ બતાવવા એ જ પ્રભુને મેળવવાનો રસ્તો છે. મંદિરના ચોરસ કમ્પાઉન્ડમાં પ્રભુ કેદ પડી રહેતો નથી. તે સર્વવ્યાપક છે. સર્વ પ્રાણીમાં છે. અમારા હિંદુઓનો ધર્મ તો પીપળાની ડાળ પર નાચી રહ્યો છે. કાઈ કાઈ વાર મુસલમાનો ગૌવધ કરે ત્યારે હિંદુઓના દીક્ષમાં ધાર્મિક હોળી મળગી ઉઠે છે ને તેમાં તેઓ અનેક જાતના ભોગ લે છે. ક્ષમા, ઉદારતા એ શબ્દો હાલના હિંદુઓના શબ્દકોષમાં છે જ નહિ. આ પરધર્મી મીશનરીઓ જ પોતાના લવનમાં પ્રભુને પ્રસન્ન કરી રહ્યા છે. ” ખાતાં ખાતાં તેને વિચાર આવ્યા. પાઉંની સ્લેસ ખાઈ તેણે ચ્હા પીધી ને તેનો આત્મા જરા હંડો થયો.

“ મેરી ! બહેનને સુવાની ગોડવણ કરી આપ. એ થાકી ગઈ છે. સ્વવારે આપણે એને માટે બીજી ગોડવણ કરીશું. ” રેવરન્ડ મી. રૉબર્ટસને પોતાની પત્નીને કહ્યું અને મેરી જ્યાનો હાથ પકડી

તેને શયનગૃહમાં લઇ ગઈ. જ્યાં આ દયાળુ દમ્પતી દૈવી યુગલ જેવું લાગ્યું. તે જિજ્ઞાસાપર પડી. મેરી “ગુડ નાઇટ” કરી ચાલી ગઈ ને કોર, નિષ્કૂર હિંદુસમાજની ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે સરખામણી કરતી જ્યા નિદ્રાદેવીની ગોદમાં લપાઈ ગઈ.

પ્રભાતે પાંચ વાગે મીશનનો ઘંટ વાગ્યો અને જ્યાની આંખ ઉઘડી ગઈ. મી. રૅપર્ટસન અને તેની પત્ની ક્યારનાં જંગી ગયાં હતો. જ્યાએ દાતણ પાણી કરી સ્નાન કરી લીધું અને સાડા પાંચ વાગે તે ખ્રિસ્તીઓની પ્રાર્થનામાં સામેલ થઈ. રૅપર્ટસનના મીશન-માંના દેશી ખ્રિસ્તીઓ માટે તેણે અગ્રેજ પ્રાર્થના રાખી નહોતી પણ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવનારી કવિતા જ ગવડાવવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો.

“અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે હું હઉં નહ
હુંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે હું હઉં નહ
મહા મૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ લઉં નહ
હું હીણો હું છું તો તુજ દરશનાં દાન દઈ નહ.”

કવિ ન્હાનાલાલનું આ કાવ્ય બંગાળીમાં ગવાયું. જ્યા સાનંદાશ્રય પામી. તેને આ ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારક મીશનરી નહિ પણ સર્વ ધર્મોનું દોહન કરનાર ઓલીયા જેવો લાગ્યો. તેનો આત્મા આભારથી-પૂજ્યભાવથી લળી પડ્યો.

“ધર્મ તે આ !” તે મનમાં બબડી.

પ્રાર્થના એક કલાક ચાલી. “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીઠ પરાઈ જાણે રે” એ નરસિંહ મહેતાનું પદ પણ ગવાયું. કુરાન-માંના બે ચાર કલમા પઢાયા. બાઈબલના hymns ગવાયા અને જાણે સર્વ ધર્મોનું અમૃત અહિં ઠલવાતું રહ્યું હોયતી એવું શુદ્ધ આનંદમય વાતાવરણ થઈ રહ્યું.

ધીખતો જ્વાળામુખી:-

(ખ્રિસ્તી મીશન)

“ તમે રોજ આ જાતની પ્રાર્થના કરો છો ? ” નાગતાના ટેબલ પર સર્વની સાથે એક પછી જ્યાએ પ્રસન્નવદને પૂછ્યું:

(પ્રકાશ ૧૭ સુ. પાનું ૧૧૫)

“ તમે રોજ આ જાતની પ્રાર્થના કરો છો ? ” નાસ્તાના ટેબલપર સર્વની સાથે બેઠા પછી જ્યાંએ પ્રસન્ન વદને પૂછ્યું.

“ હા. બહેન ! મારી ખાત્રી થઇ છે કે સર્વ ધર્મો એક જ પ્રભુને પામવાના જૂઠા જૂઠા રસ્તા છે. અગ્રેજીમાં એક કહેવત છે, કે All roads lead to Rome. એમાં ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે. ”

“ મારી જીંદગીમાં આજે પહેલીવાર હું શાંતિ પામી છું. ”

“ શું તમે બહુ દુઃખી છો ? ”

“ મારા દુઃખની વાત જ ન પૂછો ! મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ કેમ નથી ઉગ્યાં એ મારી અજબબી છે. ” જ્યાંએ જવાબ આપ્યો.

“ તમારાં માઆપ નથી ? ”

“ છે. પણ એ બિચારાં હિંદુસમાજના કૂર રિવાજોના ગુનામ છે. આપદાદાથી ચાલતું આવે છે તેમ ચાલવા દેવા માટે મને મારી મરજી વિરૂદ્ધ એક નાલાયક સાથે પરણાવવામાં આવી અને ત્યારથી મારી આશાલરી જીંદગી ધુળમાં મળી ગઇ છે. ”

“ અરેરે ! હિંદુ માઆપોને પોતાનાં બચ્ચાંના સુખની દરકાર નહિ હોય ! ”

“ એમ નથી. તેમને પોતાનાં બચ્ચાં ઘણાં પ્યારાં છે પણ તેમની આંખોપર પડળ આવ્યાં છે. રિવાજને નામે તેઓ આપદાદાના દુવામાં ઈમી મરવામાં ધર્મ માને છે. ” જ્યાં બોલી.

“ ઇંગ્લાંડની પ્રજા એક વાર અંધશ્રદ્ધાળુ હતી અને તેથી તે પોપના જૂઠમ નીચે ચગદાતી હતી. પણ સારે નસિમે અમારે ત્યાં માર્ટીન લુથર જેવા ભડકારો પાડ્યા અને અમારી પ્રજા વહેમથી મક્કત થઈ—”

“ અમારે ત્યાં પણ દયાનંદ સરસ્વતી અને કરસનદાસ મૂળજી જેવા નેરવીરો પાક્યા છે. ”

“ પણ પ્રજા તેમને માનતી નથી ને ? ”

“ એમાં કોનો વાંક ? ”

“ કોનો ? ”

“ સરકારનો. જો સરકારે પ્રજાને કેળવણી આપી હોત તો દયાનંદ સરસ્વતીનો ઉદાર હિંદુધર્મ બધા હિંદુઓ સમજી શકત. ૧૫૦ વર્ષ થયાં અંગ્રેજી રાજઅમલ હોવા છતાં પ્રજામાં મેંકડે દપ જણા અલણ રહ્યા છે એ અંગ્રેજ રાજસત્તાનું મોટામાં મોટું કલંક છે. ” જ્યાનો સ્વર જરા સખ્ત થયો.

“ એ ખીના હું ખુલા દીલે કબૂલી લઉં છું. ” રેવરંડ મી. રોબર્ટસને કહ્યું: “ પણ એકલી કેળવણીથી હિંદુસમાજ ઉદાર થવાની નથી. અત્યંતે તરફ હિંદુઓ કેવું તિરસ્કારપાત્ર વર્તન ચલાવે છે ? ”

“ અને તેથી જ અત્યંતે ખ્રિસ્તી બનતા બન્યા છે. ”

“ હા. અમે. અત્યંતેને ધિક્કારતા નથી. અમે તેમને લણાવી ગણાવી નોકરી ધંધે લગાડીએ છીએ ને જગલો બૉન કે જેસફ થઈ જતાં હિંદુસમાજ તેને અદ્વૃત ગણતી નથી. જુઓ, તમારી બાળુમાં બેકેલી બાળા જુઓ! એનું નામ મિસ પોલ ! એ કોણ છે તે જાણો છો ? એના તરફ હિંદુસમાજે જે અક્ષમ્ય નિર્દયતા બતાવી છે તેની જોડીજ મળવી મુશ્કેલ છે. ”

જ્યાએ મિસ પોલ પર નજર કરી. પોલ સોળ—સત્તર વર્ષની ખીલતી કલિ હતી. તેનું મ્હો જરા શ્યામ પણ ઘાટીલું હતું. તેની આંખો નીલી અને વાળ ગુંચળીયા હતા. બાંધો ભરાઈ અને સશક્ત હતા. હમણાં તેણે ખ્રિસ્તી ફેશનનો ગર્જિત પહેર્યો હતો અને તેમાં તે

શોભી નીકળતી હતી. જ્યાં એ બાળાને જોતાં જ પામી મધ કે હિંદુ-સમાજે લાત મારીને ફેંકી દીધેલી એ કાંઈ ગરિબ ઢેડની કન્યા હશે !

“ એ અત્યંત છે ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ હતી—” પોત્ત હસતી હસતી બોલી ઉઠી.

“ હા—હતી. ” રેવરંડ મી. રોબર્ટસને વાત શરૂ કરી. “ એ મારા હાથમાં આવી ત્યારે ફક્ત ત્રણ મહિનાની હતી અને એ ત્રણ મહિનાની નાદાન બાળાપર પણ હિંદુસમાજને દયા આવી નહોતી. ”

“ મને એની કથા કહો. ”

“ સાંભળો ! તે વખતે પાલઘરમાં હું તરતનો જ આવી રહ્યો હતો. આજે પંદર સોળ વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. તે વખતે હું અને મારી બેરી યુવાન હતાં. અમારા મીથનથી બે એક માઇલ દૂર બાણીઓ નામનો એક ઢેડ વસતો હતો. ગામના લોકો તેને “ કાંકો ” કહેતા; કેમકે તે વૃદ્ધ હતો. પણ એ કાકાપર જ્યારે આક્રમણ વરસાદ તૂટી પડ્યો ત્યારે તેની બહારે કાંઈ ‘ ભત્રીજો ’ ન આવ્યો. એ ઘણો જ ગરીબ હતો. સરકાર તરફથી એને અહિં થાળી પીટવા અને સરકારી અમલદારોની ગુલામી કરવા માટે પાંચ રૂપિયાનો પગાર મળતો. એ પાંચ રૂપિયામાં એ બિયારાને એનું ને એની બેરીનું ગુજરાન કરવું પડતું. એવામાં આ છોકરી જન્મી. એ ત્રણ મહિનાની થઈ એટલે એ દુઃખી કુટુંબપર ત્રણ રૂપિયા. બાણીઆને મરકી થઈ. તેની પાસે રહેતાં તેની સ્ત્રીને પણ પ્લેગની ગાંઠ નીકળી. પાસે પૈસા નહિ એટલે કાણુ દવા કરે ? જંગલમાંથી કાંઈ દેડે આણી આપેલો પાલો લગાવી બન્ને ઝુંપડીમાં પડી રહેતાં હતાં. તેમને પાણી પાનાર કે ખાવાનું પૂછનાર કાંઈ નહોતું. આવી દયાજનક સ્થિતિ જોઈ રાક્ષસને પણ દયા આવે; પણ એની આસપાસ વસતા

હિંદુઓ અહ્મતને અડીને ધર્મબ્રજ થવાના ભયથી એની પાસે જતા નહતા. એક બે જણ કોઈ કોઈવાર આધેથી અજીકું ખાવાનું ફેંકી જતા ને તે પણ આ ગરીબ ઢેડ પથારીમાંથી જેમતેમ ઉડીને લઇ લેતા ! કમનસિબે તે છ દિવસમાં જ ઉપડી ગયો. તેના મરણ પછી ત્રણ કલાકમાં તેની સ્ત્રી રામશરણ થઇ ગઇ. ત્રણ મહિનાની નાદાન પોણ-તે વખતે એનું નામ પાલી હતું-છાતીફાટ રડી રહી હતી. એ બિયારીને લાન પણ નહોતું કે તેનાં માખાપ મોતની ગોદમાં જઇ સુતાં છે. એની મા એને ધવડાવતી નહોતી તેથી એ ચીસેચીસ પાડી રહી હતી. ઝુંપડીમાં બે મુરદાં પડ્યાં હતાં. હિંદુસમાજ એ ગુપચૂપ જોઇ રહી. કોઇને મુરદાં ઠેકાણે પાડવાનો વિચાર ન આવ્યો. એક બે જણે થોડાક પસા આપવાની વાત કરી, પણ ઢેડને કાણુ અડે ! મરકીના ધાકથી એક બીજું ઢેડ કુટુંબ અહિં રહેતું હતું તે નાસી ગયું હતું. સંજોગવશાત્ હું તે તરફ જઈ ચઢ્યો અને એ કારમે અને કંચણ દેખાવ જોઈ મારી છાતી ફાટી ગઇ. મેં જાતે એ ઢેડ દમ્પતીને કાપી કાપી કર્યો. તેપના નિરાધાર કન્યાને પાળી પોપી મોટી કરાવે-નન ભણાવી ગણાવી અને હવે આ પોણ જ્યારે નર્મ થશે ત્યારે એ જ હિંદુસમાજ મિસ પોણને “મેમસાહેબ” કહી તેના ખુશામત કરતી આવશે. આવી રીતે પોતાના જ ધર્મના-પોતાના જ જાતભાઈઓને ચગદી નાખનાર સમાજ હજી ઇતિહાસના પાના-પર નોંધાયો નથી.” રેવરંડ મી. ફોર્બર્ટસને મિસ પોણની કંચણ કલાણી પૂરી કરી.

“ઇતિહાસનાં પાનાં ઉચ્ચાવવાની મને દરકાર નથી. હું તો આજની સ્થિતિનો જ વિચાર કરું છું અને તે જોતાં મને લાગે છે કે અમારી હિંદુસમાજ કના તરફ કુચ કરી રહી છે.”

“હેં જયા બહેન ! તમે અમારા મતનાં છો ? તમે મને અડવાથી અભડાઈ જતાં નથી ?” મિસ પોણે પુલ્કિત થઈ જયા તરફ જોયું.

“ નહિ જ્ઞેન, તને અડવાથી હું અભડાઇ જતી નથી પણ તને ગળે લગાડવામાં આનંદ સમજી છું ” કહી જ્યાંએ પોલને ચુંબન કર્યું. મીસ પોલ ગાંડીધેલી થઇ ગઇ. તેને આ નવી સખી અત્યંત પ્રિય લાગી. વાતમાં ને વાતમાં નાસ્તો પૂરો થયો અને બધાં પોતપોતાને કામે વળગ્યાં.

જ્યાં એકલી એક ઓરડામાં બેસી પોતાના ભાવીનો વિચાર કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

યૌવન ! યૌવન !

ઈન્દુ કુસુમને છોડી ઘેર ગયો ત્યારે તેની બેચેની ઔર વધી ગઈ હતી. દારૂડીઆ પેડે લથડીઆં ખાતો તે જમતેમ પોતાની ઔરડીમાં ગયો અને અત્યંત થાકી ગયો હોય તેમ ડગલો ને ટોપી કાઢી ઇત્રીચેરપર પડી ગંભીર વિચારમાં લીન થઈ ગયો. ભાગ્યે જ પાંચ મિનિટ તે એમ બેઠો હતો એટલામાં તેનું દારૂ કાષ્ઠએ જોડથી ખખડાવ્યું.

“કાણુ છે ?” તે પરાડ્યો.

“મી. ઇન્દુલાલ ! જરા બારણાં ઉઘાડશો ?” બહારથી અવાજ આવ્યો.

ઇન્દુએ દારૂ ઉઘાડ્યાં. અને એક અગ્નિપ્રેયો યુવાન તેની નજરે પડ્યો.

“તમે જ મી. ઇન્દુલાલને ?”

“હા ; તમે ?”

“હું મકરંદ !”

“મકરંદ ! પેલા નવલકથાકાર છે તે ?”

“હા. હા. એ જ હું મકરંદ ! તમે જવાકુમારીને પડખે બહાદુરીથી ઉભા રહ્યા ત્યારથી હું તમને મળવાને તકની રજૂ હતો. હું જેવાં બંડખોર પાત્રોની મારી વારતામાં કલ્પના કરતો હતો તેવા તમે છો એ જાણીને હું હર્ષલેલો થઈ ગયો હતો. તમને મળવાને આજે હું ડઝનેકવાર આવી ગયો. તમારું ઘર શોધતાં પણ મારા

ની કદી થઈ ગઈ, પણ કંઈ નહિ ! આખર તમે મળ્યા
!" કહી મકરંદ ઇન્દુના આમંત્રણની રાહ જોયા વિના ઓર-
ધુસી ગયો અને જતે જ એક ખુરશી લઈ બેઠો.

ઇન્દુની અભયખીનો પાર રહ્યો નહિ. મકરંદ પચીસ સત્તા-
વર્ષનો યુવાન હતો. તેનું શરીર પાતળું અને કંધક કમજોર
હતું. મ્હોંપર ખાસ તેજ નહોતું તેમ તે બેઠાબ
હોતો. તેની આંખોમાં નિખાલસતા તરવરી રહી હતી. તે પાંચ
કેચો હતો પણ તેની ઉંચાઇના પ્રમાણમાં તેનું શરીર ખીલેલું
તેના માથાના વાળ ભરજીવાન હોવા છતાં થોડાથોડા સફેદ
આવ્યા હતા. આ માણસ ગુજરાતનો ખંડોર લેખક હતો.
નવલકથા ન વાંચવાના સનાતનીઓએ કસમ લીધા હતા
ની પત્રોએ તેને અનીતિ અને વ્યભિચારનો પોષક ગણી લીધો
નાતમ્નતથી તે અહિંમત થયો હતો અને છતાં આ તોફાની
દર વર્ષે એકએક ખંડોર વારતાની ગુજરાતને ભેટ ધરે
હતું.

" તમે મને જોઇને નારાજ તો નથી થયાને ! જો તેમ હોય
' ચાલ્યો જઈ.' " ઇન્દુ ઇત્રીચેરપર બેઠા પછી મકરંદે કહ્યું.

" ના, ના. બેસો મીઠા મકરંદ ! લોકોને તમે ખગાડી મૂકો
મે વાત ખરેખર સાચી છે ? "

" કોઈ કોઈને ખગાડતું નથી. મારા વિચારોની અસર યા
વિષે તમે પૂછતા હો તો મારે કહેવું જોઈએ કે કોઈ પણ
પ્રકારના વ્યક્તિપર સારી છાપ પાડતો જ નથી. એક જાણુપર
ખીજાની છાપ વિજ્ઞાનની નજરે ખરાબ જ છે. "

" એમ કેમ ? " ઇન્દુને આ લેખક કોઈ અજાણ પુતળા
લાગ્યો.

“ એટલા માટે કે ખીજાપર છાપ પાડવી એટલે તેને આપણો આત્મા ધીરવો. પછી તે કુદરતી વિચારો કરી શકતો નથી અને પોતાના કુદરતી આવેશમાં પાગલ થતો નથી. તેના સદ્ગુણ તેના પોતાના નથી હોતા અને તેનાં પાપ, જે પાપ જેવી કંઈ વસ્તુ હોય તો, તે પણ ઉછીનાં લીધેલાં જ હોય છે. તે કાંઈ ખીજના ગાયનનો સર કાઢે છે ને જે નાટક તેને માટે નથી લખાયો તેનું પાત્ર ભજવે છે. જીવનનો હેતુ આત્મવિકાસ છે. પોતાની જાતને બરાબર ઓળખવાને માટે મનુષ્ય આ દુનિયામાં જન્મ્યો છે. પણ આજકાલ લોકો પોતાની જાતથી જ બાધુ કરે છે ને તેથી લોકમાન્ય ને મહાત્માઓ પાછળ દોડી પવિત્ર થવાનાં વક્ત્રુઓ મારે છે. આજની પ્રજા પોતાની જાત તરફની-પોતાના આત્મા તરફની ઉચ્ચતમ દરજ્જા જ શ્રદ્ધા ગાઈ છે. એ પ્રજા જ્ઞાનવીર છે, ભૂખ્યાને ખવડાવે છે ને બીખારીને વસ્ત્ર આપે છે : પણ તેમનો પોતાનો આત્મા ભૂળે મરે છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી. આપણામાં દિગ્ભ્રમ જ નથી. કદાચ આપણી જાતિ કદિપણ ચરવીર ન હોય. સમાજનો ભય એ નીતિનું મૂળ છે. જુદાનો ભય એ ધર્મની સત્તાની આવી છે. અને એ જ ભય આજે આપણાપર રાજ કરે છે.”

ધન્દુના જ વિચારો મહારંદ્ર પ્રીતોસોહર કેવે વ્યક્ત કરતો હતો. ઇન્દુને એની વાતમાં રસ પડ્યો.

“ તમે એ જ ભયનું મૂળ શી રીતે ખોદી કાઢશો ? ”

“ શી રીતે ખોદી કાઢીશ તેની મને ખબર નથી. ” પોતાના સંમીત જેવા મીઠા સ્વરે મહારંદ્ર બોલ્યો : “ પણ મને લાગે છે કે જે દરેક માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ જીવે, દરેક લાગણીને વ્યક્ત કરે, દરેક વાસનાનો ઉપભોગ કરે, દરેક વિચારને અમલમાં મૂકે-ટૂંકમાં પોતાનાં સ્વપ્નાંને જીવનમાં ઉતારે તો જગત આનંદ અને ઉલ્લાસથી ભરાઈ જાય. એમ થાય તો જગત એક

અનંત કવિતાસમું, અમર વસંતસમું, અખંડ ચંદની જેવું બની જાય. કમનસિમે આજે આપણામાંનો બહાદુરમાં બહાદુર માણસ પોતાની જાતથી જ હારે છે. સમાજ અને પ્રભુનો માની લીધેલો ભય આપણી જીંદગીને છૂંદી નાખે છે. આત્મહત્તન આપણી મોટામાં મોટી ખામી છે. દરેક વાસના, જેને આપણે સમાજ કે પ્રભુના ભયથી દાખીને મારી નાખીએ છીએ તે આપણા મનમાં પેસી જાય છે ને ધીમે ધીમે એ ઝેર આપણને બગાડી નાખે છે. એને બદલે શરીર વાસના પેદા થતાં જ તેને તાપે થઇ જાય તો શું થાય ? દુનિયા જેને “ પાપ ” કહે છે એવું પાપ એટલે ભલે થઇ જતું. પછી કંઇ જ રહેતું નથી. રહે છે ફક્ત એક અજ્ઞાન આનંદ યા શોકમય અનુભવનું સ્મરણ ! પ્રલોભનથી દૂર રહેવાનો સલામત માર્ગ તેને તાપે થવાનો જ છે. પ્રલોભનની સામે થાઓ-વાસનાને દાખી દો એટલે તમારો આત્મા તેને માટે છૂપી રીતે વક્ષમાં મારેલો થશે. જે ચીજની સમાજ, સરકાર યા પ્રભુના કાયદાએ મના કરે છે, તે બધી ચીજો માટે આપણો આત્મા વક્ષમાં મારે છે ! માનવજાતિને ગમેતેમ વર્તવાની છૂટ આપી દો એટલે એ જાને જ કેદાણે આવી જશે. મગજ મદ્દાન યોજના ઘડી શકે છે એ વાત ખરી છે પણ એ જ મગજ મદ્દાન પાપો પણ સર્જે છે તે ભૂલી જવાનું નથી. મી. ઈન્દુલાલ ! તમે બહાદુર છો, તમારાં કાર્યોની હું ખુશ્લા દીલે પ્રશંસા કરું છું, તમને હું મારી નવલક્ષ્યાના એક આદર્શ નાયક ગણી આહું છું છતાં તમારા દીક્ષમાં એવા આવેશો છે કે જેનાથી હારીને તમે ખેંચેન બની જાઓ છો : તમારા મગજમાં એવાએવા વિચારો સ્ફૂરે છે કે જેને કાંપી કાઢવાને તમે સતત પ્રયત્ન કરો છો. રાતે ને દિવસે તમને એવાં સ્વપ્નાં આવે છે કે જેના સ્મરણ-માત્રથી તમે કંપી ઉઠો છો.....”

“ સભુર ! ” લથડતે સ્વરે ઈન્દુ બોલ્યો : “ તમે મને ગભરાવી નાખો છો. તમને શું કહેવું, તે મને સમજાતું નથી. તમને હું કંઈ

જવાબ આપવા જતો હતો. નહિ. મને વિચાર કરવા દો—નહિ, નહિ મને વિચારશૂન્ય થવા દો.”

તે ઉભો થઇ ગયો અને લગભગ દશોક મિનિટ સુધી સ્થિર ઉભો રહ્યો. તેના હોઠ જરા વિકસિત થયા હતા. આંખોમાં અજબ જેવું તેજ અમકી રહ્યું હતું. તેને ઝાંખું ઝાંખું ભાન હતું કે કોઈ નવી જ ભતના વિચારોની તેના પર છાપ પડતી જાય છે ને છતાં જાણે મકરંદ ઇન્દુના આત્માનો જ પડ્યો પાડતો હોય એવો તેને ભાસ થયો. મકરંદે ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. તે ઇન્દુ પર કોઇ ભતની ખાસ છાપ પાડવા માગતો નહોતો. છતાં ઇન્દુ પર તેની જેમી અસર થઇ. તેના હૃદયના તાર એવી રીતે ઝલુઝણી રહ્યા કે જેવા અગાઉ કદિ ઝલુઝણ્યા નહોતા. તેની એકે એક નાડીમાં ભ્રમથી ખૂન વહેવા લાગ્યું. સંગીતથી તેના પર આવી અસર થતી. ઘણીવાર તે દર્દીલપો ગાયન સાંભળી રડ્યો હતો. પણ સંગીત કંઈ નવું નથી. જમાનાજૂનું સંગીત આપણને રડાવે છે, હસાવે છે, નચાવે છે, દૃઢાવે છે, તે ઇન્દુ જાણતો હતો. પણ આ લેખકના શબ્દો ! ખાલી શબ્દો ! એ શબ્દો કેટલા ભયંકર હતા ! અને છતાં કેટલા સાચા ! કેટલા ઉત્સાહપ્રેરક અને કેવા નિર્દય હતા ? એ શબ્દોમાં સૂક્ષ્મ જનદુ હતું. મકરંદના શબ્દો રૂપકીન—આકૃતિકીન વસ્તુઓને સજીવ અને સચેતન બનાવતા હતા અને તેના શબ્દોમાંથી ખંસી યા વીણાના સંગીતથી જુદી જ ભતનું તદ્દન નવીન સંગીત ઝલુઝણી ઉડતું હતું. ખાલી શબ્દો ? પણ એ ખાલી શબ્દો જેવી અસરકારક વસ્તુ દુનિયામાં ખીજ કોઈ છે ખરી ?

મકરંદ તેના જીવનમાં કંઈ વિચિત્ર પસંદો કરી રહ્યો છે એમ ઇન્દુને લાગ્યું. આજપણમાં તેના જીવનમાં એવા બનાવો બન્યા હતા કે જેનો અર્થ તે તે વખતે સમજ્યો નહોતો, પણ હવે તે સમજી શકતો હતો. યુવાનીમાં આવ્યા પછી જ્યાંએ તેને સંદેહ સ્વર્ગના લ્હાવા ચખાડ્યા હતા. જ્યાંએ તેને પ્રેરણા આપી હતી.

જ્યાએ તેને મહાન બાંડખોર સુધારક બનાવ્યો હતો. પણ જ્યાને પડ્યો રહી અદાલતમાં વિજ્ય થઈ બહાર આવ્યા પછી કુસુમ તેના જીવનનો એક ભાગ થઈ બેસી હતી. કુસુમનો અનહદ પ્રેમ તેને ગુંગળાવી નાખતો હતો. એક જ પ્રિયતમાની પાછળ ભેખ લેવાનો રસિયો ઈન્દુલાલ બે માથકાના પ્રેમનાવમાં ગોથાં ખાતો હતો. અને એવી વખતે વાસનાનો પૂનરી મકરંદ તેને અચાનક આવી મળ્યો. મકરંદની માન્યતા એવી હતી કે મનુષ્ય એક એવી જાતનું જાનવર છે કે તેને જે કામ કરવાની ના પાડવામાં આવે છે તે તે અવશ્ય કરવા માગે છે ને સમાજ યા ધર્મના ભયથી ડરીને તે કદાચ એવાં નિષેધાત્મક કાર્યો ન કરે તોપણ તેનું મન એવાં કામો કરવાને એટલાં બધાં વલખાં મારે છે કે તેથી તેના આત્મા કલુષિત થઈ તે દમ્ભી બદમાસ બની જાય છે ! આથી તેણે એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો હતો કે આત્માને વિશુદ્ધ કરવા માટે વાસનાની તૃપ્તિની જરૂર છે ને વાસનાની તૃપ્તિ પછી દેહશુદ્ધિ કરવા માટે આત્માની જરૂર છે.

ઈન્દુ આ નવા વિચારોથી બેચાકજો બની ઉભો રહ્યો હતો ત્યારે મકરંદ તેને સસ્મિત બેઠી રહ્યો હતો. ક્યારે ચૂપ રહેવું તે તે સારી પેઠે સમજતો હતો. તેને ઈન્દુની મનોદશા જોવામાં અત્યંત રસ પડ્યો. તેના શબ્દોની આવી ઘેરી અમર થશે એવી તેને કલ્પના પણ નહોતી. તેણે હવામાં વગર નિશાને તીર છોડ્યું હતું છતાં તેનું તીર આબાદ વાગ્યું હતું. ઈન્દુ બેચેન દશામાં તેની નજરે અત્યંત સુંદર જણાતો હતો.

અચાનક ઈન્દુ ક્યો. તેણે ટંબજના ખાનામાંથી જ્યા અને કુસુમના ફોટા કાઢ્યા અને જાણે પાગલ થઈ ગયો હોય તેમ તેણે બન્ને ચિત્રો પ્રમળ પ્રેમથી ચુમવા માંડ્યાં. મકરંદ રસપૂર્વક તેને બેઠી રહ્યો. તે સમજી ગયો કે ઈન્દુ વાસનાનું પૂર ખાલી કરી રહ્યો છે. પાંચેક મિનિટમાં ઈન્દુએ પોતાની બન્ને માથકાના ચિત્રોને સેંકડો ચુમી લીધી અને તેના દીક્ષનો બોળે જરા હલકા થયેલો લાગ્યો.

“તમારી વાત સાચી છે, મકરંદ ! આત્માની વિશુદ્ધિ માટે વાસનાની પૂરેપૂરી તૃપ્તિની જરૂર છે.”

“હા. વાસનાની તૃપ્તિ વિના માનવજીવન સંપૂર્ણ થતું નથી. સુશીવાદીઓ કહે છે તેમ પીઓ-પ્યૂમ પીઓ-પીપના પીપ પી બેભાન થઇ જાઓ-એવા બેભાન મસ્તને જ માણસના દીવારના દર્શન થાય છે.”

ઈન્દુ ચમકીને એક ડગલું પાછળ હક્યો. તેના ખુદ્ધા માથાના વાળપર સૂર્યકિરણો નાચી રહ્યાં હતાં. તેની આંખમાં અચાનક ધાથી મનુષ્યને ઉત્પન્ન થાય એવી જ્વલના લયની લાગણી હતી. તેના હોઠ જરા ધૂજી રહ્યા હતા.

“જીવનનો મોટામાં મોટો ભેદ એ છે, ઈન્દુલાલ !” મકરંદે પુનઃ શરૂ કર્યું : “તમે પ્રભુની અજ્ઞા જોવી સુંદર કૃતિ છે. તમે જેટલું જાણવા ચાહો છો તેથી આછું જાણો છો તેવી જ રીતે તમે જેટલું જાણો છો એમ માનો છો તેના કરતાં તમે વધુ જાની છો.”

ઈન્દુએ ભવાં ચઢાવી આંકું જાયું. આ લાંબા, મોઢક લેખકને તે ચાહવા લાગ્યો. તેના “રોમેન્ટીક” વિચારો તેના દીક્રને હૃદય-મથાવી મૂકતા હતા. મકરંદના ધીમા, મીઠા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કંઈ અજ્ઞા માધુર્ય હતું. તેના હાથોની ગતિ અને ડોલન, તે જેમ બોલતો તેમ બદલાતા અને તેમાં પણ ઈન્દુને કાંઈ અજ્ઞા જ્વલતું આકર્ષણ જણાતું. સંગીતની પેઠે મકરંદના શબ્દો તેને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખતા હતા. પણ એ જ પળે આ અજ્ઞાના માણસની તેના-પર એકદમ છાપ પડી ગઈ અને એ વાત સામે માણસ જાણી ગયો તેથી ઈન્દુને શરમ આવી. તે પોતાની જ્વલતે ધિક્કારવા લાગ્યો. તે અત્યાર સુધી પોતાની જ વિચારસૃષ્ટિમાં જીવ્યો હતો. જ્યાં અને કુસુમ ઈન્દુરૂપી સૂર્યની આસપાસ ફરતી ગૃહમાળાની પૂતળીઓ હતી અચાનક આ માણસ તેની સૃષ્ટિની સરહદમાં ધુસી આવ્યો હતો.

એટલું જ નહિ પણ ઈન્દુની વિચારસૃષ્ટિમાં તે પોતાને મનગમતી ઈમારતો ચણી રહ્યો હતો. પણ તેમાં શરમાવાનું શું છે ? હું કંઈ નાનો નિશાળીઓ કે જુવાન છોકરી નથી કે આમ શરમાઈ જઈ ! સત્ય જ્યાંથી આવે ત્યાંથી તેને વળગી પડવું જોઈએ એવો વિચાર કરી ઈન્દુ હસ્યો અને શાંત થઈ ખુરશી પર બેઠો.

“ તમારે આમ ગંભીર અને શોકગ્રસ્ત ન રહેવું જોઈએ. ” મકરંદ બોલ્યો.

“ કેમ ? ”

“ કેમ શું ? ગંભીરતા અને શોકમયતા એ માનવજીવનના મોટામાં મોટા દુશ્મન છે. ખાસ કરીને તમારા— ”

“ મારા ? શા માટે ? મારામાં એવું શું છે ? ”

“ તમારામાં સૃષ્ટિનો સાર લયો છે. તમે એવા ખુબસુરત અને યુવાન છો કે જમે તે જોગે તમારે તમારી યુવાની જળવી રાખવી જોઈએ. ”

“ મને યુવાની મોહક લાગતી નથી, મકરંદ ! ” ઈન્દુએ કહ્યું.

“ નહિ, હમણાં નહિ લાગે. કોઈક દિવસ જ્યારે તમે વૃદ્ધ થઈ ખેડોળ બની જશો, જ્યારે વિચાર કરીકરીને તમારા કપાળ પર કરચળાઓ પડશે, જ્યારે તમારા ગુલાબી ગાલપરની લાલી ઉડી જશે તે તેની જગ્યાએ કરમાયલી ચામડી રહેશે, જ્યારે વાસનાની આગમાં બળી જઈ તમારા હોઠ કાળા પડી જશે ત્યારે તમને યુવાનીની કિંમત જણાશે—ત્યારે જ તમને જુવાનીની લયંકર ખોટ માલૂમ પડશે. હમણાં તમે જ્યાં જાઓ છો ત્યાં દુનિયાને મુગ્ધ કરી શકો છો. હમણાં તમારા સહવાસમાં આવતી એકેએક સૌન્દર્યપ્રિય અને કલાપ્રિય યુવતી તમારી પાછળ પાગલ થઈ જશે. પણ હંમેશાં એમ બનવાનું છે ? તમારું વદન અજળ જેવું મોહક છે. શરમાઓ ના ;

તમે ખરેખર ખુશસુરત છો. સૌન્દર્ય, પ્રતિભા કરતાં પણ કિમતી છે ; કેમકે પ્રતિભા પૂરવાર કરવી પડે છે જ્યારે સૌન્દર્ય એની મેળે જ પોતાની સત્તા ઝમાવી દે છે. ઉષાનો રમણિય પ્રકાશ, સૂર્ય-કિરણોનું નૃત્ય, સરવરનીરમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો ચંદ્ર, વસંત અને સંધ્યાની પેઠે સૌન્દર્ય અખિલ માનવજાતિને આકર્ષે છે. તેની સત્તા સામે કોઈ થઈ શકતું જ નથી. સુંદરતા સર્વોપરિ થવાનો દૈવી પરવાનો છે. જે સુંદર છે તે રાજકુમાર પેઠે ખીજાઓપર આણુ ચલાવે છે !.....તમે હસો છો ? તમે જ્યારે તમારી યુવાની અને સુંદરતા ગૂમાવી બેસશો ત્યારે નહિ હસો તે યાદ રાખજો. કેટલીકવાર લોકો કહે છે કે સુંદરતા ક્ષણિક છે. હશે. પણ તે વિચાર જેટલી ક્ષણિક નથી. મારે મન સુંદરતા દુનિયાની સૌથી અઘ્ઘ વસ્તુ છે. જગતનો ખરો ભેદ વ્યક્તમાં છે—અવ્યક્તમાં નહિ. જે વ્યક્ત નથી પણ કોઈ કાળગંગાને કિનારે કોઈ તરંગી દેવની કૃપાથી મળવાનો અશક્ય સંભવ છે, તેને માટે આત્મદમન કરી જીવનના હલાવા વેડરી નાખવામાં કંઈ સાર છે ? ઇન્દુલાલ ! હું સાચું કહું છું કે પ્રભુએ તમને ઉદારતાથી સુંદરતાની બક્ષીસ કરી છે, પણ પ્રભુ જે આપે છે તે જલદીથી લઈ લે છે. યુવાની ટૂંકી છે માટે જ તેનો પૂરેપૂરો ઉપભોગ કરી લેવાની જરૂર છે. જ્યારે જુવાની ચાલી જશે ત્યારે આપણે ધરણ અને ડાહ્યા ગણાઈશું પણ એ ઝડાપણમાં મસ્તી નહિ હોય—આનંદ નહિ હોય. જુવાનોને શાંત અને સ્થિર થવાની સલાહ આપતી વખતે ભુદ્ધાઓ પોતાના દીકરામાં પોતાની જુવાનીની મસ્તીની દિલગીરી ભરી યાદ કરે છે તે તમે જાણો છો ? જીવન જીવવા માટે છે, વાસનાતૃપ્તિ માટે છે, વિશ્વાસ અને મસ્તી માટે છે. જે પણ જાય છે તેમાં આપણે ભયંકર વૃદ્ધાવસ્થાની નજીક જતા જઈએ છીએ. જ્યારે ગાલ બેસી જશે, આંખો ઉંડી ઉતરી જશે, નાકમાંથી શેડાં નીકળશે તે હાથપગપર કરચલી વળી જશે, જ્યારે હૃદય કંડું પડી જશે તે નાડીમાં ફરતા લોહીની ગતિ ધીમી થઈ જશે ત્યારે—ત્યારે આહ !

એ સમયની કલ્પના કરતાં પણ મને કમકમાં આવે છે ! જીવાની છે ત્યાં સુધી જીવી લો. નવી નવી વાસનાઓનો લ્હાવો લો. ઇન્દુ-ભાષ ! Life is earnest, Life is real. દુનિયાના મૂર્ખાઓ કહે છે તેવી કીર્તિ,, મુક્તિ કે પ્રભુપ્રાપ્તિ પાછળ ગાંડા થતા ના. જીવન એટલે લ્હાવો. જીવન એટલે મસ્તી ! જીવન એટલે આનંદ ! આપણા લોકોને જીવતાં જ નથી આવડતું; એટલે તેઓ મસ્તોને ગાંડા ને વહી ગયલા કહીને પોતાના વહેંતીઆ જીવતરમાં સંતોષ માને છે. મેં તમને જોયા ત્યારથી જ મને લાગ્યું કે તમે કંઈ ગંભીર ખેતેનીમાં તમારું જીવન બગાડી રહ્યા છો. બધી ખેતેનીને દરીઆમાં ફેંકી દો. રોજ નવીનવી મસ્તીમાં રચ્યાપચ્યા રહો. દુનીઆની લેશમાત્ર દરકાર ન કરો. જીવન જીવવા માટે છે-વિચાર કરી કરીને મરી જવા માટે નથી. બગીચામાંનાં ફુલો કરમાઈ જાય છે પણ તે પાછાં ખીલે છે ; વસંત ખે મહિના ખીલીને ચાલી જાય છે પણ તે પાછી આવે છે ; ચંદની પંદર દિવસ ખીલી ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈ જાય છે ; પણ તે પુનઃ પ્રકાશે છે. એ બધાં ફરીફરીથી સજીવન થાય છે. ફક્ત જીવાની એકવાર ગયા પછી પાછી આવતી નથી. પચીસ વર્ષની ઉંમરે જે ઉત્સાહ હોય છે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઠંડો પડી જાય છે, યુગ્મસુરતીની જગ્યાએ કુરૂપતા આવે છે, ચામડીની કરચલી વળી જાય છે ને એ ખેડોળ દશા પ્રભુને પણ ગમતી નથી તેથી અંતે તે મોતને મોકલે છે ! યૌવન ! યૌવન ! એના જેવી જનદુર્ધ ચીજ દુનિયામાં બીજી કાંઈ જ નથી.” મકરંદે અજગ ઉત્સાહથી પોતાનું વિવેચન અંતમ કર્યું.

“તમે મને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખો છો. મેં કદિ આવા વિચાર કર્યો નથી.” ઇન્દુ આનંદિત સ્વરે બોલ્યો.

“ત્યારે તમને મારા મેળાપથી આનંદ થયો, ખરું ?”

“હા; હમણું તો આનંદ થયો. એ આનંદ હમેશાં ટકી રહે એમ હું ચાહું છું.”

“ હમેશાં ટકી રહે ? ” પુનઃ મકરંદનો મોહક સ્વર યુગ્મ રહ્યો. “ હમેશાં ’ એ શબ્દ જ લયંકર છે. હું જ્યારે એ શબ્દ સાંભળું છું ત્યારે કમ્પી જાઉં છું. સ્ત્રીઓને એ બોલ બહુ ગમે છે. દરેક “ રોમાન્સ ”ને અનંત બનાવવાની ધૂનમાં સ્ત્રીઓ તેની મઝા અને મસ્તીપર પાણી ફેરવે છે. હમેશાં ! એ શબ્દ જ અર્થહીન છે. ‘ ક્ષણિક મોહ ’ અને ‘ અનંત પ્રેમ ’માં એટલો જ ફરક છે કે મોહ પ્રેમ કરતાં જરા વધુવાર ટકે છે ! ”

“ જો એમ હોય તો લલે આપણી મૈત્રી ક્ષણિક મોહ જેવી થાય.” ઇન્દુ હસ્યો. પોતાના નવા મિત્રને તેણે ચ્હા પાછ અને મકરંદ રાતે નાટક જોવા આવવાનું નિમંત્રણ કરી વિદાય થયો. તેના ગયા પછી ઇન્દુ બોલ્યો : “ મકરંદ યૌવનનો આચાર્ય છે ! આહ ! કેવી સુંદર શીક્ષુશી ! યૌવન ! યૌવન ! અમર યૌવન ! ”

પ્રકરણ ૧૯ સું.

ઈન્દુ ગળકયો !

મકરંદ ગયા પછી ઇન્દુના જીવનમાં જાણે ભયંકર ક્રાંતિ થવાની હોય એમ તેને લાગ્યું. આજ સુધી તે એક સિદ્ધાંત પાછળ મરી જવાને તૈયાર થયેલો બહાદૂર યુવાન હતો. છાપાની નોકરી કરી તે કંટાળી ગયો હતો. જાહેરજીવનમાં તેણે દંભ જોયો હતો. વહેમને ધર્મ મનાતો અનુભવ્યો હતો. હિંદુસમાજમાં પાપીઓને પૂજતા તે ધર્મીઓને નિંદાતા જોયા હતા અને એ બધો સડો નષ્ટ કરવાને તે લડવા માગતો હતો. જ્યાં તેના જીવનની અધિષ્ઠાત્રિ હતી. તે કૌમવેલ જેવો પ્યુરિટન સુધારક હતો. તેની વિચારસૃષ્ટિમાં સમાધાનીને સ્થાન નહોતું. આ પાર કે તે પાર એ જ તેનો બ્રહ્મમંત્ર હતો. વાસનાના કીડાઓને તે ધિક્કારતો હતો. જ્યાં અને કુસુમે તેની વિધવિધ પ્રેરણાઓ પોપી હતી. પણ આજે ? આજે એ ઇન્દુ મકરંદના અદ્ય સહવાસથી જૂઠ્ઠા જ માણસ બની ગયો હતો.

“ મેં જ્યાંને ચાહી-એને માટે લડ્યો-સમાજમાં નિંદાઓ-હવે કુસુમ આવી. એના તરફ મારું દીક્ષ હળે છે. પણ હું વાસના-ભૂખ્યો છું એમ ન કહેવાય તેટલા માટે જ હું તેને અવગણું છું ને ? શા માટે વાસનાની તૃપ્તિ ન કરવી ? આ દેશની વહેંતીઆ સમાજ માટે વિચાર કરી કરીને હું પાગલ જેવો થઈ ગયો છું. જેને સેવાની કદર નથી તેની સેવા શી કરવી ? મકરંદ સાચું જ કહે છે. જીવન જીવવા માટે છે, ચીમળાવી નાખવા માટે નથી. બસ, હું કુસુમને પણ મારી કરીશ. જ્યાં અને કુસુમ ! બન્ને મારી પ્રિય સખી થશે. ” તે બબડ્યો :- ‘ જહન્નમમાં જાય સમાજ ! જહન્નમમાં જાય ધર્મ ! ધર્મ એટલે પ્રભુનો ડર અને સમાજનો ડર એટલે

રિવાજ ! એ બન્ને ભય મારે કાઠી નાખવા જોઈએ. ભયમુક્ત જીવન એ જ સાચું જીવન છે. ' ઈન્દુએ મકરંદના તત્વજ્ઞાન સાથે પોતાના તત્વજ્ઞાનના તાર સાંધવા માંડ્યા.

સાંજે સાત વાગે મકરંદ તેને લેવા આવ્યો. તે પુર આનંદમાં હતો. તેની આંખોમાં મસ્ત ખુમારી હતી. શીકર કઈ જાતની ચીડીયા છે તેનું તેને લાન જ ન હોય તેમ તે હસતો હસતો આવ્યો. કોટ પાટણુન ને ટાઇમાં સર્જી થયેલો આ યુવાન નવલકથાકાર ઈન્દુને જાગૃતનો શહેનશાહ જેવો સત્તાધીશ જણાવ્યો. તે આવતાંવાર હસીને બોલ્યો ; “ ચાલ, ઈન્દુ હવે તું મારો દોસ્ત થયો. એટલે હું તને તુંકારથી જ બોલાવીશ. આવે છે ને ? ”

“ હા. હા. ચાલ. ” કહી ઈન્દુએ કપડાં પહેર્યા અને બન્ને મિત્રો બહાર નીકળ્યા.

“ મકરંદ ! તારી યૌવનના ઉપભોગની ‘ થીઅરી ’ મને ગમે છે. ”

“ ઓહ ! બેવા ! ”

“ પણ તું વૃદ્ધોને શી શીખામણુ આપે છે ? યુવાનો યુવાનીનો લ્હાવો લઈ શકશે અને તારી શીલસુરી સફળ થશે. પણ જાણીનું શું ? ”

“ જાણીને હું કહું છું કે યુવાનીમાં કરેલી ભૂલો પાછી કરો. ”

“ એટલે ? ”

“ હજી ન સમજ્યો ? યુવાનો શું કરે છે ? ”

“ બહુ ભૂલો કરે છે. અનેક જાતના પ્રેમ કરે છે. અનેક તરંગો પ્રમાણે વર્તે છે. અનેક દુર્ગુણોને વશ થાય છે— ”

“ હા. એ બધું પાછું કરવાથી ગયેલી જુવાની પાછી આવે છે. ”

“ તું બહુ ભયંકર માણસ છે. ”

મકરંદ હસ્યો.

“ લોકો એમ કહે છે ખરા ? પણ તને એક વાત કહી રાખું. ”

“ શું ? ”

“ જો તું સુખી થવા માગતો હોય તો કદિ પરણતો ના. ”

“ કેમ ? ”

“ સ્ત્રીઓ બહુ તરંગી અને કંટાળાભરી હોય છે. ”

“ પણ મને તરંગી સ્ત્રી ગમે છે. ”

“ ઇન્દુ ! મારી વાત યાદ રાખજો. કદિ પણ પરણીશ નહિ. આપણે ત્યાં ઢીંગલા ઢીંગલી જોડાઈ જાય છે તેમની વાત જુદી છે. પણ પુખ્ત વયના પુરૂષો પરણે છે ; કેમકે તેઓ જીંદગીથી કંટાળી ગયલા હોય છે અને સ્ત્રીઓ કુતુહલને ખાતર પરણે છે. બન્ને અતે નિરાશ થાય છે. ”

“ મકરંદ ! હું જ્યાંને અત્યંત પ્રેમથી ચાહું છું. અને હવે- ”

“ હવે ? ”

“ એક બીજી સ્ત્રીને ચાહતાં શીખું છું. બન્ને પ્રતિભાશાળી. ”

“ મહારા બહાલા દોસ્ત ! સ્ત્રી કદિ પ્રતિભાશાળી હોતી જ નથી. સ્ત્રી મુંદરતાની પૂતળીઓ છે. તેમનામાં ભેજું જ નથી. તેમનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ નથી. તેમને જે નકામું ટાણલું કરવાનું હોય તે મોહક રીતે કરતાં આવડે છે એટલું જ ! સ્ત્રી એવી મોહકતાથી પુરૂષના મનને જીતી જાય છે. ”

“ તું કેવી વિચિત્ર વાતો કરે છે ? ”

“ હું સાચું કહું છું. હું હમણાં સ્ત્રીનું પૃથક્કરણ કરવા બેઠો છું. એટલે મારે સુક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરવું પડશે. આપણે ત્યાં બે જાતની સ્ત્રીઓ છે; એક માળાપ ફેંકી દે ત્યાં જઈ પતિની ચરણરજ દાસી થનારી અને બીજી શહેરની શોભાની પૂતળીઓ ! પેલી દાસીઓ પુરૂષની ગુલામી કરી જીવે છે તે પૂતળીઓ પુરૂષને ન્યાયીને જીવે છે. બંને નકામી છે. ”

“ એ વાત ખરી, પણ મને જે સ્ત્રી મળી છે તે સાચી સ્ત્રી છે. એનો પ્રેમ મારા જીવનનો સૌથી મહાન “ રોમાન્સ ” છે. ”

“ સૌથી મહાન નહિ ! એમ કહે કે પ્રેમશાસ્ત્રનો પહેલો પાઠ તું એની પાસે લણી આવ્યો. હમણા જ તેં કહ્યું તેમ કાંઈ બીજી યુવતી તને બીજો પાઠ લણાવે છે ને થોડા સમય પછી એવા કેટલાય પાઠો લણાવનારી મળી આવશે.”

‘ તું મને એટલો બધો બેવફા માને છે ? ’

“ અરે ગાંડા ! હું તને માફું લગાડવા માગતો નથી. જેઓ એકને જ ચાહે છે તેઓ મારા મત પ્રમાણે ખરેખરા છીછરા પુરૂષો છે. તેઓ જેને એક પત્નીવ્રત અને વફાદારી કહે છે તે શા માટે તે તું જાણે છે ? સમાજના રિવાજથી કે કહેવાતી પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવાની હોંસથી તેઓ અનેક માથકોના વાળની લટ સાથે રમત કરી શકતા નથી, પણ તેમનાં અંતરો ખરેખર એવાં પવિત્ર હોય છે ? ‘ અશક્તિમાન ભવેત સાધુ ’ જેવો એમનો ઘાટ છે. એક કદપનાવાદી યા તરંગી પુરૂષ કદી પણ એક સ્ત્રીપર પોતાના પ્રેમને કેન્દ્રસ્થ કરી શકતો નથી. શુદ્ધિવાદી પુરૂષના સિદ્ધાંતો જેમ વધુ ને વધુ વિચાર કરતાં બદલાય છે તેમ જ તરંગીના પ્રેમની દિશા બદલાય છે. વફાદારી ! એક પત્નીવ્રત એટલે શું ! એક સ્ત્રીને પોતાની માલિકીની બનાવવાની સ્વાર્થી વૃત્તિ એનું નામ લગ્ન અને એક પત્નીવ્રત ! જે સમાજનો ભય ન હોય તો દુનિયામાં ઘણી સ્ત્રીઓ એવી છે કે જેને તોડી ફેડીને ફેંકી દેવાને બધા યુવાનો તૈયાર થઈ જાય અને તેમાંની એક સ્ત્રી તે લગ્ન છે !

“ મકરંદ ! તું બહુ ભયંકર છે. તું આવી વાતો કરે છે—કેમકે તું હજી મારા જેવા પ્રેમમાં પડ્યો નથી ”.

મકરંદ હસ્યો. એ હાસ્યમાં દુનિયાના રિવાજો તરફનો પ્રબળ ધિક્કાર હતો ! “ ભાઈ ! હું ઘણી સ્ત્રીઓના પ્રેમમાં પડ્યો છું તેથી જ આવી વાત કહું છું.”

“ મેં તને જ્યાંની વાત ન કરી હોત તો સાંઠે ધાત.”

“ તને કહ્યા વિના ચાલત જ નહિ. હવે પછી તું તારી એકએક વાત મને કરશે.”

“ હા. મને એમ જ લાગે છે. થોડા જ કલાકમાં તેં મને જીતી લીધા હોય એમ લાગે છે.”

“ ઠીક હવે વાત કર. જ્યાં સાથે તને ખરેખર કેવો સંબંધ છે ? ”

‘ મકરંદ ! ’ જરા અભાવભર્યા સ્વરે ઇન્દુ બોલ્યો: “ જ્યાં પવિત્રતાની જીવંત મૂર્તિ છે.”

“ અને પવિત્ર વસ્તુઓને અડકવામાં જ ખરી મઝા છે. કાલિદાસે અણસુંઘી કલિ ને અણવિંધ્યા મોતીની પ્રશંસા કરી છે તે નકામી નથી.”

“ તું મારું માથું ચકરાવી નાખે છે.

આ વખતે બન્ને પ્લેટાઉસ જવાના રસ્તાપર આવી પહોંચ્યા. આ રસ્તાને કોણુ ઝોળખતું નથી ! ગોળપીઠા આગળથી જતાં જ પીંજરામાં ડાકણની પેઠે પુરાયલી કેટલીક બેડોળ સ્ત્રીઓ પાઉડરના ભયંકર લેપડા લગાવી બેસી હતી અને તેમના નિર્લજ્જ ચાળા છડેચોક કાયદાનો લાંગ કરતા હતા.* એક નાના તંબુ જેવી જગ્યાએ સરકસના કુદરતી જેવા પોપાકમાં સજ્જ થઈ એક જણુ એક એક આનામાં જાડુના તમાશા બતાવવાની બાંગ મારતો હતો. જમણી બાજુની હારમાં કેટલાક માળાઓપર મુરલીઓના નાય થઈ રહ્યા હતા. મકરંદ મુરલીઓવાળા માળા તરફ ઇંદુનું ધ્યાન ખેંચી બોલ્યો: “ ઇન્દુ ! નિર્લજ્જ અને અધમ ગણાતા મકાનમાં જીવતી કલા વેચાય છે, તે જાણે છે ? ”

“ નહિ.”

● વેશ્યાવૃત્તિ અટકાવવાના મુખર્ષિ સરકારના કાયદામાં એક કલમ એવી છે કે જે કોઈ સ્ત્રી રસ્તે જતા રાહદારીને બોલાવે, તેના તરફ એક નિર્લજ્જ ચાળા કરે અથવા તે તેની ધાસે જવાને લોભાય એવો અભિનય કરે તો તે સજાને પાત્ર હરે છે.

“અહિં તાંજેરની નર્તકીઓ પોતાની પ્રાચીન નૃત્યકલાનો અવશેષ પાપી પેટને ખાતર જાળવી રહી છે.”

“હશે. હવે મને ચર્ચા કરવાની હોંસ નથી. મારું માથું ચક્રાક્રમ જાય છે.”

“તું ગુલાબી મસ્તીમાં આવી જાય એવું શરખત પીશે?” મકરંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“શું?”

“ગમે તે. તારે યુવાનીનો લ્હાવો લેવો છે ને!”

“હા, હા; ચાલ. તું શયતાન હો કે દેવ હો પણ મારે મન સર્વસ્વ હો.”

“ચાલ ત્યારે.”

મકરંદે ઇન્દુને ખારમાં લઈ ગયો. શરાબખાતું જોતાં જ ઇન્દુ ધ્રુબ્યો.

“કેમ! ખીક લાગે છે?”

“નહિ, નહિ; ચાલ. મને કંઈ ભય નથી. કંઈ ડર નથી. મને ફક્ત જોઈએ છે આનંદ અને મસ્તી!”

“આ મસ્તીગૃહ છે.”

“ચાલ, અંદર ચાલ.” કહી ઇન્દુ આગળ થયો અને દિવાનાની પેઠે એક ટેબલ પર જઈ બેઠો. તરત જ મકરંદે તેની સામે ગોઠવાયો ને તેણે “એનેસી થ્રીસ્ટાર”નાં બે પેગ્સ મગાવ્યા. તે જાંજરમાં મેળવી તેણે ઇન્દુની સામે પ્યાલી ધરી. ઇન્દુ વગર વિચારે ગટગટાવી ગયો અને હસ્યો.

“કેમ! રંગ છે ને?”

“હો હો!” ઇન્દુને શરાબની અસર થઈ.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મીશનમાંથી વિદાય.

જ્યા ત્રણ ચાર દિવસ મીશનમાં રહી તેટલામાં તો તે સર્વને પ્રિય થઈ પડી. મિસ પોલ તો તેના પરથી ગાંડીધેલી થઈ ગઈ. પોલે કદિ પણ અંત્યજ્નેને ચાહનારી ઉચ્ચ હિંદુ યુવતી જોઈ નહોતી. જ્યા અંત્યજ્નેને ચાહતી હતી-તેમને પોતાના ભાઈભાંડુ ગણતી હતી-એટલું જ નહિ પણ કરોડો અંત્યજ્નેને ધર્મને નામે અસ્પર્શ્ય બનાવી ચઘદી નાખનાર સમાજને તે શ્રાપ આપતી હતી. અંત્યજ્ને તરફથી તે લડત ચલાવવા તૈયાર હતી. અંત્યજ્ને સમાજમાં માનભર્યું સ્થાન ભોગવે, તેઓ કેળવાઈને બીજા હિંદુઓની પેઠે જ સમાજમાં નિરંકુશ પ્રગતિ કરી શકે તે માટે જ્યા પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવાને તૈયાર હતી. આવી યુવતીપરથી પોલ શીદા શીદા થઈ જાય તેમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. પોલ અચપણથી મીશનમાં ઉછરી હતી. તે એટલું જાણતી હતી કે તે અંત્યજ્ન કન્યા છે પણ તેને તેના માતૃપિતાનાં શબ્દ ધરમાં પડ્યાં હતાં ત્યારે પણ કોઈ હિંદુ અડચે નહોતો એ વાત તેણે હમણાં જ જાણી. રેવરંડ મી. રોબર્ટ્સને જાણી જોઈને તેને એ કરણ કથા કહી નહોતી. જ્યા સાથે વાતચીત કરતાં અનાયાસે પોલ પોતાનું આત્મવૃત્તાંત જાણી ગઈ. બળ્બે માનવ-જીવડાનાં મુરદાં એક ઝુંપડામાં પડ્યાં હતાં અને તેમાં એક નાદાન દૂધપીતી નિરાધાર બાળકી છાતીફાટ રોઈ રહી હતી છતાં તેને આશરો આપનાર કોઈ હિંદુ મળ્યો નહોતો એ વાત જાણતાં પોલની આંખમાંથી અગ્નિના તનખા ખરવા લાગ્યા. તેને આખી હિંદુસમાજ રાક્ષસી જણાઈ. અત્યાર સુધી કોઈ કોઈ વાર તેને હિંદુ થવાનો શોખ થઈ આવતો હતો. તેનું ખૂન હિંદુનું હતું. એટલે સ્વાભાવિક

રીતે તે કોઇ કોઇવાર ગામના કોઇ મંદિર આગળથી પસાર થતાં શિવ કે વિષ્ણુની મૂર્તિને માથું નમાવી નમન કરતી. પણ હવે ? હવે તેને હિંદુસમાજ અને તે સાથે હિંદુધર્મ નકામાં લાગ્યાં. જે સમાજ કરોડો કંગાળ જનસમૂહને કોલ્લા કૂતરા કરતાં નપાવટ હાલતમાં સેંકડો વરસ થયાં ચગદતી આવી છે તેને ફના કરી નાખવામાં કંઇ પાપ નથી એમ તે માનવા લાગી.

પોણા યુવાનીને આંગણે આવી હતી. તેની નસેનસમાં જોખનનો ઝંકાર થવા લાગ્યો હતો. તેની નિર્દોષ કાળી આંખોમાં યુવાનીના જાદુનો સંચાર થતો હતો. તેની છાતી દિનપર દિન મોહક થતી જતી હતી. મીશનમાં ઉછરવાથી તે ઘણી સ્વતંત્ર હતી. પંદર વર્ષની વયે પણ તે નાદાન આળાની પેઠે નાચતી ફરતી. આર વર્ષે રજસ્વલા થઇ, તેરમે વર્ષે ઘર માંડતી હિંદુ પત્નીની ગંભીરતા તેનામાં નહોતી. તેણે આળપણનો પૂરેપૂરો લ્હાવો લીધો હતો. હજુ પણ તે મીશનમાં આળક ગણાતી હતી પણ હવે તેનામાં આળપણ રહ્યું નહોતું; તે મુગ્ધા થઇ હતી. આળપણની રમતિયાળ મસ્તી ઉડી ગઇ હતી અને તેની જગ્યા મોહક લજ્જનએ લીધી હતી.

“હું જોગમાયા છું—મદામાયા છું—સ્ત્રી છું; સ્ત્રી ધારે તે કરી શકે છે. સ્ત્રીઓ અલ્લાદુર પોદ્દાઓને જન્મ આપે છે ને પોતાના શરીર પતિને સ્ત્રીઓ જ કાયર બનાવી શકે છે. જ્યાંએન સાથે મળીને શામાટે હું હિંદુસમાજની સામે બંડ ન જગાવું ?” પોણના મગજમાં આવા વિચારો ઘોળાઇ રહ્યા હતા. તે ગંભીરતાથી એકલી બેસી આ વિચારને અમલમાં મેલવાની યુક્તિ જોણી રહી હતી. જ્યાંને આવ્યાને ચાર દિવસ થયા તેટલામાં પોણ રમતિયાળ, તોફાની છોકરી મટી ગંભીર વિચારક બની ગઇ. તે જ્યાંને ચાલતી, જ્યા સાથે હસતી બોલતી; પણ તેના હૈયામાં હોળી સળગતી હતી. અત્યાર સુધી મીશનમાં પૂરાઈ રહેલી બાળા મેદાને પડી હિંદુસમાજ સામે વિગ્રહ બહેર કરવાને ઉત્સુક થઇ હતી. તેની રગેરગ બંડ કરવાને

ઉઝાળા મારી રહી હતી. તે વિચાર કરતી ત્યારે તેનાં લવાં ચઢી જતાં—આંખો લાલ થઈ જતી ને જાણે ચંડિકા હોયતી એવી તે લાગતી.

જવાને મીશન ગમી ગયું. તેના થાકેલા દીકને થોડોક આરામ જોઈતો હતો તે તેને અહિં મળ્યો. ખીજે દિવસથી તેણે મીશનમાં ભણતા બાળકોના વર્ગ ચલાવીને મી. રૅબર્ટ્સન અને તેમની પત્ની મેરીનું ઘણું કામ હલકું કરી નાખ્યું હતું. બાળકો સાથે નિર્દોષ આનંદમાં જવાનો સમય સહેલાઈથી વહી જતો—ને પોતાના લયંદર ભૂતકાળને ભૂલી જઈ શક્તી. મીશનના ચાલકોને તે ઘણી ઉપયોગી જણાઈ. મી. રૅબર્ટ્સને તો તેને મીશનમાં જ રાખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ જવા—અંડ કરવાને સરખાવલી જવા—ત્યાં સ્થિર થવા માગતી નહોતી.

આકેક દિવસમાં તો તે ડંટાળી ગઈ. તેને મીશનનું શાંતજીવન ન ગમ્યું. આખી જીંદગી પ્રયંડ વિગ્રહમાં ગાળનાર યુવતી મુઝાઈ. તેને પોતાના બ્લાલા પ્રિયતમની સ્મૃતિ થવા લાગી અને તેણે ધૂનમાં ને ધૂનમાં ઇન્દુલાલપર એક પત્ર લખ્યો:

પ્રિયતમ,

તને શું લખું ને શું ન લખું ? તું જાણી ચૂક્યો હશે કે પાલઘરના સ્ટેશનપર ક્રાન્તિલાલને થાપ આપી હું ગૂમ થઈ ગઈ હતી. ક્રાન્તિલાલ મારી શોધ માટે આલ-અવની એક કરી રહ્યો હશે, તેની પણ કદાચ તને ખબર મળી હશે. હું ગૂમ થવાથી મારે માટે પણ તને ચિંતા થતી હશે. પણ બ્લાલા ! મારી ચિંતા કરવાની કંઈ જ જરૂર નથી. તારી જવા જ્યાં જશે ત્યાં સલામત રહેશે ને તારા જ નામનો જાપ જપશે. હું તને વરી છું— હું તારી જ છું ને સદા તારી જ રહીશ. તું મારો પાંડવ છો. તારે માટે હું આખી દુનિયા માથે લેવા તૈયાર છું.

તને હસવું આવશે પણ તને લખ્યા વિના હું રહી શકતી નથી. મારા પિતા ન્યાતના દયાણને વશ થઈ ગયા અને હું ક્રાન્તિ-

લાલ સાથે ગુપ્તગુપ્ત એનું “ધર માંડવા” મુંબઈ આવવાને તૈયાર થઈ તેથી રાજેશ્રીના વિજયી આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. પણ એને ખબર નહોતી કે આ બાબત આધુનિક દ્રૌપદી છે. એ દ્રૌપદીને અર્જુન જ વશ કરી શકે ! પાલધરના સ્ટેશનપર એ ચઢા પીવા ગયો અને ઇન્દુ ! તારી જ્યાં ડ્રેન ઉપડવાની અણીએ નીચે ઉતરી પડી. ત્યાર પછી એક હિંદુને ત્યાં મધરાતે આશરો શોધવા જતાં તે બદમાસે મારા શિયળપર ત્રાપ મારવાની કોશિષ કરી. એક કામી કૂતરા અને સતી સ્ત્રી વચ્ચેની લડાઈ તે કદિ કદપી છે ? અમે દોડા-દોડીની શરત રમ્યાં-મલ્લકુસ્તી કરી અને અંતે એક ખ્રિસ્તી મીશનરીએ મને બચાવીને આશરો આપ્યો. હમણા હું એ જ લક્ષા પાટરીની સાથે પાલધરના મીશનમાં રહું છું પણ તને મળવાને-તારી પાસે આવવાને-મારો જીવ તકપી રહ્યો છે. તેથી આવતા રવિવારે તું અત્રે આવજે, સોમવારે આપણે બન્ને મુંબઈ જઈશું ને કાન્તિલાલને જ્યાં મેળવવાની હોંસ જો થોડી ઘણી બાકી હશે તો તે પૂરી કરીશું.

લી. તારી,

જ્યા

જ્યાએ આ પત્ર પોસ્ટમાં નાખવાને મીશનના સીપાઈને આપ્યો ને તે જ પળે તેની પાસે પોલ આવી.

“જ્યાબહેન ! તમે ચાલ્યાં જશો કે ?” તેણે દયામણા સ્વરે પૂછ્યું.

“હાસ્તો ! ગાંડી ! મારાથી અહિં હમેશાં રહેવાય ?”

“તમે મુંબઈ જઈને શું કરશો ?”

“તેનો કંઈ નિયમ નથી. મારે માથે જવાબામુખી ધીખી રહ્યો છે તે કાટશે ત્યારે તેમાં કાણ કાણ ફના થશે તેની મને ખબર નથી.”

“એવું ન બોલો. તમને દુઃખ દેનારનું સત્યાનાથ જશે.” પોલે જ્યાપરનું બ્રહ્મ વ્યક્ત કર્યું.

“ પોલ ! તારી વાણી ફળે. પણ દુનિયામાં નિર્દોષોને દુઃખ દેનારનું સત્યાનાશ જતું નથી. ”

“ પ્રભુ એટલો બધો અન્યાયી છે ? ”

“ નહિ. પ્રભુ હમણાં ઉઘી ગયો છે. નહિ, નહિ. તે યૂરોપ અમેરિકામાં ફરવા ગયો છે, એટલે હિંદુસ્થાન તરફ જોવાની તેને કુરસદ મળતી નથી. ” જ્યા જરા ખાટા સ્વરે બોલી.

“ નહિ બહેન ! એમ ન બોલો. પ્રભુ સર્વ જુએ છે ને જેને જે યોગ્ય હોય તેવું જ આપે છે. ”

“ હશે. પ્રભુ શું કરે છે તે હું જાણતી નથી. હું પ્રત્યક્ષ જોઈ છું કે અમારી હિંદુસમાજ શયતાનને પણ શરમાવે એવા જૂદમો કરી રહી છે ને છતાં પ્રભુ તેવું નામ પણ દઈ શકતો નથી. ”

“ વહેણ મોડા એ સમાજને સજ થયા વિના નહિ રહે. અને હજુ સજ થવામાં શું બાકી છે ? હિંદુઓનાં આયુષ્ય દૂંડાં થઈ ગયાં છે, તેમના જીવનમાં કંઈ રસકસ રહ્યો નથી, કુકર પેઠે બચ્ચાં જાણવાથી ગરીબી વધી ગઈ છે ને સ્ત્રીઓ ભરજીવાનીમાં આધેડ જેવી દેખાય છે એ શું જેવીતેવી સજ છે ? જે ઉમ્મરે જીવન ચન-ગનાટ કરતું હોતું જોઈએ તે ઉમ્મરે હિંદુઓ હતાશ થઈ જેમતેમ દહાડા પૂરા કરતા હોય એવા જણાય છે. તેમનામાં ઉત્સાહ નથી, આશા નથી. દમ્ભ તેમનો પરમેશ્વર થઈ બેઠો છે. પૈસા પૈસા માટે તેઓ ટવળે છે ને પરદેશીઓના બુટની એડીની ઠોકરો ખાય છે. એ શું ઓછું છે ? પ્રભુની ગેખી સજ અવાજ કરતી નથી. ” પોલે પોતાનું તત્વજ્ઞાન ખાલી કર્યું.

જ્યા કંઈ ન બોલી.

“ પણ જ્યાબહેન ! સાચું કહોને ! તમે અહિં નહિ રહો ? ”

“ ના. હું સોમવારે ચાલી જઈશ. ”

“ તો મને તમારી સાથે લઈ જાઓને ! ”

“કેમ ? તું મારી સાથે આવીને શું કરીશ ?”

“તમે કહેશો તે. તમારી સાથે હું પણ સમાજ સામે બંડ ઉઠાવીશ.”

“શા માટે ?”

“અંત્યજ્ઞેના ઉદ્ધાર માટે.”

“એ તારું કામ નથી ખુદેન ! તારો ઉદ્ધાર તો ભગવાન ધસુએ ક્યારનો કરી નાખ્યો.”

“હા, પણ હું મૂળ તો હિંદુ છું ને ! મને મારા હિંદુ અંત્યજ્ઞે માટે બહુ લાગે છે. જ્યાંખુદેન ! હું તમને પણ પડીને વિનાંતિ કરું છું કે મને લઈ જાઓ. હું ભણેલી ગણેલી છું. મુંબઈમાં કાંઈ શાળામાં નોકરી કરી હું પેટભરી લાઇશ ને ધુરસદના વખતમાં બનતી સમાજસેવા કરીશ.”

“જો રેવરંડ ફાધર રજા આપે તો આવજો.” જ્યાંએ પોલને રાજી કરવાના હેતુથી કહ્યું. પોલ ખુશ ખુશ થઈ ગઈ.

પોલે મી. રોબર્ટસનને પોતાની ઈચ્છા દર્શાવી. એ ભલે ખ્રિસ્તી બાળાની હોંસ જોઈ રાજી થયો ને તેણે તેને જ્યાં સાથે જવાની રજા આપી. પોલ હાંધેલી થઈ ગઈ.

રવિવારે ઇન્દુ આવ્યો. જ્યાં તેને ઉન્મત્ત આવેશથી ભેટી પડી. બન્ને પ્રતીઓ થોડીક પણ સાનભાન ભૂલી ગયાં. અંતે ઇન્દુએ તેને અલગ કરી. તે પ્રથમ જેવો રહ્યો નહોતો. મકરંદના સહવાસથી તે કંઈક બેદરકાર બની ગયો હતો. જ્યાંને મળવા તે દોડતો ચાલ્યો ચાલ્યો છતાં હવે તેનામાં પ્રથમ જેવો આવેશ રહ્યો નહોતો. સિદ્ધાંત પાછળ મરી શીટવાની તેની ધગશ કંઈક ઠંડી પડી ગઈ હતી.

જ્યાંએ ઇન્દુની મી. રોબર્ટસન અને મેરી સાથે પીછાન કરાવી. પોલ પણ ત્યાં જ હતી. પોલ પોતાની સાથે આવવાની છે એ વાત

પણ જ્યાંએ ઇન્દુને કરી. ઇન્દુ કંઈ બોલ્યો નહિ. ફક્ત હસ્યો. તેની છાંદગીની શેતરંજમાં નવા નવા રંગ પુરાતા જતા હતા. તેથી આનંદ પામ્યો. ભલે પોણ આવે કે બીજી અનેક યુવતીઓ આવે ! તેને શું ? આવો વિચાર કરી તે ચૂપ રહ્યો.

મી. રૉબર્ટસનનું મીશન જોઈ ઇન્દુને આનંદ થયો. તેને ખ્રિસ્તી-ઓની ઇર્ષ્યા આવી. આજસુધી તે ખ્રિસ્તી મીશનોને વટલાવનારી સંસ્થાઓ માનતો હતો પણ આ મીશન તેવું નહોતું. તેના ચાલક મી. રૉબર્ટસનનો આત્મા સર્વગ્રાહી હતો. તે સઘળાને સહાય કરવા તૈયાર હતો. સેવાભાવે તે સમાજને ચરણે પોતાની શક્તિ અર્પી રહ્યો હતો. ઇસુભગવાનનો તે સાચો અનુયાયી હતો. પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે. હલકામાં હલકા, ત્યાગ્યમાં ત્યાગ્ય અને કંગાળમાં કંગાળ પ્રાણીઓમાં જ પ્રભુ ભટક્યા કરે છે એવી તેની માન્યતા હતી. શ્રીમતોના મહાલયોમાં નહિ પણ ગરીબની ઝૂંપડીમાં તે પ્રભુનાં દર્શન કરતો હતો. ઇન્દુ સાથે ચર્ચા કરતાં તેણે કાંઈ ધર્મને ઉતારી પાડવાની કોશિષ કરી નહોતી. આથી ઇન્દુનો મીશનો વિષેનો મત બદલાયો. મુક્તિદેશ જોવી એક પણ સંસ્થા હિન્દુસ્તાનમાં નથી તે માટે તેને શોક થયો. આ ખ્રિસ્તીમીશનો અસ્પર્શ્યોને, ગુનેહગારોને અપનાવે છે ને તેમને ઉપયોગી નાગરિક બનાવે છે. તેથી ઉલટું હિંદુઓ આજસુ આવાઓને પોપી દેશનું ધન બગાડે છે ને આજસને ઉત્તેજન આપી ગુનેહગારો વધારે છે.

ઇન્દુ થોડો ફેરવાઈ ગયો હતો. સમાજ સામે ઝૂઝવાની તેની પહેલાની ધગશ થોડી ટૂંકી થઈ ગઈ હતી. મરુદે તેને જૂદો જ માણસ બનાવ્યો હતો. તે બીજાને માટે પોતાની છાંદગી અરબાદ કરવાને હવે તૈયાર નહોતો. સેવાભાવને બદલે ઇન્દુમાં હવે સ્વાર્થભાવ પેદા થયો હતો.

“ ઇન્દુ ! આ મિસ પોણ ! ” જ્યાંએ ઇન્દુ સાથે પોણની પીછાન કરાવી : “ એ આપણી સાથે આવવા માગે છે. ”

“ કેમ ? ”

“ એ અંત્યજ્નેનો ઉદ્ધાર કરવા માગે છે. ”

“ તમે મને મદદ કરશોને, ઇન્દુલાઇ ? ” પોલે પૂછ્યું.

“ હા. ” ઠંડા સ્વરે ઇન્દુએ જવાબ આપ્યો.

“ જ્યાં પણ નકામાં લકરાં વધારતી જાય છે. અંત્યજ્ને અંત્યજ્નેનું ફેડી લેશે, સમાજ સમાજનું ફેડી લે. સખસખકી સમાલો. મેં મેરી ફેડતા હું ! ” તે મનમાં બબડ્યો પણ જ્યાંની પ્રભાવ-શાળી મૂર્તિ જોઇ તે ના પાડી શક્યો નહિ.

રાતે ત્રણે જણુ મીઠા ફોર્મટસનની રંગ લઇ સ્ટેશનપર આવ્યાં અને મુંબઇ જતી ટ્રેનમાં બેઠાં.

પ્રકરણ ૨૧મું.

લલિતાની ખરીદી.

લલિતા સાચી વાત કહેવા જતાં ફક્ત ગઈ ને તારાની માએ તેને કદ કરી તેના પર સખ્ત પહેરો મૂકી દીધો. તે કાંઈ પણ રીતે છટકી શકે તેમ નહોતું. ગરીબ જિયારી લલિતા ! તે એકલી ઓરડામાં પડી રેવા લાગી. મહામહેનતે તેણે આ બ્રષ્ટ જીવનમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ શોધ્યો હતો. પણ તેની એ આશા પર તરત જ ઘા થયો. જે એ ગુપ્ત્યુપ કરવા જવાને બદલે બહાર નીકળી ગઈ હોત તો એ નીચ દલાલા તેના આવા લાલ ન કરત. દુનિયામાં સાચની કિંમત જ નથી. એવા એવા વિચાર કરતી, પોતાના દુર્ભાગ્યને શાપ દેતી, લલિતા ખૂબ રોષ-પેટ ભરીને રોઈ.

“ વિધવા ! હિંદુ વિધવા ! ” તે બબડવા લાગી : “ તને ક્યાં જાંપ નથી—ક્યાં શાંતિ નથી. હિંદુ વિધવા ! તારા પર વૈધવ્યનો સીકંકો મારનારી સમાજનું સત્યાનાશ જાણે ! ઓહ ! તું એ જાતનું કુલ છે કે જેને ખીલવાની મના છે ! તું એ જાતનું વૃક્ષ છે કે જેને ફળવાની મના છે ! માઆપે વગર વિચારે મને દીંગલી ગણી પરણાવી. વિધાતાએ મોતના હૂતને મોકલી મારા પતિને છીનવી લીધો. હું વિધવા ગણાઈ. કુદરને મને યુવાની બક્ષી. શરીરનો ધર્મ શરીરે બળવ્યો અને સમાજે મને બલિષ્ઠ કરી વેસ્યા બનાવી ! જે સમાજ વિધવાઓને દગો દેનાર રામશંકર જેવા બદમાસોને સંધરી શકે છે અને મને વેસ્યા બનાવી મારા પગની ધૂળ ચાટવાને પોતાના પ્રતિષ્ઠિત માણસોને મોકલી આપે છે તે સમાજનું સત્યાનાશ જાણે ! ” ફટણી ડોશી પર છેડાયેલી લલિતા સમાજ પર ઉખડી. તેને અનેક તરંગો આવ્યા. બારી પરથી પડતું મેલી આપવાત કરવાનો વિચાર

પણ તે કરી ચૂકી. પણ તેની હિમ્મત ન ચાલી. રડી રડીને તેણે છાતીનો બોળો હલકો કર્યો અને અંતે હતાશ થઇ પક્ષંગપર પડી નિદ્રાને આધિન થઇ.

સાંજે રાધાનાથ આવ્યો. તે આજે ગેલમાં હતો. તેની બ્હાલી લલિતા હવે હમેશાં તેની નજીક રહેવા આવવાની હતી એ ખ્યાલથી તે મલકાતો હતો. હસતો હસતો તે દાદર ચઢ્યો. પહેલે માળે જ તેને ડાશી મળી અને તેણે તેને માન સાથે બોલાવ્યો.

“લલિ ક્યાં છે?”

“હશે ઉપર. તમે બેસોને; મારે તમારી સાથે વાત કરવી છે.” ડાશીએ રાધાનાથને બેસાડ્યો.

“તમે બાણો છો કે હું તો ચીડીની ચાકર! તમારા જેવાને રીઝવવાને માટે હું અનેક બુલબુલો ઉડાવી લાવું છું. તમારી મહેરબાનીપર મારો આધાર છે.”

“આવડી લાંખી પ્રસ્તાવનાની શી જરૂર છે? તમને પૈસા વંતરતા હોય તો લો—” કહી રાધાનાથે હશીને ગળવામાંથી સો રૂપિયાની નોટ કાઢી.

“નહિ, નહિ. તમારી મીડી નજર ગસ છે. પૈસા શી ચીજ છે? પૈસા તો હાથનો મેત્ર છે. આજે છે ને કાલે નથી.” નોટ લઇને ચાળીના ખીસામાં સેરવી દઇ કુટણીએ પૈસાની તુચ્છતાપર ભાષણ કર્યું. આવી શબ્દબાજીમાં તે કુશળ હતી. રાધાનાથ તેની અર્થ વગરની લવરી સાંભળી કંટાળ્યો હતો પણ આ ડાશી તેની જંગલી-હવસી વૃત્તિ તૃપ્ત કરવામાં સાધનભૂત હતી તેથી ગુપચુપ સાંભળી રહ્યો.

“બુઓ, તમારે માટે હું લલિતાને ઉપાડી લાવી હતી. હવે તમારી લલિતાને સંભાળજે; નહિ તો એ ક્યાંક ભાગી જશે.”

“ક્યાં ભાગી જશે?” રાધાનાથ કંઇક મુઝાઇને બોલ્યો.

“એ રાંડને તમે ફેટે હાથે નવાજી ને, એટલે એ ફાટી

ગઈ છે. આજે સ્થવારે એ મને કહેતી'તી કે એને આ ધંધો ગમતો નથી. એનું માથું એટલું બધું ફાટ્યું હતું કે એ ચાલી જવા તૈયાર થઈ હતી. પણ એ મને ઓળખતી નથી. એના જેવી કંઈ કંઈ શાહુગદીઓ આ ઘરમાં સીધી થઈ ગઈ છે તો એ કાણુ? મેં એને ઉપલા ઓરડામાં કેદ કરી છે. ” કહી એ બલા ફૂરતાથી હસી:

“ કેદ કરી છે ? ” હવે રાધાનાથ ચમક્યો. “ શા માટે ? ”

“ એ નાસી જતી હતી તેથી. ”

“ ક્યાં નાસી જતી હતી ? ”

“ હશે કોઈ એનો આશક. ”

“ અશક્ય ! મને ઉપર જવા દે. ”

ખીજ એક પણ પણ થોભ્યા વિના રાધાનાથ બખ્ખે ડગલે દાદર ચઢી ઉપર ગયો પણ લલિતાના રૂમને તાળું મારેલું હતું. તેણે ગુસ્સાથી ડોશીને બોલાવી અને કહ્યું. “ તાળું ઉઘાડ. ”

“ તમે મારી વાત તો સાંભળી લો. ”

“ નહિ. એકદમ તાળું ઉઘાડ. ”

“ જરા થોભો તો ખરા. આમ આકળા શામાટે થાઓ છો ? ” ગુસ્સાથી આમ બબડતી ડોશી ઉપર ગઈ. રાધાનાથથી તે ડરી ગઈ નહોતી. એવા અનેક શ્રીમંતોને તેણે પાણી ભરાવ્યાં હતાં. પણ રાધાનાથને પ્રતાપે તે લીલી થઈ હતી. ભોળા વૈષ્ણવોને લૂંટીને રાધાનાથે ગંગા ડોશીની તીર્થેરી ભરી પોતાનો નીચ વાસના તૃપ્ત કરી હતી; તેથી ડોશી તેને સોનાની ચઢી સમજી છંછેડવા માગતી નહોતી.

‘ તમે એને ના ચઢાવો; હું ડીક કહું છું. બે દિવસ આમ રહેશે તો ગરીબ ગાય જેવી થઈ જશે ને પછી ચું કે ચાં નહિ કરે. તમે જો એને હમણાં મનાવવા જશો તો એ તમને ને મને ઉઠાં ભણાવી નાસી જશે ને તમે વા ખાતા રહી જશો. ” લલિતાના રૂમથી થોડે દૂર રાધાનાથને લઈ જઈ ડોશીએ તેના કાનમાં કહ્યું.

‘કંઈ શીકર નહિ. એ કોઈની સાથે જવાની નથી. હું જ એને લઈ જવા માગું છું.’

“હે !”

“એ વાત પછી કરીશું. તું હમણું આરણું ખોલી નાખ.”

“લો આ ચાવી.” ડોરડીએ રાધાનાથને ચાવી આપી અને પોતે કંઈ વિચાર આવવાથી નીચે ચાલી ગઈ.

રાધાનાથે લલિતાના ઓરડાને દીધેલું તાળું ખોલી નાખ્યું. લલિતા હજુ સૂધી ઝિજ્ઞાનાપર પડી પડી ઉઘની હતી. વૈષ્ણવસમાજનો આચાર્ય ધીમે ડાલે ઓરડામાં ગયો. પોચણીના પાનની પેડે લલિતાની આંખો મીંચાયલી હતી. નિદ્રાવસ્થામાં તે રાધાનાથની નજરે ઓર મોહક લાગી. લલિતા પલંગપર ચત્તી પડી હતી. શ્વાસોશ્વાસને લીધે તેના ઉન્નત ઉરજ ઉંચાં નીચાં ચતાં હતાં. રાધાનાથ તેને ગેઈ વિહ્વળ થઈ ગયો તેણે ઉઘની લલિતાના અધરપર પોતાના હાડ દાખી દીધા. લલિતા સદાશી બગી ઉઠી.

“કાણુ ?” ખીડાયલી કલિ ઉઘડે તેમ પોપચાં ઉઘાડતી લલિતા ખોલી.

“એ તો હું ! તારો કૃષ્ણ, મારી રાધા !”

“ઓ તમે આવ્યા ? પેલી રાંડ—”

“શાંત થા. એ તને કંઈ કરવાની નથી. તેં એને નાહક ગભરાવી મૂકી લાગે છે.”

લલિતા તદન બચત થઈ. તે પલંગપરથી ઉઠી અને ત્વરિત વેગે મ્હોં ઘોઈ વાળ સમારી રાધાનાથ પાસે જઈ બેઠી; પણ તેના મ્હોંપરથી ચિંતા અને ભયની છાપ હજુ દૂર થઈ નહોતી.

“તેં એને શું કહ્યું હતું ?” અતે રાધાનાથે પૂછ્યું.

“મેં એને સાચી વાત કહી દીધી. મેં કહ્યું કે પાપી પેટને ખાતર હવે મારે આ ધંધો નથી કરવો. એમાં મેં એના ક્યા હાથી-ઘોડા માયાં કે એ રાંડ મને ઓરડામાં પૂરી ચાલી ગઈ ? શું હું એની

ખરીદાયલી બાંદી છું ? ” લલિતાની આંખમાં ક્રોધની રતાશ ધાધ આવી.

“ નહિ, તું કાંઈની ગુલામ નથી, બદાલી ! આ મુંબઈની બધી કુટણીઓ એવી જ બદમાશ હોય છે. તારા જેવી પરીઓથી એ લોકોની તીજેરી ભરાય છે, એટલે કાંઈ ખુબસુરત છોકરી ચાહ્યા જવાની વાત કરે તે એ લોકો સાંખી શક્તી નથી. જો કાંઈ ભૂલેચૂકે કુટણીની નજર ચુકાવી નાસી જાય તો તેને પકડી પાડવા એ લોકો આકાશ પાતાળ એક કરી નાખે છે ને જો તે પાછી ન આવે તો મવાલીઓ રોકી તેનાં અને તેને આશરે આપનાર આશકનાં હાડકાં ખોખરાં કરાવી નાખે છે. આવાં રાક્ષસી ક્રમો માટે જ ગંગાઠાશી જેવી દલાલાઓ મવાલીઓને પૈસા ખવરાવી તેમને ટાંકામીકા રાખે છે.” રાધાનાથે વેશ્યાવૃત્તિનો ધીખતો ધંધો ચલાવનારી દલાલાઓની જનત કરી હોય છે તેનું લલિતાને દિગ્દર્શન કરાવ્યું. આ શોખીન ચોટલાવાળા મુંબઈની લગભગ બધી જ મશહુર દલાલાઓનો માનીતો શ્રાવક હતો અને ગંગાઠાશી એ સર્વમાં સરદાર હતી.

“ તે એ રાંઠા મારા જેવી ગરીબડી સ્ત્રીઓને સતાવે તે માટે સરકાર તેમને કંઈ નહિ પ્રજ્ઞતી હોય ? ” લલિતા દલીલ કરવા લાગી.

‘ સરકાર ? હાહાહા ! ’ રાધાનાથ હસ્યો : “ સરકાર શું કરે ? સરકારનું કામ કાયદો ઘડવાનું ને બદમાશોનું કામ કાયદો તોડવાનું ! કાયદા-માંથી છટકી જવાની ખારી શોધી આપનારા વકીલોનો ક્યાં દુકાળ છે ? સરકારે પોલીસ કમીશનરને સત્તા આપી કે સઘળા આખરફાર લત્તામાંથી વેશ્યાઓને દૂર કરવી ! પણ વેશ્યાની વ્યાખ્યા કેણુ કરશે ? એક બાઈ જાંડેચોક ‘ વેશ્યા ’નો ધંધો કરે છે ને પોલીસ કમીશનર તેને નોટીસ આપે ત્યારે છાતી કાઢીને કહે છે કે હું વેશ્યા નથી પણ એક જ શેઠની રખાત છું.”

“ રખાત અને વેશ્યામાં શો ફરક ? ”

“ તું પણ કેવી વાત કાઢી બેઠી છે ? ફરક બરક કંઈ નહિ. કાયદાને છેતરવાની બારી, એનું નામ રખાત ! એ કાયદાની ભાષા છે ને તેની કિમ્મત ફક્ત અદાલતમાં જ અંકાય છે...હવે એ વાતો જવા દે. હું તને લઈ જવા આવ્યો છું.”

“ ઓ બાલા ! ભગવાન તમારું ભલું કરશે.” લલિતા બ્લાલથી તેને વળગી પડી.

“ સાંભળ, હું ડોશીને બોલાવું છું. શાંતિથી સાંભળ્યા કરજો.”

“ વાડ ” કહી લલિતા જરા દૂર જઈ બેઠી.

“ ગંગા ! ” રાધાનાથે ખૂબ મારી.

થોડીવારમાં ગંગા મંબીર થઈ આવી અને આવતાંવાર બોલી :
“ શું છે ? ”

“ જો, હું લલિતાને લઈ જઈ છું.”

“ ક્યાં ? ફરવા ? ”

“ નહિ. હંમેશાંને માટે હું એને મારી સાથે રાખવા માગું છું.”

“ તમારા બાપે એની સાથે તમારાં લગ્ન કરી આપ્યાં હતાં ને, એટલે તમે એને મારા ઘરમાંથી લઈ જતા હશે ! ” ડોશીનો અવાજ કરડો થયો : “ મેં એને માટે હજારોની હોળી કરી છે, સમજ્યા ? ”

“ તમે લંબીખાભાઈને ભરેલા પૈસા તો મેં ક્યારના ચૂકવી દીધા છે.” લલિતા વચ્ચે બોલી.

“ તું વચ્ચે ન બોલ.” રાધાનાથે લલિતાને આંખ ખતાવી : પછી તે ગંગાડોશી તરફ જોઈ બોલ્યો : “ એની સુંદરતાથી તો તમે માતબર થયાં છો. ,

“ હા ! માતબર થવાની શી વાત પૂછવી ? રોજ આંકદશ રૂપિયા મળ્યા એટલે ન્યાલ ગઈ ગયાં ! દીકરીની પેઠે મેં એને પાળી છે, સમજ્યા ! ”

“ તેનો તમને પૂરેપૂરો બદલો મળી ગયો છે. હવે એ અહિં રહેવા નથી માગતી.”

“ એ અહિંથી ડગ ભરીને ખહાર જાય તો ખરી ! ”

“ ને જાય તો શું કરશો ? ”

“ એનો ટાંડીઓ તોડી નાખીશ. ” ડોશી વીકરી.

“ હું એને લઈ જઈ તો ? ”

“ રાધાનાથ ! તારા જેવા ઘણા જોગટા મેં જોયા છે, સમજ્યો ? લઈ જા તારામાં હિમ્મત હોય તો ! ” ડોશીની લાલ લાલ આંખો જોતાં જ રાધાનાથ સમજી ગયો કે આ વાલજીને છેડવામાં સાર નથી.

“ તમે નાહક શા માટે ગુસ્સે થાઓ છો ? ખોલો તમને શું જોઈએ છે ? ” રાધાનાથે ડોશીને લાલચમાં નાખવાની વાત કરી.

“ જુઓ, તમારી આંખની શરમ નડે છે એટલે હું લા પાડું છું. જાઓ, તમારે લઈ જવી હોય તો લઈ જાઓ. મને દશ હજાર રૂપિયા આપજો. ”

“ દશ હજાર રૂપિયા ? ”

“ આવી ખીલતી જુવાની આગળ દશ હજાર રૂપિયા શી વિશાદ છે ? મારે ત્યાં રહેશે તો હું એની પાસેથી જીંદગી સૂધીમાં હજારો રૂપિયા મારી લઈશ. એ તો તમે છો તેથી ; નહિ તો કોઈ કાળે હું લલિતે છોડત નહિ. ”

“ ઠીક છે, દશહજાર લો ! હવે કંઈ છે ? ” રાધાનાથ હસ્યો ને તેણે ગજવામાંથી ચેકબુક કાઢી ડોશીને દશ હજાર રૂપિયાનો ચેક લખી આપ્યો. લલિતા આ ઉદારતા જોઈ વિસ્મિત થઈ. તેને રાધાનાથપર ખરી લાગણીનો ઉમંગકો આવ્યો. ડોશી ચેક લઈ મલકાઈને ખોલી : “ જા, લલિતા ! સુખી થા. ”

લલિતા રાધાનાથ તરફ સજ્જ નેત્રે જોઈ રહી. તેને આ કામી મહારાજ આજે દેવના દૂત જેવો લાગ્યો. તેણે તેને નર્કસ્થાનમાંથી મુક્ત કરી તે માટે લલિતાનું જીવન આભારથી ભરાઈ આવ્યું.

“ ચાલ, તૈયાર થા. આજે આપણે અમદાવાદ જવાનું છે. ”

“ અમદાવાદ ? ”

લક્ષિતા રાધાનાથની વાત સમજી ન શકી.

“હા. મેં મારા ધર્મરૂપી જાદુગરને પૂછી જોયું છે ને તેણે મને એક યુક્તિ સૂઝાડી છે.”

“શી ?”

“તે હું તને ટ્રેનમાં સમજાવીશ. હવે વિલંબ ન કર : તૈયાર થા. બેચાર દિવસમાં આપણે પાછાં મુંબઈ આવીશું.”

લક્ષિતાના ઉત્સાહ અને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે દ્રોકો તૈયાર કરી ; વસ્ત્રો પહેરી પોતે તૈયાર થઈ અને રાધાનાથ તેને લઈ મોટરમાં બેઠો. રસ્તામાં એક નિર્જન સ્થાને તેણે મોટર ઉભી રખાવી. ત્યાં તેને તેના બે માણસો મળ્યા. લક્ષિતાને એ બે જાણીતી સોંપણુ કરી રાધાનાથ ખીજી ગાડી કરી ગ્રાંટરોડ સ્ટેશનપર ગયો. ટ્રેન આવી ને તે પહેલાં વર્ગના રીઝર્વડ ડબ્બામાં જઈ બેઠો.

લક્ષિતા દાદરના સ્ટેશનપર રાધાનાથના માણસો સાથે પહોંચી. જાણે કાંઈ શ્રીમંત શેઠાણી હોય તેમ તે ડસ્સાથી પ્લેટફોર્મપર ગઈ અને ટ્રેન આવતાં રાધાનાથના ડબ્બામાં ભરાઈ ગઈ. આ નાટક એવી રીતે ભજવાયું કે રાધાનાથની સાથે લક્ષિતા ગઈ છે એવી શંકા કાઢતે ન ગઈ. રાધાનાથે ડબ્બો રીઝર્વ કરાવ્યો હતો. એટલે તેમાં બે શિવાય ત્રીજું કાંઈ નહોતું. ટ્રેન ઉપડી ને પ્લેટફોર્મની બહાર જતાં જ રાધાનાથે લક્ષિતાને બાથમાં લીધી.

“હવે રાજી થઈ ?”

“હા, બાબા ! તમે આજે મને નર્કમાંથી છોડવી. પ્રભુ તમારું ભક્તું કરશે.”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

દેવીના સ્વાગતની તૈયારી.

રાધાનાથ લલિતાને ઉપાડી અમદાવાદ લઈ ગયો તેને બીજે દિવસથી જ મુંબઈના આ મહારાજના વિશ્વાસુ ચેલાઓએ ધાર્મિક શેતરંજના પ્યાદાઓ મેદાનમાં છોડી દીધા. રાધાનાથે ખરા દીક્ષથી લલિતાને પોતાની પાસે રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ યુવાન વિધવા વેશ્યાએ આ મહારાજપર અત્યંત ભરપૂરી નાંખી હતી. તેની મદીલી કામગીરી આંખોએ રાધાનાથનું દીક્ષ લરી લીધું હતું. તેના મીઠા રણકતા સ્વરે તેને દિવાનો ખનાવ્યો હતો. લલિતાની મોહક, રસભરી છાતીએ રાધાનાથને મરત પ્રેમી બનાવી દીધો હતો.

લલિતાને અમદાવાદ લઈ જવામાં તેનો ખાસ હેતુ હતો. લલિતા ન કહી શકે અને ન માની શકે એવી યુક્તિ તેણે શોધી કાઢી હતી. રાધાનાથે પોતાના માનીતા જનનવર 'ધર્મ'ને રીઝવીને લલિતાને માટે એક વરદાન માગી લીધું હતું અને એના ધર્મદેવે "તથાસ્તુ" કહી એની માનીતી વેશ્યાને પાવન કરવાનું વચન આપ્યું હતું. હુંકમાં રાધાનાથ લલિતાને દેવી બનાવવા માગતો હતો, અને તેની બહારી રાધાને મુંબઈના બ્રહ્માણ વૈષ્ણવો અને પ્રેમલી મરખાલો ખરે લાગીને તેને ચરણે ધનના દગડા ખરડી દે એવી આશુ તેણે બીજાવી હતી. તેના વિશ્વાસુ માણસોને આ કામમાં રોકી દઈ તેણે હિમાચલની દેવીના સ્વાગત માટે મુંબઈના વૈષ્ણવ સમાજને તૈયાર કરવાની તેમને આજ્ઞા કરી હતી. તેઓ આ દેવી માટે ભક્ત મંડ-લોનાં ધાડેધાડાં ભેગાં કરી શકે તે માટે થોડા સમયની જરૂર હતી અને તેટલો વખત મહારાજશ્રી લલિતાને અમદાવાદમાં છૂપી રાખવા માગતા હતા.

રાધાનાથ અમદાવાદના સ્ટેશનપર ખીજે દિને સ્થવારે પહોંચ્યો કે તરત તેણે પોતાના પદ્મ શિષ્યપર તાર કર્યો: “Devi Radha will visit Bombay next Sunday”* પોતાના નામનો તાર વૈષ્ણવોમાં જાહેર અસર કરશે એવી ખાત્રીથી તેણે આ તાર કર્યો. તાર લખતી વખતે તે હસ્યો અને “ધર્મદેવ”ને આશિષ દઈ, લલિતાને લઈ, તે અમદાવાદમાં એક અંગલામાં જઈ ઉતર્યો. જાણી-જોઈને તેણે અમદાવાદનો આ પ્રવાસ ગુપ્ત રાખ્યો હતો. કોઈ પણ શિષ્ય કે અનુયાયીને તે મળવા માગતો નહોતો. લલિતાને બ્રહ્મચારિણી, ગંગાજમનાસ્વરૂપા, પ્રાતઃસ્મરણિય હિમાલયની દેવી બનાવીને પોતાની પાપવાસના તૃપ્ત કરવા સાથે તે લલિતાનો ઉદ્ધાર કરી નાખી તેને સોના રૂપાથી મઠી નાખવા માગતો હતો. તેની વડાલી લલિતા હળરો પ્રેમલી મરણદણોની રાણી બને એવી મહત્વાકાંક્ષા તેના દીલમાં જન્મી હતી. કોઈ કોઈવાર વિપત્તિ કીડાઓ ક્ષુદ્ર ભાવનાથી પણ કોઈ જીવનું કલ્યાણ કરી શકે છે તેમ રાધાનાથ સ્વાર્થમાં પરમાર્થ કરતો હતો. તેનું કૃત્ય ગમે તેટલું પાપાંડી, ગમે તેવું દંભી, ગમે તેવું સ્વાર્થી અને દુષ્ટ હોય પણ તેમાં લલિતાનો ઉદ્ધાર હતો. જે સમાજ વિકાસી વિધવાને પૂજી શકે અને બ્રૂણુહત્યા માફ કરી શકે, પણ વિધવાને સધવા થઈ માનવંત જીવન ગુજરવાની મના કરે તેને આવા પાપાંડી છેતરવામાં નૈતિક નજરે ગમે તેટલું પાપ હોય પણ વહેવાર નજરે તેમાં કંઈ જ અજુગતું નથી. જ્યાં આંધળા વસતા હોય ત્યાં કાણો રાજ કરે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. ઉજ્જવળ ગામમાં એરંડો પૂળય તેમ અંધશ્રદ્ધાળુ અને આપના કૃવામાં દુખી મરનાર સમાજમાં દંભ જ પરમેશ્વરરૂપે પૂળય છે ને એવો દંભ જોણે સિદ્ધ-હસ્ત કર્યો હોય તે મહાત્મા થઈ ખેસે છે!

ખીજે દિવસથી રાધાનાથના માણસોએ મુંબઈના હિંદુસમાજમાં ખજલખાટ મચાવવા માંડ્યો. જાપાવાળાઓને સાધી લઈને હિમાલયની

દેવી ૬૦ વર્ષની તપશ્ચર્યા કરી સિદ્ધિ મેળવી, મુંબઈને પાવન કરવા પધારે છે, એવી વાતો ભરડા જેવડા અક્ષરે છાપાઓમાં પ્રગટ થવા લાગી. પેટને માટે ધર્મ, કર્મ અને દેશને વેચનારા ફટલાક છાપાવાળાઓએ આ દેવીને જોયા જાણ્યા વિના તેની પ્રશંસા કરનારા અગ્રલેખો છાપી માર્યા. એયાર દિવસમાં દેવીની પધરામણીની વાત ઘેરઘેર ગવાવા લાગી. સાડ સાડ વર્ષની તપશ્ચર્યા કરવા છતાં આ દેવીનું શરીર સર્વાંગસુંદર અને યુવાન રહ્યું છે, એવી ચમત્કારિક વાત પવનવેગે મુંબઈ શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ અને થોડાક સુધારકપત્રોએ આ વાતની કેકડી કરી. પણ એ લોકો તો નાસ્તિક છે ! સનાતનીઓને નીંદવાનો તેમનો રોજનો ધંધો છે ! સનાતન ધર્મની પ્રતિભા જાણુવા માટે તેમને હજારો અવતાર લેવા પડ્યો, એમ કહીને તેમનો અવાજ સમાજે દાખી દીધો. અધા ઉત્સાહધેણ થઈ ગયા. દેવીને જોયા વિના ધણાઓએ તેની માનતા માની અને દેવીને રીઝવવા માટે અનેક જાતની ધામધુમ થવા લાગી.

આ દેવીની ઉંમર સો સવાસો વર્ષની છે. હિમાલયની ગિરિકંદરામાં આઠ વર્ષ સૂધી અત્ર જળ વિના ભયંકર તપશ્ચર્યા કરી તેણે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાનનાં પત્નીશ્રી લક્ષ્મીદેવીને રીઝવીને અમર પાવન અને અદ્ભુત સિદ્ધિ મેળવી છે. તે રીઝે તો વાંઝીઆને ત્યાં પારણાં બંધાયે છે ને રાગીઓના રોગ દૂર કરે છે, એવાં ગપાણીકા ઉડવા લાગ્યાં અને ભોળી પ્રજા હર્ષભેર ચક્રિતવદને તે માનવા લાગી.

“હોય જ્ઞેન ! કળજુગ છે, તેથી શું થઈ ગયું ? ધરા કંઈ વાંઝણી થઈ છે ? જુગે જુગે ભગવાન જનમ લે છે તે ખોટી વાત છે ? આ દેવીનાં દર્શન કરી જન્મ સફળ કરીશું.” વૈષ્ણવ મંદિરોમાં બેરકમંડળમાં રોજ આવી વાતો થતી હતી. કેાઇના દીલમાં શંકા નહોતી. કેાઇના હૃદયમાં લેશમાત્ર અશ્રદ્ધા નહોતી. દેવી ! દેવી ! દેવી ! સર્વત્ર દેવીના નામની જપમાળા ચાલતી હતી. દેવી ક્યારે પધારશે ? માતાજીનાં દર્શન ક્યારે થશે ? આવા પ્રશ્નો પળે પળે પૂછાતા હતા.

કોઈ ને કહ્યના સુદ્ધાં નહોતી કે હિંદુસમાજે હાત મારીને ફેંકી દીધેલી એક યુવાન વિધવા વેશ્યા થયા પછી તેમને માથે દેવી રૂપે સવાર થવા આવનાર છે ! દેવી માટે કોઈ જાતની શંકા કરવામાં, દેવીનો શાપ વહોરી લેવાનો ભય હતો. દેવીની નિંદા કરવી તે અધાર પાપ સમજાતું હતું અને એમ થાય એમાં કંઈ નવાઈ છે ? મહારાજને ગમે તેવાં પાપકર્મો કરે, શંકરાચાર્યો ગમે તેવા હાઠ રાખે અને હાથીની અંગાડીમાં ખેંચી કરે, પણ એ લોકો તો આ દુનિયામાં પ્રજ્ઞા, વિજ્ઞા અને મહેલ પાસેથી ખાસ બીજાં લઈ આવેલા ધંધરના પ્રતિનિધિઓ ! તેમની નિંદા કરનાર અથવા તેમની આપખુદી કે સ્વેચ્છાચાર સામે ચુંકાર કરનાર આવતે જન્મે કોલસા યા કુતરાની પોનીમાં જ સડશે અથવા આ જન્મે તે કોલસી સડી સડીને મરશે, એવી માન્યતા આપણા અભણ અને શ્રદ્ધાળુ સમાજમાં જડ થાલી ખેડી છે. આ ભયંકર જડતા નષ્ટ કરવાને માટે અખિલ હિંદુસમાજ એક બે દાહક સૂઝી ધર્મનું નામ પણ ભૂલી જાય તો તેથી દુનિયા ક્યાં રંગાઈ જવાની છે ?

લાખો હેંડખીસો વર્ષોની દિમાશયથી આવનારી રાધાદેવીને રાધાનાથે અગાઉથી લોકપ્રિય બનાવી દીધી. અનેક વર્તમાનપત્રોએ આ ધોર પાખંડને સફળ બનાવવામાં પૈસાની લાલચે સહાય કરી. રાધાનાથના મંદિરમાં ભાવીક ભક્તો ને આ મહારાજના મુખ્ય ચેતકોઓએ “દેવી” શિવાય બીજી કંઈ વાત જ ન સંભળાવ એવી વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. ચાર પાંચ દિવસમાં અષ્ટશ્રદ્ધાળુ સમાજ દેવીનાં દર્શન કરી પાવન થવા માટે આતુર આતુર થઈ ગયો. બધા ગાંડચેલા જેવા-વેલા ધાંચીના કુટુંબના સંતાનો હોય એવા-જાગતા હતા. દરેક સ્ત્રી પુરુષના મ્હોંપર આતુરતા, પ્રસન્નતા, આશા અને શ્રદ્ધાની છાપ હતી. કોઈને દેવીની કૃપાથી શેરબજાર કે સદાબજારમાં બે ઘડીમાં લખપતિ થઈ ગોવાગરી નાયકા નચાવવાની હોંસ હતી. કોઈ સાઠ વર્ષના બુદ્ધાને પરણેલી જુવાન મરજતણ દીકરાનાં દર્શન

કરી તેને મુઆ પછી પીંડદાન મળે તેની સલામત પાળ બાંધવા માગતી હતી, તે કટલાક નપુંસકાને મરદાઇ પ્રાપ્ત કરી લાડીજીને રીઝવવા માટે હિમાચલની ઢાઇ ગળી જડીબુટ્ટી જોઈતી હતી. જે “ માતાજી ” પ્રસન્ન થાય, અને પોતાના મનોરથો સિદ્ધ થાય તો સત્યનારાયણની પૂજા કરી દેવતાની મૂર્તિ પર તુલસીનાં પાંદડાનો જામરજસ્ત ઢગલો કરી દશ રૂપીઆમાં રીઝી જાય એવા સત્યદેવને લાંચ આપવાની પણ ઘણા જાણે વેતરણ કરી હતી. જે દેશમાં ધર્મને નામે દંભ પુજતો હોય ત્યાં જ આવા ચમત્કારો થઈ શકે ! અહીં મહાત્મા થવા માટે લાંબી જટા વા મુંડન અને ચટાપટાવાળાં કે જેઝ્યા રંગનાં કપડાં ને દંડકમંડળની જ જરૂર છે. પ્રગ્નમાં શ્રદ્ધા પાડવા જેટલો દંભ અને ચેત્તક મુંડવાની કક્ષા આવડતી હોય એટલે મહાત્માનો સિક્કો મળી ચુક્યો સમજવો ! આમ હોવાથી જ આ દેશમાં બાવન લાખ બાગસુ સાધુઓ અક્ષમસ્ત થઈ રહે છે ને ચાર કરોડ ખેડુનો જીવ મરે છે ! દંભનો ભયંકર દાવાનળ પ્રજ્વળતા અગ્નિ પેકે ધીખી રહ્યો છે ને તેની પ્રચંડ જ્વળથી આખો સમાજ ઢાઇ ને ઢાઇ રીતે દાઝી રહ્યો છે, પણ જ્યાં જાણે પત્થરનાં પૂતળાં હોયની, તેમ જીવજી જેવા આંખ ફાડીને જોયા કરે છે ને હિંદુસમાજને લાગેલા ક્ષયને “ કર્મની ગતિ ” માની આકાશ તરફ નજર કરી રહે છે ! જે પ્રગ્નમાં જગતિ હોત, આત્મોન્નતિની ભાવના હોત, ધર્મ કર્મ સમજવાની જુદી હોત તો આટલે ક્યારનું હિંદુસમાજનું નવું સંગઠન થઈ ગયું હોત અને સમાજમંદિરની જગજગિત દીવાલોનું સમારકામ થયું હોત ! આ કિવાલના કાંકરા રોજ ખરતા જાય છે તેનો પાયો ક્યારનો દીલો થઈ ગયો છે, તે ક્યારે તુટી પડશે તેનો નિયમ નથી; અને છતાં હિંદુઓ કહે છે કે અમારો સમાજ સનાતન છે ! એ સનાતન સમાજમાં રાધાનાથ અને હાલિતાએ કેવા કેવા ચમત્કારો કરી બતાવ્યા તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

પ્રકરણ ૨૩ સું.

હું દારૂં પીઉં છું.

તેનામાં બેઠા પછી જ્યાંને ઇન્દુ સાથે દીક્ષા ખોલીને વાત કરવાની
હોંસ હતી. પોતે સમક્ષ તેણે ઇન્દુને દેવ આલેખ્યો હતો. તે પોતે
ઇન્દુને પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિનો પાંડવ માનતી હતી. યુધિષ્ઠીર જેવો
ધર્મ, લીમ જેવી શક્તિ, અર્જુનસમું શૌર્ય, સહદેવ જેવું જ્ઞાન અને
નકુલની કક્ષા ઇન્દુમાં મૂર્તિમંત થયેલી જ્યાં જોતી હતી. પણ હવે
ઇન્દુ પ્રથમનો ઇન્દુ રહ્યો નહોતો. ભોગીલાલના પાશવી અક્ષતકારમાંથી
નાદાન ફૂલની કક્ષા જેવી નાનીને અચાવી લઈ, જ્યાંના હૃદયના તાર
ઝલુઝલુથી નાખનાર ઇન્દુ યુવાનીમાં પ્રથમ દષ્ટિએ કાંઈ દિવ્ય સુંદ-
રીના બદ્ધ આકર્ષણથી ખેંચાઈ જનાર અનનુભવી યુવાન હતો. તે
વખતે તે કલ્પનાની દુનિયામાં વિહાર કરતો હતો. જ્યાંની ઉત્તે-
જનાથી કુસુમને નાપસંદ લગનની ખેડીમાંથી મુક્ત કરનાર ઇન્દુ
જ્યાંનો ભક્ત હતો. જ્યાંને માટે સમાજનો ખોફ ગંદારી લઈ ભર
અદાલતમાં ક્રાંતિલાલની સામે ચનાર ઇન્દુ અહાહુર સમાજસુધારક
હતો. પણ આજે-આજે તે મકરંદની પ્રતિજ્ઞા આપી ગયો હતો.
એ યુવાન અંડખોર લેખક ઇન્દુને લોકો કહે છે તેમ બગાડી મૂક્યો
હતો. “આપ મુઆ પીછે ફળ ગઈ દુનિયા” અને “સખ સખકી
સમાલો મેં મેરી ફોડતા હું” એ મકરંદના નવા તત્વજ્ઞાનના જખર-
જસ્ત સ્તંભ હતા. મકરંદ નિરાશાવાદી હતા. તેણે હિંદુસમાજની
પુનર્વચનાપરથી હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા. આ સમાજ કૂતરાને મોતે
ગુલામીમાં સડીસડીને ફના થઈ જવા માટે જ સરળ છે, એમ
માનીને તે પોતાની જાતના સંતોષ માટે સમાજના એકેએક નિષેધ
કાર્યનો પૂજારી બન્યો હતો. જે સમાજ પોતાની સાથે સામાજિક

નિયમોથી વણાઈ ગયેલી વ્યક્તિઓના મુખની દરકાર ન કરે તે સમાજનો એક પણ કાયદો માનવો તે મકરંદને મન લયંકર ગુન્હો હતો, તે ખૂતીને માફ કરવા જેટલી ઉદારતા ધરાવતો હતો ; ગમે તેવા પાપીના પાપના મૂળ તપાસી તેના પ્રત્યે દયા દર્શાવવાને તૈયાર હતો પણ જે સમાજ પોતાના નિયમોથી ગુંગળાઈ જવા છતાં તેને બદલવાની ના પાડે તેને માટે તેના દીલમાં જરાપણ દયા નહોતી. ઇન્દુલાલ એ મરતી સમાજને જીવાડવા તૈયાર થયો હતો. તે ઊંઘતી લિંદુ સમાજના કાનમાં ભુંગણ કુંકતો હતો. મકરંદ ઘડીભર તેની પ્રશંસા કરી ચૂપ રહ્યો અને અંતે તે ઇન્દુલાલને મળ્યો. આ બહાદુર યુવાન સમાજના જૂદા સામે ઝુઝીને અંતે નિરાશ થઈ મરી જશે અને તેના જીવનની સઘળી આશા અને તેના હૃદયના સવળા મનોરથો તેના શબની સાથે સ્મશાનમાં બળતી ચિતામાં બે હોમાઈ જશે એ વિચાર મકરંદને અસહ્ય લાગ્યો. આથી તે ઇન્દુને મળ્યો. ઇન્દુ સમક્ષ તેણે પોતાનું નવું તત્ત્વજ્ઞાન બુસ્સાભર્યા દીલે ખાલી કર્યું અને ઇન્દુ એ નવા પંથનો અનુયાયી થયો. પરિણામ એ આવ્યું કે આજસુધી તેણે દાખો રાખેલી સર્વ વાસનાઓ નિરંકુશ સ્વરૂપમાં ફાટી નીકળી. તેને સમાજ સામે લડવાની ધગશ રહી નહિ. સમાજ માટેની તેની લાગણી ટંડી પડી ગઈ. સામાજિક પુનર્વિધાનના વિચારોને તેણે તિલાંજલિ આપી દીધી અને તે વિલાસનો પૂજારી બન્યો. જ્યાંને તે હજુ પણ ચાહતો હતો. જ્યાંને તજી દેવાની સલાહ પણ તેને મકરંદે આપી નહોતી. પણ જ્યા “ પૂજ્ય દેવી ” છે એ લાવના હવે ઇન્દુમાં રહી નહોતી. તે જડવાદી બન્યો હતો. જડવાદી-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કોઈ પણ વસ્તુને પવિત્ર (sacred) માનતો નથી. માનસશાસ્ત્રનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસી જે ‘ સાક્ષાત પ્રભુ ’ મળે તો તેના અણુ પરમાણુનું પ્રથક્કરણ કરવા તૈયાર થઈ જાય તેમ ઇન્દુ હવે જડવાદી બન્યો હતો. જ્યાંને આજ સુધી તે દેવી, પ્રિયતમા, પ્રણયિની માનતો હતો. હવે જ્યા તેની નજરે “ સ્ત્રી ” જણાઈ.

પુરુષ અને સ્ત્રીનો શારીરિક સંબંધ હવે જાયને જેતાં તેના દીલમાં ખળભળાટ મચાવવા લાગ્યો. જયા સુંદર હતી, મોહક હતી, તેને ચાહતી હતી તેથી તે ચાહવા લાયક છે-એ શિવાય ખીજું કંઈ નહિ, એવી ઈન્દુની માન્યતા થઈ હતી.

ઉત્તર દૂધમાં આખી જીંદગી ગાળી અચાનક દક્ષિણ દૂધમાં જઈ પડનાર માણસ જેવી ઈન્દુની મનોદશા હતી. તેનો પંથ બદલાયો હતો પણ તે જાતે બદલાયો નહોતો. તેનું મગજ ફર્યું હતું પણ તેનો આત્મા ફર્યો નહોતો. એક પળે જાયને જેતાં તે તેને દિવ્ય દેશની દેવાંગના સમી લાગતી. ખીજી પળે તેનું મગજ તેની સામે અંડ ઉડાવી જાયને તેની માથુક બનાવી દેવા માટે બળાટકાર કરતું. એક-વાર જયાની સાથે લગ્નગ્રંથિથી જેડાઈ તે સમાજની પુનર્રચના કરવાના વિચાર કરતો, ખીજી પળે સમાજના અધનરૂપ લગ્ન હોવાથી એ સંસ્થાને નાણુક કરી, જયા સાથે વગર લગ્ને સંસાર માંડી યથેચ્છ ભોગવિલાસ કરી જીવન ગાળવાની તેને લાગતી લાગતી. સમાજ જલ્દનમતી ખાડમાં જાય ! એ સમાજને તે મને શું લાગે વળગે ? મને મારી જયા મળી એટલે બસ ! આવા આવા વિચારો કરતો ઈન્દુ દ્રેનમાં ગૂંપચૂંપ ખેડો હતો અને દ્રેન કુંદોરા મારતી, ધુમાડો કાઢતી આગળ અને આગળ ચાલી જતી હતી.

જયા તેને ચિંતાભરી નજરે જોઈ રહી. તે વિચારી એમ સમજી કે કદાચ તેને લીધે આવી પડનારી નવી આશ્વત્થના ખ્યાલમાં ઈન્દુ ચિંતાગ્રસ્ત થયો હશે. તેના ખ્વાલલયાં હૃદયને ઈન્દુનું મૌન અસહ્ય લાગ્યું. પોતે જયાએ જે પુવાનની પ્રશંસા કરી હતી તે આમ ચુપ કેમ ખેડો હશે એવા વિચારો કરતી ઈન્દુ તરફ કુતુહલપૂર્ણ નજરે જોઈ રહી હતી.

“ ઈન્દુ ! શા વિચાર કરે છે ? ” અતે જયાએ પૂછ્યું.

“ કંઈ નહિ. ” ઈન્દુએ કુંકમાં જવાબ આપ્યો.

“ કંઈ નવા સમાચાર ? હમણું ગાંધીજી ક્યાં છે ? મહાસભાની પ્રવૃત્તિ કેમ ચાલે છે ? સમાજસુધારકો શું કરે છે ? ”

“ એ બધા ભાષણો આપે છે ને વર્તમાનપત્રો તે છાપે છે. ”
 ઇન્દુ વ્યંગમાં બોલ્યો : “ અને દુનિયા જેમ ચાલે છે તેમ ચાલી જાય છે. યુરોપમાં એક જણે બુદ્ધાઓને જીવાન બનાવવાની રસી શોધી છે ને તે માટે દર સ્ત્રીમરમાં હજારો વાંદરાઓની આ દેશમાંથી નિકાશ થાય છે. મને વિચાર થઈ આવે છે કે આ વાંદરાઓની નિકાશ કરનારી પેઠી ખોલી હોય તો ખૂબ લાલ થાય ! ”

આવો ભયંકર વ્યંગ ! આવી ઘાતકી બેદરકારી ! અને તે જ્યાં સાથે ! જ્યાંના હૃદયપર વજ્રઘાત થયો.

“ ઇન્દુ ! તને શું થયું છે ? તું આવી વાત કેમ કરે છે ? ”

“ જ્યાં ! તારે સાંભળવું જ છે તો સાંભળ. હું હવે હિંદુ-સમાજના ઉદ્ધાર માટે મારી ટચલી આંગળી પણ ઉઘી કરવા માગતો નથી. ”

“ ત્યારે શું કરવા માગે છે ? ”

“ હું માફ પોતાનું જ ફેડવા માગું છું. તું ને હું જગતમાં એકલા જ હોઈશું તો પણ જીવન જીવવા જેવું લાગશે. આપણે બે યુવાન આશાભર્યા ઉત્સાહી જીવડાએ સમાજ બંધનોનો ભયંકર બોજો સા માટે બોરી લેવો જોઈએ ? ”

“ કારણ કે પ્રભુએ આપણને શક્તિ આપી છે. ”

“ એ શક્તિનો હું દુરુપયોગ કરવા માગતો નથી. અહિં ઘણા આવ્યા ને મરી ગયા. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ગયા, રામમોહનરાય ગયા, વિવેકાનંદ ને રામતીર્થને પરદેશીઓનો આશરો લેવો પડ્યો અને આજે ગાંધીજી બરાડા પાડી પાડીને ચાકી જાય છે પણ એમનું કંઈ વળતું નથી. આવા સમાજ સાથે માથાં ફેડવામાં કંઈ સાર નથી.

“ તું નિરાશ થઈ ગયો લાગે છે. ”

“ હા, મેં સમાજમંદિર ચણવાની હોંસ છોડી દીધી છે અને તેને અદલે ”—તે અચક્યો.

“ તેને અદલે શું ? ”

“ હું વાસનાતો ઉપાસક બન્યો છું. જ્યા ! તું માની શકશે કે હું દારૂ પીઉં છું ? ” ઇન્દુ જરાવાર વિચાર કરી જુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો.

જ્યા અને પોલ બન્ને ચોંટા. જ્યાના વદનપરથી શોક અને નિરાશાની વાદળી છવાઈને બીજી પળે અદસ્ય થઈ ગઈ. પોલ આશ્ચર્યચકિત થઈ જ્યા અને ઇન્દુ તરફ જોઈ રહી.

“ દારૂ પીએ છે ? ” જ્યા ફાટી આંખે બોલી.

“ હા, હું દારૂ પીઉં છું. હવે તું મને ધિક્કારીશ, ખરું ને ? ”

“ નહિ, નહિ, તું મારી છાતીપર આવા પ્રહાર ન કર. ઇન્દુ, તું જાણે છે કે હું જન્મની દુઃખીઆરી છું. મારો એક માત્ર આધાર—મારા જીવનની એક માત્ર જ્યોતિ—મારા જીવનમાર્ગનો એક માત્ર ભોમિયો તું જ છે. શા માટે મારી આવી કર કસોટી કરે છે ? ”

“ કસોટી ? શાની કસોટી ? જ્યા ? હું ખરેખર શરાબ પીઉં છું ને શરાબની મસ્તીમાં બધી ચિંતાઓ ભૂલી જઈ છું. એ દીવસારક મસ્તી વખતે સ્મરણ રહે છે ફક્ત તારું અને બ્યાસાનું ! હું ઉન્મત્ત બન્યામ, શેલી અને કલાપીનું જીવતર જીવી રહ્યો છું. ”

“ એટલે સુરીવાદી થયો—”

“ વહેવાર સુરીવાદી—સ્થૂલ, જડ સુરીવાદી ! સુદમ સુરીવાદી નહિ. કોઈ ન જણાતા પ્રભુને માથક માનીને તેના વાળની અદસ્ય લટોપર કાચો રચીને હું માંડું જીવતર વેડશી નાંખવા માગતો નથી. હું તો તને—મારી નજર સામે બેઠેલી પ્રત્યક્ષ માથકને—પ્રભુ ગણી જીવનના લ્હાવા લાંટવા માગું છું. ”

“ તેથી શરાબી થવાની શી જરૂર ? શરાબ મનુષ્યની બુદ્ધિ બગાડી નાંખે છે. ”

“ એ બધી વાત જૂઠી છે ! યૂરોપના કરોડો માણસો શરાબ પીએ છે, છતાં તેઓ પ્રતિભાશાળી અને આખરદાર રહી શકે છે ! ”

“ શરાબ નિંદ છે. ખૂરી ચીજ છે. તે માણસનું લાન બૂલાવી તેને જનવર બનાવે છે. ”

“ તે હશે. મને હજી એવો અનુભવ થયો નથી. જ્યારે એવો અનુભવ થશે ત્યારે હું પ્યાલી તોડીને ફેંકી દઈશ. ”

“ પણ જાણી નોંધતે એ કેફ બહારવાની કંઈ જરૂર ? ”

“ શું કેફ ખરાબ છે ? ”

“ હાસ્તો ! દારૂ પીવા એ મોટામાં મોટો દુર્ગુણ છે. ”

“ એમ કહે કે દારૂ પીવો એ હિંદુઓમાં એછા માણસોનો શાખ છે. એ શાખ જ્યારે વધારે માણસોને લાગશે ત્યારે ગાંજે, ચરસ, લાંગ અને અરીણીની પેઠે શરાબ પણ ખાનદાનોની પ્રિય વસ્તુ થઈ પડશે. જો, જાયા ! તું જ મને કહે. દુર્ગુણ એટલે શું ? જે કામ ઘણા માણસો નથી કરતા તેનું નામ દુર્ગુણ, એટલું જ ને ? થોડા માણસોનો શાખ દાખી દેવાનો જનસમુદ્ધની બહુમતિને ક્ષો હક નથી. ” ઇન્દુ હવે મકરંદને મ્હોડે બોલતા થયો હતો.

“ તારી દલીલ ઉંધી છે. આ હકનો સવાલ નથી. ”

“ વાર લોકો લાંગ, ગાંજે વગેરે પીએ છે તેમને કેમ હિંદુઓ નાતબદાર કરતા નથી અને દારૂ પીનારપર શામાટે ધાડ લાવે છે ? જો કેફ ખૂરી ચીજ હોય તો બધી કેફ ખૂરી હોવી જોઈએ. ”

“ હિંદુઓ શું કરે છે તેની સાથે આપણને સંબંધ નથી. તું જે કરે છે તે ખોટું છે એમ હું કહું છું. ”

“ તો તું મને સુધારજો. ” ઇન્દુ હસ્યો. જાયાએ એક નિસાસો નાખ્યો. તેને લાગ્યું કે ઇન્દુ નિરાશાથી આ ખરાબ આદતમાં ફસી પડ્યો હશે ! દીન નયને તે ઇન્દુ તરફ જોઈ રહી.

“ તું એવી ગંભીર ન થઈ જા ! ” ઇન્દુએ કહ્યું : “ તું ના કહેશે તો હું એક ટીપું પણ નહિ પીઉં ! પછી કંઈ છે ? ”

જાયા શીકડું હસી. પોણ આ ધૂની યુગલને જોતી ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

લલિતા અને રાધાનાથ.

સાં જનો સમય હતો. સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો હતો પણ હજી ક્ષિતિજ-
પરથી સંધ્યાની મોહક લાલી નષ્ટ થઈ નહોતી. જાણે કોઈ-
કલાકાર રમણીએ આકાશમાં રંગબેરંગી સાથીઆ પૂર્યા હોયની એવાં
રમણિય ચિત્રો ક્ષિતિજપર દ્રષ્ટિગોચર થતાં હતાં. મંદમંદ શીતલ
પવનની લહરીઓ કોઈ મુગ્ધાના વસ્ત્રો સાથે મસ્તી કરી તેને શરમાવી
નાંખતી હતી અને યુવતીઓના હૃદયમાં સોંસરી પેસી જઈ રોમાંચ
ખડાં કરતી હતી. સૃષ્ટિ જાણે મસ્ત બની નાચતી હોય અને જગતને
નચાવતી હોય એવો મનોહર દેખાવ હતો.

અમદાવાદમાં એલીસબ્રીજથી થોડું દુર એક લગ્ન બંગલો હતો.
બંગલાની આસપાસ વિશાળ કંપાઉન્ડ હતો, અને તેમાં સુંદર બગીચો
બનાવવામાં આવ્યો હતો. બંગલો મધ્યમાં હતો. વરંડાની સામે એક
કુવારો હતો, અને કુવારાની જળધારા ઉંચે ઉડી રહી હતી. આગ-
માંનાં વિધવિધ ફુલોની સુગંધથી વાતાવરણ બહેંકા રહ્યું હતું. યદ-
ભોગરાની સુવાસ આખાય લવનમાં મધમધાટ કરી રહી હતી.

આ સમયે રાધાનાથ બંગલાની અગાશીપર એક મુલાયમ ગાદી-
પર તકોએ અઢેલી પડ્યો હતો. તેનાથી એકાદ ફૂટને અંતરે લલિતા
બેઠી હતી. બન્નેનાં વદન પ્રસન્ન હતાં, ઉભય આનંદમાં મસ્ત બની
બેઠાં હતાં. રાધાનાથની યોજના સફળ થવાની તેને ઘડી ઘડીએ
ખબર મળતી જતી હતી, તેથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો.
દુનિયામાં તેણે રાજ બનાવનારા પ્રધાનોની વાત સાંભળી હતી, નમાસ્ત
માણસોને પૈસાને લોભે દેશના નેતા બનાવી દેતા વર્તમાનપત્રો પણ તેણે
નજરે જોયાં હતાં. પૈસાના પ્રતાપે અક્કલના ઓથમીરો વિદ્વદ્વરત્ન બની
શકતા હતા. પણ આજ સુધી કોઈએ એક અડવાડિયામાં એક તુચ્છ

વેશ્યાને જગદંબા કરી બતાવવાનો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો નહોતો. આ અકલ્પ્ય અને અસામાન્ય પરાક્રમ તે અનાયાસે નજીવી મહેનતે પાર પાડી શકશે એ ખ્યાલથી રાધાનાથનું હૃદય પુલ્કિત થઈ ગયું હતું.

તેની સામે એક સુંદર કાચની પ્યાલી પડી હતી અને લલિતાની આજુમાં એક શીશો પડ્યો હતો. થોડેક દુર એક નાના રત્નલપર સોડાની બાટલીઓ હતી અને રાધાનાથની નજર સામે ચાંદીની રકાબીમાં પાનની પટ્ટીઓ તથા મીસરી સીગરેટ્સ પડી હતી.

‘અસ, હવે કંઈ ચિંતા નથી. બ્હાલી ! તારાપરનો મારો પ્રેમ હું એવી રીતે પુરવાર કરવા માગું છું કે જેમ કોઈ આશકે કદિ પણ ક્યું નહિ હોય.’ રાધાનાથ મલકાતો મલકાતો બોલ્યો : ‘હું તને છોડ્યોક મારી માથુક બનાવીશ એટલું જ નહિ પણ બધા વૈષ્ણવો પાસે તારી પૂજા કરાવીશ.’

‘બ્હાલા !’ રાધાનાથની પ્યાલી ભરતી લલિતા મુકાયમ સ્વરે બ્હાલથી બોલી : ‘મને મારી પૂજાય નથી જોઈતી ને રાજ્યૈભવે નથી જોઈતો. મારે તો તમારી મીઠી નજર જોઈએ છે. તમે મને ગંગા-ડોશીના નર્કભવનમાંથી મુક્ત કરી, એ ઉપકાર હું જીવનભર ભૂલી શકીશ નહિ. મારી ચામડીમાંથી તમારી જુની સીવડાનું તો પણ તમારો ઉપકાર વળે એમ નથી. તમે એક પતિતાનો ઉદ્ધાર કર્યો—એક મરી જતી સ્ત્રીને તમે બચાવી—’

“અસ ! અસ ! લલી ! હવે એ ગઈગુજરી યાદ ન કર. મારો ઉપકાર માનવાની કાંઈ જરૂર નથી, હું તારાપર એવો પાગલ થયો છું, તારું મનમોહક સૌંદર્ય મને એવો મુગ્ધ કરી નાખે છે કે તારે માટે હું જ્વન કુરબાન કરવા તૈયાર છું. હું તારે માટે હમણાં શું કરી રહ્યો છું તે તું જાણે છે ?”

“નહિ, મને ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે તમે શું કરો છો. ઘડીએ ઘડીએ તાર આવે છે ને જાય છે ! કલાકે કલાકે તમે મુંબઈ ટેલીફોન કરો છો. એ બધી શાની ધમાલ છે ?”

“તને દેવી બનાવવાની—” રાધાનાથ ખડખડ હસી પડ્યો.

“દેવી ! હું દેવી બનીશ ?” લલિતાની અબ્બયખીનો પાર રહ્યો નહિ. તે ચક્તિનયને રાધાનાથ તરફ જોઈ રહી.

“હા, તું દેવી થશે અને જેઓ તારા સ્પર્શમાત્રથી અલગાઈ જવાનો દંભ કરતા હતા તેઓ તારા પગ ચાટશે.” રાધાનાથ બોલ્યો.

“કેવી રીતે ?” હજુ લલિતા આ વાત માની શકી નહિ. તે વેશ્યાના જીવનના વિધિવિધ રંગોથી રંગાઈ હતી. તેણે અનેક જાતના પુરૂષોને નચાવ્યા હતા, પણ રાધાનાથની યોજના એવી ગૂઢ હતી કે તેનો તાગ તે કાઢી શકી નહિ. “હવે મને સ્પષ્ટ સમજાવોને ! મારાથી વધુવાર ટળવળાતું નથી.” તે લાડ કરતી બોલી. તેના રણુક્તા અવાજમાં ભારોભાર મસ્તી ભરી હતી.

“જે સાંભળ ! મારા કેટલાક વિશ્વાસુ માણસો છે. તેઓદ્વારા મેં એવી વાત આખા મુંબઈ શહેરમાં ફેલાવી છે કે હિમાલયથી એક તેજસ્વી દેવી સાડ સાડ વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી મુંબઈની પ્રગ્ળને પાવન કરવા પધારનાર છે અને તેને લેવાને હું પ્રયાગ ગયો છું. જો, આ વર્તમાનપત્રો જો ! એમાં રાધાદેવીના આગમનની ખબરો આવવા લાગી છે. એ લોકો અનેક અતિશયોક્તિભર્યા લેખો લખીને તને સાક્ષાત્ જગદંબાનો અવતાર બનાવી દેવાની કક્ષામાં પારંગત છે. મારા શાસ્ત્રીઓ ક્યારેના આપણા મંદિરમાં મળતાં વૈષ્ણવો અને વૈષ્ણુવડીઓને દેવીના પ્રતાપ અને દેવીની દિવ્યજ્યોતિની રસભરી વાતો કરી ગાંડધેલાં કરી નાખવાનો ધંધો લઈ બેઠા હશે અને આવતે રવિવારે આપણે મુંબઈ જઈશું ત્યારે તારા સ્વાગત માટે કોલાબાના સ્ટેશનપર હજારો મૂર્ખાઓ ભેગા થશે.”

“પણ તેથી તો હું ગભરાઈ જઈશ ! કોઈ મને ઓળખી કાઢશે તો ?” લલિતા આ ભયંકર યોજના સાંભળી ડરી ગઈ.

“તે માટે જ હું તને લણાવવા માગું છું. જો, ખાંડણીઆ નીચે માથું મૂક્યા પછી ધમકારાથી ડરવાનું નથી. હું પાસા નાંખી ચૂક્યો છું હવે જાણ તારે સંભાળવાની છે. તારે લેશમાત્ર ડરવાની

જરૂર નથી. મેં પાણી પહેલાં પાળ બાંધવા માટે અગાઉથી જ પ્રગ્નને એવી મંત્રમુગ્ધ કહી દીધી છે કે કોઈ તને ઓળખી કાઢશે તો પણ તેની વાત કોઈ માનવાનું નથી. ઉલટું તેને દેવીદ્રોહી શયતાન ગણી પથરે પથરે ધર્માંધ લોકો પૂરો કરી નાખશે. તારે ફક્ત એક જ કામ કરવાનું છે.” રાધાનાથે લલિતાને દેવી થવાના પાઠ બજાવવા માંડ્યા.

“ શું ? ” લલિતાનો અવાજ ધુન્ન્યો.

“ તારે હાસ્યગંભીર મુખ રાખી તને નમતા મનુષ્યોને હાથ ઉંચા કરી, આશિષ આપવાનો દેખાવ કરવો. છેક નજીક આવી શંકે એવા શ્રીમંત અને અધિકારી ભક્ત સાથે જરા મોહક હાસ્ય કરવું.”

“ પણ દેવી તો સિદ્ધીવાળી હોય. લોકો મારી પાસેથી સિદ્ધી અને કિમિયા માગશે તો ? ”

“ અરે ગાંડી ! મારી વાત તો સાંભળી લે. કોઈ તારી પાસે કિમિયા માગવા આવવાનું નથી અને આવે તો શું કરવું તે હું તને હમણાં જ કહી દઉં છું.”

લલિતા બાહોશ જાદુગરથી વધુને વધુ અજ્ઞાન થવા લાગી.

“ લલિ ! તારી પાસે કાર્ષ્ણ્ય સિદ્ધીની કે મનોવાંછના સફળ કરવાની યાચના કરે તો તારે સ્પષ્ટ કહી દેવું કે ‘ ભક્તજન ! હું ’ તો પામર પ્રાણી છું. સિદ્ધી ‘ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ’ પાસે માગો. તેમની કૃપાથી જ મ્હોં માગ્યા મેઘ વરસે છે. પામર થવાની પણ કલા હોય છે હો ! જેને લોકો દેવી યા મહાત્મા માનતા હોય તે માણસ જે જાતે પોતાને પામર પ્રાણી કહે તો તેની મહત્તા વધી જાય છે અને ગાંડા લોકો સાથે જ તેને નિરભિમાની દૈવીઆત્મા માની લે છે. તું જેમ જેમ તારી જાતને પામર કહેતી જશે તેમ તેમ તે લોકો તારી પાછળ વધુ પાગલ થશે.”

“ તમે લોકોની નમેનસ જાણતા લાગો છો.”

“ હા; આ દેશની પ્રગ્નને ભમાવવી અને તેને મરજી માફક

નયાવવી તે મારે માટે બચાની રમત છે, હું તને એની એક વાત કહું: મારી પાસે દશેક વર્ષ પહેલાં એક કંગાળ બ્રાહ્મણ આવતો હતો. તે મારા વિલાસની તૃપ્તિમાં મને અનેક જાતની સહાય કરતો હતો તેથી એક દિવસ હું તેના પર પ્રસન્ન થઈ ગયો.

“અને એ બિચારાનું દળદર ફેડી નાખ્યું?” લક્ષિતા વચ્ચે બોલી.

“નહિ; મારી તીજેરીમાંથી મેં તેને એક પાછ પણુ આપી નહોતી. પણ મેં તેને શ્રીમંત થવાનો કિમિયો બતાવ્યો હતો.” રાધાનાથે પોતાના આગલા પરાક્રમની સ્મૃતિ કરાવી.

“શ્રીમંત થવાનો કિમિયો?”

“હા, મેં તેને કહ્યું કે ચટાપટાવાળા રંગબેરંગી કપડાં પહેર, ચોપાટી પર અડો જમાવી બેસ અને જાણે ગાંડો મસ્ત સાધુ હોય તેવો ડોળ કરી બધાને ‘બચ્ચા! ઇધર આ’ કહી હુકમ કરીને બોલાવ. તેમની આગળ ગાંડી ઘેલી વાત કર અને પછી જાણે અચાનક સમાધિમાં લીન થઈ ગયો હોય તેમ ચૂપ થઈ જા. લલિ! તું માનશે? ખરેખર, એ માણસે મારી સલાહ માની. તે ચોપાટીનો ખાવો બની બેઠો. આઠ દશ દિવસ ગયા પછી મારી સલાહથી તે ગાંજની ચલમમાં ગીની છૂપાવી ગયો. લોકોનું ટોળું મળતાં તેણે એક ભક્ત પર પ્રસન્ન થઈ જઈ કહ્યું: ‘બચ્ચા! તું મારી ઘણી સેવા કરે છે. તારા પર હું પ્રસન્ન થયો છું. લાવ, એક પૈસો લાવ! પેલા માણસે પૈસો આપ્યો. ખાવાએ તે ચલમમાં નાંખી બે દમ બેચ્ચા અને ચાલાકીથી ગીની કાઢી પેલાને આપી દીધી. બસ, બસાસ! તે દિવસથી તે સોનું બનાવવાની જડીબુટ્ટીવાળો બની બેઠો અને કોઈ વાર સાધુ મહારાજ પ્રસન્ન થશે તો તાંબાના મોટા મોટા ઘડા સોનાના બનાવી આપશે એવી લોભી વૃત્તિથી તેને ભોળા લોકો પોતાને ત્યાં અમનચમનમાં રાખવા લાગ્યા. વખત જતાં તેની આબરૂનો ડંઢો વાલકેશ્વર પર વાગી ગયો અને તે લખપતિઓના બંગલાનો

નિવાસી બન્યો. ત્યાં એક ભાટીયાણી તેનાપર આશક પડી ને પછી રાજેશ્રી લાખેક રૂપિયાના દાગીના અને એ જુવાન ભાટીયાણીને લઇને રંગુન ઉપડી ગયા.” રાધાનાથે વાત પૂરી કરી અને તે ખડખડ હસી પડ્યો.

“ તે પકડાયો નહિ ? ” લલિતાએ ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“ પકડાય શમારે ? લાખ રૂપિયા જેની પાસે હોય તેને પોલિસનો હાથ પણ અડી શકતો નથી.”

“ એ તો લુચ્ચાર્ધ કરેવાય.”

“ ને દુનિયા લુચ્ચાર્ધથી નથી ચાલતી તો શાથી ચાલે છે ? દંભ, ચાક્ષાકી, દગો, અને બુદ્ધિ એ ચાર વસ્તુઓ જ જગતની દોરી ખેંચે છે.” રાધાનાથે સગર્વ મુઠ્ઠ મરડી : “ જો હું તારાપર ખરા દયાલાવથી પ્રેરાઈને મારા મંદિરમાં લઈ જત અને પતીત વેશ્યાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કાષ્ઠપણ વૈષ્ણવને વિનંતિ કરત તો મારું કાઈ માનવાતું હતું ? ઉલટું મદારાજની ઘાનત વેશ્યાપર બગડી છે એમ ગણીને લોકો ભાગી જત. હવે હું તને દેવી રૂપે મુંબઈ લઈ જઈશ ત્યારે એ જ લોકો તારા ચરણ ચૂમવા આવશે. હવે આડી વાત જવા દે. બોલ, મેં કહ્યું તેમ તું દેવીનો પાર્ટ લજવી શકીશ ને ? ”

“ હા. ” લલિતા હિંમતથી બોલી.

“ હજુ ત્રણ ચાર દિવસ બાકી છે. તેટલામાં હું તને કેવા ભાવ કરી વખતે બતાવવા તે શીખવી દઈશ. ”

“ તેની તમે ચિંતા ન કરો. હું પણ જોગમાયા છું. હું તમને પૂરેપૂરો સંતોષ આપીશ. ”

“ શાખાશ જ્ઞાલી ! આજે મને લાગે છે કે હું ગમે તેવી પ્રપંચી શેતરંજ ખેલતો હોઉં છતાં એક પતીત જીવનો ઉદ્ધાર કરું છું. મેં આ જીવનમાં ઘણી બદલેલી કરી છે. પણ તારે માટે હું જે કામ કરું છું તે સત્કર્મ છે એમ મારો આત્મા કહે છે.”

“ સત્કર્મ હો કે અદ્ધર્મ; પણ તમે મારે મન તો પરમાત્મા જેવા જ થયા છો.”

“એ ખરૂં સત્કર્મ છે લલિ ! હું બદમાસ છું, ઐયાશી અને વિલાસી છું. પણ તું જ વિચાર કર. મારા જેવા ધર્મગુરૂઓને વિલાસી બનાવનાર અંધશ્રદ્ધાળુ સમાજ નથી ? તેઓ અમને નકામા સોના રૂપાથી મઢી નાખે છે, પ્રભુને નામે અમારે ત્યાં વિલાસની વિપુલતા કરી દે છે અને રોજ આરામ અને વિલાસમાં રહેનાર પુરૂષ સ્વચ્છંદી અને તેમાં નવાઈ શી ? ધર્મગુરૂઓને વળી વિલાસ શા ? તેમને ગાડી વાડી ને લાડીના વૈભવ શામાટે ? મને મહારાજ બનાવનાર બ્રહ્માને હું ઉપકાર માનું છું, પણ જ્યારે હું એકલો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે આપણા ધર્મમંદિરોમાં અત્યાચાર અને અનીતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે હિંદુસમાજ જ જવાબદાર છે. તેમને વગર મહેનતે મોક્ષ જોઈએ છે અને અમે બહુમુલી ભેટ લઈને તેમને સ્વર્ગ મળશે એવી મોક્ષક ખાત્રી આપીએ છીએ એટલે આ લોભી વૃત્તિની સમાજ સ્વર્ગ અને મુક્તિ ખરીદવા માટે અમને તાગડધીન્ના કરવા દે છે ! જે સમાજ સાવધાન અને જાગૃત હોય, જે સ્ત્રીસમાજમાં સંસ્કાર અને શિક્ષણ હોય, જે સમાજના નેતાઓમાં પ્રમાણિક સેવાભાવના હોય તો કોઈ મહારાજની મળતી છે કે કોઈ વૈષ્ણવની સ્ત્રીપર બદનજર કરી શકે ? હમનસિંખી એ છે કે કટલાક વૈષ્ણવો તો તેમની સ્ત્રીઓ અમારી પાસે પતીત થાય તેમાં પૂણ્ય સમજે છે. આવા કિલ્લ વાતાવરણમાં હરદમ રહેવાથી અમે બગડી જઈએ એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અમે પણ મનુષ્યો છીએ. અમે પણ ખીજાઓના જેવા જ કાળા માથાના માનવીઓ છીએ. અમારામાં ખીજા પુરૂષોની પેઠે જ વાસનાનો અગ્નિ ધીપી રહ્યો છે. સમાજ જલે અમારા વાસનાના અગ્નિકુંડમાં ઘી હોમી તેમાં લડકા કરે છે ને જ્યારે એ આગથી ઢાઝે ત્યારે અમને દોષ દે છે.”

“એનો ઉપાય ?”

“એ ઉપાય શોધવાની મને દરકાર નથી. હું વિલાસનો પ્રત્યક્ષ છું ને રહીશ. આલ, હવે એ ટાલ્યું જવા દે. પ્યાલી ભર.”

લલિતાએ હસીને પ્યાલી ભરી આપી ને રાધાનાથ પ્રસન્ન ચિત્તે તે ગટગટાવી ગયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

હિમાલયની દેવી.

અં તે દેવી રાધાની પધરામણીનો દિવસ આવી લાગ્યો. છ સાત દિવસમાં મુંબઈનાં સનાતની વર્તમાનપત્રો અને રાધાનાથના ચેક્વાઓએ મુંબઈને હિમાલયની દેવીને નામે ઉંચું નીચું કરી નાંખ્યું હતું. આખો હિંદુસમાજ દેવીના દર્શન માટે તલસી રહ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ જેની પધરામણીનાં વાજાં સાત સાત દિવસ ચાલુ વાગ્યા કરતાં હતાં તે દેવી હિમાલયના ક્યા શિખરપરથી ઉતરી આવી છે તે જાણવાને મુસલમાનો, પારસીઓ અને અંગ્રેજો પણ કંઈક આતુર બન્યા હતા.

સ્થવારે અગિયાર વાગે પંજાબેસમાં દેવી પધારવાની હતી. દેવીને લેવાને રાધાનાથ અગાઉથી પ્રયાગ ગયા છે અને તેઓથી આ પતિતપાવની જગદંબા સાથે આજે પધારનાર છે એ વાત ભક્ત-જનોમાં ક્યારની પ્રસૂરી ગઈ હતી. કોલાખાના સ્ટેશનપર સ્થવારે છ વાગ્યાથી લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થવા માંડ્યાં હતાં અને સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મપર તથા સ્ટેશનની બહાર દશ વાગ્યામાં એવો પ્રચંડ જન-સમૂહ ભેગો થયો હતો કે ન પૂછો વાત ! ગાંધીજી જેવા દેશનાયક કે મહાસભાના પ્રમુખના સ્વાગત માટે લોકોનાં આટલાં ધાડેધાડાં નહિ આવ્યાં હોય ! દેવી ! દેવી ! દેવી ! જય ! જગદંબાકી જય ! માતા ભવાનીકી જય ! દેવી રાધાની જય ! આવા જયજયકાર પળે પળે થતા જતા હતા અને જાણે ભયંકર મચ્છીબજાર ભેગું થયું હોય એવો ભાસ થતો હતો.

દેવીનું સ્ટેશનપર સ્વાગત કરી તેને સરધસ રૂપે રાધાનાથના મંદિરમાં લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સ્ટેશનપર અનેક ભગવાં વસ્ત્રધારી સ્વયંસેવકો શાંતિ જાળવવાને સફરી દમામથી ઉભા

હતા. પણ આ સ્વયંસેવકો શાંતિ જાળવવાને બદલે ઉલટી અશાંતિ વધારી મૂકતા હતા. તેમનામાં વિવેક કે સમયસૂચકતાનો જ દુકાળ હતો. હજારો માણસોના ટોળામાં વિધવિધ સ્વભાવના મનુષ્યો હોય છે. તેમને શાંત રાખી વ્યવસ્થા જાળવવા માટે અત્યંત સહનશીલતા, વિવેક અને સમયસૂચકતા જરૂરી છે. આ સ્વયંસેવકો તો યુનિફોર્મ પહેરીને બડા લાટસાહેબ બની ગયા હતા. તેમને લોકોની સેવા કરવાની કે વ્યવસ્થા જાળવવાની દરકાર હતી તેના કરતાં રૂઆબ બતાવવાની વધારે કાળજી હતી. તેઓ ગમે તેવા માણસનું અપમાન કરતા. પોતાના માનીતા મિત્રોને આગળ આવવા દેતા અને ત્યારે અપમાનિત માણસ સામે થતો ત્યારે તેને સતાવવા માટે જ હાથમાં હાથ મીલાવી સાંકળ જેવા થઈ જઈને ટોળાને પાછળ હટાવવાની કોશિષ કરતા. રેલ્વે કંપનીને પ્લેટફોર્મ પાસમાંથી ઘી કેળાં થયાં હતાં. એટલે રેલ્વેના સત્તાવાળાઓએ સ્ટેશનનો કબજો આ ચરેખતઓ-બહેનઓ સ્વયંસેવકોને સોંપી દીધો હતો અને તેથી તેઓ પ્લેટફોર્મ પર બે ઘડીના બાદશાહ બની બેસા હતા. તેમનો કેપ્ટન વાંકી લશ્કરી ટોપી પહેરીને દેડ અંગ્રેજી ભાષામાં લશ્કરી લુકમે છોડતો હતો અને સ્ત્રીઓ માટે રાખેલી ખાસ અસાયદી જગ્યાએ વારંવાર જઈને મુંદર અને યુવાન રમણીઓના ડાયાં ટીકવામાં મોટી સમાજસેવા માનતો હતો. મુંદરીઓના દળનું રક્ષણ કરવાને માટે તેમની સામે સ્વયંસેવકોની એક દુકડી સફ સમારીને ઉભી હતી. એ બધાય જીવાનોએ વાંકડી ટોપી, વાંકી સેંથી આબાદ દેખાય એવી રીતે મૂકી હતી અને તેમની સ્ત્રીઓ તરફ પીક હોવા છતાં વારંવાર તેઓ પાછા ફરીને મુંદર લલનાઓને જોતા-હસતા-અને અનેક જાતના અસબ્ય ચેનચાળા કરી માંહોમાંહે રમણીઓની મુંદરતા વિષે ચર્ચા કરતા હતા.

લોકોના ટોળાંમાં વિચિત્ર પૂતળાંઓ ભેગાં થયાં હતાં. પ્રથમ અમે મુંદરીમંથનું અવલોકન કરીશું. સ્ત્રીસમાજમાં સાઠથી સીતેર વર્ષની અનેક વાણીયણો અને ભાટીયાણીઓ સદેહ સ્વર્ગે જવાના

પરવાના મેળવવા માટે સ્ટેશનપર દોડી આવી હતી. અને

“ આજ મારે સોનાનો સુરજ હંગાઓરે ”

એ ભજન કર્કશ સ્વરે ગાઈ રહી હતી. કેટલીક પાસે દુર્બીનો હતાં અને તે આંખપર લગાવી થોડીવારમાં માતાના સ્પર્શથી પાવન થનારી ભૂમિનું તેઓ અવલોકન કરતી હતી. અંધશ્રદ્ધા શિવાય આ બાઈઓના દીલમાં બીજ કોઈ પણ ભાવના નહોતી. તેમની પ્રમાણિક માન્યતા જેવીના દર્શનથી પાવન થઈ જવાની હતી. યુવાન રમણીઓ બની હતીને આવી હતી. તેઓમાં કેટલીક મરજદણો હતી પણ આજે તેમની “ મરજદ ” નાસી ગઈ હતી. “ તીરથના ધામમાં સ્પર્શસ્પર્શ થું ? આતો ગંગાનો પ્રવાહ ! ” એમ માનીને એ મરજદણો સામે ઉભેલા વોલંટીયરો સામે જોઈ અંગમરોડ કરતી મનમાં કંઈ ગીત લલકારી રહી હતી. કેટલીક સર્વાંગસુંદર રમણીઓ સૌન્દર્યના તાનમાં હતી. આવી સ્ત્રીઓ વારં-વાર એકબીજાનાં કપડાં અને અલંકારો સામે જોતી અને કોની સાડી કેટલી સુંદર છે, કોની ચાળીની ભાત સારી છે, કોણે મોહક અલંકારોથી દેહ જડી લીધી છે તેની સરખામણી કરી બળી મરતી, અથવા જે પોતે શાહુગંદી જેવા વસ્ત્રાલંકારો પહેરી આવી હોય તો કુલાઈ મરતી. “ આજે શ્રી અંગની સાથે શ્રી લક્ષ્મીજીનાં દર્શન કરી જીવનનો લક્ષ્યો લેવાની ” તેમને હોંસ હતી. કદાચ રાધાજેની રીઝી જાય અને તેમના નપુયક પતિઓને પુરૂષત્વનું દાન દઈ દે તો વાંઝીયામ્હેણું ટળે ને ભવની ભાવટ ભાગે એવી કેટલીક વાંઝણીઓની આશા હતી.

પુરૂષસમૂહમાં યુવાનવર્ગ સ્ત્રીઓને જેવા માટે જ આગળ ને આગળ વધવાની કાશેષ કરી બીડ અને ભયડાકચડીની ભયંકરતા વધારી મેલતો હતો. સેંકડે નવ્વાણું જુવાનો અહીં સ્ત્રીઓનાં ડાચાં જેવા આવ્યા હતા. તેમને જેવીની ઝાઝી દરકાર નહોતી, છતાં શ્રદ્ધા અને ધર્મનિષ્ઠતા બતાવવા માટે આ તોફાની વર્ગ વારંવાર ‘ જેવી

રાધાની જ્ય ' પોકરાવતો ભયંકર ડોલાહલ કરી રહ્યો હતો. કેટલાક એલીયા અને લોકા જેને પોણાઆઠ કહે છે એવા પુરૂષો પ્રસંગ કે સમયનું ભાન રાખ્યા વિના જે યાદ આવે તે ભજન લલકારતા હતા. કોઈ “ શાણી સજની તું ક્યાં રમી આવી રજની ” તો કોઈને “ ભગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળીયા ” ની ધૂન લાગી હતી. સ્ટેશનની બહાર ઉભા રહેલા કુતુહલ જોનારાઓ વિધવિધ ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. ‘ આજે શું છે ? ’ ‘ કોઈ હિંદુઓનો મહારાજ આવવાનોય કે સું ? ’ ‘ અમે ખતીયા ? ચે ક્યા ધમાકા હૈ ! ’ ‘ આ દેવી વળી ક્યાંથી કુટી નીકળી ? ’ ‘ પેલી નવસારીના દુખ-રાઓને દારૂ તાડી પીવાની મનાઈ કરતી હતી તે આવ જ દેવી હોસે ! ’ વિગેરે પુષ્પાંજલી અપાતી હતી. છાપાના રિપોર્ટરો અહિંથી તહિં દોડીને “ નવા સમાચાર ” મેળવવાનાં વલખાં મારતા હતા. એ ત્રણ પત્રોએ પોતાના ફોટોગ્રાફરોને મોકલ્યા હતા. તેઓ ગીરદી ભેદી પ્લેટ-ફોર્મ પર જવાને ફાંફાં મારતા હતા અને કેમેરાના ચુરા ન થઈ જાય તેની સંભાળ રાખતા ‘ ભાઈ, જરા ખસજો. છાપાવાળા છીએ, ફોટો લેવો છે ” કરતા ધીમે ધીમે રસ્તો ધાપતા હતા.

અંતે અગિયાર વાગ્યા. સ્ટેશન પર ઘંટડી વાગી. પંચનખમેલ કુંકારા મારતો આવતો જણાયો અને લોકા ઉંચા નીચા થઈ જોવા લાગ્યા. આખરે પંચનખમેલ સ્ટેશન પર આવ્યો અને ઉભો રહ્યો. એ જ પળે “ દેવી રાધાડી જય ” “ રાધાનાથ મહારાજડી જય ! ” “ જય જગદંબાડી જય ” થી ગગનમંડળ ગાજી ઉઠ્યું. પાંચ મિનિટે જેમ તેમ શાંતી પ્રસરી. રાધાનાથના શિષ્યમંડળે દેવીને કુલના દાર પહે-રાવ્યા અને લલિતાનું ગળું દારોથી ભરાઈ ગયું. જાણે તેને કુલમાં દાટી દીધી હોયની તેમ ! રાધાનાથે તેને આખા પદાવી રાખી હતી. તે જાણે સર્વ તરફ અમીનજર ફેંકતી હોય તેમ ખન્ને હાથે બધાને આશિષ આપતી પ્લેટફોર્મની બહાર નીકળી. જનસમુહ તેને જોઈ અકિત થઈ ગયો. તેની જીવાની પુરજહારમાં ખીલી હતી. ગાંડો પર

મોહક રાતી સુરખી હતી. આંખો કાળી, તેજસ્વી અને મદીલી હતી. સો વર્ષની સ્ત્રી આટલી યુવાન જોઈને બધા ચકિત થઈ ગયા.

“ એ તો તપનાં કૃણ, બહેન ! ” સ્ત્રીઓએ અને શ્રદ્ધાળુ પુરુષોએ આ વાક્ય ઉચ્ચારી લલિતાના યૌવનનો ભેદ શોધી કાઢ્યો. ગૌરવલયાં, ધીમાં ડગલાં ભરતી લલિતા બહાર નીકળી મોટરમાં બેઠી. તેની સાથે રાધાનાથ બેઠો. પાછલી મોટરોમાં રાધાનાથના શિષ્યો અને શ્રીમંત લકતો ગોઠવાયા. મોટરોની પાછળ અને આસપાસ લોકોનું ટોળું ગોઠવાઈ ગયું. સૌથી મોખરે ભગવો ઝુંડો લઈ વેલ્ડીંગરો ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાછળ બેન્ડ વાગતું હતું અને તે પછી દેવીની મોટર હતી. આખે રસ્તે દેવીનો જ્યજ્ઞચક્ર પોકારતું આ સરઘસ ધીમે ધીમે આગળ વધ્યું. રસ્તે ચાલતા રાહદારીઓ પણ સરઘસમાં ભળવા લાગ્યા અને જેમ તેમ સાંજે ચાર વાગે સરઘસ કાંઠાવાડીમાં દાખલ થયું. સઘળા ઘરોની ખારીઓપર સ્ત્રીઓ આતુર નયને દેવીના દર્શન માટે ઝુકી રહી હતી. તારા અને તેની બદમાસ માએ પણ કોઈ દેવી દેવીના આગમનની વાત સાંભળી હતી અને એ બન્ને પણ પોતાના ઘરની ખારીએ ઉભી હતી. તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે આ દેવી તે તેના ઘરમાં વેશ્યાવૃત્તિ કરી ગયલી લલિતા હશે. સરઘસ આવી પહોંચ્યું. લલિતાની મોટર તારાના મકાન આગળથી પસાર થઈ ગઈ. લલિતાએ જાણી બેઠાને મ્હોં ફેરવી લીધું. તે તારાની નજરે ન પડે તે માટે તેણે બનતી કોશિશ કરી પણ તેમાં તેને સફળતા મળી નહી. તારા અને તેની મા રાધાનાથ અને લલિતા બન્નેને ઝોળખી ગઈ. તારા તો ફાટી આંખે આ નવો તમાસો જોઈ રહી. તેને આ વિચિત્ર ફારસનો ભેદ સમજાયો નહી.

“ ઓય માડી ! આ મહારાજ તો જાગરો નીકળ્યો ! ” લલિતાની મોટર વહી ગયા પછી આશ્ચર્યચકિત થઈ ડોશી બોલી: “ આ બાવો દશહજારમાં સોનાની ખાણ ખરીદી ગયો ! પણ કંઈ ફીકર નહી, એની દેવીને હું ખરેખરી “દેવી” બનાવીશ. ”

“ આ શું ધતિંગ હશે, માડી ? ” તારાએ પૂછ્યું.

“ એટલું સમજતી નથી ? ”

“ નહિ, મને તો કંઈ સમજતું નથી. ”

“ ગાંડી રે ગાંડી ! આ મુઝા ભોળાઆ લોકો હવે તારું એકું ખાતી લલિતાને પગે પડીને ભેટ ધરી જશે ને રાધાનાથ ને લલિતા જેવી ફાંકડી છોકરી મળવા સાથે સોના રૂપાની ટંકશાળ પડશે. ”

“ મારો વહાલો ! જખરો ચાલાક નીકળ્યો ! ”

“ હા, પણ એની ચાલાકી હું અવળી કાઢીશ. ” ડોશી એક પીસી બબડી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સમન્સ નીકળ્યા.

જ્યા મુંબઈ આવી ઈન્દુલાલની સાથે રહી. પોણ પણ સાથે હતી. પણ કોણ જાણે કેમ, હવે જ્યાને ઈન્દુ માટે ચિંતા થવા લાગી. ઇન્દુએ ટ્રેનમાં જે એકરાર કર્યો હતો તેપરથી જ્યા એટલું સમજી ગઈ હતી કે સમાજના જુદા-જુદા કાયદાના ત્રાસથી ત્રાસીને તે હતાશ થઈ ગયો છે તેથી આડે રસ્તે ઉતરી ગયો છે. ઇન્દુ દારૂ પીતો થયો તેથી જ્યા તેને ધિક્કારી શકી નહિ. ઉલટી તેને ઇન્દુની દયા આવી. મનુષ્ય મૃગથી ખરાબ નથી. તેને સમાજના અસ્વભાવિક કાયદાથી પેદા થતા સંજોગો ખરાબ બનાવે છે એવી તેની માન્યતા હતી. તેથી ઇન્દુને પંડેલી દારૂ પીવાની ટેવ માટે તેને ગુન્હેગાર ગણીને તેની ન્યાયાધીશ થવાને જ્યા તૈયાર થઈ નહિ.

“જ્યાખેન ! તમે અહીં શું કરશો ?” ઇન્દુ ઓફિસમાં ગયો હતો. અને જ્યા અને પોણ નવરી થઈ બેઠી હતી તે વખતે પોણે કંઈક નિરાશાભર્યા સ્વરે પૂછ્યું. આ ખ્રિસ્તી થયેલી અત્યંત બાળા કંઈ કંઈ મનોરથો સફળ કરવાને પાલકરનું મીશન બોર્ડ જ્યા સાથે આવી હતી. મુંબઈ આવતાં તે નિરાશ થઈ ગઈ. જ્યાએ ઇન્દુનું જેવું ચિત્ર દોર્યું હતું તેવા તે રહ્યો નહોતો. ઇન્દુમાં સમાજ સામે લડવાની હવે ઇચ્છા જ નહોતી. સમાજની વાત નીકળતાં જ તે “ડેમ ધ હીપોક્રાટસ એન્ડ ધ પેરેસાઇટસ” કહીને વાતને મૃગમાંથી જ દાળી દેતો હતો અને તે બોર્ડ પોણની ઉગતી આશા કરમાઈ જતી હતી.

“ ખહેન ! ” જ્યાએ તેને જવાબ આપ્યો : “ મારા દેવને સુધારવાનું મારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. એ હતાશ થઈ ગયો છે. એનામાં આશા અને ઉત્સાહ પ્રગટાવવાનું મારું કામ છે. આખર એ પુરૂષને ! પુરૂષને તોડતાં જ આવડે છે. એને નવું સર્જતાં કે જોડતાં આવડતું નથી. આજસુધી મારી પ્રેરણાથી એ સમાજ સામે ઝુઝ્યો, હવે કંટાળીને આત્મવચનામાં ફસી પડ્યો છે. એને હું નહિ ઉગારી લઉં તો હું એની અધાંગના શાની ? ” તેની આંખો હસી રહી. પ્રિયતમને કુપથે ચઢેલો જોઈને તેનું હૃદય બળી ગયું હતું, પણ તે સિંહણ હતી. સામાન્ય સ્ત્રીની પેઠે ઇન્દુ જેવો થાય તેવો તેને લઈ ચલાવે એવી જ્યા નહોતી. તે ઇન્દુને પોતાનો આદર્શ પતિ માનતી હતી. એ આદર્શ જ્યારે પણ કલંકિત થાય ત્યારે તે કલંક છુસી નાંખવાની તે પોતાની ફરજ માનતી હતી.

“ જ્યાખહેન ! તમે એની પાછળ રોકાશો તો મારો વખત કમ જશે ? ”

“ તું જો તો ખરી ! એ કંઈ જંગલનો વાઘખાઘ છે કે એને કેળવતાં વરસો લાગે ! બે ચાર દિવસમાં એ ઠેકાણે આવી જશે અને પછી— ”

“ પછી ? ”

“ પછી તારાં લાઇ ખહેનો માટે એ જેવી ગર્જના કરશે તે સાંભળીને તું જ ખ્દી જશે. ” પ્રિયતમની શક્તિનું, સામી વ્યક્તિને લાન કરાવવાને જ્યા અભિમાનથી ખેલી.

સાંજે પાંચ વાગ્યા પણ ઇન્દુ ન આવ્યો. જ્યા અગાઉ એની સાથે રહેતી હતી ત્યારે ઇન્દુ ચાર વાગે તો ઘેર દોડ્યો આવતો હતો. આ વખતે પહેલે જ દિવસે તેને મોડું થયું. સાડા પાંચ અને છ વાગ્યા. જ્યાની ચિંતા વધવા લાગી. પાંચે દીવાખતી સાફ કરી. સમ્રાટી સજાગી રાતના ભોજનની તૈયારી કરવા માંડી. સાતના ટોકારા

થયા અને ત્યારપછી થોડીકવારે ઇન્દુ હસતો હસતો મકરંદની સાથે ચોરડીમાં દાખલ થયો.

“કેમ મોઢું થયું ?” કંઈક સત્તાથી જવાબે પૂછ્યું.

“આ મારા મિત્ર મકરંદ ! રસ્તામાં મને એ મળી ગયા એટલે—”

“એટલે બન્ને પીડામાં જઈ આવ્યા, ખરેને ?” જવાબે છેડાઈ :

“મિ. મકરંદ ! તમે ગમે તેવા હો, પણ તમારી સોબત ભયંકર છે.”

“કેમ ?” મકરંદ જરાપણ અપમાનિત થયા વિના હસીને બોલ્યો. ઇન્દુ ડગલો ટોપી કાઢી આરામખુરશીપર પડ્યો.

“તમે મારા ઇન્દુને દારૂ પીતો ક્યો.” જવાબે ગુસ્સો વધ્યો.

“મેં ? આશ્ચર્યની વાત છે. જવાબને ! કોઈ કોઈને બગાડતું નથી ; એ યાદ રાખજો. સમાજના તાપમાં બળી બળીને એ આત્મ-સંયમ કરી રહ્યો હતો અને જો લાંબો વખત એવી જ સ્થિતિ ચાલુ રહેત તો કાં તો એ મદાન દંભી થઈ જત અથવા દિવાનો બની જત ! મેં એના અકુદરની સંયમને તોડી એને કુદરની થવાની પ્રેરણા કરી અને તેને અંગે એ હમણાં જરા બગડી ગયેલો લાગે છે પણ ખાત્રીથી માનજો કે હવે ખરો ઇન્દુ બન્યો છે. અત્યારસુધી એ કોઈની પ્રેરણાને બળે લડતો હતો. હવે એ પોતાની શક્તિથી લડવા તૈયાર થશે અથવા પોતાની મરજી પડશે તો એકલો જીવશે.”

“જવા, તું નકામી ગુસ્સે ન થા. આત્માની ઉન્નતિ માટે વાસનાની તૃપ્તિની જરૂર છે.”

“ત્યારે વાસનાને ધિક્કારનારા સવળા ધર્મો ખાટા ?” જવાબે પ્રશ્ન પૂછ્યો. ઇન્દુ પ્રત્યેના અથાગ પ્રેમને લીધે તે આ ચર્ચા કરતી હતી છતાં તેના અવાજમાં અસ્વભાવિકતા આવ્યા વિના રહી નહિ.

“ધર્મો ? ખુદને ખાતર એ ભયંકર શબ્દનું નામ ન લો. ધર્મને નામે આ જગતમાં કેવા કેવા અત્યાચારો થયા છે તે તમે

નથી જાણતાં ? તમારા જેવાં સુકુમારીને કોર્ટમાં ધસડવામાં આવ્યાં તે પણ ધર્મને નામે અને ક્રાન્સની જોન ઓફ આર્કને ડાકણ ગણીને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવી તે પણ એ પિશાચી ધર્મને જ નામે ! ધર્મ એટલે શું ? માનવજાતિના આરંભમાં પણ સ્ત્રી અને પુરુષ હતાં. પ્રજોત્પત્તિની ભાવના પણ એ જંગલીઓ જાણતા હતા. તેમને આપણી પેઠે જ ભૂખ અને તરસ પણ લાગતી હતી. તેઓ એક-બીજાથી ડરીને કુટુંબ સ્થાપી બેઠા. કુટુંબમાંથી કુળ થયાં, કુળમાંથી ગામ થયાં અને ગામમાંથી પ્રાંત અને દેશ બન્યા અને તેમને સંગઠિત તથા વ્યવસ્થિત રાખવા માટે કાયદા ઘડાયા. એ જંગલી કાળમાં મનુષ્યો ખગોળવિદ્યા કે જ્યોતિષશાસ્ત્ર જાણતા નહોતા. ચંદ્ર અને સૂર્ય, પ્રચંડ મહાસાગર અને હિંસક પશુઓ જોઈ તેઓ ડરી ગયા અને કોઈ ખંધા માણસે પોતાની સત્તા પ્રસારવા માટે ધર્મની શોધ કરી. એ ધર્મશોધ કે સ્વર્ગ અને નર્કની કલ્પના કરી અને અનિવાર્ય મોતના ભયથી ધ્રુજ રહેલો માનવસમાજ તેને નમી ગયો. તમને ખબર છે કે દરેક દેશમાં પ્રાચીનકાળમાં રોગ અને મહામારીના ઉપાય પણ ધર્મગુરુઓ જ કરતા હતા. રોગીઓ સમક્ષ ધૂણીને, નગારાં વગાડીને, મોટેથી ચીસ પાડીને તેઓ રોગ સારા કરવાનો દંભ કરતા અને તેમાં ન ફાવતા તો પછી પશુ અથવા બાળકનું બળિદાન આપીને દેવને રીઝાવવાની તેઓ સલાહ આપતા. મૃત્યુથી ડરતો હીચકારો માનવસમાજ આજસુધી એ ધાર્મિક ડગોથી ડરતો આવ્યો છે. યુરોપના રોમન પાપ સમક્ષ એક વાર એ ખંડો કોઈ પણ રાજા શરૂ ઝુકાવતો હતો. એ પાપોએ જોગણા (papa)ના મહમાં કેવા બલિયાર કર્યા છે તેની કલ્પનામાત્ર કંપારી ઉપગમવનારી છે. તેઓ ખૂન, દગાબાજી અને બલિયારમાં રચ્યાપચ્યા રહ્યા હતા અને આજે તેવા જુદામ ચાલતો નથી ; કેમકે યુરોપની પ્રજાને મોટો ભાગ મ્હોડેથી ગમે તેટલી ના પાડે છતાં વિજ્ઞાનવાદી અને નાસ્તિક બની ગયો છે. યુરોપમાં આજે શું છે ? વાસના, વાસના અને વાસના !

વાસનાને ધિક્કારી કાઢવાની શી જરૂર છે ? બાર વરસે બાવા બનવાનો જેને શોખ હોય તે ભલે હિમાલય નાસી જાય ; પણ અમે તો જીવવા માગીએ છીએ, જીવનના લ્હાવા લેવા માગીએ છીએ ; દૂકમાં અમે જડવાદી બની આપાદ થવા માગીએ છીએ.. કેમકે અમારા બાપદાદાઓના અતિ સુક્ષ્મવાદે અમને અતિ સુક્ષ્મ ટેટા જેવા બનાવી દીધા છે. જેમ થવાનું હશે તેમ થશે, પણ ઓછામાં ઓછાં પચાસ વર્ષ સુધી તો હું હિંદમાં સામાજિક અરાજકતા જ લાવવા માગું છું.” મક્કરદે ધર્મની ભયંકરતા રજુ કરી.

“ ને તેનું પરિણામ ? ”

“ સ્વચ્છંદતા ! ”

“ એ ભયંકર નથી ? ”

“ છે ; પણ હાલની દાંભિક વ્યવસ્થા કરતાં આ પ્રમાણિક સ્વચ્છંદતા મને વધારે સુંદર લાગે છે, પોતાના મંદિરમાં શરાબની બાટલી છૂપી રીતે ખાલી કરનાર ધર્મગુરૂ કરતાં છડેચોક પીકામાં શરાબ પીતા હું અને ઈન્દુ હજાર દરજ્જે સારા છીએ.

“ પણ તમે દારૂ પીને શું કરવા માગો છો ? ધર્મને નોંધએ ત્યાં ફેંકી દો. પણ દારૂ.....”

“ દારૂ પીવાનો અમને શોખ છે એવું નથી. દારૂ અમારી ગમી બે ધડી દૂર કરી નાંખે છે તેથી બે ખાલી પીધી તો તેમાં શો વાંધો છે ? ”

“ દારૂબાળે બદમાસ બને છે.”

“ આખું યુરોપ અને અમેરિકા શરાબી છે ; હિંદમાં મોટા મોટા માણસો શરાબ પીએ છે. એ લોકોને કાઈ બદમાસ કહેવાની હિંમત કરવું નથી.” મક્કરદે જવાબ આપ્યો : “ દારૂનો નિષેધ કરવાની શી જરૂર છે ? જો એ નિષેધાત્મક ખૂમ ન પડી હોત તો મને કદિપણ એ વસ્તુનો સ્વાદ લેવાનું મન ન થાત.”

“ ઇન્દુ ! મકરંદલાઘના વિચાર બહુ વિચિત્ર છે. એ ગમે તે કરે, પણ જો તું ફરીથી દારૂ પી આવ્યો તો હું તારી સાથે બોલવાની નથી. ” જ્યા ઇન્દુ તરફ જોઈ બોલી.

“ અને મારી સાથે ? ” મકરંદે અજાણ લાગણીથી પૂછ્યું :
“ ઇન્દુ તમારો પ્રિયતમ છે તો હું તમારો ભાઈ તો છું ને ! જો તમે દારૂને ખરાબ માનતા હો તો મને સુધારવાની પણ તમારી ફરજ છે—”

“ તમે ન પીઓ તો ઘણું સારું. ”

“ તમને રાજી રાખવા માટે હું કે ઇન્દુ શરાબના એક ડીપાંને પણ અડીશું નહિ, પણ એ પીવામાં પાપ છે એમ જો તમે કહેતાં હો તો તે હું માની શકતો નથી. ”

“ એ બધી શબ્દોની રમત છે. ”

“ નહિ. હું શબ્દોની રમત રમતો નથી. હું સત્યશોધક જ્ઞાસુ તરિકે જાણવા માગું છું કે શરાબ પીવામાં શું પાપ છે ? ”

“ પાપ કંઈ નહિ પણ—”

“ પણ વૈદ્યક નજરે વધુ પીવાથી આરોગ્યને નુકશાન થાય એમ જ ને ? ”

“ હા. ”

“ હૃદયપોક વધુ ખાવાથી આફરો થતો નથી ? ”

“ જાઓ, તમને મારાથી નહિ પહોંચાય—” જ્યા કંટાળી.

“ વાત એમ છે, જ્યાબહેન ! ” મકરંદે હસીને બોલ્યો :
“ ઇન્દુને હું મારા સગા ભાઈ જેવો ગણું છું. તમે અમદાવાદ હતાં ત્યારે એની મનોદશા કેવી હતી તે જાણો છો ? ”

“ નહિ. ”

“ હું એને ખારીટ્ટીથી જોતો હતો. પ્રત્યક્ષ પીછાન ન હોવા છતાં એ મને મારા માજણવા ભાઈ જેવો વ્હાલો લાગતો હતો. એની મનોદશા પાગલપણાની સીમા નજીક જઈ પહોંચી હતી અને તેથી જ

એના ઈલાયલા મનને જરા આરામ આપવાને મેં એને સ્વચ્છંદી બનાવ્યો હતો. શરાબ પીજને માટે લલે એર હોય, પણ ઈન્દુ જે સ્થિતિમાં હતો, તે વખતે એને માટે તે અમૃત હતું—” મકરંદે હવે પોતાનો ભેદ સમજાવ્યો: “ તમે એમ માનો છો કે મારા જેવો પ્રભુનું પણ પ્રથક્કરણ કરવા તૈયાર થાય એવો સ્વતંત્ર વિચારક દારૂના ગુણ દોષમાં નહિ ઉતર્યો હોય ? મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે. આજથી પાંચ વર્ષપર શરાબના ટીપાને પણ હું અડ્યો નહોતો. તે વખતે તેના ગુણદોષ પણ જાણતો નહોતો. મારા મનપર જળથુથીમાંથી જ એવી અદ્દશ્ય છાપ પડી હતી કે શરાબ ખરાબ છે. દારૂની વાસ પણ મને ગમતી નહોતી. પણ પિકેટીંગની ખૂમ પડી, દારૂ હરામ ગણાયો તે માફ માથું ફરી ગયું. આ એવી તે ક્ષણ બસા છે કે જેનાથી માનવજાતિને બચાવવા ઘોળી ટોપીવાળા સાધુસંતો મેદાને પડ્યા છે ? એ ફૂટ પ્રશ્ન મારા મનમાં પેદા થયો અને હું મારા દંભી મિત્રોની મશ્કરીની દરકાર કર્યા વિના એક દિવસ બારમાં ગયો. મેં શરાબ પીધો. પ્રથમ મને ઉલ્લટી થઈ. પીજે દિવસે પાછો પીવા ગયો. હવે કાંઈકાંઈવાર પીઈં છું પણ એ શરાબ પાપરૂપ છે, એવી મારી ખાત્રી કાંઈ કરી શક્યું નથી. સરકાર સાથે પ્રજાને લડાઈ હતી. તેથી સરકારની આવક બંધ કરવાને પિકેટીંગનો ધર્મ હસ્તીમાં આણવામાં આવ્યો હતો. પિકેટીંગ થયું તેથી શરાબની ખપત ઓછી થઈ નથી ને હવે પિકેટીંગ નથી થતું ત્યારે તેની ખપત વધી નથી. માણસ-જાતપર તમે જેટલાં બંધન મૂકશો તેટલી તે વધારે ખરાબ થશે. એને કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે જ ચાલવા દો; એટલે એ એની મેજે સારી થશે. સમાજનો—માનવજાતિમાંના કેટલાક દોઢડાલાઓનો—મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે તેઓ પોતાની જાતને સુધારવાને બદલે દુનિયાને સુધારવાનો દાવો કરતા બહાર આવે છે, એવા નવરા વક્તાઓની આપણને જરા પણ જરૂર નથી, ” મકરંદે બોલ્યો અને જવાબર તેની શી અસર થાય છે તે જોવા લાગ્યો.

“તમે માફ માથું ભમાવી નાખો છો.” જ્યા બોલી.

“જ્યા! ઇન્દુએ કહ્યું: “મકરંદના વિચાર આપણા જેવા જ છે પણ તે રણુ કરવાની એની શીલસુશી એવી વિચિત્ર છે કે સાંભળનાર ગભરાઈ જાય છે. એ નગ્નસત્ય રણુ કરવાનો રસિયો છે.”

“હશે; પણ હવે તમે બન્ને દાડ ન પીતા.”

“વાર. તમને રાજી કરવા માટે તમે કહો તો હું ખાવાનુંય છોડી દઉં!” કહી મકરંદ હસ્યો.

“કેમ મકરંદ! આ બદ્ધગરી તારાપર પણ સત્તા ચલાવવા મંડીને?”

“સ્ત્રી પુરુષપર સત્તા ચલાવવાને જ સરખા છે.” મકરંદે જવાબ આપ્યો.

“હિંદુસ્તાનમાં નહિ.” જ્યાની આંખ લાલ થઈ.

“હિંદુસ્તાનમાં સુદ્ધા!” મકરંદ ભાર મૂકીને બોલ્યો: “તમે ભલે એમ કહો કે હિંદની સ્ત્રીઓ બચ્ચાં જાણવાના યંત્ર જેવી, સોંધી મળુરણ અને પુરુષની ચરણરજ દાસી છે; પણ તે સાથે જ એ પોતાનાં નાજનગરાંથી પુરુષસમાજપર ઓછી સત્તા ચલાવે છે?”

“એ નાજનખરાંની સત્તા છે-સ્ત્રીની નહિ.”

“એનો અર્થ એ કે સુગંધ ગુલાબમાં છે; ગુલાબની પાંદડીમાં નહિ.”

“હવે ત્યા પીશો કે ગુલાબની પાંદડી તોડ્યા કરશો?” પોલ બોલી અને જ્યા અને ઇન્દુ ખડખડ હસી પડ્યાં. મકરંદ અત્યાર સુધી ગુપ્તગુપ બેસી રહેલી આ મુઘ્ધાનો વિનોદ સાંભળી અકિત થઈ ગયો. તે સરનેહ તેના તરફ બેઠે રહ્યો અને અંતે તેના વદનપર સ્મિત ફરક્યું.

પોલે ખ્યાલ ભર્યો. ચારે બાજુ ત્યા પીધી. મકરંદ વિદાય થતો હતો પણ તેના નસીબમાં વિદાય લખી નહોતી. તે ટોપી લઈ ઉઠતો હતો એ જ વખતે ઇન્દુની ઝોરડી આગળ પોલિસ અમલદારો આવ્યા.

સાથે કાન્તિલાલ હતો એટલે જ્યા અને ઇન્દુ સમજી ગયાં કે હજી કાન્તિલાલ જ્યાપર વચસ્વ સ્થાપવાની ધૂન છોડી બેઠો નથી.

“ પકડો આ બે બદમાશોને.” કાન્તિલાલે પોલિસ અમલદારને કહ્યું.

“ તમારું નામ ઇન્દુલાલ ? ” પોલિસ અમલદારે પૂછ્યું.

“ હા.” ઇન્દુએ જવાબ આપ્યો.

“ અને જ્યાકુમારી ? ”

“ મારું નામ.

“ તમારી બન્નેની સામે સમન્સ છે.”

“ લાવો.” કહી ઇન્દુએ કોર્ટના સમન્સ લીધા. જ્યા અને ઇન્દુએ તેપર સહી કરી આપી અને પોલિસ અમલદારો સાથે કાન્તિલાલ કાળું કરી ગયો.

“ આ વળી શું ? ” મકરંદે પૂછ્યું.

“ મારો ઘણી ફરીથી મારો કબજો લેવા તૈયાર થયો છે.” જ્યા હસીને બોલી.

“ ચાલો, વળી એક તમારો બેવાનો મળશે.” કહી મકરંદ વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

રાધાદેવી મંદિરમાં :

લલિતા રાધાદેવી તરીકે પ્રખ્યાત થઇ ગઇ. રાધાનાથે ખીછાવેલી જળ સફળ થઇ. તેનું ‘ધર્મ’ નામનું જાદુગરી જનવર વિજયી થયું. શ્રદ્ધાળુ પ્રજામાં તેણે ડંકા બજાવ્યો. એકવાર કાંદાવાડીના વેશ્યાવાડામાં રહેલી વેશ્યાને તેણે જગદંબા બનાવી દીધી એ ઇંઈ નાનુંસનું પરાક્રમ નહોતું. ઉલ્લુના સરદારને રાજ બનાવનારા દિવાનો દેશી રજવાડામાં ધણા પડ્યા છે. એકવાર એક દેશી રાજાને બે પુત્રો હતા. એક મૂર્ખ અને બીજો તેજસ્વી ! તેજસ્વી રાજકુમાર પાટવી હતો. તે જ ગાદીનો સાચો વારસ હતો, છતાં રાજ્યના લુચ્ચા દિવાને રેસીડંટને અસ્ટંપરસ્ટં સમજાવીને મુરખના સરદારને ગાદી અપાવી હતી અને એ જ ઉલ્લુનો સરદાર હતો કાઠીઆવાડના એક રાજ્યની ગાદીપર બિરાજે છે. ફ્રાન્સના રાજા લુઇ સોળમાના જમાનામાં કાઠીનલ રીશાલ્યુ એવો જ દિવાન ગણાતો હતો. પ્રજાએ રાજ બનાવનારા આવા બદમાસો ઘણા જોયા હશે ; પણ કોઈએ હતો સુધી વેશ્યાને જગદંબા બનાવનાર બડવીર નહિ જોયો હોય ! રાધાનાથ પોતાને આ નવી જાતનો મહાપુરુષ માનતો હતો. તેણે એક તુચ્છ બગર વેશ્યાને હજારો વૈષ્ણવોની દેવી બનાવી હતી અને એ ખ્યાલથી તે મત્તકાઇ જતો હતો.

લલિતા ‘દેવી’ થઇ રાધાનાથના મંદિરમાં આવી ત્યારથી જ તેના આનંદનો પરમાવધિ થઇ ગયો. રાજ સેંટડો સ્ત્રીઓ તેને પગે લાગવા આવતી હતી. લલિતાએ પણ આ નવું પાત્ર એવી કુશળતાથી ભજવ્યું કે પ્રેમલી વૈષ્ણવડીઓ તેનાપર શીદા શીદા થઈ ગઇ. તેની પાસે જાદુ નહોતું, મંત્ર તંત્ર નહોતા, ઇંઈ કીમીયો નહોતો, છતાં

તેનું મૃદુ મંદહાસ્ય જોઇ અધઃશ્વદ્વાળુ સ્ત્રીઓ માની લેતી કે આજે નહિ ને કાલે જેવી પ્રસન્ન થશે તો તેમની મનોકામના પૂર્ણ થશે.

“મા ! હું બહુ દુઃખી છું. અઢારમે વર્ષે મને મારા માઆપે ૫૫ વર્ષના પતિ સાથે પરણાવી હતી. સદ્ભાગ્યે એ હજી જીવે છે. એમને ૬૨ વર્ષ થયાં. લોકો મને સૌભાગ્યવતી કહે છે ; પણ તે સાથે જ મારે કપાળે વાંઝીયામ્હેણું ચોંટ્યું છે. મા ! હું તમને પગે લાગું—મારાપર દયા કરો અને મારે ત્યાં પારણું અંધાવો—” આવીસ વર્ષની ભરજીવાનીમાં મહાક્ષત્રી એક સ્ત્રીએ એક દિવસ લલિતાને કહ્યું. આસપાસ અનેક સ્ત્રીઓ ખેડી હતી. સર્વને આ વાત સાંભળી કંઈ કંઈ લાગણી થઈ. ફક્ત લલિતાના વદનપરના ભાવ બદલાયા નહિ. તે હંમેશની પેઠે દસી અને કંઈ વિચારમાં પડી હોય તેમ મૌન રહી.

“મા !—” દેવીને મૌન જોઈને એક ખીજ વેવલીને ખોલવાનું મન થઈ આવ્યું. “હું વીસ વર્ષ થયાં ચુડી ચાંદા વિનાની થઈ છું. એક દીકરો છે તે માછની કૃપાથી વીશેક વર્ષનો થયો છે. હમણાં તેને મહિને ફક્ત વીસ રૂપીઆનો પગાર મળે છે. માંડમાંડ પૂરું થાય છે. મહિને ભાગ્યે દોઢથી અંશેર ઘી ઘરમાં આવે છે. શ્રીજીને બેટ પણ ધરાની નથી, તો પછી આ અભાગણીના નસીબમાં જન્મ તો હોય જ ક્યાંથી ? મા, કંઈ દયા કરો ને મારા દીકરાના શેડને પ્રેરણા કરીને તેનો પગાર વધારવો. મા !..... ” આટલું કહી તે આતુર નગરે લલિતા તરફ જોઈ રહી. લલિતા પાછી દસી. રાધાનાથે તેને આ જ મોહનમંત્ર ભણાવ્યો હતો ! કાષ્ઠપણ ભક્ત કે ભક્તાણી કંઈ ચમત્કારની માગણી કરે તો મીઠું મધુરું હસવું ! બસ, એટલાથી જ હિંદના ગાડરીયા પ્રમગ્નનો સંતુષ્ટ થઈ જશે એવી રાધાનાથની સ્વાનુભવસિદ્ધ ખાત્રી થઈ ગઈ હતી.

“વૈષ્ણવો !” જાણે મહાન ઉપકાર કરતી હોય તેમ આખરે દેવીએ મ્હોં ખોલ્યું : “હું કાણ માત્ર ? હું તો પામર પ્રાણી છું.

શ્રી નાથજીનું સ્મરણ કરો. તે જ મહાપ્રભુજી તમારી સર્વ કામના સિદ્ધ કરશે. ”

“ અહા ! વારી જાઉં રે મારાં લક્ષ્મીજી ! ” એક વેવલી પોતાની પાડોશણના કાનમાં બબડી : “ સો વર્ષની વયે આ રૂપ, આ યુવાની, આ તપનું તેજ; છતાં અભિમાનનું નામ પણ નથી. ”

“ હા, બાઈ ! સાક્ષાત્ રૂકમણીજીનાં દર્શન કરી જનમારો સફળ થયો બાઈ ! ” વેવલીની વેવલી પાડોશણે જવાબ આપ્યો.

જે સ્ત્રીને વૃદ્ધ પતિથી પુત્ર જોઈતો હતો અને જે બાઈને દીકરાને શ્રીમંત બનાવવો હતો તે ઉભય આ જવાબથી સંતોષ પામી. થોડીક વાર આવી જ ઉડ્ડુશાહી વાતચીત થઈ અને તે પછી બધી ભક્તાણીઓ એક પછી એક લલિતાનાં ચર્ચસ્પર્શ કરીને વિદાય થવા લાગી. બધી વેવલીઓ ચાલી ગઈ ત્યાં સુધી લલિતા ગંભીરતાથી હસ્તે ચહેરે બેસી રહી. બધી ભક્તાણીઓ વિદાય થઈ ગઈ. લલિતા એકલી પડતાં તે પોતાના દિવાનખાનામાં ગઈ અને ત્યાં જઈ વિચારમાં પડી.

“ આ તે કઈ જાતની દુનિયા ! હું જ્યારે વેસ્યા હતી ત્યારે આ જ લોકો મને જોઈ મોઠો મરડતા હતા અને હવે એ જ બદમાસો મને પગે લાગે છે. ખરેખર, પાપીના જ પોખાર પડે છે તેનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. ” તે વિચારમાં પડી, તેની નજર સામે તેનો ભૂતકાળ ખડો થયો. તેને તેની મા, બાઈ, જ્યાલાબી, મંગળા નર્સ યાદ આવ્યાં ! ઘરની સ્મૃતિ થતાં તેનું મોઠો ઉતરી ગયું. આંખો રડું રડું થઈ ગઈ. પણ તે સાથે જ સમાજનો ક્રાંતિજનક જૂઠ્ઠા યાદ આવતાં તે ધરનું વ્હાલ ભૂલી ગઈ. જે તેની માતાએ તેનું પુનર્જન્ન કરી આપી તેને સુખી કરવાની કાળજી રાખી હોત તો તે રામશંકર સમાધાનીના મોહમાં ફસીને વેસ્યાવાડામાં ન જાત. આ ખીનાનો ખ્યાલ કરતાં તે ધિક્કારથી હસી અને અસહ્ય નર્કયાતના સહન કર્યા પછી તે દેવી થઈ છે એ વિચારથી મલકાઈ.

આ વખતે રાધાનાથ હસતો હસતો દિવાનખાનામાં દાખલ થયો અને તેણે જતાં ને વાર લલિતાને બાથમાં લઈ તેના ગુલાખી કપોલપર ચુંબન કર્યું.

“ કેમ બહાલી ! સુખી છે ને ? ”

“ તમારી કૃપાથી મારો તો અવતાર જ ફરી ગયો બહાલા ! પણ મને બિયારા આંધળા લોકોની દયા આવે છે. ” લલિતાએ જવાબ આપ્યો.

“ કેમ ? ”

“ શું એ લોકો દયાને પાત્ર નથી ! આ વીસમીસદીના જમાનામાં આપણા અદ્વાણુ લોકો માને છે કે હિમાલયમાં તપ કરી આવેલી સો વર્ષની દેવી તપને પ્રતાપે જોખનનો બહાર સાચવી શકે છે એ શું ઓછું શાચનીય છે ? ”

“ ગાંડી ! ને એવા અંધ આપણે ત્યાં ન હોય તો મારા જેવાનું ટદું ઘડીભર પણ ચાલે ખરું ? એ તો ધન્ય છે મારા ધર્મ-દેવને કે અમને વગર પ્રતાપે પ્રભુ થવાનો લ્હાવો મળે છે ! ”

“ શું વાત કહું બહાલા ! આજે એક જણીએ દીકરો માગ્યો, ખીજીએ પૈસા માગ્યા : કાલે વળી કોઈ પોતાની શોક્ય જલ્દી મરી જાય એવી આશિષ માગતી આવશે ! હું તો એ ટોળાંઓને જોઈને ગભરાઈ જઈ છું. ”

“ ગભરાઈ જશે તે કેમ ચાલશે ? દુનિયા એમ જ ચાલે છે. ન્યાં લોભીઆ વસે ત્યાં ધુતારા ભૂમે ન મરે. ચાલ જવા દે એ વાત ! હવે મોજ ઉડાવ. ગધેડાનું ટોળું વીખરાઈ ગયું છે. ” રાધાનાથે સહાસ્ય પોતાના ભક્તોને “ ગધેડાઓ ”ની ઉપમા આપી. લલિતા પણ હસી.

“એ ગદ્દાઓ એ જ લાગના છે. એમને નીચોવાય તેટલા નીચોવી લે.”

“પણ આવું ક્યાં સુધી ચાલશે?”

“જ્યાં સુધી પ્રજા “ધર્મ”ને અધઘ્રદ્વાથી માને છે ત્યાં સુધી—”

“પછી?”

“તું પણ કેવી વાત કરે છે, લલિ! ભવિષ્યની વાત ભવિષ્ય સાથે!”

“પણ ધારો કે પ્રજા જાગ્રત થાય અને ધર્મગુરુઓનું જોર તૂટી જાય તો?”

“શું દુનિયા રંગાર્ત ગઈ છે? જે પળે અમને એમ લાગશે કે આ ધરમનું ભૂત પ્રજાને ભમાવી શકતું નથી, તે જ પળે અમે મંદિરોને તાળાં મારીને, ટીલાં ટપકાં બુંસી નાખીને નવા સ્વાંગ સજીશું.” રાધાનાથે કહ્યું.

“નવા સ્વાંગ? શાના?”

“કેમ? ઘણાય ધંધા છે. રાજદારી નેતાઓ, જડીબુટ્ટીવાળા વૈદ હકીમો, નિસ્વાર્થે પ્રજાની સેવા કરનારા પત્રકારો, પરમાર્થી સંસ્થાઓ ચક્રાવનારા સમાજસેવકો વિગેરે વિગેરે. લલિ! હંમેશાં પ્રજાનો મોટો ભાગ મૂર્ખ જ હોય છે એ ખાતરી માનજે. એવા મૂર્ખાઓપર જીવનારા આ દેશમાં ને ખીજા બધા દેશમાં છે અને રહેવાના—અસ, હવે જવા દે એ ચચાં! પ્યાલીબર—...” રાધાનાથે લલિતાની સાડી સાથે ચાળા કરતાં કહ્યું.

લલિતા હુકમને વશ થઈ પણ સહેજ અચકાઈને ઉભી રહી.

“કેમ! શું વિચાર કરે છે?”

“બહાલા! એક વાત કહું?”

“ સો વાત કરને ! ”

“ તમે ખોટું તો ન લગાડો ? ”

“ ગાંડી ! તારાપર ખોટું લગાડું ? તું તો મારા હૈયાનો હાર છે. ખોલ, શું છે ? ”

“ આ મુઠ દારૂની ટેવ છોડી દોને ! ”

“ શા માટે ? ”

“ જાઓ ! શામાટે શું વળી ? દારૂ પીવામાં લાલ શો ? શરાબ પીધા પછી તમારું મ્હો કેવું ગંધાય છે તે જાણતા નથી ? ”

“ અરે બહાલી ! શરાબ તો જીવનની મસ્તી છે.

“ હશે; ક્યા ધર્મશાસ્ત્રમાં એમ લખ્યું છે ?

“ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો લખનારા ગિયારા એટલા બધા ડાહ્યા હતા કે તેઓએ દરેક જાતની છટ આપી છે.”

“ મહાત્મા ગાંધી કહે છે કે દારૂ પીવામાં પાપ છે.”

“ કહ્યા કહ્યા મહાત્માજીએ ! તારે શાસ્ત્રની વાત સાંભળવી છે ને ! હું તને કહું છું કે આપણાં એકેએક શાસ્ત્રમાં શરાબ પીવાની છટ અપાઈ છે.”

“ તમે એમ કહેવા માગો છો કે હિંદના પ્રાચીન સુવર્ણ યુગમાં આ નીતિ બદી હતી ? ”

“ હા, હા. ”

“ નહિ, નહિ. અંગ્રેજોએ જ આ દેશમાં આવીને લોકોને દારૂ પીતા કર્યા.”

“ તું પણ ધોળી ટોપીવાળાઓએ લણાવેલી વાત કરે છે.”
રાધાનાથ હસ્યો.

“ત્યારે તમે જ કહોને કે ક્યા શાસ્ત્રમાં શરાયની છટ આપી છે?”

“સાંભળ ! આપણાં આદિ ધર્મશાસ્ત્રો-વેદમાં પણ સોમરસ પીને દેવતાઓ મસ્ત થઈ જતા હતા તેવો ઉલ્લેખ છે. મહાભારત અને રામાયણપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રાચીન ભારતમાં શરાય પીવાતો હતો. કેટલીક જાતિઓમાં તે પીવાની સંપૂર્ણ છટ હતી, અને કેટલીક જાતિઓએ દારૂ પીવા માટે સજા દરાવી હતી.” રાધાનાથે વિગતો આપવા માંડી.

“હં ! કેટલીક જાતિઓ દારૂ પીવા માટે સજા કરતી હતી ને ? તમે તો બહાલા, ધર્મગુરૂ છો-બ્રાહ્મણોએ દારૂ પીવા એ પાપ છે.”

“હા. બ્રાહ્મણે ને દારૂ પીએ તો તેણે સીસાનો રસ પી આપ-ધાત કરવો એવું એક શાસ્ત્રમાં ફરમાન છે ; x પણ કેટલા બ્રાહ્મણોએ એવી રીતે આપઘાત કર્યો હતો તેની કોઈ ખબર આપતું નથી.” રાધાનાથ જરા વ્યંગથી બોલ્યો.

“અસ ત્યારે ! હું જ જીતી ! તમે બ્રાહ્મણ છો એટલે તમા-રથી ન પીવાય.”

“પણ ગાંડી ! ભગવદ્ગીતાએ શરાયની પ્રશંસા કરી છે ને ?”

“ક્યાં ?”

“સાંભળ ! ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે ત્રણ વેદને જાણનારા, સોમરસ પીનારા, પાપથી મુક્ત થયેલાઓ મને નિઃસ્વાર્થ ભજીને સ્વર્ગનો માર્ગ બતાવવા માટે મારી પ્રાર્થના કરે છે અને તેઓ વૈકુંઠમાં જઈને દેવતાઓની મીઠ્યાનીના લ્હાવા લે છે. હવે એ સોમરસ શું છે તે જાણે છે ? ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ સોમરસને

સ્વાદિષ્ટ ” કહે છે. જે તેમણે તે ચાખ્યો ન હોય તો તે સ્વાદિષ્ટ છે તેની તેમને શી રીતે ખબર પડે ? મનુ ભગવાન પણ કહે છે કે શરાબ પીવામાં ક્ષંક કે પાપ નથી, પણ તે ન પીવાથી જીવન વધુ સાત્વિક બને છે. જ્યારે ચાદવો ખૂબ દારૂડીઆ થઈ ગયા ત્યારે જ તેમનો નાશ થયો હતો. આ પરથી જણાશે કે સામાન્ય રીતે થોડીક લહનજત કરવામાં પાપ નથી. ”

“ તમને મારા જેવી પામર સ્ત્રીથી ન પહોંચાય; પણ વ્હાલા! તમે જ કહો છો ને કે બ્રાહ્મણોથી શરાબ ન પીવાય—”

“ અગાઉના ઋષિમુનીઓ પણ શરાબ પીતા હતા. ”

“ ખોટું. ”

“ નહિ, સાચું: મહાભારતના આદિપર્વ પરથી જણાય છે કે: અર્જુન રૈવત પર્વતપર મોજ કરવા ગયો હતો ત્યારે તેણે શરાબની લહનજત ચાખી હતી. બીજી જગ્યાએ કૃષ્ણ અને અર્જુનની “ શરાબની લાલીવાળી આંખો ”નાં વર્ણનો છે. રામાયણપરથી જણાય છે કે એકવાર વશીષ્ઠ મુનીએ વિશ્વામિત્રને રમ (Mairaya) સાથે મીઠાની આપી હતી અને ભારદ્વાજ મુનીના આશ્રમમાં ભરત અને તેના લશ્કરે રાતવાસો કર્યો ત્યારે એ મુનીરાજે ભરત અને તેના સૈન્યની શરાબ પાછને મહેમાનગીરી કરી હતી. ભગવદ્ પુરાણમાં સૌત્ર-મણ્ડીની ક્રિયા વખતે બ્રાહ્મણોને દારૂ પીવાની છૂટ આપી છે અને માર્કંડેયપુરાણમાં દેવી દુર્ગાને દારૂની પરમ ભક્ત જણાવી છે તે તો આખી આલમ જણે છે. ” *

* ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧ અને ૨૯૬ ની વચ્ચે લખાયેલા કૌટીલ્યના “ અર્થશાસ્ત્ર ” માં શરાબ વિષે એક આખું પ્રકરણ રોકવામાં આવ્યું છે. કૌટીલ્ય કહે છે કે:

“ Generally liquor was only to be sold in shops though “ those who are well known and of pure character may take liquor out of shops.” Bad liquor shall be sold

“ તમે તો જખરા પંડિત છો. મારાથી તમને ન પહોંચાય. પણ બળ્યું ! તમને એ શું શાખ લાગ્યો છે ? ”

“ ગાંડી ! એતો મસ્તી છે મસ્તી ! શરાખ કુદરતની અજબ બક્ષીસ છે. તેના નીશામાં કોઇ અતેરી લહજજત છે. જા, લઇ આવ. તું નારાજ થતી હોય તો હું થોડો લઈશ...”

“ હા. ધીમેધીમે હું તમને એ બક્ષાથી છોડાવવા માગું છું.”

“ ભલે ભલે, પણ તું આમ ગુસ્સે ન થઇ જા. તારે માટે હું શરાખ પણ છોડીશ.” રૂઢાનાથ લલિતાના સૌંદર્યને નમ્યો. લલિતા હસી ને કપાટ ઉઘાડી શરાખની બાટલી લઇ આવી.

elsewhere or given to slaves or workmen in lieu of wages..
“ Liquor shops shall contain many rooms provided with beds and seats apart. The drinking rooms shall contain scents, gurlands of flowers, water and other comfortable things suitable to the varying seasons. ”

“ Spies stationed in the shops shall ascertain the value of the dress, ornaments and gold of the customers lying there under intoxication,”

અર્થ : “ સામાન્ય રીતે પીઠામાં જ દારૂ વેચતો; પણ પ્રખ્યાત અને ખવિત ચરિત્ર્યવાળા માણસો પીઠાની બહાર દારૂની બાટલી લઇ જઈ શકશે.” (પીઠામાં દારૂ વેચનાર દુકાનમાં “on shop ” કહેવાય છે અને દારૂની બાટલી વેચનારી “ off shop ” ગણાય છે.) : ખરાબ દારૂ ખીજ જગ્યાએ વેચતો અને તે ગુલામોને પાવો. યા મજૂરોને મજૂરીના બદલામાં આપવો. દારૂના પીઠામાં બૂદ્ધાં ખીજાનાં અને બેઠકાવાવાળા અનેક ચોરડા રાખવા જ પડશે. વળી તેમાં સેંટ, કુલના હાર, પાણી અને ઝતુ ઝતુના રંગ પ્રમાણે રંગરાજની ખીજ ચીજો પણ રાખવી પડશે. રાજ્ય તરફથી પીઠામાં રાખેલા બસુસો નીશાબાજ થઈ પડેલા દારૂડીઆઓનાં વસ્ત્રો, અલંકારો વગેરેની કિંમત નક્કી કરશે.” (બી ટુ ટેમ્પરેન્સ પબ્લીસીટી બ્યુરો, ઈન્ડીએ મગદ રેકલી પત્રિકામાંથી)

“ લે, આજે આ એક જ પ્યાલી ” ! “ લલિતાએ રાધાનાથની ગોદમાં ખેસી તેના મ્હોં આગળ પ્યાલી ધરી. મહારાજ એક ધુટડે તે ગટગટાવી ગયો. એક સીગરેટ ડુંકતાં જ તેની આંખો ઘેરી થઈ. શરાબનો નીશો ચઢ્યો અને તે લલિતાને જરા વધુ નજીક ખેંચી બોલ્યો :

“ ખારી ! એક પ્યાલી ઔર ભર દે. ”

“ તમે એવા ને એવા જ રહ્યા ! ” લલિતા ખડખડ હસી પડી. રાધાનાથે ખીજ અને તે પછી ત્રીજ પ્યાલી ઉડાવી.

“ અરે ! દીલ્લદાર ! તું તો જરા લે. ” તેનો અવાજ લથળો.

“ નહિ. હવે હું દારૂના ટીપાંને પણ અડકવાની નથી. ”

“ વા...વાહ ! તું-તું સાધ્વી થઈ ગઈ !-” રાધાનાથ ખ્હારમાં આવ્યો. તેણે સ્વહસ્તે પ્યાલી ભરી અને લલિતાના મ્હોં આગળ ધરી બોલ્યો : “ લે, જ્હાલી, લે ! મઝા કર-રંગ ઉડાવ-”

“ નહિ જ્હાલા ! મને માફ કરો. ” લલિતાએ આંડા હાથ ધર્યો.

“ મારી સામે થાય છે ? લે, પી જા, મારા સમ ! ”

શરાબીની હડ આગળ લલિતા લાચાર થઈ. તેની દશા વિચિત્ર હતી. તેને આ દારૂડીઆની દયાપર જ જીવવાનું હતું. જો રાધાનાથ તેને છોડી દે તો ફરીથી વેસ્યાવાડમાં જવા શિવાય લલિતા માટે ખીજો રસ્તો નહોતો. આવા વિચારથી જ તેણે કમતે પ્યાલી હાથમાં લીધી અને ક્યવાતે મને થોડોક શરાબ પી ગઈ. આ ઝેરી વસ્તુ પેટમાં જતાં જ તેની અસર થઈ. લલિતા થોડીકવાર પ્યાલી તરફ જોઈ રહી, ગંગા ડોશીના ધરમાંના સંસ્કારો તાજા થયા. શરાબની તૃષ્ણા વધી અને તે જતે જ પ્યાલી ખાલી કરી ગઈ.

“ શાહઆશ ! ઔર પ્યાલી ભરો ! ” રાધાનાથ બોલ્યો.

લલિતાએ ખીજ પ્યાલી ભરી. અરધી પોતે પીધી અને અરધી રાધાનાથ તરફ ધરી. તરત જ પ્યાલી ખાલી થઈ ગઈ અને બન્ને નીશામાં એકબીજાને અડપલાં કરવા લાગ્યાં.

આ વખતે દ્વાર ધીમેથી ઉઘાડી એક દાસી બહીતી બહીતી અંદર આવી. ઉભયમાંથી કોઈની પણ તેનાપર નજર પડી નહોતી. દાસી રાધાનાથની વિશ્વાસુ અને માનીતી હતી. બ્યારે કોઈ રમણી ન મળે ત્યારે આ દાસીએ રાધાનાથની માથક થવાનો લ્હાવો લીધો હતો; છતાં તે આજે જરા ડરી, ધીમે પગલે તે રાધાનાથ પાસે ગઇ અને તેના ખભાપર હાથ મૂકી બોલી:

“ પ્રભુ !... ”

શરાખીએ નજર ઉંચી કરી. દાસીને જોઈ તે જરા ગુસ્સે થયો.

“ શું છે ? ”

“ પ્રભુ ! આ ચીટ્ટી— ”

“ જહનમમાં નાંખ ” રાધાનાથ ખરાડ્યો.

“ પ્રભુ ! જરા વાંચી તો જુઓ. ”

“ શું છે ડાહી ! ” લલિતા જરા શુદ્ધિમાં હતી તે બોલી.

“ ઘણી કામની ચીટ્ટી છે. ”

“ લાવ. ”

લલિતાએ ચીટ્ટી હાથમાં લીધી. શરાખના બેનને લીધે ચીટ્ટી વાંચતાં તેને જરા વાર લાગી.; પણ ચીટ્ટી વાંચતાં જ તેનો નીશા ઠંડો થઇ ગયો—તેના હોંસકાસ ઉડી ગયા—અને તે ફાટી આંખે રાધાનાથ તરફ જોઈ રહી.

“ શ-શ-હીક શું છે ? ” રાધાનાથે પૂછ્યું.

“ બહાલા ! વાત ગંભીર છે. લો, વાંચો. ”

“ તું જ વાંચ ! કાની ચીટ્ટી છે ? ”

“ પેલી રાંડ કાળમુખીની— ”

“ કાની ? ”

“ અંગા ડોશીની. ” લલિતાએ સ્પષ્ટ નામ દીધું. રાધાનાથને તરત શુદ્ધિ આવી.

“ એ બધા વળી શું કહે છે ? લાવ—” તેણે ચીકી વાંચી.
તે નીચે પ્રમાણે હતી:—

“ પરમ દયાળુ શ્રી રાધાનાથ મહારાજની સેવામાં:—

તમે તો જામરી કરી. તમે મારે ત્યાંથી સોનાની ચલ્લી ઉપાડી
ગયા. હવે તમે લાખો કમાશો: તો આ દાસીપર કૃપા કરી આજે
મને દસહજાર રૂપીઆ મોકલી આપશો. ને ચીકીતો જવાબ નહિ
મળે તો તમે મને સારી પેઠે ઓળખો છો એટલે વધુ લખવાની
જરૂર નથી.

લી.
ગંગા. ”

“ બદમાસ ! એ સાલી જાતપર જવા માગે છે. પણ શીઠર
નહિ જા, ડાહી ! એના માણસને કહે કે હું ડોશીને મળી જઈશ. ”

દાસી નમીને વિદાય થઈ અને રાધાનાથ લલિતાને ચિંતાગ્રસ્ત
જોઈ તેને વધુ શરાબ પાવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

તારાની જાળ.

જે સાતેક વાગવા આવ્યા હતા. ગંગાડોશી મલકાતી મલકાતી સાંરાધાનાથની રાહ જોતી બોખા મ્હોડે જેમતેમ પાન અને તમાકુ ચાવતી હતી. તેની દીકરી તારાનું અત્યારે પ્રભાત પડ્યું હતું. તે હમણાં જ આગસ મરડીને પલંગપરથી ઉઠી હાથ મ્હોં ધોઈ ચાંલ્લો ચોટલો કરવામાં ગૂંથાઈ હતી. ગંગાડોશીના ઘરની બીજી માયાની પૂતળીઓ ડોશી અને તેની દીકરીની ખરીદેલી બાંદીઓ હતી એટલે એ બિચારીઓને નસીબે રાતના ઉજ્જગરા અને દિવસે ઘરની ગદ્દા-મજુરી જ લખેલી હતી. ડોશીના ઘરની આ હતભાગિનીઓ રાતે જો અઢી વાગે પણ ભાગ્યે જ ધંધામાંથી મુક્ત થતી. જો કાંઈને આખી રાત માટે છેલ્લખીલો મળી જતો તો ડોશીનું ગજવું ચીકાર થતું, પણ પેલી હતભાગિની સ્ત્રીના આર વાગી જતા. આખી રાતના ઉજ્જગરા વેડવા છતાં એ બિચારીઓને દિવસે આરામ મળતો નહોતો. સહવારે નવ વાગ્યાથી માંડીને સાંજે આર વાગ્યા સુધી તેમને ડોશીનું ઘરકામ કરવું પડતું અને પાપી પેટનો ખાડો પૂરવા માટે એ બાપડીઓ બ્રષ્ટ અને ગુલામી જીવન ગાળતી મૃત્યુની પ્રાર્થના કરતી. જાહાએ જો કાંઈના શરીરપર સૌન્દર્યનું પાત્ર વધુ ઢોળી દીધું હોય તો તેને જ જરા આરામ મળતો, ડોશીની તેનાપર મીડી નજર રહેતી અને જ્યાં સુધી તેનું સૌન્દર્ય જગારા મારતું હોય ત્યાં સુધી તેના સારા ભાવ પૂજાતા. પણ તે પછી એવી સૌન્દર્યવતીઓ પણ હડે હડે થતી અને અતે રોગી, નિર્બળ અને બેડોળ થઈ મ્યુનિસિપાલિટીને ખર્ચે સોના-પુરમાં ચીર શાંતિ પામતી.

“ માડી ! હજી પેલો સાધુડો ન આવ્યો. ” તારાએ ચોટલો ઝાળી અબોડમાં ફેરવી ચીપીઆ ખોસતાં કહ્યું.

“ આવશે, દીકરી ! આવશે. તારી માએ એવા તો કેટલાય ધુતારાને ઠેકાણે આણ્યા છે. તું ગભરાય છે શાને ? એ મુએ આવશે નહિ તો જવાનો ક્યાં છે ?

“ પણ માડી ! સોનાની ચક્ષી છે. નકામી ગડબડ કરીને એની સાથે બગાડતી ના. ” તારાએ સલાહ આપી.

“ તારા કરતાં મેં પાંચ દીવાળી વધુ જોઈ છે, સમજ ? તું જો તો ખરી ! એ લામટાનું આખું મંદિર ખાલી ન કરાવું તો માંડે નામ ગંગા નહિ. ”

“ એઈ મોતી ! રાંડ હજી શું કરે છે ? ચ્હાને કેટલી વાર ? તારાએ માની વાતથી અંતુષ થઈ મોતી નામની કમનશીબ વેશ્યાપર તગાદો કર્યો. ”

“ હમણાં થશે બહેન ! હમણાં જ પાણી મેલ્યું. ” મોતી ગરીબડા અવાજે બોલી.

“ તે અત્યાર સુધી શું કરી મરતી હતી ? ”

“ નળપર હતી. ”

“ ચૂપ રહે ! સામા જવાળા આપતાં શરમાતી નથી ? કામ કરી કરીને મરી જાય છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું. ” તારા બરાડી મોતી બયથી સડક થઈ ચૂપ થઈ ગઈ. વિના વાંકે તેને તારાએ અનેકવાર મારી હતી-ભૂખી રાખી હતી અને વિધવિધ રીતે સતાવી હતી. એકવાર સમાજના એક કાયદાને લાંગ કરી વેશ્યાવાડામાં જનારી સ્ત્રીને આશરો આપનાર મોત શિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. એવી તારાએ મોતીને ખાત્રી કરી આપી હતી ! મોતીએ ઉતાવળે ઉતાવળે ચ્હા તૈયાર કરી અને પ્યાલા ભરી જીવતી ડાકણો સમી મા દીકરી સામે ચ્હાના પ્યાલા મૂક્યા.

“ હવે વાળ બાળ ઓળ-પેલી લાલ સાડી પહેર ને વેણી પહેરી તૈયાર થઈ બેસ ” ગંગાડોશીનો હુકમ છૂટ્યો. તેની “ આશીસ ” ઉપડવાનો સમય થઈ ગયો હતો.

“ વારૂ બા ! ” મોતીએ નમ્રતાથી કહ્યું અને તે “ઝોશીસ” ની તૈયારી કરવા મંડી.

“ એ માડી ! પેલો આવ્યો. ” બારીએ પાનની પીચકારી મારવાને ઉભેલી તારાએ કહ્યું. ડોશી ચેતી ગઇ કે રાધાનાથ આવે છે ! તેણે તરત ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યો. બનાવડી હાવભાવ કરવામાં તે પાવરધી હતી. તારાને ઇશારાથી હીંચકાપર બેસવાનું કહી ડોશી આરામખુરશીપર આડી પડી !

રાધાનાથ થોડી જ પળમાં ઉપર આવી દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. હંમેશની પેઠે આજે તેના વદનપર હાસ્ય નહોતું. તે પણ ગંભીર હતો. તેની આંખોમાં ગુસ્સાની છાંટ હતી.

“ આવો—” ડોશી બોલી.

રાધાનાથ ગુપચુપ એક ખુરશીપર બેઠો. તારાએ તેના તરફ બોઈ નયન નચાવ્યાં. પણ રાધાનાથપર તેની અસર થઈ નહિ. તારા કંઈક નિરાશ થઈ. તેણે રાધાનાથને એકવાર પાંદડે પાંદડે પાણી પાચું હતું. એ રાધાનાથ તેના તરફ ઝાંખીને પણ ન જુગે તેથી તે ગુસ્સે થઈ. તેને લલિતાની ઇર્ષ્યા આવી અને રાધાનાથ તથા લલિતાને બરાબર સતાવેવાનો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

“ કેમ ! મને શું કામ બોલાવ્યો હતો ? રાધાનાથે કમને વાતની શરૂઆત કરી.

“ તે તમે જાણતા નથી ? ” ગંગાએ કંઈક ગરમ અવાજે જવાબ આપ્યો.

“ જો ડોશી ! તું મારી સાથે જે વર્તન ચલાવે છે તે યોગ્ય નથી. ”

“ એટલે ? ” તારા વચ્ચે પૂરાઈ.

“ અમે તમને રાજી કરવાને લલિતા સોંપી દીધી હતી. પણ તમે તો મારા કરતાંય ઉસ્તાદ નીકળ્યા ! એ રાંડ મારા ઘરની

દુકડાચાટુ દેવી બનીને ખેસે, તમને લક્ષ્મીની રૈલમહેલ થાય અને અમ ગરીબ માણસને કંઈ જ ન મળે એ ક્યાંતો ન્યાય ? ” ગંગાએ મુદ્દો સ્પષ્ટ કર્યો.

“ મેં તમને ઓછા પૈસા આપ્યા છે ? ”

“ ઓહોહોહો ! તમે તો અમને કુખેરનો ભંડાર આપી દીધો હતો, કેમ ? તમેય સમજી થઈને કેવી વાત કરો છો ? અમે જન જોખમમાં નાંખી તમારે માટે બુલ્લબુલો શોધી લાવીએ અને તમે પાંચ પંદર રૂપિયા આપો એટલે આપી વાત કરો. ”

“ ડોશી ” રાધાનાથના અવાજમાં કંઈક સત્તા આવી: “ મેં તને હજારો રૂપિયા ખવાડ્યા છે છતાં તું મારી સામે થાય છે ? ”

“ હા; કારણ કે તમે હજારોની કમાણી કરવા માટે જ લલિતાને લઈ ગયા છો ! તમારા જેવા મરદ જેવા મરદ બૈરીની કમાણી-પર તાગડધીન્ના કરવા તૈયાર થાય તો અમે તો બદનામ થએલી વેશ્યાઓ છીએ જ ! અમને શું છે ? તમે અમારે ત્યાં ભલે બકરા જેવા થઈ આવો, પણ ઘોળે દલાડે અમને કોઈ માન આપવાનું છે ? ”

“ તું કહેવા શું માગે છે ? મારે તારી સાથે વધુ લવરી નથી કરવી. ”

“ રાધાનાથ ! આમ બીજી કોઈને જઈને ડરાવજો હો ! ગંગા ડોશીને નહિ ! મેં સાતસો કુવાનાં પાણી પીધાં છે અને તમારા જેવા કેટલાય મારી આગળ પાણી ભરી ગયા છે ! ”

“ હું તારી સાથે તકરાર કરવા નથી આવ્યો. ”

“ તો મેં માગેલી રકમ લાવો. ”

“ એમ તો તું મને વારંવાર સતાવ્યા કરશે ! ”

“ તેમાં કંઈ નવાઈ છે ? લલિતાની કમાણીમાં મારો ભાગ નથી ? ગંગા ડોશી વીકરી. ”

“ મેં તને પહેલાંથી જ દસ હજાર રૂપિયા આપી દીધા છે. ”

“ હા, પણ હવે તેટલાથી નહિ ચાલશે. તમારી જેવીને જે બેઠ મળે તેમાં મારો લાગો હોવો જ જોઈશે. ”

“ અને હું ના પાડું તો ? ”

“ ના ઘાડશો ? ” ડોશીએ આંખ ફેરવી. “તમે ના પાડવાની હિંમત જ કરી શકવાના નથી. જો તમે મને સંતોષવાની ના પાડશો તો ખીજે દિવસે આખી દુનિયાને હું જાહેર કરીશ કે હિમાલયપરથી તપ કરી આવેલી દેવી વસ્તુતઃ દેવી નથી પણ એક બ્રજ વેશ્યા છે અને તમે એવી વેશ્યાને દેવી ખનાવી શ્રદ્ધાળુ પ્રજાને ઠગનારા શાયતાન છો ? ”

“ ખસ ખસ ! તારાથી થાય તે કરી લેજો. હું તને એક પાછ પણ આપવાનો નથી. આવી રીતે મને સતાવવા માટે હું પોલિસને ફરીઆદ કરીશ અને તને “ બ્લેક મેઈક્લીંગના વાંક માટે ” સાત વરસની સજા કરાવીશ. ” રાધાનાથે ડરતાં ડરતાં છેલ્લી સોગટી ફેંકી; પણ આ બાબુ જમાના-ખાધેલ ગંગાડોશી હતી. તે ડાયદાથી કે પોલિસથી ડરતી નહોતી.

“ તમે પોલિસને ફરીઆદ કરશો ?...” તે ધિક્કારથી હસી: “ અહો, કાલે કરતા હો તો આજે કરો ! એથી રૂકું શું ? પણ તમે પોલિસ પાસે જશો ત્યારે હું શું કરીશ તે જાણો છો ? ”

“ શું ? ”

“ હું તમારા તમારી બધીય માથાંકા માથેના ફેટાઓ કેટમાં રબુ કરીશ. રાધા, ચંપા, સીતા, ગુલાબ, મણી, મોતી, કેતકી, ચમેલી, એલન, શીરીન, મરીયમ, લલિતા ! ખીજ કેટલીય હશે તેનાં નામ પણ મને યાદ નથી આવતાં ! ”

“ પણ ગાંડી ! તુ મારી સામે દુશ્મની કરશે તેથી તારું શું વળશે ? ”

“ માઈ ભલે કંઈ નહિ વળે. જે માણસ મારી સાથે જુડાઈ કરે તેને પાયમાલ કરવામાં જ મને આનંદ મળે છે. જે હું વીકરીશ તો તમારી આખરૂની રેવડી કરી નાખીશ. તમે પદબ્રષ્ટ થશો અને તમારે અને તમારી લલિતાને ટુકડા રોટલા માટે બીખ માગવી પડશે ! ”

“ શાંત થા, શાંત થા, તારે ગરમ થવાની જરૂર નથી. ”

“ તમે મને ગરમ કરો છો ”

“ વારૂ જવાદે કજીઓ ! તને કેટલા નેષ્ટએ છીએ ? ”

“ ૫૦૦૦ ”

“ એટલા બધા ? જરા તો વિચાર કર. મારે ત્યાં કંઈ પૈસાનાં ઝાડ નથી ઉગતાં ”

“ હમણાં પાંચ હજાર આપો. પછી હું વધુ નહિ માગું. ”

“ જો પછી મને વારંવાર ના સતાવતી, ”

“ વારૂ, હું ય સમજું છું ને કે મીઠા ઝાડનાં મૂળ ન કઢાય ? ”

“ તો સાઈ, લે, આ પાંચ હજાર ! ” કહી રાધાનાથે ડોશીના હાથમાં પાંચ નોટ મૂકી. તારા હીંચકાપર પડી પડી મલકાઈ.

“ હવે મને કે લલિતાને ના સતાવતી ”

“ વારૂ, વારૂ, શાંતિ રાખો, રાધાનાથ ! લલિતા તો આજ-કાલની છે. એકવાર તમને માઈ મ્હોં જોયા વિના આવવાનું ભાવતું નહોતું તે યાદ છે ? ” તારા હીંચકાપરથી ઉડીને બોલી. ડોશી તારાની યુક્તિ સમજી ગઈ અને હું “ હમણાં આવું છું ” કહી ત્યાંથી ગચ્છંતિ કરી ગઈ.

“ રાધાનાથ ! જ્ઞાલા ! મને તો તમે છેક જ વીસારી મૂકી ! ” તારા નખરાં કરતી રાધાનાથ પાસે જઈ એકદમ તેના ખોળાપર બેસી ગઈ.

“ ના-ના—”

“ ના ના શું ? એમ ન હોય તો તમે આવું કરો ખરા ? હું તમારાપરથી વારી ગઈ હતી. તમને નવા નવા રંગ લાગ્યા તો મેં મારી નજર સામે તમને ગોપીઓ વચ્ચે રાસ રમાડ્યા છે. છતાં તમને કંઈ દરકાર છે ? નર ભ્રમર કહેવાય છે તે ખોટું નથી. ”

તારાએ આટલું કહી રાધાનાથનું મોં ઉંચું કરી તેને ચુંબન લઈ લીધું અને પછી તે એવા કાતિલ હાવભાવ કરતી બેઠી કે રાધાનાથ પાણી પાણી થઈ ગયો !

“ જરા લેશોને ? ” તારા તેના ખોળાપરથી ઉક્તાં નયન કટાક્ષમારતી બેઠી.

“ થાવા દે ત્યારે ! આજે ફરીથી તારી સાથે બહાર ઉડાવીએ. ”

“ હા બહાલા ! જૂનું તે જ સોનું હો ! ”

“ પણ તારી મા મને સતાવે છે તે ઠીક નથી થવું. ”

“ એ તો હોય ! ઘરનું માણસ છે ! હું એને સમજાવીશ. ”

તરતજ તારાએ “ બેની વોકર ” ની ખાટલી કાઢી, રાધાનાથની ખુરશી આગળ નાનું સુંદર ટેબલ ગોઠવ્યું અને બે પ્યાલામાં બ્લીસકી નાખી તેમાં સોડાનું મિશ્રણ કર્યું.

“ હ્યો બહાલા ! ઉડાવો રંગના પ્યાલા ! પીઓ કાલા, પીએ કાલી, મધુરા રંગના પ્યાલા—”

તારાને કવિતા સ્ફૂરી આવી. વિવિધ સાધુ રમણીની જાળમાં ફસ્યો. ધડીબર તે લલિતાનેય બૂલી ગયો અને કાલ પાણી પેટમાં જતાં તે તારા સાથે પ્રેમચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. પ્યાલી પછી પ્યાલી ભરાઈ. તારા ઉસ્તાદીથી રમત રમતી હતી. તે રાધાનાથની પ્યાલી ખાલી રહેવા દેતી જ નહિ અને પોતે તદ્દન ધીમે ધીમે પાને રાધાનાથને કટાક્ષથી ઘાયલ કર્યા કરતી.

“ તા...રા...તારા—હીક ! કંઈ ગા—”

“ હા, જ્ઞાલા ! ” કહી તારા હાર્મોનિયમ પર બેઠી. રાધાનાથ ત્રીરૂઠ સળગાવી આરામખુરશી પર પડ્યો અને તારાએ ગાયન છોડ્યું:

કાંટો લાગ્યો રે ! દેવરીયા મોસે સંગ ચલો ના જાય,
સંગ ચલો ના જાય, મોસે સંગ ચલો ના જાય;
કાંટો લાગ્યો રે ! દેવરીયા મોસે સંગ ચલો ના જાય.

ગાયનની કડી કડીએ રાધાનાથ ડોલવા લાગ્યો, તારા તેના તરફ જોઈ હસતી, આંખ મારતી, અંગ મરોડતી ગાયન ગાઈ રહી.

ગાયનની એક એક કડી શૃંગારી હતી. રાધાનાથ શરાબની ખુમમાં પાગલ થઈ ગયો અને છલ્લી લીટી ગવાય તે પહેલાં જ તે લથડતી ચાલે તારા પાસે જઈ તેને પોતાની પાસે ખેંચી લાવ્યો.

“ કેમ ખુશ છોને જ્ઞાલા ! ”

“ હા-હા-જ્ઞાલી, તારી તો ખલીહારી જ છે. ”

“ પણ તમારી કૃપા ક્યાં છે ? ”

“ બોલ, શું જોઈએ છે ? ”

“ જઓ, હું કંઈ પૈસાની જૂખી છું ! તમારા પૈસા તમારી લલિતાને ખવડાવે—”

“ નહિ, નહિ, જ્ઞાલી ! તું-તું-મારી આંખોનું નૂર છે...લે, આમાંથી તને મન ગમતી સાડી લાવજે—” રાધાનાથે ખુમમાં ને ખુમમાં ગળવામાં હાથ નાખ્યો અને હાથમાં આવી તેટલી-લગભગ આઠ દસ નોટો રાધાના હાથમાં મૂકી દીધી ! તારાએ ગુપચુપ નોટો ચોળીના ગળવામાં સેરવી-રાધાનાથને ગાઢ આલિંગન દઈ ખે ચાર ચુંબનો ભેટ આપ્યાં અને તે પછી એક ખીજ ખુરશી પર બેસી તેણે ખૂમ મારી...”

“ અલી રંભા...”

“ આ...વી...” મુરલીના મધુર અવાજ જેવો અવાજ આવ્યો.

એ ત્રણ પળમાં એ ઝોરડામાં એક સોળ વર્ષની રમણી આવી, શરમથી નીચું જોઇ ઉભી રહી. એનું નામ રંભા ! ગંગા ડોશી એ ત્રણ દિવસથી જ એને પોતાને ત્યાં લઈ આવી હતી ! રાધાએ લાગ જોઈને એને બોલાવી, રાધાનાથને પાગલ કરવાની તક લીધી.

રંભા ! ખરેખર તે રંભા જ હતી. રવિવર્મા કે મહામહારાની કલ્પનામાં એવી રંભા નહિ આવી હોય ! તેનું વદન કંઈક શામળું પણ ગોળ અને ઘાટીલું હતું. આંખોમાં કામની ખુમારી હતી. ગાલો-પર આરોગ્યની સુરખી હોવાથી એના શામળા રંગમાં રતાશનું મિશ્રણ થયું હતું. એની પાતળી ગરદન, એની મોહક કમ્મર અને પગથી માથા સુધીની સુડોળ મૂર્તિ જોતાં જ રાધાનાથને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. રંભાએ વાદળી રંગની સાડી પહેરી હતી અને તેની વાદળી ચોળીમાં કેદ પુરાયલાં હૃદયોંમુગ્ધે બહાર નીકળવાને ડોકીયાં કરતાં હોયની એવાં લાગતાં ! એ આવી અને મૌન ઉભી રહી. એનાં નયન ભૂમિ તરફ ઢળેલાં હતાં, છતાં એણે નીચું જોતાં જોતાં સ્મિતહાસ્ય કરી રાધાનાથને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલી આપ્યો.

“ ત-ત-તારા ! આ કોણ ? ” તેણે લથડતા અવાજે પૂછ્યું.

“ એ તમારી નવી—” તારાએ વ્યંગ કર્યો.

રાધાનાથ હસ્યો.

“ શાખાશ, તારા ! તું ખરેખર મારી સાચી પૂજારણુ છે. ”

“ પૂજારણુ તો કેવી ? જુઓને ! સાક્ષાત્ રંભા તમારી નજર સામે ખડી કરી છે. ”

“ હા-હ-શાખાશ ! ”

“ આજે અહીં જ રહેશો ને ? ”

“ હા. ”

થયું. રાધાનાથ ને રંભાને ઝોરડામાં એકલાં મૂકી તારા હસતી હસતી વિદાય થઈ ગઈ અને ગંગા ડોશી સાથે લડાઈ કરવા આવેલો મહારાજ નવી જ જાળમાં ફસાયા.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

લલિતાનું વેર.

રાધાનાથ ગંગાડોશીને મળવા ગયો ત્યારે અરધા કલાકમાં પાછા ફરવાનું લલિતાને વચન આપી ગયો હતો. ડોશીની ચીઠ્ઠી આવી ત્યારથી લલિતાના પેટમાં ફાળ પડી હતી. એ કાળસુખી તેને જાંપીને રહેવા દેવાની નથી એવો લલિતાને ભય લાગ્યો હતો અને ત્યારથી જ તેની જમણી આંખ ફરકતી હોવાથી કંઈક અમંગલ થશે એમ લલિતાને લાગતું હતું. ડોશીની ચીઠ્ઠી જોઈને તે અને લામટો મહારાજ ઉભય કર્યો હતાં. રાધાનાથને પોતાની ગાદી અને પ્રતિષ્ઠાની દરકાર હતી. લલિતા જે ટાંક સુખે રોટલો ખાઈને જીવવાને આતુર હતી અને જે ડોશી તેના ભરમ ફેડી દે તો તેને જનસમાજમાં હઝૂત થઈને ફરીથી વેસ્યાવાડામાં નર્કયાતના ભોગવીને જ મરવું પડે એવો ભય હતો. તેણે રાધાનાથને ગળે વળગી પોતાના સોગન દઈને ડોશીને ગમે તેમ સમજાવી લઈ તરત પાછા ફરવાની વિનંતિ કરી હતી. મોહલુબ્ધ મહારાજ તેના ગળાના સોગન ખાઈને ડોશીને મળવા ગયો હતો; અને લલિતા મહારાજની રાહ જોતી મંદિરમાંના પોતાના આવાસમાં ચિંતાતુર થઈ એક સોફાપર બેસી હતી.

“શું ભગવાનને ત્યાંય ન્યાય નથી ? મારાપર દુઃખનાં ઝાડ તુડી પડ્યાં—હું ધરની ગઈ—ગામની ગઈ—બ્રહ્મ થઈ—અદમાશ ગંગાડોશી અને તારાની ગાળો ખાઈ આવી તો પણ પ્રભુ મને ફરવા દેતો નથી...” લલિતાના મનમાં વિચારો આવવા લાગ્યા: “મેં શાં પાપ કર્યાં ? એ પ્રભુ ! મેં કાનો બાપ માયો છે ? મને પતિત કરનારને સમાજ ચકાર પણ કરી શકતી નથી, અને હું આટલો વખતે જરા ફરી છું તોય મારા કપાળે શાંતિ લખી નથી. આ તે કંઈ જાતનો ન્યાય ?”

ગંબીર અને શોકગ્રસ્ત વદને સોફાપર બેસી તે આવા આવા વિચાર કરી રહી હતી. તેની નજર સામેથી સિનેમાના ચિત્રોની પેઠે અનેક દૃશ્યો વહી જતાં હતાં:

“ આજે મારી માનું શું થયું હશે ? લાઇ શું કરતા હશે ? જ્યાં બહેનનાપર શી શી વીતી હશે ? અરે રામ ! મને ફરીથી જન્મ આપે તો પત્થરનો અવતાર આપજે. વાઘ યા વરને ત્યાં મોકલજે; અરે ! આફ્રિકાના જંગલમાં ફેંકજે, પણ દયાને ખાતર મને “ હિન્દુ કન્યા ” ના બનાવતો ! એ ગોઝારી સમાજ જીવવાને લાયક નથી-સંગ કરવાને લાયક નથી ! અરે, એના ખપ્પરમાં હળરો સીતાઓ અને સાવિત્રીઓ હોમાઇ ગઇ અને એ લયંકર હોમ ચાલુ છે તેથી જ હિન્દુઓ દમ્ભી, બીડ, સગવડીઆ અને નામદં થઇ ગયા છે. એ લોખંડી હૃદયની સમાજને દયા નથી તેથી જ અનેક શુવાન હિંદુખાળાઓ મુસલમાન થઇ જાય છે. “ મંગળા ” વિધવાને કપાળે કંકુનો ચાંદલો બેતાં હિંદુઓના રામકૃષ્ણ પોકિપોક મૂકી ભરસ્તામાં છાજ્યા લેવા માંડે છે પણ એ જ મંગળા “ કાતમા બીબી ” થઇ ભર જગરમાંથી ચાલી જાય તો લલો ધનેતર તેની નિંદા કરી શકતો નથી. ” વિધવા-વેસ્યા-દેવી-લાલિતાની વિચાર-માળા ક્યાંથી ક્યાં જવા લાગી. તેની નજર સામે હિંદુ સમાજનો પ્રલય દેખાવા લાગ્યો. વિચારમાં ને વિચારમાં તેને તંદ્રા લાગી ગઈ. તેને સ્વપ્ન આવ્યું એ સ્વપ્નમાં તેણે અનેક લયંકર દૃશ્યો જોયાં અને તે કમકમવા લાગી.

બૂલેશ્વરના કબુતરખાના આગળ રહવારના પહોરમાં એક ભંગીનો છોકરો અચાનક બેઝાન થઈ ગયો. એકાએક તેને મગજે લોહી ચઢી આવ્યું હતું. તરત જ લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થવા લાગ્યાં; એ હતભાગિની નસેનસ ખેંચાતી હતી. રાક્ષસ પણ પીગળી જાય એવી તેની કરુણ હાલત હતી. “ શું છે, શું છે ? ” કરતા ભગતડાઓ અને ભગવડીઓ ત્યાં ઉભાં હતાં, પણ કોઇ ચંડાળને એ મરતા છોકરાની દયા ન આવી.

“ અરે ભાઈ, કાંઈ પાણી લાવો—” ટાપએ સહેજ દયાથી પ્રેરાઈને કહ્યું.

“ જીવને લાવોને ! બહુ દયા આવતી હોય તો ! એ તો મુઓ ભાંગીઆનો દીકરો છે ! ” સાત દીકાવાળો એક શુદ્ધ સનાતની શિવધર્મી બ્રાહ્મણ બોલી ઉઠ્યોઃ આ બ્રાહ્મણને ગુજરાતીમાં સહી કરતાંય આવડતી નહોતી, છતાં તે અતુલેદી હોવાનો દાવો કરતો અને ધજમાનોને લાંથી મુડી મુડી ચોખા દાળતી ભીખ માગી તેણે પોતાની “ ખાનદાની ”ના જોરપર પંચાવન વર્ષની ઉમ્મરે ત્રાંછ બેરી કરી હતી. લગ્ન થયાં કે ત્રીજે જ મહિને આ ગોરની નવીએ પુત્ર-રત્નને જન્મ આપ્યો હતો છતાં ગોર મહારાજ તેને સતી સીતા કરતાંય વધુ પવિત્ર અને સાધવી માનતા હતા. આવો બ્રાહ્મણ પોતાને શ્રી શંકરનો પહેલા ખોળાનો દીકરો ગણીને વાણીઆંઆપર આાધપલ્ય ભોગવતો હતો અને સંતાન-શયતાનની સમાજમાં ઉછરતો પોતે બ્રહ્માં બ્રહ્મ હોવા છતાં મરવા સતેલા ભાંગીના પુત્રને જોઈ અલગાઈ મરતો હતો !

તંદ્રામાં લલિતા કમકમીઃ દૃશ્ય આગળ વધ્યું:

કપૂતરખાના આગળનું ટોણુ વધતું ગયું. હિંદુધર્મના ભડવીર રક્ષકોની સંખ્યા જમા થઈ ગઈ, પણ તેઓ તો મોતના તમાશો બનેલા ભેગા થયા હતા ! મરતી વખતે માણસના હાથપગ કેમ ખેંચાય છે, આંખોમાં કેવું પરિવર્તન થાય છે, શરીરનાં ગાંત્રા ધીમે ધીમે કેમ ઠંડાં થતાં જાય છે અને અંતે ખાળીઆમાંથી ચેતન ઉડી જઈને મનુષ્યનું શરીર કેવી રીતે મુરદુ બને છે એ નાટક આ ધર્મનાં પૂતળાંઓ હાથમાં શાકની ઝાંળી યા તુલસીની માળા લઈને જોતાં હતાં.

“ અરે ! રામ રામ ! બિચારાનું અકાળ મોત થાય છે. જુઓ આમતેમ કાંઈ દેડાય જણાતો નથી. ” એક પુલેલી કાંદવાળી ભાડીવાણી મહાપ્રબુજના મંદિર આગળ ભાંગી બાળકનો તડકડટ

જોઈ બોલી. તેને જો જરૂર પડે તો પાચ પૈસા આપવાની ઇચ્છા થઈ પણ પાસે જ પડેલા નળમાંથી પાણી લાવી મરતા બાળક પર જળ છાંટવામાં તેનો ધર્મ આડો આવતો હતો.

અરથો કલાક વહી ગયો. અંતે ત્યાં એક મુસલમાન ફેરીઓ સુકા મેવાનું ગાડું લઈ આવી પહોંચ્યો. કુતુહલવશ થઈ તે ટોળામાં ગયો. લચડાકચડી કરી આગળ ગયો. કોઈ હિંદુનો દેવ તેના રપર્શથી લડકી ન ઉઠ્યો, થોડીક મરગ્તદણો લડકીને આધી ખસી ગઈ. એ ઈસ્લામીએ ટોળામાં જતાં વાર જ એક જણને ખભે હાથ નાખી પૂછ્યું:

“ અમે બનીયા ! ક્યા હય ! ”

“ એ ભંગીડા લડકા મર રહ્યા હય.” વાણીઆએ જવાબ આપ્યો.

“ ઔર તુમ ગધે લોગ ઈધિર ખડેખડે તમાશા દેખતે હો ! થુ: તુમારા મઝ્દગરકી ઉપર ! ” કહી એ ગરીબ-મિયાંભાઈ અથવા તરકડો ગણાતો ઈસ્લામી બચ્ચો દોડ્યો, તરત તે પાણી લઈ આવ્યો. પેલા ભંગી બાળકના મ્હોં પર પાણી છાંટી તેણે તેને સાવધ કર્યો. બાળક સાવધ થતાં જ તેણે એક વિક્ટોરીઆ ઉભી રખાવી તેમાં સંભાળથી પેલા બાળકને લઈ પોતે બેઠો અને જાણે મધુ-બસરીનો નાટક પૂરો થયો હોયની તેમ હિંદુધર્મના ચેલકાઓ વીખરાઈ ગયા !

“ હા...શ ! મારા બ્હાલાની કીરપાનો પાર નથી. મારા બ્હાલાએ કેવો એ મિયાંને પેલા બિચારાની વ્હારે મોકલ્યો ! ” આવી આવી વાતો સનાતન ધર્મી સ્ત્રીપુરૂષો કરવા લાગ્યાં. પણ એ દુષ્ટોને લાન નહોતું કે ખુદ પ્રભુ જ એ ભંગી બાળકને માટે “ ઈસ્લામી ” થઈ આવ્યો હતો !

હાલિતા ચમકી ઉઠી. તેની તંદ્રા ઉઠી ગઈ. આ સ્વપ્નથી તેને લચંકર વિચારો આવવા લાગ્યા. તે પોતાની જાતને પેલા ભંગી બાળક સાથે સરખાવવા લાગી અને પોતાનું ભાવી પણ એવું જ લગાનક થશે કે કેમ એ ખ્યાલથી ધ્રુજી ઉઠી.

“ એ દુષ્ટાએ મારીય એવી જ હાલત કરી ને ! વિધવા, સ્ત્રી અને અંત્યજ્ઞે: એ ત્રણ હિંદુસમાજની આંખોના કાંટા છે. હિંદુઓ એ બિચારાઓ તરફ દયા બતાવતા નથી અને તેમને સહમાન પણ થવા દેતા નથી. હું પુનર્જન્ન કરું તો બ્રહ્મ થઇ જઈ, મુસલમાન બનું અને મારા મિયાં પાસે લક્ષ્મી હોય તો એ જ હિંદુઓ મને “ બેગમ સાબ ” કે “ બીબી સાહબા ” કહી સો સો લામ ભરે. વેશ્યા થઈ તો ખાનદાનનાં પૂતળાંઓ મારી પાસે ધંદરા જેવા નાચે ! ફક્ત છૂપો બેલચાર કરી ગભપાત કરીને હું લક્ષ્મી દબ્બ કર્યા કરું તો જ હિંદુસમાજ મને સાધવી ગણીને સહી ને ! સત્યનાશ જન્મે એ સમાજનું ! બહેતર છે કે હિંદુઓનાં પગતળે ચડાઈને મરી જતા અંત્યજ્ઞે મુસલમાન યા ખ્રિસ્તી થઈ જાય-બહેતર કે કે થોડીક વિધવાઓ એ સમાજનું નાક કાપવા ખાતર મુસલમાનો સાથે જ નાસી જાય ! મુસલમાન થવાથી તેમનું ગમે તે થાય પણ એ હડધૂત તો નથી જ થવાનાં-હિંદુ રહીને કુતરાની પેડે હડધૂત થવા કરતાં હબસીઓનાં સમાજમાં સ્વમાનથી રહેવું લાખ દરજ્જે સારું છે...”

આ જ વખતે ઘડીઆળમાં નવના ટોકારા થયા અને લલિતાની નિંદાદશામાં પલટો થયો. હજી રાધાનાથ કેમ ન આવ્યો ? તે સાત ગ્યાનો ગંગાડોશીને ત્યાં ગયો હતો, શું તેની સાથે ડે.શીએ કાંઈ જો કર્યો હશે ? રાધાનાથને મવાલીઓનો માર પડ્યો હશે ? એ અસ્થિર મનનો કામી મહારાજ વળી કાંઈ નવી પરીના રૂપમાં અંજાઈ તો નહિ ગયો હોય ? આ સવાલોથી લલિતાનું મન મુંઝાઇ ગયું; તેને અનેક જાતની ચિંતા થવા લાગી. ગંગાડોશી ગમે તેવાં જાણાં કામ કરતાં ડરે તેવી નથી તે તે જાણતી હતી. એ ફૂર ડે.શીએ એક વેશ્યાને તેનો આશક પરણી જવાની વાત કરતો હતો તે જાણીને તે બિચારાના ટાંટીઆ તોડાવી નાખ્યા હતા. ડોશીની સેવામાં હરામના રૈસા ખાઈને આજસુ, એદી અને પાપી જીંદગી ગાળનારા સેંકડો

મવાલીઓ મૌજુદ હતા. એવા મવાલીઓની સહાયથી જ મુંબઈમાં વેસ્થાવાડાની શયતાનની બચ્ચી જેવી કુટણીઓ અનેક રાંક, ગરીબડી, નિરાધાર સ્ત્રીઓને જીંદગી સુધી પાપ અને ગુલામીની સાંકળમાં જકડી રાખે છે. એ હત્લાગી વેસ્થાઓને કાયદાની ખબર હોતી નથી. તેઓ પોલીસનું રક્ષણ માગવા જતી નથી, તેમ વેસ્થાઓને સહાય કરવા માટે જતા સમાજસેવકો કે મુક્તિદેશજની સ્વયંસેવિકાઓ સમક્ષ પોતાના પેટની ઉન્હી વરાળ પણુ તેઓ કાઢી શકતી નથી! એકેએક વેસ્થા, કુટણી અને તેના મવાલીઓના ત્રાસથી ત્રસ્ત થઈ ગુપચુપ બુદ્ધમની ચક્કામાં પીસાઈ બન્ય છે. કેટલીક વેસ્થાઓ સ્ત્રીના સ્વભાવ પ્રમાણે માદે સાજે પોતાની કાંઈ સંભાળ રાખે એવી આશાથી મવાલીઓને પોતાના “આશક” બનાવી એવા નર રાક્ષસોને પોતાની સંવળી કમાણી ખવાડી દે છે; અને એ જ નરપશુઓ વેસ્થાની કમાણી જતી રહે, તેથી તેમને વેસ્થાવાડામાંથી મુક્ત થવા દેતા નથી. મુંબઈના બચંકર કુટણુખાનાઓમાં રાતે રોશનીનો ઝળહળાટ હોય છે પણ દિવસે કાંઈ વેસ્થા પોતાના આશકનો માર ખાઈ રહે છે તો કાંઈ કુટણીની ગુલામીમાં ચગદાઈ મરે છે.

લલિતા સ્વાનુભાવથી આ નર્ક ભવનોની દશા બળ્લી શકી હતી, તેથી તેને રાધાનાથ ન આવવાથી વિશેષ ચિંતા થવા લાગી. સાડા-નવ થયા-દશ વાગ્યા-પણ રાધાનાથનો પત્તો ક્યાંથી લાગે? એ રાજેશ્રી તો આ વખતે ગંગાડોશીના વિદ્યાસભુવનમાં રંભાની સાથે પ્રેમનો નાટક ભજવતા હતા. હવે શું કરવું તે લલિતાને ન સંજયું. ડોશીને ત્યાં માણસ મોકલી તપાસ કરાવવાનું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. તે પોત એકવાર એ જ ઘરની બાઝાર વેસ્થા હતી એ ખીના રાધાનાથની માનીતી દાસી ઠાઠી સિવાય કાંઈ જાણતું નહોતું. ઠાઠી શિવાય ખીજા કાંઈ નોકરને ગંગાડોશીને ત્યાં જવાનું કહેતાં લલિતાનો પોતાનો બેદ ખુલ્લો થઈ જતો હતો અને ઠાઠી આટલી રાતે વેસ્થાને ત્યાં જવાને તૈયાર થાય કે કેમ તે શક્યમંદ હતું. લલિતા રહવા જેવી

થઈ ગઈ. ભમ્બર દાખી દાખીને તે વિચાર કરવા લાગી. એવામાં મંદિરના નીચેના ભાગમાંથી સંગીતનો અવાજ આવ્યો:

“આવોની માહરે ઘેર માણવા-હોજી રાજ !

આવોની માહરે ઘેર માણવા,

આવોની માહરે ઘેર માણવા-હોજી રાજ !

આવોની માહરે ઘેર માણવા,

પ્રેમરસ પ્યાલો તે પીવા ને પાવા;

જેબન તુરીને પલાખવા-હોજી રાજ !”

ભયંકર વીજળી પડી હોત નો ન ચપકત નેડલી લલિતા ચમકી ! આ તે ગાયન હતું કે જેણે તેને પનીત કરી દીધી. એ ગાનારાના અવાજમાં તે લહેરો હતો કે જેનું ઝેર લલિતાએ જ પીધું હતું ! તેને અવાજ પરિચિત લાગ્યો. તેનું ખૂન ગરમ થયું. તેની આંખો ઝનુની થઈ. તેનાં ભવાં ગુસ્સાથી ચડી ગયાં. તેના હાથોની મુક્કી વળી. તે વંધુ આતુરતાથી સાંભળવા લાગી:

“પડતી રાતે પધારજો પ્રીતમજી !

કોઈ નથી બેઠું ત્યાં જાણવા-હોજી રાજ !

“એજ ચંડાળ !...” લલિતા ગણગણી.

માહરી શેરીના છે સહુ સંત સ્વાધુ

પરની ન વાત બેસે જાણવા-હોજી રાજ !”

“હાં, મુઆ કરમચંડાળ ! તું પણ અદિ આવ્યો છે ! કીક છે ...” ફરીથી લલિતા એકલી એકલી બળડી.

“પ્રભાતે જતાં કોઈ પૂછશે તો કે’શું;

તેડયા’તા મેં વલોણું તાણવા-હોજી રાજ !”

“એ જ-એ જ-નરરાક્ષસ ! મને જામ નથી થયો. એ જ અવાજ, એ જ ગાયન, એ જ હલેકો ! એ દુનિયાના સરજનહાર !

જો જો ! તારી આંખો કેમ પુટી ગઈ છે ?...” તે ભ્રમિત જેવી હાથ ઉંચા કરી બોલવા લાગી: “ તું ન્યાયસાગર ગણાય છે. જા જા ! તારા જેવો ધોર અન્યાયી મેં બીજો કોઈ જોયો નથી. પેલો પાપી રામ-શંકર-મને ધર્મબ્રજ કરનાર શયતાન આરામથી લહેર કરતો આજે મારા જ જેવી કોઈ હતભાગિનીને જળમાં ફસાવવાની પેરવી કરી રહ્યો છે. પણ તું ક્યાં છે ? નહિ, નહિ; મારા ઘરમાં એ શયતાનને હું નહિ જોઈ શકું. હા-લોકો ગમે તે કહે-માફ ગમે તે થાય-અસ, હું એનાપર વેર લઈશ. પ્રભુ મને ન્યાય નથી આપતો, સમાજ મારી દાદ નથી સાંભળતી, તો હવે હું જીને જ માફ ફોડી લઈશ...” તેનું આખું શરીર આવેશથી થરથર ધ્રુજ રહ્યું હતું, તેની આંખો દિવાનાના જેવી સ્થિર પણ ઝવેળી થઈ ગઈ હતી, તેના હાથોની વારંવાર મુક્કી વળતી હતી અને તેના દાંત કચકચી રહ્યા હતા. આવરી જેવી-પાગલ જેવી તે ઓરડામાં આમતેમ જોવા લાગી; અચાનક વિચિત્ર ભાવથી તે રાધાનાથના ટેબલ પાસે ગઈ. એક ખાનું ખોદ્યું-બીજું ખોદ્યું; તે ફેંદાફેંદ કરવા લાગી; જે હાથમાં આવ્યું તે ગમે તેમ ફેંકવા લાગી; તેણે રાધાનાથનું કપાટ ખોદ્યું, તેનાં ખાનાં ફેંદી નાખ્યાં અને અંતે કપાટના એક નાના ખાનામાંથી રિવોલ્વર શોધી કાઢી !

રિવોલ્વર ભરેલી હતી તે લલિતા જાણતી હતી; રાધાનાથ હમેશાં ભરેલી રિવોલ્વર રાખતો હતો એમ તેણે જ લલિતાને કહ્યું હતું. હાથમાં રિવોલ્વર આવતાં લલિતા તદ્દન પાગલ થઈ. તેનો દેખાવ વિકાળ ચંડી જેવો થઈ ગયો; તેની આંખોમાંથી ખૂન વરસવા લાગ્યું. વડરાયલી વાઘણ જેવી તે થોડી વાર સોફાપર બેઠી. થોડાક શ્વાસોશ્વાસ લઈ તે જરા સ્વસ્થ-જરા સાવધ થઈ. પણ તેનો નિશ્ચય અડગ હતો.

તે સર્વને બૂલી ગઈ. તેને કંઈ ભાન જ રહ્યું નહોતું. ઘણે વરસે પોતાના દગાખાજ અપરાધનો અચાજ સાંભળીને તે વેર લેવા

તૈયાર થઈ ગઈ હતી. એ જ વિશ્વાસઘાતીએ તેને ઘર તળવ્યું—
તેને વેચી નાખી વેચ્યાને ત્યાં મોકલી. વેચ્યાવાડામાં લલિતાએ
ભયંકર યાતના સહન કરી હતી, તેથી તેનો ક્રોધ રામશંકરનો અવાજ
સાંભળતાં જ ભલુકી ઉઠ્યો.

એ ત્રણ મિનિટ પછી તે હાથમાં રિવોલ્વર લઈ ઉભી થઈ.
કાંઈને શક ન જાય તે માટે તેણે રિવોલ્વરવાળો હાથ લુગડાના છેડામાં
ઢાંકી રાખ્યો અને ધીમે ડાલે ઝોરડામાંથી બહાર નીકળી.

હજી નીચે સંગીત ચાલતું હતું. મંદિરના નોકરો, રાધાનાથની
દાસી ડાહી, થોડીક ભરગદણો અને રાતની ભક્તમંડળીનાં સ્ત્રી-પુરુષો
સુરતથી આવેલા મહાન વૈષ્ણવના કંઈનું અમૃત ચાખી રહ્યાં હતાં.

લલિતા પહેલે માળે ઉતરી અને બારીમાંથી નીચું જોયું. હવે
કશો શક રહ્યો નહિ. રામશંકર સમાધાની જ વૈષ્ણવમંડળની મધ્યમાં
ખેસીને દયારામની ગરબી લલકારી રહ્યો હતો.

“ હવે શ્રી મહાપ્રભુજી સાથે રમાયુ કરી આવેલાં શ્રી બ્રહ્મભાન
કુમારીની, તેની સખી ગોપીકા મસ્કરી કરે છે તે સાંભળો...” રામ-
શંકરનો અવાજ સંભળાયો. “ હા, હા, ભક્તજન! સંભળાવો. આજનો
દલાડો સફળ થયો. ” એ ચાર સ્ત્રીઓ સામગ્રી બોલી ઉઠી અને
રામશંકરે શરૂ કર્યું.

“ શાણી! સજની તું ક્યાં રમી આવી રજની !

સાચું બોલ ! બોલ ! બોલ !

“ હમણાં વેણી ગુંથી હતી તે, હમણાં કાં ચીખવાયી;

પરસેવો તને ક્યાં વજ્યો, તારી બમર ક્યાં ભીંજાણી—

સાચું બોલ ! બોલ ! બોલ ! ”

“ કાળો ભમરો શીરપર બેઠો, ઉરાડતાં ગજરાણી;

લાપોટે લટ ફટી ગઈ, મારી ભમર ત્યાં ભીંજાણી—

કોડા છોડ ! છોડ ! છોડ ! ”

લલિતા પથરની પૂતળી જેવી સ્થિર પહેલે માળે ઉભી રહી. રામશંકર ગાયન ગાતો જીવાન વૈષ્ણવડીઓને આંખો માર્યો જ જતો હતો અને એ ભક્તાણીઓ પણ તે જોઈને મલકાતી હતી. લલિતાનો નિશ્ચય વધુ દૃઢ થયો. આ પાપી જીવવાને લાયક જ નથી એવી તેની ખાત્રી થઈ અને તે ધીમે ધીમે દાદર ઉતરવા લાગી.

હજીવે પગે તે ભજનમંડળી પાસે જઈ પહોંચી. રામશંકર ગાયનની સમાપ્તિ કરતો હતો.

“ શાશ્વત સજની...તું...ક્યાં...”

એ જ પળે લલિતા રિવોલ્વર સાથે બહાર ધસી આવી. રામશંકર તેને જોતાં જ ફાટી ગયો.

“ ઓહ...લલિ...” તે ઓલ્યો, તે જ પળે ધડકા થયો. બધા ભયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. રામશંકર એક દર્દનાક ચીસ પાડી લોહીથી નીગળતો જમીનપર પડ્યો; ખીજી જ પળે લલિતા તેની સામે જઈ ઉભી રહી.

“ જ ચંડાળ નર્કમાં પણ તારો ઉદ્ધાર થશે નહિ ” ચંડિકાએ તેને એક લાત મારી અને ખીજી પળે એ પાપી શમ થઈ પડ્યો.

રિવોલ્વરમાંથી ગોળી છુટતાં જ “ બહાદુર ” વૈષ્ણવોમાં નાસ-ભાગ થઈ ગઈ હતી. આઠ દશ જણ ભયથી સ્તબ્ધ બની આરસ-પહાણના પૂતળા જેવા બાજે જમીન સાથે ચોંટી ગયા હોયની તેમ ખેડા ખેડા ધ્રુજતા હતા. લલિતાને પકડવાની કાઈની હિમ્મત ન આવી. કાલી આ બનાવ જોઈ અરધી બેલાન થઈ ગઈ, જ્યારે નાસી જનારાઓ “ ખૂન ખૂન ” ની ખૂમો મારવા લાગ્યા.

“ તમે ડરો ના—” લલિતા રામશંકરની લાશપર પગ રાખી બોલવા લાગી: “ હું ડાકણ નથી તેમ કેવી પણ નથી. હું તમારા જ જેવી એક સ્ત્રી છું અને આ બદમાશે મારું વૈધવ્ય નષ્ટ કરી, મને

દગો દઇ વેસ્યા બનાવી હતી. આજે મારું વેર વળ્યું. હા...શ ! હવે હું સુખેથી મરીશ...”

તે આટલું બોલી રહી તે વખતે દરવાજા આગળ હોહા વધી ગઇ. “ કીધર ખૂન હુઆ ? ચલો હમારી સાથ—” પોલિસ કોન્સ્ટેબલોનો અવાજ આવ્યો. લલિતા સાવધ થઇ ગઇ. તેણે ખૂન કર્યું હતું અને હવે ફાંસીને લાકડે જવાનું હતું. તેને માતની તો પરવા જ નહોતી; આજે તેના હૃદયમાં પરમ શાંતિ હતી.

“ હવે ફાંસીએ જવાની શી જરૂર છે ? હું જ મારે હાથે મારો ન્યાય કરી લઇશ. ” તેણે વિચાર કર્યો; જરા હસી; એકવાર રામશંકરની લાશ પર ધિક્કારભરી નજર ફેંકી.

એક બીન્ને ધડકા અને ખેલ ખલાસ !

પોલિસ આવી પહોંચી ત્યારે રાધાનાથે બનાવેલી દિમાલયની ઢેની સ્વધામ પહોંચી ગઇ હતી.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

મકરંદનો પ્રેમ.

ખંડખોર મકરંદ હિંદુસમાજના એક પણ નિયમને માનતો નહોતો. એ સમાજના એકેએક કાયદાને તોડતાં તેને અજબ આનંદ થતો. સમાજના ઘાતકી અંધતોથી જ તે આવો થઈ ગયો હતો. તે સુરત જીલ્લાના એક ગામડામાં બાળપણમાં ઉછર્યો હતો. નિર્દોષ બાળપણ સમયે રખેને તે કાંઈ કુમારીકાપર મોહી પડે એવા ભયથી થરથરી જઈને સમાજ અને સરકારે તેને કુમારોની અલાયદી શાળામાં ભણાવ્યો હતો. પણ સત્તરમે વર્ષે તે ગામની લાઠરકલ્લને અભ્યાસ પૂરો કરી મુંબઈની કોલેજમાં દાખલ થયો. તે નાણુક અને ભયંકર વયે તેને એકદમ મુંઢરીઓની વચ્ચે છોડી દેવામાં આવ્યો. કોલેજમાં જતાં જ તેને લાલ પીળાં દેખાયાં. જે વયે પ્રુફને સ્ત્રી જુદી જ નજરે જણાય છે, જે સમયે યુવાન “યુવતી” ને જોતાં જ વિકાર અનુભવે છે તે સમયે તે કોલેજમાં રમણીઓના સદવાસમાં આવ્યો અને થોડા જ સમયમાં એક દક્ષિણી લલનાપર પાગલ થઈ ગયો. પેલી બાળા દુર્ગા પણ તેનાપર મોહી પડી. અન્ને આરાક માથુંકે ખતી ગયાં અને રોમિઓ અને જ્યુલીએટ, શકુંતલા અને દુષ્યંતની પેઠે પ્રેમના પાઠ ભણવા લાગ્યાં. સમાજે અને સરકારે કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે તે કુદરતી રીતે પ્રેમમાં પડ્યો અને દુર્ગા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયો. તરત જ સમાજ ખગલળી ઊઠી. મકરંદના સગા-વહાલાઓને મકરંદ નરરાક્ષસ યા કર્મચંડાળ જેવો લાગ્યો, અને કુટુંબમાં પાકેલા આ કપૂતને ઠેકાણે લાવવા માટે તેનો બાપ તેને ગામ લઈ ગયો. ત્યાં મકરંદ માટે તેના બાપે એક ઠીંગલી શોધી કાઢી.

ઝોગણીસ વર્ષનો યુવાન માઆપની સત્તાને આધીન થઇ પરણ્યો અને એક પંદર વર્ષની અઝાણી બાળા તેની ગૃહરાણી થઇ ગઈ.

પ્રથમથી જ મકરંદ ભાવનાધેસો હતો. દુર્ગા સાથે તેણે કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં ઘડી રાખ્યાં હતાં. તે બધાંપર પાણી ફરી વળ્યું. જેમ-તેમ તેણે અભ્યાસ પૂરો કરી બી. એ. ની ડીગ્રી લીધી. એ અરસામાં તેનાં માઆપ ગુજરી ગયાં. રાજેશ્રી સ્વતંત્ર થયા અને તેનો મિત્રજ ફાટી ગયો. તેણે તેની અલભ્ય પત્નીને દુલવી નહોતી. નર અને માદા કુદરતી આવેશને વશ થઇને જેવો સંબંધ રાખે તેવો સંબંધ તેણે રાખ્યો હતો, પણ તેમાં પ્રેમનો ઉછળતો આવેશ નહોતો. કર્મસંયોગે તેની પત્ની પ્રથમ સુવાવડમાં જ મરણ પામી અને તે પછી મકરંદ સાવ સ્વચ્છંદી બની ગયો.

લાલમાં તેનું વય ત્રીશેક વર્ષનું હતું. તેણે એક ઉચ્ચ કોટીના નવલકથાકાર તરીકે ગુજરાતમાં નામના કાઢી હતી; પણ વસ્તુતઃ તેને હવે કંઈ મહત્વાકાંક્ષા રહી નહોતી. તે હિંદુસમાજનો કટ્ટો દુશ્મન થયો હતો; જે સમાજે તેના પ્રેમની હોળી કરી તેના આખા જીવનને નિરસ કરી દીધું હતું. જે સમાજે તેના સઘળા આદર્શો છુંદી નાખ્યા હતા, જે સમાજને કુમારો અને કુમારિકાઓના જીવનમાં ઉદ્દાસ રેડવાની વૃત્તિ જ થતી નહોતી તે સમાજને ફના કરી નાખવાને તે તત્પર થયો હતો. અકાટ હિંદુસમાજ તેના બંડથી ડરી ગઇ નહોતી, સમાજે તો તેને “ વહેલો ” ગણીને વગોવી મૂક્યો હતો પણ તે તરૂણ પ્રજાના હૃદયમાં સળગતી હોળી નવલકથાઓ દ્વારા વધુ લગાવીને તે હિંદુ સમાજના નાશની તૈયારી કરતો હતો.

છન્દુ અને જ્યાપર સમન્સ બળવવામાં આવ્યા પછી છન્દુ પોતાના બચાવની તૈયારીમાં ગુંથાયો હતો. આ સમય દરમિયાન પોત્ત અને મકરંદ મોટે ભાગે એકલાં સાથે ફરવા જતાં. જ્યા ક્યારેય જ તેમની સાથે જતી; કેમકે તે ગમે તે ભોગે છન્દુને ઠેકાણે

લાવવા માગતી હતી. મકરંદને સુધારવાની ફરજ જ્યાએ પાસને સોંપી હતી અને એ એ રમણિઓના દિવ્ય પ્રભાવથી બંને જણે ત્રણચાર દિવસ થયા શરાબનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો.

“ જ્યાબહેન ! હું તમને રસ્તો બતાવું. ઇન્દુભાઈ સાંજે ઘેર આવેકની ત્યારે એમને તરત ખવડાવી દેજો. એ સાંજે બારોબાર ઘેર આવે એટલી જ કાળજી રાખશો તો ખાધા પછી એને શરાબનું ટીપું પણ બેઠવાનું નથી. ” પોલે આ બદુલરી દવા જ્યાને બતાવી હતી. જ્યા તે પ્રમાણે જ વર્તી. તે સાંજે પાંચ વાગે ઇન્દુની ઓશીસમાં જઈ પહોંચતી અને ત્યાંથી બંને સાથે જ ઘેર આવતાં અને જ્યાના મીઠા સહવાસમાં ઇન્દુ શરાબને ભૂલી જતો.

પોલ મકરંદ સાથે આખો દિવસ ધુમ્પા કરતી. બંને અનેક જાતના તરંગો ઘડતાં. બંને સમાન સ્વભાવનાં હોવાથી ઉભયનાં દીલ મળતાં વાર ન લાગી. મકરંદ સમાજના વાસથી પ્રેમનો મધુર લ્હાવો ગુમાવી બેસવાથી અંડખોર થયો હતો. પોલના જીગરમાં દિંદુસમાજે દલિતવર્ગપર ગુજરેલો રાક્ષસી જીદમ સાલતો હતો. બંનેને સમાજપર વેર લેવાની ઘેલજા લાગી હતી. બંને નરંગી અને પ્રબલ આકાંક્ષાવાળાં હતાં. સાંજે છ સાત વાગે મકરંદ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પોલથી છૂટા પડવાની વાત કરતો ત્યારે પોલ હસીને બોલતી:

“ કેમ ! ક્યાં જવું છે ? બારમાં ? ”

“ હા. ” તદન ખુલા દીલથી હસીને મકરંદ જવાબ વાળતો.

“ મારા કરતાં તમને દારૂ વ્હાલો છે ? ”

મકરંદ વિચારમાં પડ્યો. બંને હેંગિંગગાર્ડનમાં એક એકાંત બેંચપર બેઠાં હતાં. પોલની રોડબીની નજર મકરંદના વદનપર સ્થિર થઈ હતી. મકરંદ તેને વ્હાલથી બેઠી રહ્યો. તે શરાબની કેફને ભૂલ્યો અને તેને બદલે પોલનાં મદીલાં નયનોએ તેને ઘેરી રૂઝમાં નાંખ્યો.

“ પોલ ! ” તેનો સ્વર જરા કમ્બો: “ તું મને સુધારવાને શા માટે કોશિષ કરે છે ? ”

“ તું મને જાણે છે તેથી ! ”

“ ખરેખર ! ઓ જાણી ” તે બાન બૂલ્યો- તેણે પોલને સહેજ નજીક ખેંચી. પોલ કંઈ ન બોલી. તેના હૃદયતંતું પણ અણ-જણી ઉઠ્યા. એક મીઠું ચુંગન ! એક મધુર આલિંગન ! મકરંદ પોલને મસ્ત પ્રેમી થઈ ગયો. પોલને શાંતિ વળી, તેને જોઈતા સહચર મળ્યો. મકરંદની લાંબા સમયની આશા સફળ થઈ. તેને તેની પ્રિયતમા મળી ગઈ.

“ જાણી ! પોલ ! તું સાચી દેવી છે. ”

“ યસ. યસ. હવે ખુશામત ના કરો ”

“ હું કોઈની ખુશામત કરતો નથી. મેં પ્રભુની ખુશામત પણ કરી નથી. હું એક પ્રચંડ અરાજક થઈ ગયો હતો. મને વિનાશ શિવાય બીજું કંઈ સુઝતું નહોતું. પણ આજે મને દુનિયા નવી જ જણાય છે, ”

“ દુનિયા તો જેવી ને તેવી જ છે. ” પોલ રિમતહાસ્યથી પોતાની મધુર દંતપંકિત ખતાવતી બોલી.

“ નહિ. નહિ. જાણી ! મારી દુનિયામાં તું આવ્યા પછી મહાન પરિવર્તન થઈ ગયું છે. જે જગત્ મને ખારું, કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું—”.....

“ તે અચાનક મીઠું થઈ ગયું. ગનગ લુચ્ચા ! તમે લોકો અમને એમ જ બનાવો છો. બોલ, તને મારા સમ છે; હવે શરાબ પીશે ? ”

“ તું જ જોજોને ! હવે હું તને એક પળ છોડવાનો જ નથી; તો પછી પીવાની વાત જ ક્યાં આવી ? તારા જેવી મધુરીને છોડી

હું ગંધાતા ખારના ગંદા વાતાવરણમાં આત્મભાન ભૂલવા બળે એવો મુરખો નથી. આજ સુધી હું આત્મવિસ્મૃતિ માટે શરાબ પીતો હતો, હવે આત્મજાગૃતિ માટે તારા પ્રેમરસનું પાન કરીશ. ”

પુનઃ ઉભય ભેટ્યાં, પરસ્પર સુખનો લીધાં અને દીધાં અને બન્ને ઘેર જવા નીકળ્યાં.

મકરંદના પ્રેમમાં પડ્યા પછી પોલનું જીવન જ ફરી ગયું. તે મકરંદને પૂરો પીછાનીને તેની થઈ હતી. મકરંદના વિચિત્ર મંતવ્યોની તેને ખબર હતી. મકરંદ એક પ્રચંડ ધૂમકેતુ જેવો હતો. તેનો સ્વભાવ તદ્દન આસ્થેર અને મનમોહ હતો. તે વાસનાનો પૂજારી હતો. વાસનાની તૃપ્તિમાંથી મોક્ષ શોધવાનો એ તરંગી યુવાનને શોખ હતો; સમાજના એક નિયમને માનવાની તેને બાધા હતી. સમાજ ના પાડે તે કરવું, સમાજ કહે તેથી ઉલટા ચાલવું એમાં જ મકરંદની મહત્તા હતી. તે શરાબ પી ચૂક્યો હતો. કોઈ કોઈ વાર ખૂબ શરાબ દીધી તે રસ્તે રસ્તે રખડી ચૂક્યો હતો. એકવાર દારૂની ધૂનમાં કોલાખાથી વાંદરા અને વાંદરાથી પાછો કોલાખા સુધી ટ્રેઈનમાં ઘસડાઈ આવ્યો હતો અને ટ્રેઈનના ડબ્બા સાફ કરનાર મજૂરે તેને જગાડ્યો ત્યારે જ ફાળેથી જંગ્યા હતા. તેનું ગંડ લયંકર આંધી જેવું હતું. પોલ આ બધું જાણતી હતી અને છતાં મકરંદના જીગરની મહત્તા તે સમજી ગઈ હતી. મકરંદ સ્વભાવે વિનાશક નહોતો. તેને સમાજની કરતાએ વિનાશક બનાવ્યો હતો. તે શોખને ખાતર દારૂ પીતો નહોતો. તે અરીણીયા શરાબીની પેઠે દારૂના પીપમાં ડૂબી જવા માટે શરાબી થયો નહોતા. તેના બળતા જીગરને દૃઢમ શાંતિ આપવા માટે, તેના હૃદયમાં સગળતી દંડી આગ જુઝાવવા માટે, ફૂર સમાજના એક લયંકર દુગુણનો બનણી બેઠને સ્વીકાર કરી લઇને એ ઝેરી સમાજપર એક બતનું છૂપું વેર લેવા માટે તે શરાબી થયો હતો. પોલ તેની મિત્ર થઈ પોલે તેની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી, ત્યારપછી તેણે શરાબને સ્પર્શ સુદ્ધાં કર્યો નહોતો અને પોલની ખાત્રી

હતી કે આ તરુણ ગંડખાર બહાલ અને પ્રેમથી દેવાંસી દેવ જેવો થઈ જશે.

પોણ પોતે પણ ધૂની હતી; પાલકરના મીશનની શાળા છાંયા છાડી તે જ્યાંની સાથે આવી તે એ ધૂનને લીધે જ ! પોતાનાં અંત્યજ લાઘવહેનો માટે તેની છાતી ફાટી જતી હતી. હિંદુસમાજમાં રહીને કોહલા કૃતરા કરતાંય ખરાબ જીવન ગાળનાર ઢેડલાંગી-ઓના ઉદ્ધાર માટે તે સતત ચળવળ કરવા માગતી હતી. કાં તો અંત્યજોને ન્યાય આપવાનો હિંદુસમાજને ફરજ પાડવી અથવા તો અંત્યજોને ઇસ્લામ યા ખ્રિસ્ત ધર્મમાં વટલાવીને પણ તેમનો ઉદ્ધાર કરવો, એવો પોણનો સિદ્ધાંત હતો. પણ તે એકલી કંઈ કરી શકે એમ ન હતું; તેને એક સાથી જોઈતો હતો અને એ સાથી તરફ તેને મકરંદ જેવો પ્રતિભાશાળી યુવાન મળ્યો તેથી તેને અત્યંત આનંદ થયો હતો.

યુવાન વયે સમગુણી પ્રિયતમ અને સમઘર્મી મહયર કેને ગમતા નથી ? પોણને જોઈએ તેવા પ્રિયતમ મળ્યો-જોઈએ તેવા મિત્ર મળ્યો-મનગમતો મહયર મળ્યો. હવે તેના તરંગો વીજળીક ગતિથી ઉડવા લાગ્યા. તે કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં જોવા લાગી. કંઈ કંઈ વિચાર-માળા ઘડવા મંડી. કંઈ કંઈ મીઠા મધુરા ખ્યાલમાં મસ્ત બની ગઈ. હવે મકરંદની સાથે મળીને પતિતોદ્ધાર માટે, અંત્યજોદ્ધાર માટે સખત હીલચાલ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

“ કેમ રે અલી ! શાના વિચાર કરે છે ? ” જ્યાએ પોણને સરિમત પૂછ્યું.

“ કંઈ નહિ ” પોણ શરમાઈ.

“ પેલો જાદુગર તને આંજી ગયો લાગે છે. ” જ્યા વધુ હસી.

“ કાણ વળી ? ”

“ વાહ રે ! તને તો છલ્લોકા કરતાંય આવડી ગયો ! કાણુ વળી ? પેલો મકરંદ ! ”

“ જાઓ, જાઓ, ” પોલના ગાલપર શરમની રાતી સુરખી ધાઇ આવી. “ તમે બહુ ખરાબ છો. ”

“ હાસ્તો ખેન ! અમે હવે ખરાબ જ લાગશું ને ! ”

જ્યા હસી. પોલ કંઈ ન બોલી. તેનું હૈયું આનંદધેલું થયું હતું. તે મકરંદની જ છપ્પી નજર સામે નીરખી રહી હતી- જ્યા તે જોઈ કંઈક સંતુષ્ટ થઈ-કંઈક દુઃખી થઈ.

“ પોલ ! ખેન ! સંભાળીને ચાલજે હો ! ”

“ કેમ ? મકરંદ ખરાબ છે ? ”

“ ખરાબ તો નથી, પણ એના વિચારો બહુ જ ઉગ્ર છે. ”

“ ઉગ્ર એટલે ? ”

“ કાયા રસાયન જેવા-પચે તો અમરત્ય મળે ને—”

“ ને ન પચે તો ? ”

“ નર્કમાં નાખે. ”

“ જ્યાખેન એવા મનગમતા સહચર સાથે એકવાર નર્કમાં પણ જવું પડે તો તેમાં લહજ્જત નથી ? ” પોલે વિચિત્ર પણ જ્ઞાન-ભરી દલીલ કરી.

“ પણ સ્વર્ગ નજર સામે હોવા છતાં નર્કમાં જવાનું કાણુ પસંદ કરે ? ”

“ કોઈ જ નહિ, પણ સ્વર્ગ અને નર્ક તો કલ્પના જ છે. સાચાં સ્વર્ગ નર્ક કોણે જોયાં છે ? ”

“ તું માફ કરેવાનું ન સમજી. હું ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખેલા કલ્પિત સ્વર્ગ-નર્કની વાત કરતી નથી. પણ આ જ દુનિયાની વાત કરું છું. ”

“ તે મકરંદ કંઈ વાધ-બાધ છે કે મને ફાડી ખાશે ? ” પોલની આંખોમાં મસ્તી આવી.

“ વાઘ તો નથી, ને વાઘ હોય તો પણ તેને સાંકળે બાંધનારી તું ક્યાં કમતી છે ? ” જાવાબે બહાલભરી મસ્કરી કરી.

“ જાવાબેન ! હવે ઇન્દુલાલ દારૂ પીએ છે ? ”

“ નહિ. પણ ઘણો ગમગીન રહે છે. ”

“ એ તો ચિંતાને લીધે. કેમ, મારી દવા આપ્યાદ નીવડી ને ? ”

“ હા. ”

“ અમારા મીથનમાં ફેવરંડ સાહેબ એવી જ રીતે દારૂખાગેને ઠેકાણે લાવે છે. મારી ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે આવા માણસો બહાલથી જ સુધરે છે—સમાજ કે સરકારના કાયદાથી નહિ. તમે માનશો ? મકરંદ મને કહેતો હતો કે પહેલાં તે સાંજના છ વાગ્યાથી અગીઆર વાગ્યા સુધી—પીકાં બંધ થાય ત્યાં સુધી અથવા ગજવામાંના પૈસા પુરા થાય ત્યાં—સુધી આરમાં બેઠો બેઠો ટીચ્યા જ કરતો .. ”

“ હવે ? ”

“ હવે રાજેશ્વરી દારૂનું નામ પણ દેતા નથી. ”

“ પોલ ! તું ખરેખર જાદુગરી છે. ” કહી જાવાબે પોલના ગાલપર ધીમે તમાચો માર્યો; પોલ શરમાઈને નીચું જોઈ રહી.

આ પછે દ્વાર ઉઘડ્યાં અને ઇન્દુ સાથે મકરંદ હસતો હસતો દાખલ થયો.

“ મકરંદલાલ ! મારા પેંડા ક્યાં ? ” જાવાબે આવતાં વાર ટંકાર કરી.

“ પેંડા વળી શાના ? ” ઇન્દુએ હસીને પૂછ્યું.

“ કેમ ! તને ખબર નથી ? આ બદમાશ આપણી પોલનું હરણુ કરી ગયો ! ”

“ પોલ તો આ બેઠી ! માણસનાં વળી “ હરણ ” ચતાં હશે ! ” મકરંદ બોલ્યો. બધાં ખડખડ હસી પડ્યાં.

“ વાહ દોસ્ત ! અભિનંદન ! લગ્ન ક્યારે કરે છે ? ” ઇન્દુએ પૂછ્યું.

“ લગ્નનો ખોટો ખર્ચ કરવાની શી જરૂર છે ? હૃદય સાથે હૃદય મળ્યાં એજ સાચું લગ્ન ! એમાં કાળ કે મુશ્કાલી જરૂર નથી. ” મકરંદે જવાબ આપ્યો: “ વળી હું લગ્ન કરું તો સાજનમાં કાણ આવવાનું છે ? ”

“ પણ કાયદાને ખાતર—”

“ તે માટે સીવીલ મેરેજ એક્ટની રૂએ અમે અમારાં લગ્ન રજીસ્ટર કરાવીશું, એટલે થયું ! ” મકરંદે બોલ્યો.

“ આ જવાબ જ્યાં અને પોતાને પણ ગમ્યો. મકરંદે ગમે તેવો ખંડખોર હશે પણ તેની ઘાનત સાફ છે તે સ્પષ્ટ થઈ ગયું. પોલ અને મકરંદના આનંદમાં જ્યાં અને ઇન્દુ પોતાના કેસને ભૂલી ગયાં અને ચારે જણે નિર્દોષ આનંદમાં સાંજ પસાર કરી.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

પોલિસની તપાસ.

લલિતાએ પોતાના નીચ, દગાબાજ, દુષ્ટ આશકપર વેર લઈ આત્મહત્યા કરી અને પોલિસ અમલદારો આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં તે કાતિલ ગોળીથી જખમી થઈ જમીનપર તૂટી પડી. એક બાજુ રામશંકર ભયભીત ચહેરે અને ફાટી આંખે રાગ થઈ પડ્યો હતો. મરતી વખતે લલિતાને ચંડિકા જેવી, રિવાલ્વર સાથે સામે આવેલી જોઈને તેની આંખો ફાટી ગઈ હતી અને આખા શરીરમાં ભયની લાગણી ફેલાઈ ગઈ હતી. મરી ગયા પછી પણ જાણે તે પોતાની નજર સામે કાળને જ જોતો હોયની તેવો ખીલામણો લાગતો હતો. તેના રાગથી ત્રણચાર શીટ દૂર લલિતા છેલ્લા શ્વાસ લેતી પડી હતી. પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરે આવતાં વાર લલિતાની નાડી જોઈ. લલિતાની નાડી અતિ મંદ ચાલતી હતી, પણ તેની આંખો બંધ હતી અને શુદ્ધ ઉડી ગઈ હતી.

“ ડોક્ટરને બોલાવ. ” ઇન્સ્પેક્ટરે બાંગ મારી. એક સિપાઈ ડોક્ટરને બોલાવવા દોડ્યો, પણ તેમાં કાંઈ સાર નહોતો. બે ત્રણ મિનીટમાં જ લલિતાની નાડીના ધબકારા બંધ પડી ગયા અને તે પ્રભુના દરબારમાં ચાલી ગઈ. ઇન્સ્પેક્ટરે તે જોઈ એક નિસાસો નાંખ્યો અને તે પછી ખૂનની તપાસ કરવા માંડી.

“ આ બાઈ કોણ છે ? ” તેણે ભક્તમંડળ તરફ ફરીને પૂછ્યું.

“ સાહેબ ! એ તો હિમાલયનાં દેવી હતાં. ” એક ભગતડાએ જવાબ આપ્યો.

“ અને આ માણસ—”

“ એ સુરતના એક મંદિરના સમાધાની હતા. ”

“ તમે લોકો ? ”

“ અમે તો પ્રભુનું નામ દેવા આવ્યા હતા. ”

“ વાહ ! લકિત તો બહુ સારી કરો છો. ” ઇન્સપેક્ટરે વ્યંગ કર્યો : “ આ મંદિરનો મહારાજ ક્યાં છે ? ”

“ પ્રભુ તો પોદી ગયા હશે ! ” જવાબ મળ્યો.

“ એને ઉઠાડો. ”

મંદિરનો એક નોકર હાંફોફાંફો માળપર ગયો અને થોડીજ-વારમાં બહારે મોટું ગભરાતો ગભરાતો પાછો ફર્યો.

“ જે જે ” ઘરમાં નથી. ”

“ ક્યાં ગયા ? “ જે જે ” ક્યાં ગયા ? આ રાંટે “ જે જે ”ને તો કંઈ ક્યું નહિ હોય ? ” એ ચાર લક્તાણીઓને “ જે જે ”ની ચિંતા લાગી ! રહેને તેમનો “ જે જે ” ચાલ્યો જાય તો પછી મંગળા ને રાજભોગના દહાવા કાણ ચખાડશે તેની એ વેવલીઓને શીકર થઈ હશે.

“ ચૂપ રહો ! મરનારને ગાળ ન દો. ” ઇન્સપેક્ટર જરા ગુસ્સાથી બોલ્યો : “ તમારા “ જે જે ” ને હું પાતાળમાંથી શોધી કાઢીશ. આ મંદિરના નોકરો કાણ છે ? ”

હાહી અને બીજા ત્રણ ચાર જણાં કંઈક ચહેરે ઇન્સપેક્ટરની સામે જઈ ઉભાં રહ્યાં.

“ બોલો રાધાનાથ મહારાજ ક્યાં ગયા છે ? ”

“ અમને ખબર નથી, સાહેબ ! ” એ ત્રણ નોકરો સાથે બોલી ઉઠ્યા. હાહી ગભરાટથી ચૂપ રહી, પણ ઇન્સપેક્ટરની ચુંચી નજર તે છટકાવી શકી નહિ.

“ તારું નામ શું ? ” હાહી તરફ જોઈ ચોક્કિસ અમલદારે ગર્જના કરી.

“ હાહી. ”

“ તું અહિં થું કરે છે ? ”

“ મહારાજની નોકરી. ”

“ આ બાઈની તહેનાતમાં કાણ રહે છે ? ”

“ હું જ. ”

“ મહારાજ અને મરનાર સ્ત્રીને કેવો સંબંધ હતો ? ”

“ તેની મને શી ખબર ? મહારાજ આ દેવીને થોડા દહાડા-પર જ મુંબઈમાં લઈ આવ્યા હતા. ”

“ આ બાઈ દેવી છે ? ”

“ તેની મને ખબર નથી. ”

“ રીક છે; તું બાણી બેઠને જૂકું બોલે છે, તેનું પરિણામ બાણે છે ? ને તું સાચું નહિ બોલે તો કેદ કરીશ. ”

“ સરકાર ! દયા કરો. હું જે પૂછ્યો તેનો સાચો જવાબ આપીશ. ” ઠાઠી કેદની બીકથી થરથરી ગઈ.

“ બોલ આ બાઈ મહારાજની રખાત હતી ને ? ”

“ હા. ”

“ મહારાજ એને છોડી આજે ક્યાં ગયા છે ? ”

“ બહાર ”

“ બહાર તે ક્યાં ? ”

“ તેની મને શી ખબર પડે ? ”

“ ને તું સાચું બોલશે તો તારે કંઈ બીહવાનું નથી. નહિ તો...”

“ સ—સાહેબ ! મહારાજ એક બાઈને મળવા ગયા છે ! ”

“ કેને ? ”

“ ગંગા ડોશીને. ”

“ કઈ ગંગા ? ”

“ પેલી કાંદાવાડીની કુટણી. ”

“ અચ્છા !...સિપાઇઓ, આ બધા માણસોપર બારીક દેખ-રેખ રાખજો અને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ આવે ત્યાં સુધી લાશને કાઢી અડકશો નહી. ”

“ જ હબ્બર. ”

તરત ઇન્સપેક્ટર ગાડીમાં બેસી ગંગા ડોશીને ઘેર ગયો અને માળપર જતાંની સાથે જ તેણે જોસથી બારણાં ખખડાવ્યાં.

રાતના બે ત્રણ વાગવાનો સમય હતો. ગંગા ડોશીના ઘરમાં સઘળાં સુઇ ગયાં હતાં. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી હતી. એવામાં ઇન્સપેક્ટરે બારણાં ધમધમાવી મુકવાથી ડોશીની ઉંઘ ઉડી ગઇ અને તે ગુસ્સાથી બોલી.

“ કોણ છે ? ”

“ બોલો-પોલિસ ! ”

પોલિસનું નામ સાંભળતાં જ ડોશી થથરી ગઈ. તેણે તરત બત્તી ફરી બારણાં બોલ્યાં. ઇન્સપેક્ટરને તે ઓળખતી હતી. તેણે તેને એસવાને ખુરશી આપી, નમ્રતાથી કહ્યું: “ કેમ સાહેબ ! શું લુકમ છે ? ”

“ હમણાં તારા ઘરમાં કોણ છે ? ”

“ કોઇ નથી સાહેબ. ! ”

“ ડોકરી ! જતપર ગઈ કે ? અતાવ રાધાનાથ ક્યાં છે ? ”

ડોશીથી હવે છ પાંચ થાય તેમ નહોતું. તે કરગરીને બોલી: “ સાહેબ ! શું છે ? અમ ગરીબપર દયા કરો. ”

“ રાધાનાથ ક્યાં છે ? ”

“ તે બાબુમાં સુતા છે. ”

“ બોલાવ તેને. ”

રાધાનાથ ખૂબ શરાબ પી, બાબુના રૂમમાં ઘોરતો પડ્યો હતો. તેને સ્વપ્ને પણ જ્ઞાન નહોતું કે તેના મંદિરમાં બબ્બે લાશો

પડી છે અને તેનું સધળું પોગળ પુટી ગયું છે. ગંગા ડોશીએ ઇન્સ-પેક્ટરના હુકમને માન આપી બાબુના રૂમનાં દાર ખખડાવ્યાં. તરત રંભાએ દાર ખોલ્યાં.

“ કેમ મા ! શું છે ? ”

“ આફત છે; પોલિસ રાધાનાથને ખોલાવે છે. ”

“ ઓય મા ! હવે શું થશે ? ”

“ કંઈ થવાનું નથી. એ મુઆને જલદી જલદી જગાડ. ”

રંભાએ રાધાનાથને ખૂબ ઢંઢોળ્યો ત્યારે તે સહેજ જાગ્યો;

“ કાણ છે ? ”—

“ ઉઠાને ! ”

“ કેમ ! ”

“ જરા કામ છે. ”

રાધાનાથ આંખો ચોળતો ચોળતો ઉઠ્યો અને ગુસ્સાથી બરા-બરા: “ મને શા માટે જગાડ્યો ? ”

“ ધીમે બોલો. પોલિસ આવી છે. ”

“ પોલિસના બાપનું અહિં શું કામ છે ? ”

“ તે તમે જ જાને કહોને ! ”

“ કાણ છે સાજો...” કહી રાધાનાથ ડોશીની સાથે બીજા રૂમમાં ગયો.

“ રાધાનાથ તમારું નામ ? ” ઇન્સપેક્ટરે પૂછ્યું.

“ હા કેમ શું છે ? ”

“ તમારે મારી સાથે આવવાનું છે. ”

“ શા માટે ? ક્યા કાયદાથી ? ”

“ ક્યા કાયદાથી ? તમે ક્યા કાયદાસર ધર્મશુર થઇને વેશ્યાને ત્યાં પધાર્યા છો ? ક્યા કાયદાસર તમે એક વેશ્યાને દેવી બનાવી જા-

તને હમ્મું છે ? ઝાઝી ચાલાકી જવા દો અને મારી સાથે ચાલો. ”
ઈન્સપેક્ટર ગળ્યો.

“ સાહેબ ! ” પોતાની પોલ ખુલી ગયલી જોઈને રાધાનાથે નમ્રતા ધારણ કરી: “ તમે નકામા ભરમાયા છો. હું તદ્દન નિર્દોષ છું. ફક્ત મારા વર્તનની વાત છૂપી રાખશો તો હું તમને ન્યાય કરી દઈશ. ”

“ ચુપ રહો. હું તમારા લાખો રૂપિયાને ઠોકરે મારું છું. સરકારી નોકરને લાંચ આપવાનો ગુન્હો ના કરો; પણ મારી સાથે ચુપ ચાલો. ”

“ ક્યાં જવું છે ? પોલિસ સ્ટેશન પર ? ”

“ નહિ; પહેલાં તમારા મંદિરે ચાલો. ”

“ ચાલો, આવું છું. ” રાધાનાથ લાચાર થયો. તેણે ઉંધરાયજી મ્હોં ઘોઘ નાખી ફરી આંખોપર પાણીની છાલક મારી અને પછી રાજેશ્રી ડાંગે પહેરી ઈન્સપેક્ટરની સાથે મંદિર તરફ ગયા. ડોશી અને બીજી સ્ત્રીઓ શું થયું હશે તેની વિધવિધ વાતો કરવા લાગી.

રસ્તામાં રાધાનાથે શું થયું છે તે જાણવાને ઘણી કાશીપ કરી, પણ ઈન્સપેક્ટરે તેને જરા પણ કોડું નહિ આપ્યું. રાધાનાથ અનેક તર્ક વિતર્ક કરતો ચુપ રહ્યો.

“ શું થયું છે ? તમારે જાણવું છે કે શું થયું છે ? ” મંદિરમાં દાખલ થતાં જ ઈન્સપેક્ટર બોલ્યો: “ જુઓ, તમારી આંખો ફાડીને જુઓ કે તમારા પાપનું પરિણામ કેવું આવ્યું છે ! ” છેલ્લું વાક્ય બોલાયું ત્યારે બન્ને લાશની પાસે આવી ગયા હતા. રાધાનાથ રામશંકર અને લલિતાની લાશો જોઈ આંખો બંની ગયો.

“ ખૂન ! મારા મંદિરમાં બખ્ખે ખૂન ! કોણે કર્યાં ? ” તે લથકતી જખાને ગભરાટથી બોલ્યો.

“ આ તમારું મંદિર ? આ તમારો ધર્મ ? તમે બોળી પ્રભને ધર્મને નામે આવી નીચતાથી છેતરો છો ? બોલો, આ સ્ત્રી કાણ છે ? ”

રાધાનાથે જોયું કે હવે તેનો દંભ ચાલે એમ નથી. તેની બાજુ અજબ જેવા સંજોગોથી ઉઘી વળી ગઈ હતી.

“ એ એક વેસ્થા હતી. ”

“ અને તમે તેને દેવી બનાવી પ્રભને છેતરી હતી ? ”

“ હા, પણ મારી ઘાનત એ બિચારીનો ઉદ્ધાર કરવાની હતી. ”

“ ને તે સાથે બોળી પ્રભ પાસેથી પૈસા પડાવવાની-અરે ને ? ”
ઈન્સપેક્ટરે તાણો માર્યો. રાધાનાથ ચૂપ રહ્યો.

“ આ બાઈ વેસ્થા થવા પહેલાં કાણ હતી ? ”

“ તેની મને ખબર નથી. ”

“ રામશંકર સમાધાની ક્યાંનો છે ? ”

“ તે મુરતના એક મંદિરનો છે. ”

“ તેને ને લલિતાને શો સંબંધ હતો ? ”

“ તેની મને ખબર નથી. ”

“ લલિતા તમારા હાથમાં ક્યાંથી આવી ? ”

“ ગંગા ડોશીને ત્યાંથી. ”

“ ત્યાંથી તેને ખરીદીને તમે દેવી બનાવી દીધી હતી ? ”

“ હા. ” રાધાનાથે સાચો એકરાર કર્યો.

પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ક્યારનો આવી પહોંચ્યો હતો. ડોક્ટર અને બીજા અમલદારો પણ આવી લાગ્યા હતા. પોલિસે જરૂરી તપાસ કરી સાક્ષીઓના સ્ટેટમેન્ટ નોંધી લીધાં અને મહારાજપર સખત ચોક્કી પહેરો રાખી અન્ને કાશોને જથ્થુરી હાઉસમાં ખસેડવાનો હુકમ કર્યો.

પોલિસ સ્ટેશન પર ગયા પછી ઇન્સપેક્ટરે ગંગા ડોશીને બોલાવી મંગાવી અને લલિતા તેની પાસે ક્યાંથી આવી તેની પરપૂછ કરવા માંડી.

“ લલિતા નામની કાઈ સ્ત્રી તારે ત્યાં હતી ? ”

“ હા, સાહેબ ! એ બિચારી ભૂખી તરસી મને મળી હતી અને મેં દયા લાવી મારે ઘેર રાખી હતી. ”

“ જૂડી વાત. ડોશી ! સાચું બોલ : નહિ તો વગર લાડાની કાટડીમાં જતું પડશે. હવે તારા પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો છે. લલિતાને તું ક્યાંથી પકડી લાવી હતી ? ”

“ સાહેબ ! લીખાભાઈ નામનો એક માણસ એને વેચી ગયો હતો. ”

“ લીખાભાઈ સાથે ખીજું કાણ હતું ? ”

“ મહાલ્લી નામની સુરતની એક ડોશી. ”

“ લીખો ક્યાં રહે છે ? ”

“ પરેલમાં. ”

“ અને મહાલ્લી ડોશી ? ”

“ તેની લીખાભાઈને ખબર હશે. ”

“ ફીક. આ સિપાઈ સાથે જ અને લીખાને અહીં લઈ આવ.”

લાચારીથી ડોશી શરણે થઈ અને મનમાં પોલિસ તથા રાધાનાથને ગાળ દેતી લીખાને લઈ પોલિસ સાથે પાછી ચોપ્રી પર આવી.

“ આ સ્ત્રીને તું આગળે છે ? ” લલિતાનો ફોટો બતાવી ઇન્સપેક્ટરે લીખાને પૂછ્યું : લીખાને કંઈ જ ખબર ન હતી એટલે તે મભરાઈ ગયો અને બોલ્યો : “ નહિ સાહેબ ! ”

“ આ સ્ત્રીને તેં ગંગા ડોશીને ત્યાં વેચી નાખી હતી ? ”

“ નહિ સાહેબ ! ”

“ કેમ મુઝા ! જૂઠું બોલે છે ? એવી તો તેં દશ બેરીઓ મારે ત્યાં વેચી હતી ! ” ડોશી બાણે લીખાનું પાપ ખુલ્લું કરવાથી પોતે બચી જશે એવી આશાથી બરાડી ઉડી.

“ આ ડોશી જૂઠી છે સાહેબ ! મને કંઈ જ ખબર નથી. ”

“ ત્યારે તું ગંગાડોશીને શી રીતે ઓળખે ! તારે ને એને શા સંબંધ ? ” ઇન્સપેક્ટરે લીખાને મુંઝવનારો પ્રશ્ન કર્યો. બદમાસ મુંઝાઈને ચૂપ રહ્યો.

“ બોલ બદમાસ ! તું શું ધંધો કરે છે ? સાચું બોલ ! આ સ્ત્રીને તેં વેચી હતી ને ? ”

“ સાહેબ ! એમાં મારો વાંક નથી. મહાલી ડોશી એ બાઈને લઈ આવી હતી. ”

“ મહાલી ડોશી ક્યાં છે ? ”

“ સુરતમાં. ”

“ જાઓ, પહેલી ટ્રેનમાં પોલિસ માથે સુરત જઈ મહાલી ડોશીને લઈ આવ-”

બીજે દિને મહાલી ડોશી પોલિસ પહેરા નીચે મુંબઈમાં આવી પહોંચી અને તેની જીબાનીથી પોલિસને લલિતાના આખા ઇતિહાસની ખબર પડી ગઈ. લલિતાને રામશંકરે પાપી જાળમાં ફસાવી હતી, રામશંકરના કહેવાથી ગર્ભવતી લલિતાને તે મુંબઈમાં લઈ આવી હતી, લીખાની મદદથી તેણે લલિતાને વેચી નાખી હતી અને તેના વેચાણની રકમ રામશંકર, મહાલી ડોશી અને લીખાએ વહેંચી લીધી હતી વિગેરે બીના કબૂલી મહાલી ડોશીએ પોલિસની દયા યાચી. પણ પોલિસ ઇન્સપેક્ટર પોતાનું કર્તવ્ય સારી પેઠે સમજતો હતો. તેણે લીખા, મહાલી ડોશી અને ગંગા ડોશી સામે એક આખરદાર

ત્રીને વેશ્યા બનાવવાનું કાવત્રું રચવાનો આરોપ મૂક્યો અને ત્રણે જાણુને પરહેજ કર્યો.

જયુરીની તપાસ દરમિયાન પોલિસે પોતાને મળેલી અંપૂર્ણ હકીકત રજુ કરી એટલે જયુરીએ રામશંકર સમાધાનીએ પોતાની સાથે કરેલા દગાનું વેર લેવા માટે લલિતાએ તેનું ખૂન કરી પોતે આપઘાત કર્યો હતો એવો અભિપ્રાય આપ્યો અને બન્નેની લાશને મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો.

જયુરીની તપાસ પૂરી થયા પછી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરે રાધાનાથપર જાહેર પ્રજાને જોતરવા માટે એક વેશ્યાને લિમાલયની ટેવી બનાવવાનો આરોપ મૂકી તેને પરહેજ કર્યો અને આ બનાવની છાપાદ્વારા જાહેરાત થતાં આખા મુંબઈમાં હોલાકાર થઈ ગયો.

રણુ ૩૨ મું.

કોર્ટમાં તપાસ.

ળી પાછો મુંબઈમાં ખગલગાટ થઈ ગયો, પોલિસ કોર્ટમાં માજી-
સમક્ષ સનાતની હિંદુઓના મ્હોમાં આંગળાં નખાવનારી વીરાં-
જ્યા અને તેના બહાદૂર પ્રિયતમ ઇન્દુ સામે ફરીથી ક્રાંતિલાલ
કતે ચઢ્યો હતો અને આ બંડખોર યુગલને કચડી નાખવાને
ી સનાતનીઓએ ડમર કસી હતી. ક્રાંતિલાલે માજીસ્ટ્રેટના ચુકાદા
હાઈકોર્ટને અપીલ કરવાની ખીના ક્યારની છાપાઓને મળી ગઈ
અને “ સેન્સેશન ” મચાવવા માટે “ આવજા મુમતાઝ કેસ ”
“ પોલ ” કેસ માટે પાનાનાં પાનાં બગાડનારા “ શિષ્ટ ” અને
રિકારી ” છાપાવાળાઓએ જ્યા અને ઇન્દુને બહોરાત આપ-
ા બાકી રાખી નહોતી. માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ક્રાંતિલાલે જ્યાપર
અને વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યો હતો. ઇન્દુલાલ સ્ત્રીહરણ
પરસ્ત્રોગમનના દુષ્ટ આરોપોનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો અને હુર્પ-
ની બુબાનીથી એ સઘળા આરોપો હવામાં ઉડી ગયા હતા. આ
ખીનાઓની યાદ આપી એક સાહસિક વર્તમાનપત્રે માજીસ્ટ્રેટનો
લો ચુકાદો પણ પ્રગટ કર્યો હતો.

“ આ કેસ હિંદુસમાજના એક દૂર રિવાજનું કંઈ પણ પરિણામ
વનારો છે. પહેલો આરોપી ઇન્દુલાલ ચારિત્ર્યશાળી અને શિક્ષિત
ન જણાયો છે. તેના જીવનમાં એક પણ ડાઘ ફરિયાદી બતાવી
ી નથી. બીજી આરોપી જ્યાકુમારીનાં યલગ્ન ફરિયાદી સાથે
ત્યારે તેણે સપ્તપદીમાંનાં વચનો આપવાની તથા મંગળદેરા
ની સ્પષ્ટ ના પાડી હતી. એટલે હિંદુ લોક પ્રમાણે જ્યાકુમારી
ેલાલની કાયદાસર પત્ની ઠરતી નથી. બીજી આરોપીએ પત્ની તરી-

કેનાં ગંભીર વચનો આપવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો એ બીના પૂરવાર થઈ છે અને મિ. હર્ષદરાયની જીભાનીપર મને બીલકુલ શક નથી. બન્ને આરોપીઓએ પ્રમાણિકપણે સાચે સાચી હકીકત જ કોર્ટને જણાવી છે, અને જો બન્ને જૂદી વાત કરીને પોતાનો ગુન્હો છુપાવવા માગતાં હોત તો તેઓએ ચુંબનના લ્હાવા લેવાની હકિકતનો ઇન્કાર કર્યો હત. ફરિયાદી ક્રાંતિકાલની જીભાની મને વિશ્વાસપાત્ર જણાતી નથી. કારણ કે તા. ૫ મી જુલાઈની રાતે તેની કહેવાતી પત્ની સાથે તકરાર થવાની વાતનો તે ઇન્કાર કરે છે, જ્યારે તેની ચાલીમાં વસતા એ આબરૂદાર ગૃહસ્થોએ બન્ને વચ્ચે સખત તકરાર થઈ હતી એમ સોગનપૂર્વક જણાવ્યું છે.

આ બે સાક્ષીઓ આ અદાલતના માનવંત વકીલો છે, અને તેમની હકીકત હું તદ્દન સાચી માનું છું. આ પરથી પુરવાર થાય છે કે જયાકુમારી સામે ફરિયાદીએ ચોરીનો બીજો આરોપ મુક્યો છે તે તદ્દન પાયા વિનાનો છે.

હવે પહેલા આરોપી સામેના પરસ્ત્રીહરણ અને પરસ્ત્રીગમનના આરોપો તપાસીએ. જયાકુમારીનાં ક્રાંતિકાલ સાથે કાયદાસર લગ્ન જ થયાં ન હતાં એવી મારી ખાત્રી થઈ છે.

ખુદ બીજા આરોપીના પિતાએ સમપદીના મંત્રો ન લખવાની વાત કબૂલી છે. વળી આરોપીનું ચારિત્ર્ય જોતાં તેની વાતપર શક લાવવાનું પણ મને કંઈ કારણ જણાતું નથી. જયાકુમારીનું લગ્ન ગેર-કાયદાસર હતું એટલે તે પરસ્ત્રી ગણી શકાય નહીં; તે કાયદાની નજરે હજી કુંવારી જ છે અને તેથી પરસ્ત્રીહરણનો આરોપ નકામો છે, અને તેથી હું એ આરોપ કાઢી નાખું છું.

પરસ્ત્રીગમનનો આરોપ પણ જયાકુમારીનું લગ્ન ખરું લગ્ન ન હોવાથી ટકતો નથી પણ આરોપીના ભાવીજીવનને માટે તે વિષે હું બે બોલ બોલવા માગું છું. બન્ને આરોપીઓ વચ્ચે લાંબા વખતથી ગાઢમિત્રો હતાં, એ વાત ઉભયે સ્વીકારી છે. જો તેમનો વિચાર બ્યભિચાર કરવાનો હોત તો તેમ કરવાની અમદાવાદમાં ઉભયને

જેઠએ તેટલી તક મળત. વળી મુંબાઈમાં ક્રાંતિકાલના ઘરમાં રહીને જ જે જવાકુમારી ઇન્દુલાલ સાથે આડો વહેવાર રાખવા માગત તો રાખી શકત. પણ ઉભય મુંબાઈમાં ફક્ત એકવાર મળ્યાં હતાં, એ બતાવે છે કે બન્નેનાં હૃદય પવિત્ર હતાં. તકરારવાળી રાતે જવાકુમારી ફરિયાદીના ત્રાસથી હતાશ થઈ ગઈ હતી. એવા સંજોગોમાં તે પહેલા આરોપીને ભેટી પડી હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. જે ઉભયે એકબીજાને ચુમી લીધી હોય અને જે ઉભયે વ્યભિચાર કર્યો હોત તો તેઓ ચુંબન લેવાનો ઇન્કાર કરત, પણ તેમણે તેમ કર્યું નથી. એ બતાવે છે કે બન્નેનાં ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ છે.

બન્ને આરોપીઓની વિશુદ્ધ પવિત્રતા વિષે સૌથી સચ્ચાટ પુરાવો જવાકુમારીની વૈદક તપાસનો છે. મને મેડીકલ ઓફીસર તરફથી મળેલા રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે જવાકુમારીને એક લેડી ડોક્ટરે બારીકાથી તપાસી હતી, અને તે અક્ષત્વોની માત્રામ પડી છે. આ બધા પુરાવાઓપરથી હું એ નિર્ણયપર આવ્યો છું કે આ કેસના બન્ને આરોપીઓ તદ્દન નિર્દોષ છે અને તેથી ઉભયને માન સાથે છાડી દેવાનો હું હુકમ કરું છું. ”

આ ચુકાદા સામે હાઇકોર્ટને અપીલ થઈ હતી. અને આખો હિંદુસમાજ તેના નિર્ણય જાણવાને આતુર થઈ ગયો હતો. સુનાવણીને દિવસે કોર્ટમાં નવ વાગ્યાથી પ્રેક્ષકોની મોટી સંખ્યા ભરાઈ ગઈ હતી. જાપાના રીપોર્ટરો, સનાતની શાસ્ત્રી મહારાજો, કુતુહલ જોનારા નવરાઓ, સુધારકા અને વકીલ બારીસ્ટરોથી કોર્ટનો રૂમ એટલો ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો કે એક તસુભાર જગા પણ ખાલી રહી નહોતી. ઇન્દુ જવાની પ્રેમાળ ગોદમાં પાછો જેવો હતો તેવો જ બની ગયો હતો. તેનો ઉત્સાહ પાછો આવ્યો હતો. તેનો નિશ્ચય પવંત જેવો દઢ થયો હતો. ગમે તેમ થાય તો પણ નમતું ન જ આપવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેને પડખે જવા જેવી પ્રિય-તમા, પોલ જેવી ખંહેન, કુસુમ જેવી સખી, મકરંદ અને અપકલાલ

ગેવા મિત્રો હતા. પોલના સહવાસમાં આવ્યા પછી ખંડખોર મકરંદ પણ નથાયો હતો. તે કોઈ નિયમને માનતો નહોતો, પણ પોલના મનો ભાક્તા થયા પછી તે પોલના શબ્દશબ્દને કાયદો માનતો થયો હતો. પોલ, મકરંદ, જ્યા અને ઇન્દુ એક જ માટીનાં પૂતળાં તાં. એ ચારેની શક્તિ જો સાથે મળીને યોગ્ય માર્ગે કામ કરે તો માનને ઉથલાવી નાખવાને યા નવી સમાજરચના કરવાને તેઓ કિતમાન હતા. પણ ચારેય સમાજની હોળીથી સખત દાઝી ગયાં તાં. જ્યાને પરાણે કાંતિલાલની ગુલામડી તરીકે થોડા મહિના રહી રહે તે પોતાના રક્ષણાર્થે નાસી જવું પડ્યું હતું. ઇન્દુ, જ્યાને ખચાવી, તો પ્રેમ સ્વીકારી સમાજનો દુશ્મન થયો હતો. મકરંદ જુવાનીને માંગણે પ્રેમમાં નિરાશ થઈ એક દીંગલીને પરણી અને ત્રિધુર ખની કો હતો અને પોલ દલિતવર્ગમાં જન્મી ક્યક્યાઈ મરી હતી. ચારે જુ કસોટીની આગમાંથી પસાર થતાં હતાં. અધ્યાંયને એક્ટ્રીમીજન રફ અનન્ય લાગણી હતી અને ચારે જુલુ હિંદુસમાજના શેતાની કાકાનો ભૂંડા કરવાની લયંકર પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠાં હતાં.

ઇન્દુ, જ્યા, પોલ, મકરંદ, અપકલાલ અને લાનુમતીનું સરસ પોતાના બેરિસ્ટર સાથે કોર્ટમાં દાખલ થતાં સઘળાની નજર મનાપર ઠરી. “આ પેલો અદમાસ ?” “આ પેલી વઠેલી ?” પેલો ફાટી ફાટી વાતો લખી લોકોને અહેકાવનાર નવલકથાકાર !” વગેરે વાક્યો કેટલાંકો ગણગણવા લાગ્યા. કાંતિલાલ, નીશાનાથ અને તાના ધારાશાસ્ત્રી સાથે પ્રથમથી જ આવી બેઠો હતો. તેણે જ્યા અને ઇન્દુને જોઈ દાંત ક્યક્યાવ્યા. જ્યાએ તેના તરફ એક બેદક તરસ્કારભરી નજર ફેંકી મ્હોં ફેરવી લીધું. ઇન્દુએ તેના તરફ જોવાની રકાર પણ કરી નહિ.

“આ મગતરં તે તમારો પતિરાજ કે ?” મકરંદે તદ્દન બેરવાધથી કાંતિલાલ તરફ આંગળી તાકી મિકકારથી દસીને જ્યાને છું.

“ હા; એ મારા માલિક થવાનો ઉમેદવાર ! ”

“ છે તો ફાંકડો હો ! પોલ ! સંભાળજો ! મોઢીબોઢી ના પડતી— ” મકરંદે વ્યંગ કર્યો.

“ હવે ચૂપ રહેતે ! કાઈ જગ્યાએ તો ગંભીર રહે ! ” પોલે બહાલભર્યો છલુકો કર્યો. મકરંદે સ્મિત કરી ચૂપ રહ્યો.

બધાં બેઠાં અને બે ત્રણ પળમાં કોર્ટના હજુરીઆએ ‘ સાય-લંસ ’નો અવાજ કર્યો. તરત જ ન્યાયાધિશ પધાર્યા અને તે ન્યાયા-સનપર ખીરાજતાં કેસ શરૂ થયો.

“ માઈ લોર્ડ ! ” ન્યાયાધિશે આસન લીધા પછી કાંતિલાલના વકીલે પોતાના કુળના કેસની શરૂઆત કરી : “ આ અપીલ ત્રીગ્ન પ્રેસિડંસી માજીસ્ટ્રેટના ચુકાદા સામે કરવાની મારા કુળને ફરજ પડી છે, કેમકે વિદ્વાન માજીસ્ટ્રેટ પોતે એક નવા વિચારના હિંદુ સુધારક હોવાથી તેઓશ્રી આરોપીઓની મોહક વાતોથી અંજલિ ગયા હતા. આરોપી ઇન્દુલાલ સામે પરસ્ત્રીહરણ અને પરસ્ત્રીગમનનો આરોપ હતો અને ખીજી આરોપી જ્યાકુમારી સામે પોતાના પરણેતર પતિને તજ પરપુરૂષ સાથે વ્યભિચાર કરવાનો આરોપ હતો. નામદાર માજી-સ્ટ્રેટ આ જ આરોપોની સ્પષ્ટ તપાસ કરવાને બદલે હિંદુ લોની આંટીધુંટીના પ્રશ્નોની ચર્ચા હાથ ધરી હતી, અને જ્યાકુમારીએ સમપદીના વચનો આપ્યાં નહોતા, તેણે મંગળકેરા ફરવાની ના પાડી હતી વગેરે અસંગત ખીનાઓ કેસમાં દાખલ કરીને મૂળ મુદ્દા જ ઉડાવી દીધા હતા. અમે અમારા કેસને હજુ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહીએ છીએ. જ્યાકુમારી મારા કુળ મિં કાંતિલાલ માજીસ્ટ્રેટના હિંદુ ધર્મ, હિંદુ લો અને વણિક જ્ઞાતિના શિવાબે અનુસાર પેરેણેલી પત્ની છે. મારા કુળના લગ્ન અમદાવાદમાં સેંકડો જ્ઞાતિજનો સમક્ષ ઉભયના વડીલોની સંમતિથી થયાં હતાં, અને તે વખતે જ્યાકુમારી

સગીર હોવાથી તેના પિતા તેના લગ્ન કરવાને સંપૂર્ણ હક્કદાર હતા. લગ્ન થયા પછી જ્યાં પોતાના પતિ સાથે મુંબઈ આવી હતી અને ક્રાંતિશાલની પત્ની તરીકે તે મહિનાઓ સુધી રહી હતી. તે પછી તે અચાનક નાસી ગઈ યા આરોપી તેને નસાડી ગયો. તા. ૫ મી જુલાઈની રાતે જ્યાંને ક્રાંતિશાલ સાથે તકરાર થઈ ન હતી, છતાં તકરારને ખાતર માની લો કે તકરાર થઈ હતી-પણ તેથી આરોપીઓ સામેના આરોપો ઉડી જતા નથી. એ હાંડલા હોય તો તે કોઈવાર જરૂર ખખડે છે ; પણ પતિપત્ની વચ્ચે સામાન્ય કલહ થતાં કોઈ પત્ની પરપુરૂષ સાથે નાસી જતી નથી. અમારી ફરિયાદ એ છે કે આરોપી ઈન્દુલાલ મારા કુળની પરણેતર સ્ત્રીને નસાડી ગયો છે એટલું જ નહિ પણ તે તેને છોડ્યોક રખાત તરીકે રાખી રહ્યો છે.....”

“હું ‘રખાત’ શબ્દ સામે સખત વાંધો ઉઠાવું છું, મારા લોર્ડ !” ઈન્દુના બેરીસ્ટર મીં મઝુમદારે વાંધો લીધો.

“લગ્ન કર્યા શિવાય યા સિવિલ મેરેજ એક્ટ પ્રમાણે લગ્ન રજીસ્ટર કરાવ્યા શિવાય એક સ્ત્રી ગ્ને કોઈ પુરૂષ સાથે રહે તો તે રખાત ન કહેવાય તો શું કહેવાય ? મારા વિદ્વાન મિત્ર એથી સ્ત્રી માટે કોઈ વધુ માનભર્યો શબ્દ સૂચવી શકશે ?”

“મારા લોર્ડ ! મારા મિત્ર તદ્દન ઉંધી દલીલ કરે છે. હજી આરોપીઓના બચાવ કોર્ટ સમક્ષ રજુ થયો નથી તેમ જ્યાંકુમારી ઈન્દુલાલની રખાત તરીકે રહી છે એ ખીના મારા મિત્ર સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.”

“મીં દીવેટીઆ ! તમારે વિના પ્રયોજને જ્યાંકુમારી માટે હક્કકો શબ્દ વાપરવાની જરૂર નથી.” ન્યાયાધિશ વચ્ચે બોલ્યા.

“I bow to the Ruling of the Court my Lord” + ક્રાંતિશાલનો વકીલ દીવેટીઆ બોલ્યો : હું એમ કહેવા

+ હું કોર્ટનો નિર્ણય સ્વીકારું છું.

।ગતો હતો કે જ્યાકુમારી મારા કુળની પરણેતર હોવા છતાં તે ઈન્દુલાલ જેવા એક કુંવારા સખસને આશરે ગઈ હતી અને ત્યાં ને એક જ ઓરડામાં રહ્યાં હતાં, હિંદુ સમાજની નજરે આવી તે વસનારાં સ્ત્રીપુરુષનાં ચારિત્ર્ય પવિત્ર ગણાતા નથી. એવી રીતે તે કોઈ પણ સ્ત્રી કોઈ પરપુરુષ સાથે જઈને વસે છે તો તે સામાન્ય નજરે કલંકિત ગણાય છે. જ્યાકુમારીને પોતાના કાયદાસર કુટુંબ ઘર છોડી જવાનો હક્ક નહોતો અને ઈન્દુલાલને તેને રાખવાની સત્તા નહોતી. હિન્દુ લોક પ્રમાણે એક સ્ત્રી પરણ્યા પછી તેના તિની સત્તા નીચે આવે છે. એ સત્તાનો ભંગ કરવાની પરણેતરને અતંત્રતા છે જ નહિ, માટે જ્યાકુમારી ગુનેહગાર કહે છે. તેની રજા મારા કુળ સાથે રહી પત્ની તરીકેની ફરજો અદા કરવાની છે તે તે માટે તેનો કબજો મેળવવાની મીઠી કાંતિલાલ તરફથી હું રજા કરું છું.

“આરોપી ઈન્દુલાલનો ગુનેહો તો સ્પષ્ટ જ છે. તે કુંવારો સમાજમાં તેની આગર નથી. તે દારૂખાજ અને રંડીખાજ છે. ના મિત્રો પણ એવા જ લામટા છે. આવો માણસ ધીર સમાજવારક હોવાનો દાવો કરે તે કંઈ જ નહિ પણ નર્ચો દમ્ભ છે. અમે માણસનું બ્રહ્મ ચારિત્ર્ય પૂરવાર કરવાને જોઈતા સાક્ષીઓ બોલાવવાને તૈયાર છીએ. આવા માણસના આશ્રય નીચે જ્યા જેવી રૂપવતી, વાન અને મોહક રમણી પવિત્ર રહી શકે એ વાત જ માની શકાય વી નથી. ઈન્દુલાલે નીચમાં નીચ રીતે એક પરણેલી સ્ત્રીને ફસાવી ના સંસારની ધૂળધાણી કરી છે અને તે માટે તે સજાને પાત્ર છે.

“હવે હું જ્યાના પિતા હર્ષદરાયની જુગાની વિષે બોલીશ. બ્રહ્મચર્ય સમક્ષ તેમણે હડહડતી જૂઠી જુગાની આપી હતી તે એટલે પરથી જ સાબીત થઈ જાય છે કે અહીંથી અમદાવાદ જતાંની થે જ તેમણે પોતાની યાત્રિની માફી માગી જ્યાને કાંતિલાલ સાથે

ાછી મોકલી આપી હતી. જો જ્યાનું લગ્ન અપૂર્ણ રહેવાની વાત ાચી હોત તો તેનો પિતા તેને ફરીથી કાંતિલાલ સાથે મોકલત રો ? હર્ષદરાયે પાછળથી પોતાના જુઠાણા માટે પસ્તાઈને અને ાતાની પુત્રીનું લાવી સુધારવા માટે કાંતિલાલને મનાવી લઈ જ્યાને િ સાથે રવાના કરી હતી ; પણ એ નાદાન ભોળા સ્ત્રીને આરોપી ન્દુલાલે પોતાની જગમાં આખા સપડાવેલી હોવાથી તે કાંતિલાલને થતાળી આપી પાલઘરના સ્ટેશનપરથી ગૂમ થઈ ગઈ હતી. તે ન્દુલાલને મળી અને બન્ને ફરીથી સાથે રહેવા લાગ્યાં. એ જ નાવે છે કે ઈન્દુલાલે કાંતિલાલના સંસારનું સત્યાનાશ વાળવાનો શ્વયંકર્યો છે. ઈન્દુલાલ જ્યાને છડેચોડ પત્ની તરીકે રાખી રહ્યો એટલું જ નહિ પણ તેના વર્તનથી ત્રાસીને તેની ચાલીના માલિકે ને ઓરડી ખાલી કરવાની નોટીસ આપી છે તે છતાં તે નક્કટાઈથી જ ચાલીમાં રહ્યો છે. આટલા આટલા પૂરાવા પછી માજીસ્ટ્રેટને કોનો સતકં હતો એમ લાગ્યે જ કહી શકાશે. હું આપ નામદારને નિર્ણયમાં યોગ્ય સુધારો કરવાની વિનંતી કરું છું. ”

“ તમે સાક્ષીઓ બોલાવવા માગો છો ને ? ”

“ હા, નામદાર ! ”

“ મી. મુમુમદાર ! તમારે આ પ્રસંગે કંઈ કહેવું છે ? ”

“ નહિ ; ફરિયાદ પક્ષ ભલે પોતાના સાક્ષીઓ રજુ કરે. ”

૦ મુમુમદારે કહ્યું.

હર્ષદરાયને પહેલા સાક્ષી તરીકે મી. દીવેરીયાએ સાક્ષીના જરામાં ઉભા કર્યા. હર્ષદરાયના વદનપર પ્રખર નિરાશાની લાગણી યાદ હતી. તેમની આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. તેમને કપાળે કર- ની વળી ગઈ હતી. જ્યા ફરીથી કાંતિલાલને છાડી ગઈ ત્યારથી નના હૃદયને સખત આઘાત પહોંચ્યો હતો તેથી તેમની તખ્ખીયત ડી ગઈ હતી. સાક્ષીના પીંજરામાં તે ધૂજતા ધૂજતા ઉભા રહ્યા ને વડાલોના સવાલોની રાહ ભેગા લાગ્યા.

“ તમે જ્યાના પિતા અને કાંતિલાલના સસરા છો ? ” મિં
ટીયાએ તપાસ કરવા માંડી.

“ હા. ”

“ જ્યાનાં લગ્ન તમે કાંતિલાલ સાથે તમારી ન્યાતના રીત-
જ પ્રમાણે કરી આપ્યાં હતાં ? ”

“ હા. ”

“ જ્યા તે વખતે સગીર હતી ? ”

“ હા. ”

“ લગ્ન પ્રસંગે અને તે પહેલાં જ્યાને ઈન્દુલાલ સાથે પિઠાન
? ”

“ ના. ”

“ જ્યાએ લગ્ન પ્રસંગે કંઈપણ ધાંધલ કરી હતી ? ”

“ ના. ”

“ That is all my Lord ! ”

“ મીં મઝુમદાર ! ” જજને મીં મઝુમદાર તરફ નજર
પાડી. ગંભીર અદાથી ઝબ્બો ખરાબર ખલાપર નાખતો ઈન્દુનો
સ્ટર ઉલટપાલટ તપાસ લેવા ઉભો થયો.

“ તમે માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આ વાતો કરી હતી ? ”

“ નહિ. ”

“ ત્યારે તમે તે સમયે જુદું બોલ્યા હતા ? ”

“ હા. ”

“ કારણ ? ”

“ મને મારી દીકરીની દયા આવી હતી. ”

“ હવે દીકરીની દયા નથી આવતી ? ”

“ મારી દીકરી વહી ગઈ છે. તેને ડેકાણે લાવવા માટે મારે સાચી હકીકત જ રજુ કરવી જોઈએ.”

“ અને હવે તમે સાચું બોલો છો ? ”

“ હા. ”

“ જ્યાં ચારે મંગળદેરા ફરી હતી ? ”

“ હા. ”

“ તેણે સપ્તપદીનાં વચનો આપ્યાં હતાં. ”

“ એ વચનો પરણતી વખતે ઘણીઘણીયાણી બોલતાં નથી પણ આજ્ઞાણ જ બોલી જાય છે. ”

“ લગ્ન પહેલાં જ્યાંએ કાંતિલાલ સાથેના લગ્ન સામે વિરોધ બતાવ્યો હતો ? ”

“ નહિ. ”

“ તમે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સાચું કહો છો ? ”

“ હા. ”

“ લગ્ન થયા પછી જ્યાં કાંતિલાલ સાથે રાજપુત્રીથી ગઈ હતી ? ”

“ હા. ”

“ પછી ઉભય વચ્ચે ટોટો થવાની ખબર તમને ક્યારે મળી ? ”

“ જ્યારે જ્યાં નાસી ગઈ ત્યારે. ”

“ હું તમને ફરીથી પૂછું છું કે તમે આ બધી વાત સાચી કહો છો ? ”

“ જી હા. ”

“ બસ જાઓ. ”

હર્ષદરાય જાણે મોતના પંઝામાંથી છૂટ્યા હોય તેમ પીંજરા-માંથી બહાર નીકળી ઢાટનો રૂમ છોડી ગયા.

“ ગુલામ નથ્યુ ! ” મીં દીવેટીઆએ બીજી સાક્ષી બોલાવી અને એક છટકેલ સ્ત્રી સાક્ષીના પીંજરામાં હસતી હસતી ઉભી રહી.

“ તું શું ધંધો કરે છે ? ”

“ વેસ્થાનો. ”

“ તું ઇન્દુલાલને ઓળખે છે ? ”

“ હા ; એ મારે ત્યાં વારંવાર આવે છે. ”

“ છેલ્લો એ ક્યારે આવ્યો હતો ? ”

“ પરમ દહાડે રાતે. ”

“ તે વખતે એની હાલત કેવી હતી ? ”

“ એણે ખૂબ દારૂ પીધો હતો. ”

“ એ તને છોડીને ઘેર ક્યારે ગયો હતો ? ”

“ રાતે ત્રણ વાગ્યાને આશરે. ”

મીં મનુમદારે તે પછી ઉઘટ તપાસ લેવા માંડી :

“ ઇન્દુલાલ તારો પ્રેમી હતો ? ”

“ હાસ્તો ; ત્યારે તો એ મારે ત્યાં આવતો—”

“ ક્યારથી આવતો હતો ? ”

“ ચાર પાંચ વર્ષથી. ”

“ એ ક્યાં નોકરી કરે છે ? ”

ગુલામ મુંઝાઈ.

“ એ ક્યાં રહે છે ? ”

“ તે હું જાણતી નથી. ”

“ તારી ઉમ્મર કેટલી ? ”

“ અઢાર વર્ષની ”

“ મુંઝમિં તું ક્યારે આવી ? ”

“ બે ત્રણ વર્ષ પહેલાં. ”

“ That's all my Lord! ” મજુમદારે હસીને તપાસ પૂરી કરી.

ત્રીજા સાક્ષી તરીકે ‘ વેસ્ટર્ન ’ બાર ના પારસી માલિકને રજુ કરવામાં આવ્યા.

“ તમે આરોપીને ઝાળખો છો ? ”

“ ખાસ ઝાળખતો નથી. ”

“ તમે એને તમારા બારમાં બેસાડો છો ને ? ”

“ હાહ. ”

“ એ દારૂ પીતો હશે ? ”

“ હાહ. ”

મી. મજુમદાર તે પછી બધાં ચઢાવી ઉભો થયો અને તેણે પૂછ્યું : “ તમારો બાર રાતે ક્યારે બંધ થાય છે ? ”

“ અગીઆર વાગે. ”

“ રહવારે ૧૧ વાગ્યાથી રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધીમાં તમારે ત્યાં કેટલા માણસોની આવજા થતી હશે ? ”

“ સેંકડો. ”

“ એ બધા માણસોને તમે બેસાડો છો ? ”

“ નહિ. ”

“ તમે ડાઉન્ટરપર પૈસા લેવા બેસો છો ને ? ”

“ હા. ”

“ અને તમારા નોકરો તમારા ઘરકાને દારૂ આપી આવે છે. ? ”

“ હા. ”

“ અને પૈસા પણ નોકરો જ લે છે ? ”

“ હા. સારા માણસો નોકરોને જ પૈસા અને ટીપ આપી દે છે. ”

“ એટલે બારમાં કાણુ આવ્યું ને કાણુ ગયું તેની તમને ખાતરી-ભરી ખબર પડતી નથી ? ”

“ નહિ જી. ”

“ કાઈ માણસ દારૂ પીતો ન હોય પણ પોતાના મિત્ર સાથે આવીને તેનો મિત્ર પી રહે ત્યાં સુધી ગુપચૂપ બેસી રહે ખરો ? ”

“ હાજી. એવાખી ઘના માનસો આવેય. ”

“ ત્યારે ઈન્દુલાલ તમારા બારમાં દારૂ પીવા જ આવ્યો હતો અને તેણે ત્યાં દારૂ પીધો હતો એમ તમે સોગનપૂર્વક કહી શકશો ? ”

“ નહિજી. ”

“ બસ-થેંક્યુ ! ”

“ મીં દીવેટીઆ ! હવે કાઈ સાક્ષી છે ? ”

“ નહિ ; મારા લોર્ડ ! ”

અત્રે કોર્ટ લંચ માટે બંધી.

મકરણુ ૩૩ મું.

‘અમે પતિ પત્ની છીએ.’

સંય પછી ન્યાયમંદિરમાં તપાસ આગળ ચાલી, અને કાર્ટમાં અમદાવાદના વાણીઆઓની નાતનો શેડ માથાપર સાડાપાંચ શેરીઆ પાધડી પહેરી, અંગમાં અંગરખું અને ટુંકી ઘોતડી સાથે સાક્ષીના પીંજરામાં રજુ થયો.

‘તમારું નામ?’ વકીલે તેની જુઝાની લેવી શરૂ કરી.

‘અમથાલાલ મહતલાલ મારફતીઆ. અમે અમદાવાદના સૌથી ઉંચા ખાનદાનના છીએ સાહેબ!’ પોતાની કુટખોલ જેવી ફાંદપર હાથ ફેરવતો અમથાલાલ બોલ્યો.

‘હર્ષદરાયને ઓળખો છો?’

‘હા, હા.’

‘તેની દીકરીનું લગ્ન કાની સાથે થયું હતું?’

‘સુરતવાળા ધર્મપરાયણ મરજાદણ અને શ્રી મહાપ્રભુજીના અખંડ ભક્ત જીવકોર બહેનના જેડી દીકરા કાંતિલાલભાઈ સાથે.’

‘What? Is the name of Jaya’s husband so terribly long?’ ન્યાયાધિશે ટકાર કરી.

‘No my Lord! The witness preferred to give a fair picture of Kantilal’s mother before mentioning his name!’ ઇન્દુલાલના વકીલે સરિખત જવાબ વાળ્યો.

‘જયાના લગ્ન વખતે તમે હાજર હતા?’

‘હું હાજર ન હોઉં તે બંને જ કેમ ? નાતના માણસો મારા છોડ કહેવાય !’

‘ખીજો લવારો ન કરો—મારા સવાલનો સીધો જવાબ આપો. તમે જ્યાંના લગ્નમાં હાજર હતા ?’

‘હા.’

‘લગ્ન નાતના ધર્મશાસ્ત્ર અને વિધિ પ્રમાણે થયું હતું ?’

‘જી હા. એમાં ભૂલ આવે જ નહિ. અમારા ગોર મંસકરત બોલે છે ત્યારે કાશીના પંડિતને હકાવી દે છે !’

‘લગ્નવિધિમાં કંઈ ભૂલ થઈ નહતી ?’

‘જરા પણ નહિ. ભૂલ થાય તો ગોત્રજ દેવી દાદાનો ભોગ જ લઈ નાખે—સાહેબ મારા !’

‘જ્યા ચાર મંગળદેરા ફરી હતી ?’ મી. મનુમદારે પૂછ્યું.

‘ચાર મંગળદેરા ફર્યા વિના ચાલે ?’

‘ચાલે કે નહિ તે સવાલ નથી. જ્યા ફરી હતી કે ?’

‘હા, હા.’

‘તમે તે વખત હાજર હતા ?’

‘હા.’

‘તે વખતે તમે શું કરતા હતા ?’

‘હું મંડપમાં બેસી લગ્નક્રિયા જોતો હતો.’

‘જાઓ.’

અમદાવાદની નાતના ખીજા બે ત્રણ જણની જુથાની લેવાઈ. એ બધા સનાતની કિલ્લાના ભડવીર સંરક્ષકો હતા અને ક્રાંતિલાલેજમા-ડેલા મિષ્ટાન્નનો સ્વાદ હજી તેમના મ્હોંમાં રહી ગયો હતો. એટલે જ્યાનું લમ વિનાવિધે પાર પડ્યું હતું અને તે પાલણુના વચને અને

અમિની સાક્ષીથી જ્યા કાંતિલાલની આજન્મ અને આવતા જન્મોની દાસી થઇ ચૂકી હતી એવી વાત તેઓએ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અદાલતમાં જણાવી. જ્યા કે ઇન્દુલાલને તેઓની દરકાર નહોતી. ઉભય પ્રેમ અને પ્રભુપર નિર્ભર હતા પણ કાંતિલાલને આ લોકોની ગરજ હતી. તેથી તેણે તેઓને માલમલીદા ખવડાવીને તથા કેટલાકના ખીસા તાળ કરીને રીઝવી લીધા હતા. જે જ્યા કાંતિલાલને ઘેર જાય અને એ મારકણી સાંઢણી અંતે વશ થાય તો ક્રોધ દહારો જ્યાને સીમંત આવશે અને તે દિવસે નાતના ભાઈબહેનોનાં મ્હોં ગળ્યાં થશે એવી ભાવનાથીય એક એ જણ કાંતિલાલના સાક્ષી થયા હતા !

ભીમશરાઈની આલીના કૃતરાઓએ માણસોની કાર્ટમાં કરેલું જૂડું ક્યન ફરીથી શરૂ કર્યું.

કાર્ટમાં પૂરે ગંભીરતા છવાઈ હતી. વપ્રીજ એરિસ્ટરો અને પ્રેક્ષકોના વદનપર ચિત્રવિચિત્ર લાગણી જણાતી હતી. ફક્ત ન્યાયાધિશ શાંત હતા ! તેમના વદનપર કંઈ જ લાગણી જણાતી નહતી. જનરે તટસ્થ ભાવે કોઈ નાટક જોઈ રહ્યા હોયની તેમ એ તેજસ્વી ન્યાયાધિશ શાંત મુદ્રાએ બેસી રહ્યા હતા.

કાંતિલાલની નીચતાનો પાર નહોતો. તેણે જ્યા અને ઇન્દુપર હડહડતું વેર લેવાનો દરાવ કરેલો હોવાથી તેણે ઇન્દુ અને મકરંદપર ખારીક જામુસી કરાવી હતી અને તેને પરિણામે ઇન્દુ એકવાર ગખડી પડ્યો હતો તેના પૂરાવા તેની પાસે મૌનુદ હતા. એ પુરાવાને આધારે તેના તરફથી મહમદ નામનો એક મવાલી સાક્ષી તરીકે રજુ થયો.

“ તમે આ માણસને ઝાળખો છો ? ” કાંતિના વપ્રીજે પૂછ્યું.

“ જી સાબ ! ”

“ એ તમને ક્યાં મળ્યો હતો ? ”

‘ પીલાઉસપરના પ્લીટાનીઆ બારમાં.

‘ રોજ મળતો હતો ? ’

‘હા.’

‘એ શું પીતો હતો?’

‘કલી કલી વહીરકી ઓર કલી કલી પાંડી!’

‘ખીજી કોઈ જગાએ એને જોયો હતો?’

‘હા.’

‘ક્યાં?’

‘મુરલીના નાચમાં.’

‘એ એકલો જ આવતો?’

‘નહિ, દોસ્તો સાથે આવતો.’

‘અને બધા દારૂ પીતા?’

‘હા,—ખૂબ પીતા થા—’

મહુમદારે સાક્ષીની ઉઘટ તપાસ શરૂ કરી:

‘એની સાથે તમે પીવા બેસતા હતા?’

‘નહિ.’

‘તમે ક્યાં બેસતા હતા?’

‘એક ટેબલપર—’

‘અને એ?’

‘થોડે દૂર ખીજા ટેબલપર.’

‘તમે બાર ઉઘડે ત્યારથી બધ થાય ત્યાંસુધી દીવ્યા કરો છો?’

‘અજી નહિજી! નવ બજે જતા હું—ગ્યારહ બજે લોટ આતા હું—’

‘એટલામાં ધણા માણસો આવી જાય ને?’

‘હા.’

‘તમે રોજ ફેટલા પેગ પીઓ છો?’

‘હાં-હાં! હાં! ચેતો તખીયતકી ખાત હૈ! અચ્છા મૌકા મીલ જાય તો એક બોટલભી તક હો જાય—’

‘તમને કેફ તો ચહેને?’

‘હ-શરાબકી મઝાહી નશામેં હય.’

‘તમે નશામાં જોયેલા બધા આદમીને ખીજે દિને પીછાની શકો છો?’

‘દોસ્ત લોગોકો પીછાન સક્તા હું.’

‘ધન્દુલાલે તમારી દોસ્તી કરી હતી?’

‘હ નહિ.’

‘એના જ જેવા પોશાકમાં ત્યાં કોઈ ખીજે માણસ આવ્યો હોય તો પણ તે ધન્દુલાલ જ હતો એમ તમે કહી દો કે?’

‘હ-નશામે કુછ ખ્યાલ નહિ રહતા-કબી ગલ્તીભી હો જતી હુ! એક દિન મેં મેરી ઔરતકો ખી ભૂલ ગયા થા.’

‘બરાબર! ત્યારે તમે શરાબખાનામાં જોયેલો માણસ આરોપી જ હતો એમ પાક કુરાને શરીફના સોગન ખાઈ કહી શકશો?’

‘તૌખા! તૌખા! એસા કસમ મેં નહિ ખાતા!’

‘અચ્છા, જાઓ.’

હવે બચાવ પક્ષનો કેસ શરૂ થયો. ધન્દુલાલે અગાઉ કહેલી બધી ખીના કોર્ટ સમક્ષ રજુ કરી.

‘હજુ પણ જ્યાં સાથેનો તમારો સંબંધ પવિત્ર છે?’ સામા પક્ષના વકીલે પૂછ્યું.

‘નહિ; અમે પતિ પત્ની થયાં છીએ.’

‘ ક્યા કાયદાથી ? ’

‘ અમારા હૃદયના અને પ્રભુના કાયદાથી. ’

‘ That's all, my lord ! ’

તે પછી જ્યા પીજરામાં આવી.

‘ તમારું નામ ? ’

‘ મિસ જ્યા હર્પદરાય—’

‘ તમે કુંવારા છો ? ’

‘ હા. ’

‘ તમારા પિતાએ કાંતિલાલ સાથે તમારાં લગ્ન કર્યાં હતાં ? ’

‘ લગ્ન કરવાની ધાંધલ કરી હતી, પણ એ લગ્ન પૂરું થયું ન હતું. ’

‘ કેવી રીતે ? ’

‘ હું પૂરા મંગળદેરા કરી નહોતી. ’

‘ હિન્દુલાલ કોણ છે ? ’

‘ એ મારો પ્રિયતમ છે. ’

‘ એની સાથે તમે કાયદાસર લગ્નથી બેઠાં છો ? ’

‘ અમે લગ્ન જેવી પવિત્ર યાત્રાતમાં કોઈપણ કાયદાને માનતાં નથી. ’

‘ તમે ગંધર્વ લગ્નનાં પક્ષકાર છો ? ’

‘ હા ’

*‘What is Gandharva lagna, Mr. Mazumdar?’

‘ The Hindu doctrine of free love, my Lord !

‘ Is it based on soviet principle of marriage ? ’

‘ No my lord ! It is as old as hoary India ! It was propounded by Manu-the great Hindu law-giver ! ’

હવે જ્યાની ઉલટપાલટ તપાસ શરૂ થઈ.

‘ તમે ક્રાંતિકાલને પરણ્યા જ નથી ? ’

‘ નહિ. ’

‘ ત્યારે લગ્ન પછી તમે તેની પત્ની તરીકે સુરત અને મુંબઈ શા માટે ગયાં હતાં ? ’

‘ મને મારાં મામાએ બળાતકારથી મોકલી હતી. ’

‘ એ બીનાની તમે સરકારને ફરિયાદ કરી હતી ? ’

‘ નહિ. ’

‘ શા માટે ફરિયાદ ન કરી ? ’

‘ હું મારાં મામાપત્નું મન દુઃખવવા માગતી નહોતી. ’

‘ તમે લગ્ન પછી વિદાય થઈને ક્રાંતિકાલ સાથે સુરત ગયાં ત્યારે તમે વાંધો લીધો હતો ? ’

● ‘ મી. અબુમદાર, ગંધર્વ લગ્ન એટલે શું ? ’

‘ મારા લોર્ડ ! ગંધર્વ લગ્ન એટલે સ્વતંત્ર પ્રેમલગ્નનો હિંદુ આદર્શ ! ’

‘ શું એ આદર્શ ફરીયાદીઓના બોલોવીકોના લગ્ન સિદ્ધાન્તપરથી આવ્યો છે ? ’

‘ નહિ મારા લોર્ડ ! એ જમાનાબદ્ધ હિંદુ જેટલો જ માનીત છે અને મહાન સ્મૃતિકાર મનુએ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ’

‘ ના ’

‘ એટલે તમે રાજી ખુશીથી તેનું ધર માંડવા ગયાં હતાં—ખરૂંને ? ’

‘ એ તમારો વકીલાતી અર્થ છે. હું મારા માતૃપિતા તરફના માનને લીધે ક્રાંતિલાલની દાસી તરીકે તેનું ધરકામ કરવા ગઈ હતી. ’

‘ પત્ની તરીકે રહેવા નહિ ? ’

‘ નહિ. ’

‘ સુરતમાં તમે બન્ને એક જ શયનગૃહમાં સૂતાં હતાં ? ’

‘ હા; પણ મેં ક્રાંતિલાલને મારા શરીરનો સ્પર્શ કરવા દીધો નહોતો. ’

‘ મુંબઈમાં પણ તમે તેની ધણીઆણી તરીકે ઓળખાતાં હતાં ? ’

‘ લોકો મને કાણુ ગણે તેની સાથે મને મુંબઈ નથી. ’

‘ ક્રાંતિલાલે પતિ તરિક્કના હક્કનો ભોગવટો કર્યો હતો ? ’

‘ નહિ. ’

‘ તમે તેને ત્યાંથી નાસી શા માટે ગયાં ? ’

‘ તે મારાપર જીલ્લમ ચુગ્ગરવા તૈયાર થયો હતો તેથી. ’

‘ તમે તેને ત્યાં દાસીનું જ કામ બગાડતાં હતાં ? ’

‘ હા. ’

‘ તમને શો પગાર મળતો હતો ? ’

‘ ખાવા પીવાનું અને વસ્ત્રો. ’

‘ તમે પગાર વિનાની નોકરી લીધી હતી ? ’

‘ મને એવી નોકરી કરવાની ફૂર સમાજે ફરજ પાડી હતી. ’

‘ તમે જો નોકરી જ કરતાં હોત તો ગમે તે વખતે ક્રાંતિલાલની નોકરી છોડી દેવાનો તમને હક્ક હતો. તેમ કરવાને બદલે તમે શા માટે નાસી ગયાં ? ’

“ તમે તમારો કાર્યદો ફૂટયા કરો છો અને હું માફ હૃદય રહું છું. સાંભળો, માફ થું થાય તેની મને પરવા નથી. ’ જયા વીફરી. તેની આંખો વિઝસીત થઈ અને અજ્ઞાન આવેશથી તે બોલવા લાગી: ‘ મારા પિતાએ નાતના શયતાની રિવાજને અનુસરીને, ક્રાંતિલાલ જેવા જડસુ, જીલ્લમી, દંભી અને મનુષ્યત્વહીન માણસ સાથે માફ સગન કર્યું. ’

હું. હું મંગળકેરા ફરી નહોતી એ વાત સાચી છે. પણ બહેરી અને આંધળી હિંદુસમાજની માન્યતા પ્રમાણે હું એની પરણેતર ફરી હતી. મારાં માતપિતા જૂના વિચારનાં છે. તેઓ એમ જ માને છે કે દીકરીઓને હૃદય નથી, લાગણી નથી, ભાવના નથી, કંઈ જ નથી. દીકરીએ માઆપ વરાવે તેની દાસી થવું જ જોઈએ એવી તેમની માન્યતા છે. હું તેમને દુઃખી કરવા માગતી નહોતી તેથી જો કાંતિલાલ મારાપર જૂલ્મ ન ગુજરે તો અખંડ ધ્વજાયર્ષ પાળી બન્નેના કુળની આબરૂ સાચવીને તેની મિત્ર યા દાસી તરીકે જીંદગી પૂરી કરી નાખવાનો વિચાર કરી હું તેને ત્યાં ગઈ હતી. મને આશા હતી કે તે મારા વિચારો જાણ્યા પછી કાંતો માફ દીલ જીતવાનો પ્રયાસ કરશે યા મારી સાથે માયાળુ રીતે વર્તી મારી સેવા ચાકરીથી મંતોપ પામશે. પણ તેમ ન બન્યું; તે મારા શરીરનો જૂખ્યો બન્યો. મને તેનામાં પ્રેમનો અંશ પણ ન જાણ્યો. તે સમયે ઈન્દુલાલ સાથેના મારો સ્નેહ તદ્દન વિશુદ્ધ હતો. કાંતિલાલને ત્યાં મેં વેડાણું તેટલું વેડ્યું. તે દારૂડીઓ, દુરાચારી અને જૂલ્મી છે. મારાથી તેના સીતમે ન સહેવાયા અને તે વારંવાર જંગલી વરૂની પેઠે મારાપર હાલો કરવા તૈયાર થવા લાગ્યો ત્યારે હું વીફરી અને ઈન્દુને ત્યાં નાસી ગઈ. તે પછી માજીએટની કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો—અમે નિર્દોષ છ્યાં.—કારણ કે તે સમયે મારા પિતાને સુમતિ સૂઝી અને તે સત્ય બોલ્યા. કેસ પુરો થયા પછી હું પિતાની સાથે અમદાવાદ ગઈ. ત્યાં જતાં મારી જુના વિચારની મા વીફરી. મારા પિતા ધરકંડાસ અને નાતના ત્રાસથી હારી ગયા અને તેમણે નાતના સાજનામાં મને કાંતિલાલને સોંપી દેવાનું વચન આપી માફી મેળવી લીધી. આવી રીતે માફી માગીને તે નાત રૂપી અડિકાના કાપમાંથી બચી ગયા. કાંતિલાલ ઇઝરીઓ ગઢ જીતી ગયો અને તે મારો સ્વામી થવાને મને ફરીથી મુજબ લઈ આવ્યો. મારા પિતા નાતના શયતાની જૂલ્મને વશ થઈ ગયા ત્યારથી જ મેં કેસરીઆં કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. હું મરી જવાને તૈયાર છું. દરિયો

પૂરતાં કે ઝેરની પ્યાલી પી જતાં મને જરા પણ ડર લાગવાનો નથી. પણ હું કાંતિલાલને મારું શરીર કદી પણ અર્પણ કરવાની નથી. મેં તેને ટ્રેનમાં જ થાપ આપી. તે પાલકરપર ચડા પીવા ઉતર્યો તે તકનો લાભ લઈ હું ટ્રેન છોડી ગઈ અને મેં પાલકરના મીરાનમાં આશરો લીધો. ત્યાં મેં ઇન્દુને બોલાવ્યો અને અમે મુંઝઈ આવ્યાં. તે પછી મેં સમાજ અને દુનિયાના જૂદા જૂદા કાયદાઓને તૃણવત ગણવાની બીપણ પ્રતિષ્ઠા લીધી છે. હું ઇન્દુને તન અને મનથી પ્રભુ સાક્ષીએ વરી ચૂકી છું. તે જ મારો પ્રિયતમ પતિ છે અને હું તેની પત્ની તરિકે જ તેની સાથે રહું છું તથા રહીશ. હવે કોર્ટને જે નિર્ણય કરવો હોય તે ભલે કરે, મારે બીજું કંઈ કહેવાનું નથી. ”

હવે કાંતિલાલના વકીલે પોતાના અસીલની ફરિયાદનું સમર્થન કર્યું. તેણે નાતના કાયદા જેવા ગણાતા રિવાજોને માન આપવાની અંગ્રેજ સરકારની રાજનીતિની પ્રશંસા કરી નાતના શેઠ અને જ્યાના પિતાની જુઝાનીના આધારે લગ્ન થયા પછી જ્યાએ ઇન્દુલાલ જેવા દારૂડીઆ અને રંડીઆજ યુવાન સાથે નાસી જઈને બાલિયારનો ગુન્હો કર્યો છે અને બદમાશ ઇન્દુ તેને પોતાની બગમાં ફસાવી એક પરાઈ પરણેતરને રાખી બેઠો છે એમ કોર્ટના મનપર દસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મી. મજુમદારે પ્રમાણિકપણે, હિમ્મતથી અને સરળ ભાષામાં જ પોતાનો કેસ રજુ કર્યો. તેણે જ્યાની મરજી વિરૂદ્ધ થયલા લગ્નથી તેની કેવી મનોદશા થઈ હશે તેનું કરણ ચિત્ર દોરી એ લગ્ન કાયદાસર જ નહોતું એમ સિદ્ધ કરવાને હિંદુ લોકો ની અનેક કલમો ટાંકી બતાવી અને અંતે જ્યા અને ઇન્દુ પુખ્ત વયનાં હોવાથી ગમે તેમ કરવાને સ્વતંત્ર છે એમ જણાવી ઇન્દુના ચારિત્ર્ય વિષેના એક મવાલીના શબ્દો ન માનવાની કોર્ટને અરજ કરી.

અત્રે કેસ પૂરો થયો અને નામદાર જજને આઠ દિવસ પછી ચુકાદો આપવાનું જાહેર કર્યું.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

કાયદાનો લેખ !

આ ઠ દિવસ પછી ન્યાયાધિશે ચુકદો આપવાનું ઠરાવવાથી કાં-
તિલાલને ચટપટી થવા લાગી. ઇન્દુ અને જ્યાને લેશમાત્ર ચિંતા
નથી. બન્નેએ હિન્દુસમાજના જેરી કાયદાઓ તોડી ફેડીને નષ્ટ કરવાની
બીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. મનુષ્યરચિત એ ગોઝારા કાયદાઓ તેમને
માન આપે યા સગ્ન કરે તેની ઉભયને દરકાર નહોતી. એ બે વીર
આત્માઓ સ્વતંત્ર દુનિયાનાં સહચરો હતાં. બન્નેને પ્રભુમય સૃષ્ટિ
જોઈતી હતી અને પ્રભુના આદેશથી જ ઉભયે દમ્પતિધર્મ સ્વીકાર્યો
હતો. તેમનાં એ પ્રેમલગ્નમાં કોઈ વેદીઓ ઢોર જૂઠા મંત્રો પોકારવા
આવ્યો નહોતો; કોઈ મુઠ્ઠાં કુરાનના કલમા પઢ્યો નહોતો; કોઈ કાયદાએ
તેમનાં લગ્નપર મહોર મારી નહોતી, પણ એ જ સાચું દૈવી લગ્ન
હતું અને તે તોડવાની પ્રભુમાં પણ તાકાત નહોતી.

પોલ, જ્યા, મકરંદ અને ઇન્દુએ સ્નેહાળ વાતાવરણમાં,
એકબીજાની પ્રેમાળ હાંફમાં શાંતિથી દિવસો પસાર કરી નાખ્યા. પણ
કાંતિલાલની દશા તેવી નહતી. તેને હગ્ગર ચટપટી લાગી હતી. જો
તે હાર્દકાર્ટમાં હારી ગયો તો તેને મોટું જીવનપર્યંત કાળું થવાનો
ભય હતો. સનાતની દમ્ભીઓ તેના તરફ આલ્લ લાગણી ધરાવતા હતા.
પણ એ જ દમ્ભીઓ પાછળ જુદી જ વાત કરતા. ‘સાજો કેવો
નમાલો ! એક ખાયડી વશ કરતાં ન આવડી એટલે કાર્ટમાં નાક
કપાવવા ગયો ! જો મારી ખેરી રાંડ સામી થાયને, તો હું તો ચોટલો
પકડીને નાક કાન જ કાપી લઉં !’ આવી આવી વાતો ફેટલાકો કરતા
હતા અને કાંતિલાલને કાને તે આવતાં તે બળી જળી જતો હતો. તેને
કોઈપણ પક્ષની સાચી સહાનુભૂતિ ન હતી. સુધારક પક્ષ તેની ફૂરતા

જોઈ તેને ધિક્કારતો હતો, સારે સીતા અને સાવિત્રી જેવી સતીઓ શિવાય બીજી કોઈપણ સ્ત્રીને ન સંધરવાના કસમ લઈ બેઠેલા કટ્ટર સનાતનીઓ તેને ' નમાલો અને બાયડીથી હારી ગયલો ' કહીને હસી કાઢતા હતા. આમ જ્યાંતો ' પતિ ' થવા જતાં ક્રાંતિલાલ ત્રિશંકુની પેઠે સમાજમાં અધવચ્ચે લટકતો હતો !

ચુકાદાનો દિવસ આવ્યો. સ્વહારે નવ વાગ્યાથી અદાલતનું દિવાનખાનું ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું અને શાંતિ જાળવવા માટે પોલિસને ખાસ બહોળસ્ત કરવો પડ્યો હતો. પ્રેક્ષકવર્ગ મોટેભાગે તમાસો જોવા જ આવ્યો હતો. પણ સૌએ પોતપોતાના રિવાજ પ્રમાણે ઢાંગ કર્યા હતા. કેટલાકો શુદ્ધ ખાદીધારી થઈ ઘોળાં વસ્ત્રમાં બ્રિટીશ કોર્ટમાં બેસવાની ' હિમ્મત ' બતાવવા આવ્યા હતા. કોઈએ કપાળમાં વૈષ્ણવોનું અદી ઇંચ લાંબું ટીલું કર્યું હતું. કોઈની છાતીપર શંકર અદી બેસવાથી આપોઆપ કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર તણાઈ ગયું હતું. સેંકડે પોણોસો ટકાનું વ્યાજ લઈ મનુષ્યોનું રક્ત ચૂસતા જૈન શાહુકારો પીળી ટીપકી કરી પધાર્યા હતા. ' અનધક વાનીયાઓનો ભવાડો ' જોવાને પારસી બાવાઓ ખાસ નવરાશ લઈ આવ્યા હતા અને મુસ્લીમો તથા વહોરાઓની સંખ્યા પણ ઓછી નહોતી. આ વર્ગને ચુકાદાની દરકાર નહોતી. ક્રાંતિલાલનું ઘર જ્યાં શોભાવે યા ઈન્દુ સાથે જઈ રહે તેની તેઓને પંચાત ન હતી. એ વર્ગ તો જ્યાંનું વદન જોવાનો લ્હાવો લેવા આવ્યો હતો. જ્યાં કોઈ તરફ જોઈને થૂંકતી પણ નહોતી, છતાં તેનો ' હસો ' જોઈને ઉશ્કેળ્યો મહાકાતા હતા અને કાળ ગંગાને કોઈ કિનારે તેઓને પણ જ્યાં જેવી માથક મળી જાય તે માટે અશ્વામિયાની ગંદગી કરતા હતા.

ક્રાંતિલાલ એક બે મિત્રો સાથે આવ્યો. તેનાં મ્હોંપર ચાલુ ચિંતાની રપટ છાપ હતી. આંખો ઉંડી ઉતરવા આવી હતી. કપાળપર તેજ નહોતું. હોઠપરથી હાસ્ય ઉડી ગયું હતું અને શરીરમાંથી રક્ત

મુકાબું હતું. જાણે જ્યાંને સતાવવા માટે તેનો અંતરાત્મા પસ્તાતો હોયની તેમ !

‘નીશાનાથ ! શું થશે ?’ કાર્ટના મકાનનો દાદર ચઢતાં તેણે પૂછ્યું.

‘શું થવાનું છે ? જો તું હારે તો હું મૂછ મૂંડાવી નાખું ! મારા જેવો કાયદાશાસ્ત્રી હિંદમાં પાક્યો જ નથી. અફસોસની વાત છે કે હું ઇંગ્લંડ યા અમેરિકામાં ન જન્મ્યો !’

‘આવતે જન્મે ત્યાં જન્મવું હોય ત્યાં કોઈ માતાને રીઝેવી લેજે—’ કનૈયાલાલે ટકાર કરી : ‘હમણાં કેસની વાત કરને !’

‘જીત—દોસ્ત ! આપણી જીત ! ન્યાયાધિશ ગમે તેવો ઉદાર મતવાદી હોય, પણ તે કાયદાનો ગુલામ છે. હિંદુ લોક કાયદાપોથી પર છે, ત્યાં સૂઝી અંડખોરો જન્મ મારે છે ! આજે જ સાંજે જ્યા ક્રાંતિલાલના ઘરમાં બેસશે.’

ક્રાંતિલાલને સહેજ સંતોષ થયો. તેઓ કાર્ટમાં જઈ બેઠા.

તરત જ ઇન્દુ પોતાની ફોજ સાથે આવ્યો. શાંત, ભવ્ય અને તેજસ્વી ! નીડર અને હસમુખો ! જાણે જગતના શાસકો અને તેઓના કાયદાઓની રજ માત્ર દરકાર કરતો ન હોયની તેમ તે પોતાનાં વ્હાલાંઓ સાથે હસતો હસતો કાર્ટમાં દાખલ થયો. જ્યા અને પોલને જેતાં જ પ્રેક્ષકો ખજાલણી ઉઠ્યાં. ‘યાર ! હવે તો ઇંદરકી પરી !’ ‘આહ જન ! ક્લેન્ડ કાટ ડાલા !’ ‘સાગો ઇન્દુ પણ ભાગ્યશાળી છે હો !’ ‘ફ્સી ! ડીકરા પારસન આની આગલ પાની ભરેચ જો !’ ‘મારી બેટી ! આને માટે કાર્ટ લડાય યા ડંડા ઉડે તેમાં નવાઈ નથી !’ પ્રેક્ષકવર્ગના ઉદ્ગારોનો સાર આટલામાં સમાધિ જાય છે.

બરાબર અગીઆર વાગે ન્યાયાધિશ પધાર્યા અને કાર્ટમાં ગંભીર શાંતિ વ્યાપી ગઈ. ન્યાયાધિશે તરત જ ચુકાદો વાંચવો શરૂ કર્યો :

‘હિંદુ સમાજની હાલની વિકૃત પરિસ્થિતિને લીધે આ વિચિત્ર કેસ ઉભો થયો છે. હું કબૂલ કરું છું કે આવો દાવો મેં

અગાઉ કદિ સાંભળ્યો નથી અને કોઈ અન્ય કોર્ટમાં આવો દાવો રજુ થયો હોય એવી મને ખબર મળી નથી. વર-વધૂની પસંદગી વિના લગ્ન કરવાની હિન્દુ સમાજની પ્રથામાંથી આ વિચિત્ર કેસ જન્મ્યો છે. આ મુકદ્દમામાં ફરિયાદી કાંતિલાલ પોતાની રૂપવતી પત્નીનો કબજો લેવાની માગણી કરે છે, ત્યારે બાઈ જયા પોતે કુમારી છે એવી તકરાર કરી કાંતિલાલનું સ્વામીત્વ સ્વીકારવાની સાફ ના પાડે છે.

‘મારે પ્રથમથી જ કબૂલી દેવું જોઈએ કે જયાકુમારી અને ઈન્દુલાલ તરફ મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. કોર્ટ સમક્ષ રજુ થયેલા પુરાવાપરથી મારી ખાત્રી થઈ છે કે ઉભય ચારિત્ર્યશીલ, ટેકીલાં, નીડર અને પ્રમાણિક છે. તેમનામાં દંભનું નામ નિશાન નથી. તેઓએ આપેલી જુબાની અક્ષરસઃ સાચી છે એવી મારી ખાત્રી મધ છે. એવાં જ યુગલો હિંદમાં ઠેર ઠેર જોડાય એવો સુવર્ણયુગ જોવાને હું આતુર છું. પણ મારી સદ્ભાવના કાયદાની અદાલતમાં કામ લાગે એમ નથી. મારે હાલના કાયદાની રૂએ ન્યાય છણવાની ફરજ બજાવવાની છે અને હું કાયદાનો ગુલામ હોવાથી ખંદેન જયા અને ઈન્દુલાલ તરફની મારી સહાનુભૂતિ વહેવારમાં-અમલમાં મૂકી શકતો નથી તે માટે હું દિલગીર છું.

‘હવે હું અત્રે રજુ થયેલા પુરાવાનું અવલોકન કરીશ. જયાકુમારી સોગનપૂર્વક જણાવે છે કે તે ચારેચાર મંગળદેરા ફરી નહતી. એટલે હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન સંપૂર્ણ થયું ન હતું. આ વાત હું માનું છું. જયાકુમારીનો એકેએક શબ્દ સત્ય છે એવી મારી માન્યતા છે; પણ તેથી હાલના કાયદા પ્રમાણે જયાકુમારી પરણીજ નથી એવા માજીસ્ટ્રેટના મત સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી. અમદાવાદના વહિવટના મોટા મહાજન સમક્ષ જયાનું લગ્ન થયું હતું. કાંતિલાલ નાતના રિવાજ પ્રમાણે સુરતથી જન કાઢી અમદાવાદમાં જયાને પ્રસ્થાવ ગયો હતો. અમદાવાદમાં જયાના માતૃપિતાએ પોતાની રાજપુત્રીથી પોતાની કન્યા કાંતિલાલ સાથે સમાજના ધાર્મિક અને સામાજિક

રિવાજ પ્રમાણે પરણાવી હતી. એ લગ્નમાં જે પોતાની સંમતિ ન હોત અને જ્યાકુમારી તે વખતે પુખ્ત વયની હોત તો તેણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધનું લગ્ન અટકાવવા માટે સત્તાવાળાઓને અરજ કરવી જોઈતી હતી. એવી અરજ તેણે કોઈને કરી નથી. વળી તે તે વખતે સગીર હતી એટલે કાયદા પ્રમાણે તેના પિતા તેના વાલી હતા અને તેમને જ્યાને કાંતિલાલ સાથે પરણાવવાનો હક્ક હતો. આવી પરિસ્થિતિ શોકજનક છે. એક સોળ વર્ષની સમજી આજાની સંમતિ વિના તેને જીંદગી સુધીના લગ્નના બંધનમાં જકડવી તે જૂઠુંમ ગુજરવા સમાન છે, પણ તે સાથે કોઈને સંબંધ નથી. નાતના શેઠ, હર્ષદરાય તથા ખીજાઓની જીયાનીપરથી એટલું સાખીત થાય છે કે જ્યાકુમારીનું લગ્ન વણિક જાતિના રિવાજ પ્રમાણે કાંતિલાલ સાથે થયું હતું અને ખ્રિસ્તીશ સરકાર સામાજિક નિયમોની આડે જતી ન હોવાથી એ લગ્ન કાયદાસર કરાવવામાં આવે છે.

જ્યાકુમારી કાંતિલાલની પરણેતર છે એવા કરાવપર હું આગ્યો છું. એટલે ઈન્દુલાલ સામેનો પરસ્ત્રીગમન અને પરસ્ત્રી હરણનો આરોપ સ્વાભાવિક રીતે ગંભીર બને છે. હિંદુ લોકો પ્રમાણે વ્યભિચાર કરવા માટે પરણેલી સ્ત્રીને મગ્ન થઈ શકતી નથી પણ તેનો પ્રેમી મગ્નપાત્ર હરે છે. જ્યા, કાંતિલાલ સાથે તકરાર થવાથી નારીને ઈન્દુલાલ સાથે પવિત્ર ભાવે રહી હોત અને માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કેસ મંડાયો તે વખતે જેવી સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ અત્યારે કાયમ રહી હોત તો આ કેસ જૂદું જ રૂપ લેત. પણ હવે તેમ નથી. જ્યા અને ઈન્દુલાલ પતિપત્ની તરિકે રહે છે એમ ઉભયે સ્વીકારી લીધું છે. તેમની સત્યપ્રિયતા અને નીડરતા માટે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું. જે હું મારા હૃદયની લાગણીને જ અર્પીત હોત તો અને જ્યા કાંતિલાલની પરણેતર હોત તોપણ ઈન્દુલાલ અને જ્યાકુમારી વચ્ચેનો પ્રગાઠ પ્રેમ જોઈને હું જ્યાનાં કાંતિલાલ સાથેનાં લગ્ન રદ કરી ઉભયને સુખી અને સ્વતંત્ર કરત. પણ કમનસીબે હું કાયદાનાં બંધનથી બંધાયેલો

હું. જડ કાયદો મનુષ્યોનાં હૃદયની લાગણીને અધીન નથી. એવા સંજોગોમાં જ્યાં સાથે પત્ની તરીકેનો સંબંધ રાખવામાં ઇન્દુલાલે ગુંડો કર્યો છે એમ દરાવ્યા વિના મારો છુટકો જ નથી.

‘જ્યાકુમારીએ અને ઇન્દુલાલે રળુ કરેલી તમામ હકીકત સત્ય છે. જ્યાને બળાત્કારથી પરણાવવામાં આવી હતી. તે પોતાનાં માથા-પત્ની લાગણી ન દુખવવા માટે સાસરે ગઈ હતી. જે ત્યાં કાંતિલાલ તેનો પ્રેમાળ મિત્ર થઈ રહેતો તો જ્યા આજન્મ અલ્પચર્યા પાળવાને અથવા કાંતિલાલની સહૃદયતાથી પીગળી તેનો પ્રેમ સ્વીકારવાને તૈયાર હતી. પણ તેમ ન થયું. કાંતિલાલે જૂના વિચારના હિંદુઓની પેઠે ઐરીને ગુલામડી ગણી તેને બળજબરીથી વશ કરવાની કાશેષ કરી હતી. તેનું આ વર્તન ધિક્કારપાત્ર હતું. જ્યા તેના જૂદા સામે ટકાય ત્યાં સુધી ટકી રહી. અંતે તે ઇન્દુલાલને આશરે ગઈ. કાંતિલાલે કેસ માંડ્યો, તે સમયે જ્યા અને ઇન્દુલાલ તદ્દન પવિત્ર હતાં અને જ્યા જૂદાનો ભોગ થઈ પડી હતી તે માટે જ ઇન્દુલાલે તેને આશ્રય આપ્યો હતો તે બેતાં માજીસ્ટ્રેટે ઉભયને છોડી દીધાં તે તદ્દન યોગ્ય હતું. તે પછી ઉભય કુદરતી રીતે પ્રેમમાં પડ્યાં છે અને પ્રભુના આદેશને માની બંનેએ દમ્પતિ ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. હવે આ દેશની ધારાસભાએ આવા પ્રસંગોને પુગી વળવા માટે છૂટાછેડા તથા પસંદગીનાં લગ્નની પરવાનગી આપનારો કાયદો ઘડવો બેઠાં. એવો કાયદો ન ઘડાય ત્યાં સુધી કાયદાને નામે જ્યા અને ઇન્દુકુમાર જેવા તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી આત્માઓ નાહક અન્યાયના ભોગ થયા કરશે.

‘હું માંડું શોકજનક વિવેચન વધુ લંબાવવા માગતો નથી. મારી નજરે ઇન્દુલાલ અને જ્યા જ સાચાં છે. તેમને હું અભિનંદન આપું છું. પણ કાયદો જૂદું જ કરમાવે છે. કાયદા પ્રમાણે જ્યા કાંતિલાલની પત્ની છે માટે તેને હું કાંતિલાલને ઘેર જવાનો હુકમ કરું છું અને ઇન્દુલાલને બિલિયારના વાંક માટે બે મહિનાની સાદી

કેદની સળ ફરમાવું છું.’ ન્યાયાધિશે ગળગળતે અવાજે પોતાનો ચુકાદો પુરો કર્યો.

‘તમારી અમારા તરફની મમતા માટે અમે તમારાં આભારી છીએ; પણ હું ક્રાંતિજ્ઞાતને ત્યાં મરતાં પણ જવાની નથી.’ જ્યાએ હિમ્મતથી ભરી કોર્ટમાં કહી દીધું.

‘તે સાથે અત્યારે કોર્ટને કંઈ સંબંધ નથી.’ ન્યાયાધિશે જવાબ આપ્યો અને તે ન્યાયાસન છોડી ગયા. ઇન્દુજ્ઞાતનો પોલિસે કબજો લીધો.

‘ઈન્દુ! તું ગભરાતો ના હો. હું એ રાક્ષસને લોખંડના ચણા ચવાડીશ.’ જ્યા ઇન્દુની પાસે જઈ બોલી ઉઠી. પોલિસ અને મકરંદ પણ સાથેજ હતાં.

‘જ્યાની જરાપણ શીકર ના કરતો. હું જીવતો છું ત્યાં સુધી એનો વાંકો વાળ નહિ થવા દઉં.’ મકરંદ બોલ્યો. ઇન્દુ હસ્યો:

‘તારાં લક્ષ્મ ક્યારે છે?’ ઇન્દુએ હસી પૂછ્યું.

‘તમે જેલમાંથી આવો તે જ દહાડે!’ પોલિસે જવાબ આપ્યો.

‘જ્યા, હિમ્મત રાખજો હો. દુશ્મનનો આ છેલ્લો હુમલો છે.’ ઇન્દુએ બહાદુરોની વિદાય લેતાં કહ્યું. બધાં નીડર હતાં, છતાં બહાદુરોની વિદાય બધાંયને વસમી લાગી!

પ્રકરણ ૩૫ મું.

પશ્ચાતાપ.

લલિતા ગદ્ય. રામશંકર ગયો. બન્ને ગોળીથી જ વીધાઈ મુઝ્યાં. બન્નેનાં શરીર લોહીમાં તડકડીને પછી ઠંડાંગાર થયાં. એક, એક નીચ કાવત્રાંબાજના જૂઠા પ્રેમનો લ્હાવો લેવા જતાં વેશ્યા થઈ, અને કીનો લેવા જ રૂવી બની. બીજો, અનેક બોળી અને શ્રદ્ધાળુ શ્રીઓનાં જોબન લૂંટી, તેમના આત્માને કલંકિત કરી અતે પોતે પણ ક્રોધે મુઝ્યો. પણ લોકોએ જૂઠું જ કહ્યું. દમ્ભી સમાજ બોલી કે લલિતાએ આપઘાત કર્યો—રામશંકરનું ખૂન થયું. કોઈને લલિતા નર્કમાં ગયલી જણાઈ તો કોઈને રામશંકર સમાધાની શ્રીનાથજીબાવાનું નામ બોલતો મરી ગયો માટે તે સીધો વૈકુંઠમાં દાખલ થઈ ગયલો જણાયો. જેઓ ગોળીબાર માંભળીને ઉંદરડાની પેડે નાસી ગયાં હતાં તેઓ બધું ઠરી ઠામ થયા પછી લલિતા અને રામશંકરના સુક્ષ્મ નિવાસ-સ્થાન વિષે ચિત્રવિચિત્ર ચર્ચા કરવા લાગ્યાં અને આ કૃષ્ણ પ્રસંગ-માંય તેમને તેમના ‘જ્ઞાતા શ્રીનાથજીબાવાની કોઈ અકળિત કળા’ દ્વિપાયલી જણાઈ!

પણ સામાન્ય સમાજમાં ખળભળાટ થઈ ગયો હતો. પોલિસે રાધાનાથ મહારાજ, ગંગાડોશી, રાધા, લીબો અને મહાલી ડોશીને ગીરફતાર કર્યાં હતાં. પોલિસની પ્રાથમીક તપાસમાં અનેક હૃદય કંપાવનારી હકીકતો બહાર આવી હતી અને મુંઝવના છાપાઓમાં તે ભમરડા જેવા અક્ષરે છપાઈ હતી. જે પત્રો ‘સંસ્કાર અને નીતિ’ પર જ જીવવાનો દાવો કરતાં હતાં તે સર્વ આ વિષવાની કૃષ્ણકથા રસ લઈ લઈને છાપતાં હતાં અને કોઈ કોઈની પાછળ ન પડી જાય તે માટે પોતાના રીપોર્ટરોને કંપનાનો છૂટથી ઉપયોગ

કરીને રસીલાં દાસ્તાનો રજુ કરવાની એ પત્રોના નીતિમાન, ગુણવાન તંત્રીઓએ સદર ઘૂટ આપી દીધી હતી. વસ્તુતઃ આ એક કશ્શુ ખૂની કીરસો હતો. એક હવસી શયતાનના પંઝામાં એક લાચાર વિધવા ધર્માંધ વાતાવરણને લીધે ફસી પડી હતી. લલિતાની એ પહેલી ભૂલ હતી. મદનદેવની શક્તિને તે તાબે થઈ હતી. કુદરતે તેના જોખનને મદમાતું બનાવ્યું હતું. એ જોખનનો કુદરતી લ્હાવો લેવાની સમાજે કૂર મના કરી હતી. લલિતાએ છૂપી રીતે સમાજનો કાયદો તોડ્યો, પણ કુદરતના કાયદાને વશ થવા જતાં કુદરતી કાયદાનું પરિણામ ગુસ્ત રહ્યું નહિ. તે ગર્ભવતી થઈ અને તેને ગર્ભવતી જેતાં જ તેનો શયતાની આશક થરથરી ગયો. રામશંકરે તેને તે જ સમયે તજ દીધી હોત તો આ ગંદી વારતા ત્યાં જ પૂરી થઈ જાત. પણ નહિ, એ અગલો ભક્ત તો લલિતાનું જોખન લુટ્યા પછી તેના હાડ્યામની કમાણી ખાવા તૈયાર થયો. તેણે મહાલી ડોશીને સાધી, શીખાને સાધ્યો અને બોળી, લાચાર, ગર્ભવતી લલિતાને વેશ્યાવાડામાં વેચી નાખી. સમાજ આ બધું જોઈ રહ્યો. લલિતા વેશ્યા થયા પછી એ જ સમાજના કીર્તિસ્તંભો તેનાં ચરણ ચુમી આવ્યા. ખુદ વૈષ્ણવોનો મહારાજ રાધાનાથ તેનો ગુલામ બન્યો અને એ સ્વાર્થી મહારાજે લલિતાના મોહમાં ભાન ભૂલી બોળી પ્રજા સમક્ષ તેને હિમાલયની તપસ્વિની તરીકે દોષી બેસાડી ! લલિતા પ્રજામાં થોડા દિવસ ફેવી તરીકે પૂજાઈ. પછી તેના જ મંદિરમાં પેલો પાપી સમાધાની આવ્યો. તેણે પેલી નદુછ ગરબી છેડી, એ જ ગરબીએ લલિતાનું સત્યાનાશ વાળ્યું હતું. લલિતા વેર લેવા તૈયાર થઈ, તેણે પોતાના નાણુક હાથમાં પહેલી અને છેકીવાર રિવોલ્વર પકડી અને તેમાંથી છૂટેલી ગોળીએ રામશંકરનો જાન લઈ અને લલિતાનો પણ છુટકો કરી નાખ્યો !

આ હત્યારા પિશાય કાંડમાં અનેક મર્મો સમાયલા હતા. આ કશ્શુ ખૂની બનાવ હિંદુસમાજને પડકાર મારીને કહી રહ્યો હતો કે:

‘ઓ જલિમ સમાજ ! તારે જે તારી વિધવા પુત્રીઓને વેશ્યાવા-
ડામાં વેચાતી અને ત્યાં બ્રષ્ટ થઇ શયતાન ખનતી અટકાવવી હોય
તો પુનર્લગ્નના લોખંડી દરવાજા ખુલા કરી નાખ,’ પણ ખૂનથી
લથમથતી લાશોનો આ કફળ સદેશ સાંભળવાને એ બહેરી સમાજને
કાન નહોતા. એ અચેતન મુરદાના જીગરની ઝાળથી હિંદુસમાજને
લેશમાત્ર લાગણી થઇ નહોતી. તેને તો નિંદાનો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક મળ્યો
હતો. ‘કરે તેવું ભરે ! રાંડનાં કરમ જ એવાં એટલે આવો જ ફેજ થાયને !
રામશંકર બિચારો દેવનો મનીષ, તેનો જાન લઇને એ રાંડ કયે ભવે
દરવાની હતી ? એને તો જન્મે જન્મે રૌરવ નરકમાં જવું પડશે.’
લલિતાને રૌરવ નર્કમાં નાખી પોતાની ‘વૈકુંઠપુરી’ પર મહોર માર-
વાને આતુર થઇ રહેલી ભક્તાણીઓ આવી વાતો કરતી હતી. કોઇ
રામશંકરને પુખ્યાંજલિ આપતા હતા. પણ હજી સુધી કોઇને રાધા-
નાથનો દોષ જણાતો નહોતો. રાધાનાથ વેશ્યાના ઘરમાંથી શરાબી
હાલતમાં મળી આવ્યો હતો છતાં કેટલાક ભોળા માણસો એ વાત
માનતા જ નહોતા. ‘એ તો પાપીઓનાં કારસ્તાન ! ‘જે જે’ એવું
કરે જ નહિ. મારા વ્હાલા, મુઆઓને લીલા દેખાડવા માટે જ ગંગા-
ડોશીના ઘરમાં નજરે પડ્યા હશે ! બહેન ! કૃષ્ણ મુદામાની વાત તો
તમને ખબર છે ને ? મુદામાજી સાથે શ્રીકૃષ્ણ ન્હાવા ગયા-ખન્નેએ
એક ડુબકી મારીને પછી મારા વ્હાલાએ મુદામાજીને એવી લીલા
દેખાડી કે તેમને એક ડુબકી મારવા જેટલા વખતમાં તો અરધો
ડઝન બચ્ચાં થઇ ગયાં ! રાધાનાથ બાવાની લીલા પણ એવી
જ બહેન !’ કરમની કંઠણાઇ એ હતી કે રાધાનાથ દારૂડીઓ, દુરા-
ચારી અને વેશ્યાગામી હતો તેના આધળાને દેખાય એવા પુરાવા
મળવા છતાં આ વેવલા વેવલીઓ તેને હજી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો
અવતાર જ માની મરતાં હતાં.

જમ્બુરીની તપાસમાં વધુ ચોળાચોળ ન થઇ પોલિસે ભેગી કરેલી
હકીકતો સાંભળી જમ્બુરીએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ‘રામશંકરજી’

ખૂન કરી લલિતાએ આપઘાત કરવાથી ઉભયનાં મરણ નીપજ્યાં છે ! આ જડ કાયદાનો અભિપ્રાય ! લલિતા જીવનભર ધીખતા જ્વાળા-મુખીમાં સીજી મરી હતી-રામશંકર પાપની જ્વાળામાં જ ધીખી મુઓ હતો-ઉભય અંતિમ પળે એકબીજાને જોઇ કંઈકંઈ અકથનિય લાગણી અનુભવી મર્યાં હતાં. એકને પૂર્વનો પ્રેમ તાજો થયો હતો-પછી ચંડી જેવી લલિતા જોઇ લય ઉપજ્યો હતો અને મોતને સામે ઉભેલું જોતાં જ તે છળી મર્યો હતો. બીજી; સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલી હતી. રામશંકરની દગાબાજીથી તેના અંગ પ્રત્યંગમાં વૈરાગિનિ લડલડ બળી રહ્યો હતો. એ વૈરની ચિતામાં પોતાના વિશ્વાસઘાતક પ્રેમીને લગ્નિભૂત કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા તેની આંખોમાં જળ્યાતી હતી. તેને પોતાના પ્રાણની પરવા નહોતી. તે ફાંસીના લાકડાથી ડરતી નહોતી. સમાજ અને સરકારના કાયદા તેણે માથે મૂક્યા હતા. તેને એક માત્ર ભાન હતું વેર લેવાનું ! તેણે ગોળી છોડી-રામશંકરને વીંધી નાખ્યો-પોતાની બળતી છાતી શાંત કરી અને પછી પોતે પણ વધુ કલંકિત ન થવા માટે કપાળ વીંધી મરી ગઈ ! આ કર્ણ નાટક માટે જડ કાયદો બોલ્યો : ખૂન અને આપઘાતથી બંનેનાં મરણ નીપજ્યાં ! ન લાગણી, ન દયા, ન કર્ણ, ન કેઈ જાતના ભાવ ! આબાદ અચેતન પૂતળાં ચાવીથી ચાલે તેમ કાયદો બોલ્યો અને ન્યુરીની તપાસ પૂરી થઈ.

હવે પોલિસની ધમાક શરૂ થઈ. પોલિસને કીર્તિ મેળવવાનો આવો પ્રસંગ લાગ્યો જ મળે છે. ઇન્સપેક્ટર મજુમદારે ચાંપતી તપાસ કરી લલિતાનો આખો ઇતિહાસ શોધી કાઢ્યો હતો. મહાલી ડાશી હીખાભાઈ, ગંગા ડાશી અને તેની દીકરી તારાપર પોલિસે એક આબરૂદાર સ્ત્રીને વેચ્યા બનાવવાનું કાવતરું રચવા અને તેમાં એકબીજાને સહાય કરવાનો આરોપ મેલ્યો હતો. રાધાનાથે પોલિસને લાંચ આપી અણિશુદ્ધ બચી જવાને ઘણાં વક્ષાં માર્યાં; પણ તે ફાવ્યો નહિ. મજુમદારે તેની લલ્લમીને ઢોકરે મારી એ સાધુના સાચામાં

છપાયલા શયતાનને કાયદાની દેવડીએ ચઢાવવાનો નિશ્ચય કરી તેનાપર પ્રભુ સાથે ભયંકર વિશ્વાસઘાત કરી એક વેસ્યાને દેવી બનાવવાનો આરોપ મેલ્યો હતો.

‘કાંતિ ! આ નવો કીસ્સો વાંચ્યો કે ?’

કનૈયાલાલ હાથમાં છાપા સાથે કાંતિલાલના ઓરડામાં દાખલ થતો બોલ્યો.

કાંતિલાલ જાણે માળાપ આજે જ મરી ગયાં હોય અને તેમને સજીવન કરવાની જડીબુટ્ટી હાથમાં આવીને પાછી અલોપ થઈ ગઈ હોય તેમ હતાશ થઈ ખુરશીપર પડ્યો હતો. તેના મ્હોંપર નૂર નહોતું. આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. કપડાં અસ્તવ્યસ્ત હતાં. રૂમમાંના સામાનનું કંઈ ઠેકાણું નહોતું. તેના મ્હોડા સામે જ સ્ટવ અને ચૂનાનાં વાસણો પડ્યાં હતાં. ખુરશીની એક બાજુ મેક્કાં કપડાંનો ઢગલો પડ્યો હતો અને ચટાઈપર દોઢ મહિનાનો કચરો ભેગો થયો હતો.

જ્યાને વશ કરવા જતાં તે જીંદગીથી ગયો હતો. હાઇકોર્ટમાં તે જીતી આવ્યો. પણ વસ્તુતઃ એ જીત નહોતી. કોર્ટે ઇન્દુલાલને કેદમાં મોકલ્યો પણ જ્યાને બળાતકારે કે કાયદાના બેરથી કાંતિલાલને ત્યાં મોકલવાની તેને સત્તા નહોતી. કોર્ટનો નિર્ણય આવ્યા પછી જ્યાનો ચાટલો પકડી તેને પોતાના ઘરમાં બેસાડવાની કાંતિલાલે એક જ વાર કોશિષ કરી જેઠ, પણ તે વખતે મકરંદ વકરાયલા વાઘ જેવો તેની સામે થયો. જ્યા પણ ચંડી જેવી તેની સામે થઈ અને તે પગથી કાંતિલાલે હતાશ થઈ જ્યાનો નાદ તજી દીધો હતો. *

● અગાઉ કોર્ટનો હુકમ થવા છતાં જો કોઈ સ્ત્રી તેના પતિને ત્યાં ન જાય તો કોર્ટ તેને કેદમાં મોકલતી હતી. ડૉ. જૌરે એસેમ્બલીમાં એક કાયદો પસાર કરાવી કેદમાં મોકલવાની કોર્ટની સત્તા હાલમાં રદ કરાવી છે એટલે જ્યા જેવી સ્ત્રીને કોર્ટ બળાતકારે તેના પતિને ચાં મોકલી શકતી નથી.

‘ શું છે ? ’

‘ અરે યાર ? વાંચ તો ખરો ! તારી જ્યાને પાણી પાય એવી મારી પુતળી બિચારી કમોતે મરી ગઈ ! ’ કનૈયાએ કાંતિના હાથમાં છાપું મુક્યું. છાપું જોતાં જ કાંતિલાલ ચમક્યો ! તેમાં સમાધાની અને લલિતાના ફોટા છપાયા હતા. તે સાથે રાધાનાથ, મ્હાલીડોશી અને ગંગાડોશી પણ છાપે ચઢી હતી. લલિતાનો-પોતાની બહેનનો ફોટો જોઈ કાંતિલાલની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે બેલાન થવાની અણીપર આવ્યો, પણ જેમ તેમ સાવધ રહી બોલ્યો :

‘ ક-ક-કનૈયા ! આ કોણ ? ’

‘ એ એક વેશ્યા હતી. બિચારી ઘણી લલી હતી ! મને ખૂબ પ્રેમની લહજ્જત ચખાડી હતી. એના વાળની લટપરખે એકસો ને બે કાવ્યો લખ્યાં છે—’

‘ જહન્નમમાં જાય તારાં કાવ્યો ! ’ કાંતિને હવે પૂરું લાન આવ્યું, તે પરિસ્થિતિની ગંભીરતા સમજ્યો અને કનૈયાપર તે અત્યંત ગુસ્સે થયો.

‘ લલિતા ક્યાં છે ? ’

‘ કાંતિ ! તું આમ શું કરે છે ? એ બિચારી તો આપઘાત કરી મરી ગઈ. ’

‘ મરી ગઈ-હૅં ! આપઘાત કરી મરી ગઈ ! મારી લલી-એ રામ ! મને અંધારાં આવે છે. ’ તેની આંખમાંથી આંધાર આંસુ પડવા લાગ્યાં. કનૈયા કંઈ સમજ્યો નહિ. તે બેળાકળો થઈ કાંતિલાલને જોઈ રહ્યો. કનૈયાને લાગ્યું કે જ્યા પાછળ દુઃખી થયલો કાંતિલાલ પાગલ થઈ ગયો છે.

‘ ભાઈ ! શાંત થા. રડે છે શા માટે ? ’

‘ ઓ કનૈયા ! ગજબ થયો. આ તો મારી બહેન થાય ! ’ કાંતિલાલ છાતીફાટ રૂદન કરતો બોલ્યો.

‘ હે ! ’ કનૈયાની આંખ ફાટી.

‘ હા ભાઈ ! હા. ઓ પ્રભુ ! આ કેવી આફત ! તું મારો મિત્ર-મારો ભાઈ-મારી બહેનનો આશક હતો. અને મને કંઈ ખબર ન પડી. એ બિચારી પાપી શમશંકરની જાળમાં ફસી ને નાસી ગઈ ત્યારથી અમે તેની દરકાર કરી નહોતી. પણ આહ ! હવે મને મારાં પાપ સમજાય છે. ઓ લલિ ! તું અમારી કૂરતાથી જ વેશ્યા બની અતે જનથી ગઈ ! ’ કાંતિલાલના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, તેને ખરેખર પસ્તાવો થવા લાગ્યો. કનૈયાને પણ સખત લાગી આવ્યું. તેની માથાક કાંતિલાલની નાસી ગયલી બહેન હશે તેનું તેને સ્વપ્ને પણ ભાન નહોતું. આજે એ ભયંકર ભેદ અચાનક ખૂલતાં બંનેને પારાવાર દુઃખ થયું.

“ શાંત થા, ભાઈ ! થનાર થઈ ગયું. ”

“ હા. એ પોતાના દગાખાજ વારપર વેર લઈ મરી ગઈ. આહ ! હું ગાંડો થઈ જઈશ. કનૈયા ! ભાઈ ! હું મહા પાપી-શયતાન છું. મેં મારી સગી બહેનને દુલવી છે-દેવી જેવી જાયાપર દુઃખનાં ઝાડ ડિગાડ્યાં છે. ઓ શમ ! જો મેં લલિતાની જરાપણ દરકાર કરી હોત તો આવો ભયંકર અને કફળ બનાવ ન બનત. હું મૂર્ખ, પાપી, હત્યારો છું. ” કાંતિલાલના હૃદયઘાટપરથી પશ્ચાતાપનો ઝરો વહેવા લાગ્યો, ચોધાર આંસુ રેડતો તે છાતી માથું ફૂટી કલાપીટ કરવા લાગ્યો.

“ ભાઈ ! મેં અભાગીઆએ મારી દુઃખી લલિતું અંતિમ મ્હોં પણ ન જોયું. અરે ! હું એનો માડીજયો ભાઈ મુંબઈમાં જીવતો હોવા છતાં એ મ્યુનિસિપાલિટીને ખર્ચે દેહલગીને હાથે અગ્નિસંસ્કાર પામી. ધિક્કાર છે અમને ! અમે જો દેહલગી ભાઈએને અપસર્પ

મણીએ છીએ, તેઓ જ અમને દૈવી મદદ કરે છે. અને છતાં-છતાં અમે હિંદુ નીચના બેદમાં મરી જઈએ છીએ.” કાંતિલાલનાં શાનચક્ષુ ખુલ્યાં. તેને જ્યાંનું દેવત્વ દેખાયું. પોતાનાં અમાનુષ વર્તન માટે તેને ખેદ થયો.

“કનૈયા ! લાલિ કેના પંઝામાં ફસી પડી હતી ? ”

“અંગાડોશીના.”

“એ બહા પકડાઈ ? ”

“હા. હા. આજે જ એ લોકોનો કેસ છે.”

“પ્રભુ તેમને માફ કરે. મને કાંઈને પિંકારવાનો હક્ક નથી. હું પોતે જ એટલો બધો પાપી છું કે મારે માટે હવે પશ્ચાતાપ શિવાય ઉગરવાનો બીજો રસ્તો જ નથી. ”

ઝોરડાનું વાતાવરણ ગંભીર થઈ ગયું.

મકરણ ૩૬ મું.

પોલીસ પત્ર.

‘પોલીસ ! તારે અંત્યજ્ઞોનો ઉદ્ધાર કરવો છે ને ?’ એક દિવસ મકરંદ ખુશમિનનમાં મહિલાઆશ્રમમાં આવી પોલીસ પાસે જઈ બોલ્યો. પોલીસ એક ઓરડામાં એકલી બેસી મકરંદનું જ ધ્યાન ધરી રહી હતી.

‘હા. કેમ વળી કંઈ નવું ધતિંગ લઈ આવ્યો છે ?’ તે હસી.

‘ધતિંગ તો એવું કે બધા સનાતનીઓ દાંતમાં આંગળાં ચાવે ને વાંદરાની પેઠે તું નચાવે તેમ નાચે.’

‘એટલે ?’

‘જો ! આપણે એક અઠવાડિક પત્ર કાઢીએ.’

‘હં.’

‘તેની તંત્રી તું !’

‘હું તંત્રી ! ના બા ! આપણાથી એ કામ ન થાય. તું તંત્રી થા.

“સાંભળ તો ખરી ગાંડી ! તારે જ તંત્રી થવાની ખાસ જરૂર છે.”

“કેમ ? મારામાં શું હીરા ટાંક્યા છે ?”

“તું સ્ત્રી છે ને !”

“તેથી શું ? એવી તો બહુલીય સ્ત્રીઓ દુનિયામાં પડી છે.”

“અરે ગાંડી ! દુનિયામાં જે સ્ત્રીઓ પડી છે તે તંત્રી નથી ને તું તંત્રી થા.”

“વારૂ પછી ?”

“ તું તંત્રી થઇ અને એક ગુજરાતી રમણિક સામાહિક પત્રતું સુકાન ચલાવવાને મેદાને પડી છે એવી લોકોને ખબર પડી કે તારે ત્યાં બહેર રાજદારીઓ, શાસ્ત્રીઓ, સકારીઆ ને હકારીઆ, પાણિનીના પહેલા ખોળાના વૈયાકરણીઓ, કવિઓ, લેખકો, વિચારકો, નિબંધકારો, ચિત્રકારો—અરે ! સર્વ જનના કલાકારોનો દાયરો જામશે.”

“ તે એ દાયરાને હું શું અરીણુ પવાહું ? ”

“ હા, તારે એ લોકોને કસુંબો ચલાવવાનો છે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ કેવી રીતે વળી ! તારી મીઠી વાણીથી, તારા હાવભાવથી, તારા સ્નેહભીના સત્કારથી, તારા નયનોના નૃત્યથી ! ” મકરંદ ખીલ્યો.

“ એક તમારો મારીશને ! ” પોત ગુસ્સે થઈ.

“ તારે જોઈએ તો એ તમાર્યા માર. હું હવે ઈસુ ખ્રિસ્ત જેવો સહનશીલ થઈ ગયો છું સમજી ! ” મકરંદ હસ્યો. પોત પણ આ વિનોદહાસ્ય ખાળી શકી નહિ.

“ તું સ્પષ્ટ વાત કરને ! ”

“ તદન ગામડીઆ ગદ્યમાં વાત કરે છું છતાં તું સમજતી નથી ? સાંભળ ત્યારે, કવિતાની ભાષામાં કરે. તું જ્યારે એક સુધારક પત્રની સંપાદિકા થશેને, ત્યારે આવશે ત્યારે આંગણે જગતના મહાજનો ! સત્કારને તેમને તારાં અમીલર્યા વચનોથી અને પાળે તેમને કંઈક અમૃતનાં પાણી ! ”

“ મકરંદ ! આજે ભાંગ પીધી છે કે શું ? ”

“ નહિ, બહાલી નહિ ! આજે મારા હૃદયમાં પ્રેરણાનું પૂર આવ્યું છે. તું તંત્રી થશે, ગુજરાતના મહાપુરુષો તારા મહેમાન બનશે, તું એ સર્વનો સત્કાર કરશે, એ બધા વાંદરાઓ તને પોતપોતાની પ્રિયપાત્રી બનાવવાને વક્ષમાં મારશે, તું એ બધાને હાથતાળી આપવા

સાથે જ તેમને ગધેડા બનાવી તેમના ગ્રેમપત્રો સંધરી રાખશે-પછી તું એ બધાને અંત્યજ્ઞે સાથે પ્રીતિભોજન લેવાને નોતરશે-એ લોકોના ડોળા લાલ પીળા થઇ જશે અને પછી તું જાતે જ અંત્યજ્ઞ છે એમ જાહેર કરી તારા પગ ચાટનારા બદમાસોને ધૂળ ફકાવશે ! હાહાહાહા ! પછી કેવી મઝા પડશે ? કેમ ? મારી યોજના કેવી છે ? મને શાખાશી આપ ! ” કહી મકરંદ ખડખડ હસવા લાગ્યો.

પોલ વિચારમાં પડી ગઇ. મકરંદની યોજના નવી અને ભયંકર હતી. તેને અનેક વિચિત્ર પૂતળાંઓના સહવાસમાં આવી પવિત્ર રહેવાનું હતું-અનેક પ્રલોભનોને ઠોકરે મારવાનાં હતાં અને અતિ એ દંભીઓની પોલ ખોલી અંત્યજ્ઞેની સેવા કરવાની હતી.

“ મકરંદ ! તું મારે પડખે રહેશેને ? ”

“ અરે ! હું તો તારો છું જ. મેં બહુ બહુ વિચાર કર્યો. પણ દંભીઓને લોખંડના ચળા ચવાડયા સિવાય આખળે ફાવવાનાં નથી.”

“ મારે કબુલ છે ! ”

“ તો કાલે ડેકલેરેશન લઇ લે.”

“ વાર. પત્રનું નામ શું ? ”

“ સમાજ ! ”

ખીજે દિવસે પોલે હિંદુ નામ ધારણ કર્યું. તે મિસ ઝંદા બની અને ઝંદાને નામે તેણે ‘ સમાજ ’ પત્રનું ડેકલેરેશન લીધું. અંપકલાલ, બાનુમતિ, કુસુમ અને જ્યાને પણ આ કામ ગમી ગયું. તેઓને મકરંદ અને પોલના ગુપ્ત હેતુની ખબર નહોતી. સમાજના પહેલા અંકની તૈયારી ચાલી. જ્યાએ પોતાની વીતક વારતા લખી. બાનુમતિએ વિધવાનો વિલાપ રજુ કર્યો. કુસુમ હિંદુસમાજની ઘસીઓ અને ડોલીઓ ધડવા લાગી.-અંપકલાલે બે ભાવવાહી કાવ્યો અર્પણ કર્યા અને મકરંદે બે બંડખોર વારતાઓ આપી.

હિંદુ લલનાના આધિપત્ય નીચે

પ્રગટ થતું પ્રથમ અઠવાદિક

થોડીક વાનગીઓ

લેખક:

મેં મારો પરણ્યો કેમ છોડ્યો ? હિંદુસમાજને ધુળવનાર મંડપોર
યુવતી જ્યા

વિધવાનો વિલાપ

પુનર્લભના આદર્શ પાળનાર સૌ.

ભાનુભતિ

હિંદુસમાજની ડોલીઓ અને દાસીઓ. મંડપે આવેલા પતિને પાછો વાળ-
નાર કુમારી કુસુમગૌરી

દીલનાં દાન

મકરંદ

દાનનાં દીલ

મકરંદ

ચીતાને (કાવ્ય)

અપકલાલ

આ હેન્ડબોલો આખા મુંબઈશહેરમાં વહેંચાઈ ગયાં અને તેની અસર સીધી નડીઆદના નાગરવાડામાં થઈ. અમદાવાદનું ખાડીઆ ખળભળી ઉઠ્યું. મુંબઈમાં ગીરગામના શાંત લતાઓમાં ફટલીય રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સો ભરાઈ અને પડી ભાગી. બધા લેખકો, વક્તાઓ અને કવિઓએ આ પત્રની નકલો ખરીદી. તેઓ એ પત્ર વાંચીને શાશ્વત થવા માગતા નહોતા. પણ એ પત્રની ચાલક રમણીના ભક્ત થવાને આતુર હતા. એક અંક બહાર પડતાં જ બીજે જ દિવસે પોલને એકસો ને સત્તર અભિનંદનના પત્રો મળ્યા. તે સાથે ત્રણ ડઝન ટૂંકી વારતાઓ, બસો પંચાવન કાવ્યો, પીસ્તાળીસ નિબંધો અને ચાલુ વારતા લખીને ગુજરાતની સેવા કરવાનાં અકાશ પવિત્ર વચનો મળ્યાં ! ચાલુ પત્રોના તંત્રીઓએ ‘બહેન અંદા’ના ફોટોની વિનીત માગણી કરી અને સાથે પોતાનાં પત્રો માટે કંઈક સામગ્રી મોકલવાનું ‘સ્નેહાજ’ આમંત્રણ પણ કર્યું. એક યુવાન ક્ષીમતે ‘સીસ-

માજના ઉદ્ધારના પૂનિત પ્રયાસમાં કુલ નહિ પણ કુલની પાંખડી તરિકે રૂ. ૧૦૦૦ તો એક મોકલવા સાથે 'બહેન ચંદાનાં દર્શન કરી પાવન' થવાની મૂલ્યમય વાસના પ્રગટ કરી.

“ મકરંદ ! તેં ધાયું હતું તેવું જ થયું ને ! ” પેલ પોતાના ટેબલ પર આવી પડેલો ઢગલો નેઈ બોલી.

“ હું નહોતો કહેતો ? ભાવી ગુજરાત ધડનારા આપણા 'નર-પુંગવોને હું પગથી માથા સૂધી ઝોળખું છું એટલા માટે જ મેં આ યોજના ધડી છે.”

“ ને ને ! આ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી ભાત પાડનાર બહુલભાઈ શું લખે છે તે સાંભળ :

“ પ્રિય બહેનાં,

“ ગુજરાતનાં ઘેર તિમિરદળ વિદારી ત્હાં દિવ્ય જ્યોતિ પ્રસારવાનું તમારું તેજસ્વી સાહસ નેઈ એક ગુજરાતી તરિકે મારી છાતી ગજ ગજ ફૂલી ગઇ છે ! ”

એની છાતી ફાટી ન ગઇ હોય તો સારું ! મકરંદે ટકોર કરી.

“ તમારા પરિચયનું અપૂર્વ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નથી થયું તે માંરું કમભાગ્ય ! દૃષ્ટા કરી આ દાસને કોઇ પ્રસંગે મળવા આવવાની રજા આપશે તો તમારી અને તમારા પત્ની સેવા બળવવામાં હું મારા જીવનનું સાહસ્ય સમજીશ ” પેલે પત્ર પૂરો કર્યો.

“ એના ઘરમાં દેવી જેવી સ્ત્રી છે. તેની સેવા કરીને જીવન સફળ કરતાં એને ટાઢીઓ તાવ આવે છે ! ” મકરંદે બોલ્યો : “ પેલા એકવાળા રાજેશ્રી શું કહે છે ? ”

“ અરે ! એનો કાગળ તો ઔરજ છે, સાંભળ. ”

“ શ્રીમતી ચંદા. ”

કોઈ સ્થૂભજ પળે આપના 'સમાજ'નાં દર્શન થયાં, વાંચ્યું,

વિચારું અને મને પ્રેરણા થઈ કે આ પત્ર પ્રગટ કરનાર કોઈ દેવાં-
 નના જ હોવાં જોઈએ, અહા ! કેવાં જોષક અમીઝરણાં વહાવતા
 લેખો ! શી કલામય રચના ! કેવી ઉદાત્ત ભાવનાઓ ! ખરે, નવચુ-
 જરાત સર્જવાની સારીય શક્તિ સમાજના ચાલકો ધરાવે છે તે આ-
 પનો પ્રથમ અંક જ સિદ્ધ કરે છે.

‘ હું કવિ કે લેખક નથી પણ આપ જેવા સમાજસેવકોને
 દાસાનુદાસ છું. પ્રભુએ મને પાંચ પૈસા આપ્યા છે. મેં અત્યારસુધીમાં
 વિધવાવિવાહ પ્રચારકમંડળ, વનિતાવિશ્રામ, સેવાસદન, મહિલાઆશ્રમ,
 વિગેરે વિગેરે સંસ્થાઓને યથાશક્તિ સહાય કરી છે અને આપના
 પત્ર માટે પણ આ સાથે રૂ. ૧૦૦૦ નો ચેક રવાના કરું છું તે
 સ્વીકારી મને આભારી કરશો.

“ આપ જેવાં સેવાભગિનીને મળી જીવન સફળ કરવાની ધન્ય
 થડી મને ક્યારે મળશે ? કૃપા કરી આપ મને ક્યારે મળી શકશો
 તે જણાવશો ? હું આપનાં દર્શન કરવા આતુર છું. ”

“ શાબાશ બચ્ચા ! આવું જ પત્ર આ મકરંદે કાઢ્યું હોત
 તો તું એક નીકલનો સીકો ખરચીને તે વાંચત પણ નહિ ’ મકરંદે
 મુછમાં હસીને બોલ્યો : “ જો પાલ ! હવે એક પછી એક આ વાંદ-
 રાઓને બોલાવીને શેતરંજ ખેલવા માંડ.”

“ પછી તું અદેખો ના થતો ! ” પાલે નયન ચડાવ્યાં. જવા-
 બમાં મકરંદે તેને નજીક ખેંચી ચુમી લીધી.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

મીકાંત શેઠ.

પોલીની ટપાલ દરરોજ વધવા લાગી. તે જાહેરજીવનમાં પડતાં જ ગુજરાતના મહાપુરુષો તેનાપરથી શીદા શીદા થઈ ગયા. ‘ સમાજ ’ પત્રની જ્યાં ત્યાં પ્રશંસા થવા લાગી. અંદા કાણુ છે ? ક્યાંની છે ? એની સાથે પંદર પેઢી દુરની પણ સગાઈ નીકળે એમ છે કે નહિ ? એ કોની મિત્ર છે ? એના મિત્રો કાણુ છે ? એને મળવું શી રીતે ? એ કેવી છે ? ખુશમુરત છે કે બેડોળ ? જીવાન છે કે તૂટ ? પરણેલી છે કે કુંવારી ? એ જાને જ લખે છે કે એનો કાંઈ ‘ આશક ’ એને લખી આપે છે ? એનામાં શક્તિ કેટલી છે ? એ બોળી છે કે પહોંચેલ જુદી ? મળતાવડી છે કે અકડ ? એને સાહિત્યના પૂજારીઓ પ્રત્યે ભાવ છે કે અભાવ ? એને ચાલુ વારતા કે કાવ્યોની જરૂર છે કે નહિ ? એ સંસદ કે ગુજરાત સભાની સભ્ય થશે કે ? એ આમવર્ગની સાહિત્યરસિકા છે કે ઉમરાવવર્ગની ? એ મરકટ ગલીમાં રહે છે કે મહાલક્ષ્મી ? એ જાહેર સભાઓમાં પોતાના મધુર કંઠે કંઈ ગાશે ખરી ? આવા એક હજાર ને એક પ્રશ્નો સાહિત્યરસિકોના દાયરામાં છણાવા લાગ્યા. આ ભયંકર પ્રશ્નપરંપરા પૂરેપૂરી રજુ કરવાથી વાંચનારની સહનશક્તિ સીતા જેટલી હોય તોપણ તે ખૂટી જવાનો ભય છે. તેથી એ આખી ટીપ આપીને વાંચનારનો ગુસ્સો વહોરી લેવાનું સાદ્દસ અમે કરી શકતા નથી. ટુંકામાં એટલું જ કે કોલાખાનાં કેલી-લવનોમાં, બેકબેના ગંધાતા કાદવની સામે ખડકાયલાં રાક્ષસી લવનોમાં, વાલકેશ્વરની વિલાસવાટિકામાં, બૂલેશ્વરનાં લદાલયોમાં અને ગીરગામની કાવ્યકુટિરોમાં, નડીઆદના નાગરવાડામાં ને અમદાવાદના ખાડીઆમાં, વડોદરાને વડે ને ગોંડલને ગોંદે, સૌરાષ્ટ્રની રમકુંજો

અને બૃહત ગુજરાતનાં બૃહત મંદિરોમાં 'ચંદા' ની આણુ વર્તી રહી. મુંબઈના સાહિત્યભક્તોની તો એ દેવી થઇ ગઇ હતી. એના પત્રનું લવા-જમ ભરવાને, એને જાહેરખબર આપવાને, એને લેખો, કાવ્યો કે વારતા આપવાને તથા એ કહે તો એના ઘરકાના શીરનામા લખી આપવાને પણ એક મોટી ફાજ તૈયાર થઇ હતી. એને મળવું, એનો મધુર શબ્દ સાંભળવો, એનું મધુર સ્મિત જોવું એ આ વહેંતીઆ-એને કોઇ સ્વર્ગિય સ્થાવો જણાતો. પોતા બધાને મીઠાશથી બોલાવી સત્કારતી-બધાને પોતાની ઇચ્છાના તરંગ પ્રમાણે નચાવતી અને એને મળીને સાતમા આસમાનમાં વિહરતા મહાભાગો, એના નયનને ઇસારે વાંદરાની પેઠે નાચવામાં માનવજીવનનું અદ્ભૂત સાક્ષ્ય માનતા.

“ ચંદા બહેનને મળ્યા ? હમણાં જ મારે સાંથી ગયાં. એમની ‘ઉજ્જવતા વ્હાલની’ વારતા ને ‘ઉકળતી કઢી’ પરની વ્યંગભરી કવિતા વાંચી ? ખરેખર, ગુજરાત હવે અભિમાનથી બંગાળને કહી શકશે કે આ બંગાળ ! તેં અમને સરોજિની દેવી આપી છે તો અમે તને ચંદાબહેન આપીએ છીએ. ગરવી ગુજરાતે હિંદમૈયાનું ઋણ ૧૯૨૭ની સુભગ સાલમાં ફેડી નાખ્યું ! ‘ગુજરાતનો વરણાગીઓ’ કવિ, રાજદારી ટીકાકાર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિનો મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ કનૈયો જ્યાં જતો ત્યાં પોતાના વ્યાખ્યાનનો આ રીતે ઉપોદ્ધાત કર્યા પહેલાં બીજો લવારો કરી શકતો નહિ.

“ બહેનની વાણીમાંથી અમીઝરણાં વહે છે, એની કાળી કાળી આંખો સદીઓ થયાં સ્નેહવિહોણા થયલા ગુજરાતને પ્રેમનાં દાન દે છે, એને કંઈ વસે છે બ્રહ્મભોહી સરસ્વતીદેવી ! એના હૈયામાં ઉજળે છે વેદના ગંભીર મંત્રો ! અને એનો આત્મા ઉડે છે દૂર-દૂર-સુદૂર કોઇ મહામૂલી દૈવી વસ્તુની શોધમાં ! ,’ બકુલભાઇ ગુજરાતી સાહિત્યને નવો આપ ચઢાવવા પહેલાં આટલું બોલ્યા વિના રહી શકતા જ નહિ.

ગુજરાતજો ચુસાની ચાકરડી નથી. પણ જીવનસાથી છે: પુર-
પના ચાકલા હૃદયની આરામકુંજ છે; એને પ્રેરણાનું પિયુષ પાનાર
રસસરિતા છે; જીવનમાં ઉદ્ધાસ અને માઝા વિનાનો આનંદ રેકનાર
દેવાંગના છે; ગોપીઓને ઘેલી કરનાર કનૈયાને સ્નેહની સાંકળે બાંધ-
નાર રાધિકા છે; અભિમન્યુને યુધ્ધે જતો રોકતી ઉત્તરા છે અને
એવું બીજું કંઈ કંઈ છે. એ સારીય ભાવનાની જીવંત પ્રતિભા
અંદાજીએ છે.' શાંતારામની ચાલીમાં સ્વરાજ માટે છાતી ફાડી
નાખનાર એક મહાન તપસ્વી આત્માનો 'અંદાજીએ' માટેનો આ
કસમપૂર્વક ઘરેલો અભિપ્રાય હતો !

રવિવારનો દિવસ હતો. પોલ આજે નવરી હતી. રવિવારે તેને
ત્યાં વાંદરાઓ નાચવા આવતા અને પોલ તે બધાયને નચાવતી.
'સમાજ' કાઢ્યા પછી અંપકલાલે આશ્રમમાં એક વિશાળ દિવાન-
ખાનું તેને સોંપી દીધું હતું અને પોલ જમીને હમણાં એ જ દિવા-
નખાનામાં બનીડનીને એક આયના સામે પોતાનું રૂપ જોતી ઉભી
હતી. બંગાલી ફેશને તેણે સાડી પહેરી હતી. માથાના વાળ અપ-કુ-
-ડેટ ફેશનથી ઓળી વાળના ગુચ્છથી કાન ઢાંકી દીધા હતા. ભાલ-
પ્રદેશમાં કંકુની ઝીણી ડીઘડી ચમકતી હતી. આંખોપર ટોરટોઈઝ
શેલ્સના ચશ્મા શોભતા હતા. તેણે બનારસના કાંઈ કલાકારે બનાવેલી
સુંદર જરી ભરેલી સાડી પહેરી હતી અને તેના મોહક ઉરપ્રદેશ
કંઈક દેખાય એવી રીતે ખભાની નીચે સોનાની નાણુક પીન જડી
લીધી હતી. આયનામાં પોતાનું સૌન્દર્ય જોઈ તે જરા મલકાઈ અને
પછી હાથમાં 'મેકઅપ' લઈ તે એક સોફાપર બેઠી.

" બહેન ! શ્રીકાંત શેઠ તમને મળવા માગે છે. " ચોડીવારમાં
એક નોકરે આવી કહ્યું.

" ભલે. " પોલ બોલી.

નોકર ગયો અને બીજી પળે શ્રીકાંત હસતો હસતો, બન્ને હાથે
નમન કરતો દિવાનખાનામાં દાખલ થયો.

‘પધારો.’ સ્મિતભરવદને પાલે કહ્યું અને શ્રીકાંતને ખુરશીપર બેસવા હાથથી ઈસારો કર્યો. શ્રીકાંત બેઠો.

શ્રીકાંત મુંબઈનો ધનાઢ્ય શેડીઓ હતો. તેનું વય આશરે આઠાશક વર્ષનું હતું. ફૂલેલી દુંદ તેની શ્રીમંતાઈનો દુંદુબી બળતી રહી હતી. પાલને મળવા આવતી વખતે તેણે કામદેવનું રૂપ ધારણ કરવા માટે ભગીરથ કાશેશ કરી હતી. ચાઈનાસીલ્કના સ્યુટમાં રાજેશ્રી સજ્જ થયા હતા. હેઠ્ઠના ચળકતા બુટ પગમાં શોભતા હતા. બકીટપર સોનાનો ઘડીઆળનો છેડો લટકતો હતો અને ગળવામાં ઘડીઆળ ટીકટીક કરતી હતી. છતાં ડાબા હાથની કાંડીપર નાબુક હીરાજડીત કિમતી રિસ્ટવોચ સોનેરી પટા સાથે જડાયું હતું. માથાના વાળ સફાઈથી ઓળાને તેણે વાંકી સેથી પાડી હતી, અંદર આવતાં જ તેણે હેટ હાથમાં લઈ લીધી હતી: તે તેણે બીજી ખુરશીપર મુકી. રાજેશ્રી દરેક રીતે ફાંકડા છેલ લાગતા હતા. પણ તેની ફાંદ તેની ખુબસુરતીને ધૂળમાં મેળવતી હતી. તેની આંખોમાં દુરાચારનો પ્રકાશ સ્પષ્ટ જણાતો હતો. અતિશય શરાબી હોવાથી તેની આંખો સુજી ગઈ હતી અને હંમેશાં લાલ જ રહેતી. અતિશય વિષયસેવનથી તેના મ્હોપર કાળાશ આવી હતી. આંખોની આસપાસ કાળાં કુંડાળાં પડેલાં હતાં અને ગાલપર ફૂટેલાં ગરમીનાં ચાંદાં કાળાં થવા આવ્યાં હતાં ! એ કાળાં ચાંદાંને લીધે તેનું મ્હો કંઈક બેડાળ લાગતું હતું.

તે વીસ વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો પિતા લગભગ અરધા કરોડની દોલત મૂકી વૈકુંઠવાસી થયો હતો અને શ્રીકાંતે બાપની દોલત સન્માર્ગમાં જ વાપરવા માંડી હતી ! તેને ગોઆગરી નાયકણીઓનો પ્રથમ શોખ લાગ્યો—પછી તવાયફોપર રાજેશ્રીની નજર ચોંટી. પણ અંતે તેને પરમાર્થનો રસ્તો મળ્યો ! પતિત સ્ત્રીઓને શ્રીમંત બનાવવા કરતાં સ્ત્રીસમાજને સહાય કરવામાં તેને વધુ પુણ્ય જણાયું. તેણે એકદમ બેચાર સ્ત્રીહિપયોગી સંસ્થાઓને પચાસ પચાસ હજાર રૂપિયાનું દાન કરી દીધું અને મુંબઈના છાપાઓએ પોતાના ગળવા તર

કરીને રાજશ્રીને એક મહાન દાનવીર સમાજસુધારક બનાવી દીધા. સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓની ચાલકાએ તેને માટે પોતાના દરવાજા આઠે પહોર ખુલા મેલી દીધા અને શ્રીકાંતે એવી સંસ્થામાં વસતી યુવાન વિધવાઓ અને લાચાર સધવાઓનો સ્નેહ સ્વીકારી તેને પાવન કરી દીધી ! તે તપાસ કરવાને બહાને વારંવાર આવી સંસ્થાઓમાં જતો અને સ્ત્રીઓના વર્ગમાંથી જે રમણીપર તેની કૃપાદષ્ટિ ઉતરતી તેનો કબજો લઈ લેતો. કેટલીક સંસ્થાની અધિષ્ઠાત્રીઓ સંસ્થા માટે પૈસા કઢાવવા માટે તેને આ કાર્યમાં સહાય કરતી અને લાચાર વિધવાઓ શ્રીકાંત જેવા શ્રીમંતની મહેરબાની મળવાથી પોતાને લાગ્યશાળી સમજતી. શ્રીકાંતની માથુક થવાને અનેક રમણીઓ ટળવળતી; કેમકે તેની માથુક થયા પછી એ બિચારીઓના નસીબનું પાનું જ ખુલી જતું. એવી સ્ત્રીઓ વિધવા હોય તોપણ તેઓ સંસ્થાના કરડા કાનુનોથી મુક્ત થઈ જતી. તેમને સારા સારા વસ્ત્રાલંકારો સજ્જ ગમે ત્યારે મોટરમાં ફરવા જવાનો સદર પરવાનો મળી જતો અને શ્રીકાંતના બાહુપાશમાં પડતાં જ તેમનું ‘ સાધવીવ્રત ’ પૂરું થયલું ગણાતું.

“ સમાજ ” પત્રમાંથી તે એક અક્ષર પણ સમજ્યો નહોતો. તેણે ફક્ત ‘ મિસ ચંદા ’ નું નામ તંત્રી તરીકે વાંચ્યું હતું અને એ નામ વાંચીને જ તેણે એકહજારનો એક મોકલી આપ્યો હતો અને આજે એ મહાશય પોલને મળવા આવ્યા હતા.

‘ મિસ ચંદા ! ‘ સમાજ ’ જેવું ઉપયોગી પત્ર કાઢવા માટે હું તમને મુખ્યારક્ષ્યાદી આપું છું-’ શ્રીકાંતે વાતની શરૂઆત કરી.

“ તમારો આભાર ! ’ પોલ હસી.

“ એમાં આભાર જેવું શું છે ? એવા પત્રને મદદ કરવાની અમારી ફરજ છે. અમેરિકામાં રૅફરેલર જેવા દ્રવ્યવાનો સાહિત્ય અને કળાને ઉદાર મદદ કરે છે; ઇંગ્લંડમાં પણ વિદ્વદવર્ગ પૂન્ય છે તેથી જ યુરોપી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયું છે. ગુજરાતના શ્રીમંતોએ એ જ રીતે તમારા જેવાં સહાય કરવી જોઈએ.”

“તમારા જેવી ઉદારતા બધામાં હોતી નથી.’ પોલે તેને ચઢાવવા માંડ્યો.

“તમે મને ના શરમાવો. મિસ અંદા ! પત્ર ચલાવવાનું કામ ખાવાના ખેલ જેવું નથી. તમને ઘણી જ મુશ્કેલી નડતી હશે. ખાસ કરીને આર્થિક મુશ્કેલી !—”

“મુશ્કેલી તો નડે જ. પણ તમારા જેવાની કૃપાથી ‘સમાજ’ ઠીક ચાલે છે.

“તમે નકામાં શરમાશો નહિ. જુઓ, મારો વિચાર ‘સમાજ’ને અંગ્રેજ પત્રોને ટક્કર મારે એવું બનાવવાનો છે. એમાં ચિત્રા મૂકા પાનાં વધારો’ કાગળ ઉંચા વાપરો—’ શ્રીકાંતે સૂચના કરી.

“પણ ખર્ચ વધી જાય તેનું શું ?”

“તેની તમે શીકર ના કરો. બધી ખોટ હું ભરી આપીશ. લો, હમણાં જ હું પાંચહજાર આપું છું.” કહી શ્રીકાંતે ચેકબુક કાઢી ચેક લખી નાખ્યો.

“પણ તમારો આભાર હું શી રીતે વાળી શકીશ ?” ચેક લેતી પોલ બોલી.

“આભાર ! એમાં આભાર જેવું કંઈ જ નથી. તમારે માટે હું મારી તીજેરી ખાલી કરવાને તૈયાર છું.”

“એમ ? મારાપર આટલી બધી ઉદારતા વરસાવી દેવાનું કંઈ કરણ ?” પોલે હસીને ટકાર કરી.

“કરણ કંઈ જ નહિ. તમે શક્તિ છો—તમે ગુજરાતનું ગૌરવ છો, તેથી જ માફ દીલ તમારા તરફ આકર્ષાય છે.” શ્રીકાંતે પોતાની ખુરશી પોલની સહેજ નજીક ખસેડી :

“તમે બહુ જ ઉદાર છો હો ! તમારા જેવા પચીસ શ્રીમતો પાકે તો ગુજરાતનો ઉદાર થઈ જાય.”

“ તમને પણ ખુશામદ કરતાં ઠીક આવડે છે ! મિસ અંદા !
જે કંઈ હરકત ન હોય તો આજે સાંજે મારી સાથે ફરવા આવશો ! ”

“ ઘણી જ ખુશીથી.”

“ હું સાત વાગે મોટર મોકલીશ.”

“ થેંકસ ! ”

“ બહેન ! ચાર પાંચ ગૃહસ્થો તમને મળવા આવ્યા છે.” નોકરે
અંદર આવી કહ્યું.

“ આવવા દે.” પોલ બોલી.

“ ત્યારે હું રજા લઈશ.”

“ હાથ ! આવજો હો ! સાંજે જરૂર મળજો.” કહી પોલે શેક-
હેંડ કરવા હાથ લંબાવ્યો. શ્રીકાંત સાતમા આસમાનમાં પહોંચી ગયો.
તે ખેત્રણ પળ પોલનો નાજુક હાથ હાથમાં લઈ ઉભો. પોલે મસ્તી-
ભરી અદાથી તેનો હાથ દાખ્યો. શ્રીકાંતને ગલગલીયાં થયાં. તેણે
પોલના હાથપર ફેંચ અદાથી ચુંબન કર્યું, અને પોલે હાથ
ખેંચી લીધો.

“ સાહેબજી ! ” કહી શ્રીકાંત બહાર નાકળ્યો અને ખીજી પળે
કુંડી ગલ્પોનો અંગેડ લેખક પ્રોફેસર બુક્લબાઈ, હાસ્યરસનો ભંડાર
ખાલી કરનાર કલંદર, સ્વરાજ માટે ભગવાં ધારણ કરી હિંદુ મુસ્લીમ
ઐક્ય સાધવા માટે દાઢી રાખનાર જમુલાઈ, ગુજરાતના સર્વભક્ષી
વિદ્વાન બેંસીધર, સનાતની શાસ્ત્રી મહારાજ ભવાનીશંકર, શીઘ્ર
કવિ કુનૈયાલાલ અને સરકારી નોકરી છોડી માણુભટની કથા કરનાર
વયોવૃદ્ધ, સાક્ષરવર્ધ નગીનદાસ દીવેલવાળાની ફોજ દાખલ થઈ.
પોલે સર્વને હસીને આવકાર આપ્યો અને બધા એક રાઉંડટેબલની
આસપાસ ગોઠવાયા. પોલ પણ તેમની વચ્ચે જઈ બેઠી.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

વહેતિયાઓના હાથરો !

મિસ અંદા ! જુઓને આ તમારે માટે જ મેં એક ખાસ કાવ્ય લખ્યું છે. ગઈ કાલે મધરાતે હું સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠ્યો ને પછી આ કાવ્ય સ્ક્રૂચું તે મેં મારી દીકરી પાસે લખાવી લીધું છે. 'એસતાંની સાથે જ સાક્ષરવર્ધ દીવેલવાળાએ પ્રસ્તાવના કરી: "હું સંગીતનો આચાર્ય છું, ગુજરાતી ભાષાનો પ્રખર ટીકાકાર છું, શીઘ્ર કવિ છું અને આખ્યાનકાર છું તે તો તમે જાણતાં જ હશેા."

પોલે માયું હજાવી હા પાડી.

"નગીનદાસભાઈને ન ઓળખે તે ગુજરાતી જ નહિ !" હાસ્યરસના ધ્વજરદારે મસ્કો લેવાની શરૂઆત કરી: "એમણે ગુજ- તના અનેક નવા લેખકોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે."

"એમાંના એક આ ભાઈ કલંદર ! હાસ્યરસનો એવો પુવારો હિડાવે છે, અંદા ખહેન ! કે તમે ખસ પેટ પકડીને હસ્યા જ કરો !"

"એમ ?"

"હા. હા. એણે એરંડીયું, માજણ, કેળાંવાળી વિગેરે વિગેરે અનેક રમુજ સ્કેચોથી ગુજરાતીઓનાં જીગર જીતી લીધાં છે. "

"હવે તમારું કાવ્ય તો ગાઓ."

"હા. હા. એ તો હું બૂલી જ ગયો. સાંભળો ! તંબુરો છે કે ? હું મારો તંબુરો લાવવાનો બૂલી ગયો !"

"તંબુરા વિના જ ગાઓને ! તમારો ભુલંદ અવાજ તંબુ- રાની ખોટ નહિ જણાવા દે." પોલે કહ્યું.

“ હ...હ...હા ! તમે મારાં આખ્યાન સાંભળ્યાં લાગે છે !
દીવેલવાળો મલકાયો.”

‘ જી. ’

‘ ત્યારે હવે ગાઉં. ’ આ.....

‘ જોશી ઉત્તરા તેણીવાર ;

સાંભળ વ્યંડળના કુમાર.

તારે યુધ્ધે જતું હોય તો જાને :

મથમ ઋતુદાન દધ જા ને ! ’

‘ આમાં હું પરસ્પર વિરોધી લાવના લાવ્યો છું. વિરાટ રાજ-
નની કુંવરી જે ઉત્તરા તે યુધ્ધે જતા પોતાના પતિ અભિમન્યુને
માર્ગમાં ખાળીને ઋતુદાન માગે છે અને સાથે જ તેને વ્યંડળ પુત્ર
કહી તાણો મારે છે. તમે સમજ્યાં તો હશેજ !..... ’

‘ જી. આવી માર્મિક કવિતા તમે સમજો એટલું તો નહિ,
પણ કંઈક કંઈક સમજી છું. ’

‘ કંઈ નહિ ; કંઈ નહિ. તમારામાં હું તેજસ્વિતા જોઈ રહ્યો
છું એટલે તમને મારાં કાવ્યો થોડા જ સહવાસથી સમજતાં થઈ
જશે. આ આખ્યાન ‘ સમાજ ’ના આવતા અંકમાં જરૂર છાપજો.
મારો ફોટો છાપવાની કંઈ જરૂર નથી. પણ જો તમારી મરજી જ
હોય તો મારી પાસે જલોક તૈયાર છે તે હું મોકલી આપીશ. ’ કહી
નગીનદાસ દીવેલવાળાએ માથાપરની ચકરી પાછડી કાઢી ટેબલપર મૂકી.

‘ અંદાજીને ! હું તમારે ચરણે શું ધરું ? ’ પ્રોફેસર બકુલભાઈ
જોડ્યા.

‘ તમે તો ન્હાનાલાલ અને કલાપીના પરમ ભક્ત છો. ’

‘ હા. કવિશ્રીને હું જેટલો સમજ્યો છું તેટલા કાષ્ઠક જ સમ-
જ્યા હશે. મેં કાવ્ય અને સંગીતપર એક નિબંધ તૈયાર કર્યો છે. ’

‘જરા વાંચો તો ખરા.’ પોલ હસી. બુકુલભાઈ મલકાયા.

‘કાવ્ય અને સંગીત બે જૂદી ચીજ છે. કવિ તો કાવ્ય લખે. પણ તેથી તેમાં સંગીત આવી જતું નથી. સંગીતની મઝા ન્યારી જ છે. એક ગવૈયો હોય તે ‘વીરનું પારણું’ એ સાદા બે શબ્દોમાંથી પણ સંગીતની ધારા વહાવે છે. વાહ ! શું સુંદર લાવના આવી છે ? કેમ ચંદાખ્હેન ! તમને કેમ લાગે છે ?’

‘ઘણો સરસ ! લાવના તો આવી જ જોઈએ.’ પોલે કહ્યું.

‘લાવના તો માફ જીવન છે. મારી પત્ની મને લાવનાધેલો કહે છે કેમકે તે મારી લાવના ઝીલી શકતી નથી.’

‘તેને તમારી લાવના ઝીલતાં શીખવોને ?’

‘અરે શું શીખવે ? કપાળ ! મારી લાવના ઝીલવાને તો તમારા જેવી રસિકા જોઈએ. એને તો ફક્ત લાન છે કદી ને દાળનું ?’

‘તો કદી ને દાળમાંથી લાવના જન્માવો.’ જસુભાઈએ ટકાર કરી : ‘દેશ આખો ગુલામીની સાંકળથી જકડાયો છે, ને તમે લોકોને લાવનાની લવાઈ સૂઝે છે ! સેવા કરવી હોય તો રાજદારી ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવો ! ચંદાખ્હેન ! હું ધારાસભાનો પ્રતિનિધિ છું—તે સાથે અસહકારી છું—પરદેશી માલનો બોયકાટ કરું છું—સરકારી કંદ્રાકટનો ધંધો કરું છું અને મારવાડી વિદ્યાલયમાં આપણી અભણ પ્રજાને રાજદારી મંત્રો લણાવું છું.’

‘તમે મહાપુરુષ છો તે તમારો ચહેરો જ કહી દે છે. હાથ-કંકણને આરસીની જરૂર પડતી નથી.’

‘હું સર ફીરોજશાહ મહેતાના જમાનામાં તેમનો મિત્ર હતો, બેઝન્ટ યુગમાં મેં મૈયા બેઝન્ટની જય પુકરાવી હતી, બાંધી-યુગમાં પાંકો અસહકારી થવા સાથે જ મેં ધારાસભાઓ ગંજવી છે અને હજુય સરકારની સાથે બાથોબાથ લડી રહ્યો છું. મને જોતાં જ સરકારી સભ્યો ડરી જાય છે—’

‘ એટલે જ તમારા કંટ્રાક્ટનાં ટેન્ડર જલદી જલદી મંજુર થઈ જતાં હશે ! ’

હાસ્તો ! અહીં મિત્રો ખેડા છે એટલે મારી ચાવી કહી દઉં. ધારાસભામાં જાઓ, સરકારના એકેએક કામની સખત ઝાટકણી કાઢો; એ બધું છાપામાં છપાશે. પછી મત આપતી વખતે, હં ! સમજ્યાને ! જરા સરકારી લોખીમાં આંટો મારી સહી કરી આવીએ ! મત ક્યાં આપ્યો તે છાપાવાળા હમેશાં છાપતા નથી ! ’

‘ બરાબર છે. એ કિમિયો શીખવા જેવો છે. ’

‘ અરે ! એ કિમિયાને પ્રતાપે તો કેટલાય જાણુ પ્રધાન અને ધારાસભાના પ્રમુખ થયા છે. કેટલાના દીકરાઓ સરકારી અમલદાર થયા છે અને કેટલાય સરકારના કંટ્રાક્ટર થઈ ખેડા છે. ‘ સમાજ ’ ને હું સરકારી જાહેરખબર અપાવીશ ’ જાણુલાઈએ લાલચ આપી : ‘ તમે એકવાર મારી સાથે આવજો ને ! હું સરકારી અમલદારો સાથે તમારી પીછાન કરાવી દઈશ ! ’

‘ થેંક્યુ ! કેમ શાસ્ત્રીજી ! તમે ચૂપ છો ? અંતજોદ્ધાર વિષે તમારો શો મત છે ? ’

‘ તમારો મત તે જ મારો મત ! ‘ સમાજ ’ ના સર્વ વિચારો સાથે એકસો ને આઠ પુરાણો, ઉપનિષદો અને વેદો સંમત છે. મેં સહજ શાસ્ત્રો જોયાં છે અને તે સર્વ અંત્યજોને પતીત ગણુતાં નથી. ’

‘ ત્યારે અંત્યજોદ્ધાર માટે આપણે લડત ચલાવીએ તો તમે તેમાં સામેલ થશોને ? ’

‘ અવશ્ય ; હું તેમાં અગ્રગણ્ય લાગ લઈશ. ’

‘ શાબ્દાશ ! ’

‘ અંદાજીવેન ! તમને ગમે એવો મેં એક સ્કેચ લખ્યો છે. એનું મથાણું ‘ લાલીઓ ’ ! લાલીઓ ઢેડ નથી, પણ લાલ યાને કનેયો

યાને શ્રી કૃષ્ણ છે એમ મેં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. હું ગઈ કાલે ભોક્ષકમાં 'વીરને પારણે' જતો હતો ત્યારે 'સમાજ'જ બધાના હાથમાં જણાતું હતું. શું તમારો લેખ ! જાણે કોઈ રજપુતાણીએ લખ્યો હોય એવો લાગે છે ! મારો 'લાલીઓ' 'સમાજ'માં પ્રગટ કરશોને ? મારો ફોટો જરૂર લેજો. ફોટો ન છપાય તો મને કોઈ ઓળખે નહિ અને મારા જેવાને જાહેર પ્રજા ઓળખે તે ગુજરાતની ભાવી ઉન્નવળતા માટે ખાસ જરૂરનું છે. '

'એમાં કંઈ શક નહિ. એકે એક ગુજરાતી તમને ઓળખવાને ટવળી રહ્યા છે.' ચંદા બોલી.

'ગુજરાત હવે કદરદાન થતું જાય છે.' કલંદરે કુલાઈને જવાબ વાળ્યો: 'મેં 'એરંડીયું' લખ્યું ત્યારથી જ મારાપર વાંચકોના પત્રો આવવા લાગ્યા હતા. કોઈ કોઈ પાંચપાંચ રૂપીઆની નોટ પણ સાથે મોકલતા અને મારા કડકડીના વખતમાં મને તે ઉપયોગી થઈ પડતી. તમે મારો 'લાલીઓ' છાપો તો ખરાં ! કંઈ નહિ તો હજાર ધરાક વધી જશે !'

'એમ થાય તો લવાજમમાં તમારો લાગ !'

'ના ના; હું બધા પાસેથી પૈસા લઉં છું, પણ તમારી પાસેથી ના લેવાય,' કહી તેણે પોતાની નજર ખોલપર સ્થિર કરી. ખોલે આડું જોયું.

'કેમ ના લેવાય ?' બંસીધર વચ્ચે પુરાયો: 'ચંદાબહેન સ્ત્રી છે તેથી જ ને ?' આ સ્પષ્ટ કટાક્ષ કલંદરને ભારી પડી ગયો.

'બંસીભાઈ ! તમે ખોટો આક્ષેપ કરો છો. તમારા બોલ પાછા ખેંચી લો. હું ચંદાબહેનને તદ્દન શુદ્ધભાવે મદદ કરવા તૈયાર છું.'

'હા ભાઈ ! હા, 'સમાજ'નું તંત્ર કોઈ પુરૂષના હાથમાં હોત તો તમને કેટલો ઉમળકો આવત તે હું સારી પેઠે જાણું છું.'

‘બેસો, બેસો ; તમે બહુ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળના સેક્રેટરી થઇને બધા લેખકોને એક-હાથ કરી સાહિત્યના રાજ બનવા માગો છો તે હું જાણું છું.’

‘તેમાં ખોટું શું છે ? તમારામાં પ્રતિભા હોય તો તમેય મંડળ કાઢો,’ અંસીધરે રોકડું પરખાવ્યું. કલંદર ચાટ પડી ગયો.

‘સાક્ષરોની સભામાં મારામારી ન શોભે’ અંદા મધુર સ્વરે બોલી.

‘બરાબર છે’ કવિ કનૈયાએ તક સાધી : ‘આપણે તો પ્રજના સજ્જકા ! આપણામાં વિખવાદ હોવો જ ન જોઇએ.’

‘હવે બેસને ડાહ્યા ! તારી કવિતાને પેલા છોટાલાલે જોડકણું કહ્યું ત્યારે તું કેમ લાલ-પીળો થઈ ગયો હતો ?’ નગીનદાસ દીવેલવાળાએ પોતાની મહત્તા સિદ્ધ કરવા માંડી.

‘તે શું ? હું કંઈ નમાલો છું ? અરે તમારા જેવાં આખ્યાનો તો હું સીગરેટ પીતાં જોડી કાઢું છું.’

‘એમ ! જોડ તો ખરો ! જોડ-જોડ !’ દીવેલવાળાએ ખાંદે ચઢાવી. પોલ હસતી હસતી જોઈ રહી.

‘જોડું ? લો હમણાં જ જોડી બતાવું—

સાંભળ એરંદીઆના વેપારી;
તારી ઉઘાડી રહી ગઈ બારી.
તારી સાડીએ અકક્ષ નાઠી;
તારી બેરી થઈ તેથી બાઠી.

બધા આ સાંભળી ખડખડ હસી પડ્યા. પણ દીવેલવાળાના દીક્ષમાં ક્ષાત્રતેજ ઝળુકી ઉઠ્યું અને તેણે એકદમ ઉભા થઇને કનૈયાની ગળચી પકડી.

‘હં હં ! મી. દીવેલવાળા ! તમારા જેવા વૃદ્ધ સાક્ષરને આવું શોભે ?’

‘જુઓ અંદાજહેન ! આજે તમારે ખાતર એને જવા દઈ છું.’

‘હા, મારે ખાતર જવા દો. ડાહ્યા છો ને ?’ કહી પોલે જરા મસ્તીભરી નજરે દીવેલવાળા તરફ જોયું.

‘તમારા સ્નેહને ખાતર જ એને જવા દઉં છું.’ ડોસો ફરી ચક્રમ થયો અને પોતાની જગ્યાએ જઈ બેઠો.

‘જીઓને ! તમે બધા ગુજરાતના સ્તંભો છો’ પોલે કહ્યું.

‘અરે ! અમે છીએ તો ગુજરાત છે. અમે ન હોત તો ગુજરાત ક્યારનું અરબી સમુદ્રથી ઘોવાઈ ગયું હોત !’ કલંદર છાતી કાઢી બોલ્યો.

‘તે વિષે મને લેશ્વમાત્ર શંકા નથી. આ બહુલભાઈએ દૂકી મલ્હોથી ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે—’

‘ને ખીખસે શું હળમત કરી છે ?’ નગીનદાસ દીવેલવાળા પોતાનું નામ પ્રથમ ન દેવાયાથી છેડાઈ પડ્યા.

‘તમારી સેવા તો અગાધ છે.’ અંદા હસી : ‘તમારાં આખ્યાનો ગુજરાતનું નવજીવન છે. લક્ષ્મીનગર અને ‘વીરના પારણા’ તમારી પ્રેરણાના બળથી જ જીવે છે. કનૈયાલાલ રથા કવિ ! એમણે તો ગુજરાતમાં કાવ્યસરિતા વહેતી મૂકી દીધી છે. જમુભાઈ રાજદારી એટલે પાકા મુત્સદી ! આ શાસ્ત્રીજી તો જાણે વશિષ્ઠના જ ખીખસ અવતાર ! હવે તમારા જેવા ગૃહસ્થો ને અંત્યજ્ઞેશ્વર કરવાને મેદાને પડે તો શું ન કરી શકે ? મિ. બંસીધર ! તમે શું કહો છો ?’

‘એ લોકો ધારે તો આકાશને પણ નીચે ઉતારે.’

‘અરે અમે ધારીએ તો ગુજરાતમાં નવી સમાજ રચીએ—ધેર ધેર મેષદૂત ગવડાવીએ—આશ્વાનાં અનેરાં મંદિરો ચણાવીએ—વસંતને નવા વાધા સળવીએ અને માઝા મૂકીને પ્રજાને ઉન્માદી બનાવીએ—’ નગીનદાસે પોતાનું શબ્દશાસિત્ય ઝળકાવી દીધું.

‘માટે જ કું કહું છું કે તમે સર્વ અંત્યજ્ઞેશ્વર કરવાને મેદાને પડો.’

‘અમે તૈયાર છીએ.’

‘તમે અંત્યજ્ઞે સાથે પ્રીતિભોજન કરશો ?’

‘જરૂર-જરૂર એમાં શું છે ? અંત્યજ્ઞે ! આપણા ભાઈઓ જ છે ને ? પણ જુઓ ને ચંદાબહેન ! આવી હીલચાલ જરા ખાનગી થાય તો સાઈ !’ શાસ્ત્રીજીએ ડર બતાવ્યો.

‘કેમ તમને કાંઈનો ડર છે ? તમારા જેવા ભડવીરો ડરી જશે તે કેમ ચાલશે ?’

‘નહિ, નહિ, અમને કાંઈનો ડર નથી.’ બધા સાથે ખોલી ઉઠ્યા : ‘તમારી સરદારી નીચે અમે આખા સનાતન સમાજ સામે જંગ મચાવવાને તૈયાર છીએ.’

‘તો આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરો.’ પોલે અગાઉથી તૈયાર રાખેલું પ્રતિજ્ઞાપત્ર રજુ કર્યું.

‘લાવો-લાવો-હું પહેલી સહી કરું’ દીવેલવાળાએ પત્ર હાથમાં લીધો અને બીલાકું ચીતર્યું. તે પછી બધાએ સહી કરી. એ પ્રતિજ્ઞાપત્ર નીચે મુજબ હતું:—

‘સમાજનાં તંત્રી, બેન ચંદા જોગ:—

અમે નીચે સહી કરનારા, અંત્યજ્ઞે આપણા ભાઈઓ જ છે એમ અંતઃકરણથી માનીએ છીએ અને તેમની સાથે રોટી વહેવાર તો શું પણ બેટી વહેવાર કરવાને પણ તૈયાર છીએ.’

‘ચંદાબહેન ! જરા આમ આવોને—’ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી થયા પછી પ્રથમ જસુભાઈએ પોલને ખાનગીમાં બોલાવી. પોલ ગદ્ય.

‘તમે મને એકલાં ક્યારે મળી શકશો ?’

‘કેમ !’

‘એક ખાસ કામ છે.’

‘તમે કહો તો હું તમારે બંગલે આવીશ.’

‘માંડે સદ્બાગ્ય ! જરૂર ક્યારે આવશો ?’

‘કાલે !’

‘મારા સમ ?’

‘તમારા સમ !’ જસુભાઈ સદેહ સ્વર્ગમાં ગયા. બન્ને પાછાં ફર્યા પછી દરેક જણને પોલ સાથે ખાનગી વાત કરવાની દૈવી પ્રેરણા થઈ અને બધાએ દિવ્ય સકતથી પોલને એકાંતમાં મળવાની પ્રાર્થના કરી. પોલ એવું જ માગતી હતી. તેણે બધાયને સતોષ મળે એવાં વચન આપ્યાં અને વહેંતીયાઓનો દાયરો વીખેરાયો.

થોડીવાર પછી મકરંદ આવ્યો. પોલ તેને જોતાંવાર ભેટી પડી. મકરંદે તેને બહાલથી ચુમી લીધી અને બન્ને સોફાપર બેઠાં.

‘મકરંદ ! આજે બધા વાંદરાઓ આવી ગયા !’

‘પછી !’

‘પછી શું ? બધાને મારે માટે અત્યજોદ્ધાર કરવાની ધગશ લાગી છે. તને શું કહું મકરંદ ! સાહિત્યના સેવકો આવા વહેંતીયા અને પામર હશે તેનો મને ખ્યાલ પણ નહોતો.’

‘તું સાક્ષરોની બદનક્ષી કરે છે. એ લોકો તો નવગુજરાત અને બૃહત્ ગુજરાતના વિધાતાઓ છે, સમજ ?’

‘બેસ બેસ હવે વિધાતાવાળા ! આજે હું સ્ત્રી છું તે માટે મને મગરૂરી ઉપજે છે.’

‘કમ ? કાઈ મોહી પડ્યો ?’

‘અરે ! બધા જ ! બધાને જ મારી સાથે ખાનગીમાં ખાસ વાત કરવાની પ્રેરણા થઈ ગઈ.’

‘ખિચારાઓ ઘેર જઈને ગુજરાતને ચરણે કાઢ્યો ધરી શકશે !’

‘કાવ્યો ! કાવ્યો તે કેવાં ! તું અહીં હોત ને તો પેલા જાડા માણસને જોઈને પેટ ભરીને હસ્યો હોત !’

‘એણે આખ્યાન બાખ્યાન સંભળાવ્યું કે નહિ ?’

‘હારે ! આખ્યાન સંભળાવ્યા વિના એને એન પડે ખરું ? જાણે માતેલો વાંદરો નાચતો હોય તેમ ચાળા કરી કરીને એણે ગાયું, ને પછી સાક્ષરો રાક્ષસો થઈને માંહેમાંહે લડી મર્યા. મુઆઓ મને ખાનગીમાં બોલાવીને કહે કે તમે એકલાં ક્યારે મળશો ?’

‘ખુશી થા પોણ ! તારું ભાગ્ય ઉઘડ્યું. સરસ્વતી દેવીના પૂજારીઓ તારાપર પ્રસન્ન થયા છે.’

‘બેદતર છે કે એવા પૂજારીઓ વિના સરસ્વતી દેવી ચાલુપૂજી રહે ! જો, એ બધાને હું મળવા જવાની છું, તે વખતે તું મારી પાછળ રહેજે ને છુપાઈને ફેરો પાડી લેજે હો !’

‘હા, પણ મને અદેખાઈ આવશે તો ? તું કાંઈની પ્રતિભાથી અંગત જશે તો ?’

‘જા જા લુચ્યા !’ કહી પોણ મકરંદની ગોદમાં લપાઈ ગઈ.

‘અરે હા ! એક વાત તો ભૂલી જ ગઈ !’ પોણ પાછી બોલી.
‘શું ?’

‘પેલો લખપતિ શ્રીકાંત પણ આવી ગયો.’

‘પછી ? કંઈ ઓકડી ગયો ?’

‘હા રે ! પાંચ હજારનો એક આપી ગયો ને આજે મારી સાથે ફરવા આવવાનો છે.’

‘ક્યારે ?’

‘સાંજે.’

‘જોજો ! એ બદમાસથી સંભાળજો હું !’

‘તું શીકર ન કર. મને રિવોલ્વર રાખતાં આવડે છે હો !’

મકરણ ૩૯ મું.

‘હન્ટરબુ!’

વહેંતીઆઓનો દાયરો ખલાસ થયા પછી મકરંદ અને પોલે થોડીકવાર એકબીજાની ગોદમાં મીઠી મીઠી વાતો કરી. પોલે મકરંદને તદ્દન નવો જ બનાવી દીધો હતો. જે મકરંદ આખી દુનિયાને તુચ્છ ગણી જાણે અખંડ વિસ્મૃતિમાં કુખી જવા માગતો હોય તેમ નિરંતર શરાબની કેફમાં જ ચક્ર્યુર રહેતો, તે હવે દારૂનો સ્પર્શ સુધ્ધાં કરતો નહોતો. પોલ તેના હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી થયા પછી તેને જીવન જીવવા જેવું લાગ્યું. હવે તે ગંદા ખારમાંના દર્દી જીગરોના બેદ ઉકેલવાનો રસીઓ રહ્યો નહોતો. તેનું ખોવાય ગયલું જીગર તેને મળી ગયું હતું અને પોલના મીઠા સહવાસમાં તેનામાં અજ્ઞાન ચેતન આવ્યું હતું.

જોતજોતામાં ઘડીઆળમાં ચારના ટકોરાં થયા, દાસી ચાના પ્યાલા લઈ આવી. બન્નેએ સાથે બેસી ચ્હા પીધી.

‘મકરંદ ! હું ગુજરાત મહિલા સમાજનાં મંત્રી સવિતા ખેનને મળવા જાઉં છું. તું આવે છે ?’

‘ચાલતે ! એ સેવાલગિનીનાં દર્શન કરી પાવન તો થાઉં.’

‘ચાલ ત્યારે.’

બન્ને તરત તૈયાર થયાં અને આશ્રમની મોટરમાં બેસી શ્રી ગુજરાત મહિલા સમાજનાં સેવાપરાયણા મંત્રી સવિતાખેનના ચોપાટીપરના એક બધ્ય મકાનમાં જઈ પુગ્યાં. સવિતા પોલને જોતાં જ ઓછી ઓછી થઈ ગઈ. તેણે મકરંદ તરફ હાસ્યભરી નજર

ફેંકી તેને આવકાર આપ્યો અને ઉભયને દિવાનખાનામાંના સેક્ષાપર બેસાડ્યાં.

સવિતા સાડાચાર શીટ ઉંચી અને પોણાબે શીટ જાડી ત્રીસ બત્રીશ વર્ષની ભરતીમાં આવેલી એક ભાગ્યશાળી વિધવા હતી. સુરત જીલ્લાના એક ગામમાં એક ખાલણ કુટુંબમાં તે જન્મી હતી અને ચૌદમે વર્ષે તેનો ચાંદલો ખલ્લાએ ભુંસી નાખ્યો હતો. તે પછી તે પોતાના પિતા સાથે મુંબઈ આવી-કંઈક અભ્યાસ કર્યો-જાહેરમાં ફરવા માંડ્યું અને એના રૂપ અને ચૌવનને પ્રતાપે જૂદી જૂદી સંસ્થાના ચાલકો તેનામાં 'મહાન સેવા ભાવના' જેવા લાગ્યા. સારે નસિબે તેનો પિતા તે સોળ વર્ષની થતાં જ મરણ પામ્યો. સવિતા સ્વતંત્ર બની. તેની પાસે પાંચ છ હજારનો જીવ હતો. હવે તેને સેવા, સેવા અને સેવાની જ લગની લાગી. તેની પાડોશમાં ચુનીલાલ નામનો એક આરેગાંડ પૂરો યુવાન રહેતો હતો. તેને ગામમાં ઘર કે સીમમાં ખેતરે નહોતું. નાતજાતમાં કોઈને તેની દરકાર નહોતી. તે મરી જાય તો તેની પાછળ કોઈ બે આંસુ સારે તેમ નહોતું. આવી હાલતને લીધે તેને પણ સવિતાની પેડે સેવા ને ધર્મની કફની ધારણ કરવાની પ્રેરણા થઈ અને કો સુભગ પળે બન્નેના આત્મા ખલ્લાનંદમાં લીન થયા પછી બન્ને અસાર સંસારની માયા તજી દઈ, સાધુ અને સાધવી પેડે સાથે જ રહેવા લાગ્યાં. બે ત્રણ મહિનામ બન્નેએ આરભાયા ચકલો છોડી દઈ ગીરગામના સાહિત્યવિલાસી ભવનો દીપાવ્યાં. ત્યાં જતાં સવિતાના ભકતો વધ્યા. દેશભકતો, સમાજસેવકો અને સાહિત્યરસિકોની તે આરાધ્ય દેવી થઈ ગઈ. ચુનીલાલને વગર મહેનતે તાગડધીન્ના થવા લાગ્યાં. સવિતાની અથાગ સેવાભાવનાથી મુગ્ધ થઈ એ સાધવીને પાપી પેટનો ખાડો પૂરવાની ચિંતા જ ન રહે તે માટે કેટલાક બાપકમાઈવાળા શ્રીમતોએ તેને દાનપર દાન કરવા માંડ્યાં અને ફક્ત સત્કર્મ અને પ્રજાસેવાને માટે જ એ ધનનો

નિસ્વાર્થી સવિતાએ સ્વીકાર કર્યો. ગાંધીજીનો અસહકારનો આહ્વાન આ સાધવી જ સૌથી પ્રથમ સાંભળી શકી. તેના દિવ્ય આત્મામાં ઉગી આવ્યું કે ખાદી અને ચરખા શિવાય ભારતનો ઉદ્ધાર જ નથી. બીકાર ઓરીસ્સાના દુકાળીઆઓની કર્ણ હાસતનાં ખ્યાન સાંભળી તે ધરના ખૂણામાં પોકેપોક રોવા લાગી. તેણે તન મન ધન ખાદીને ચરણે સમર્પણ કર્યો. આ સમયે તે આઘેડ વયની થવા આવી હતી. પણ તેની શિષ્યાઓ વધી ગઇ હતી. અઢાર વીસ વર્ષની સ્વતંત્ર અને સેવાપરાયણ યુવતીઓ સાથે તે મુંબઈની ચાલીએ ચાલીએ ખાદીની ફેરી ફરવા લાગી. ચાર આને વારની ખાદીના તે ફક્ત ચૌદ આના જ લેતી. બચકર નફે ફરી મજુરોને ભોગે મૂડીવાદને પ્રખત કરવાની તેને પ્રભુની આણ હતી. કોઈકોઈ 'દેશભક્ત' ફક્ત એકવાર ખાદી લઇ તેની સાથની સ્વયંસેવિકાઓ સાથે સહેજ મીડી વાત કરવા માટે દશ રૂપીઆની નોટ પણ આપતા. સવિતા આવા દેશભક્તને ત્યાં કોઈ કોઈવાર કલાક એ કલાક રોકાઇ જતી અને સહવારથી સાંજ સુધી ખાદી વેચીને એ ખુંગાલના નૌજવાનોને કેદમાંથી છોડાવતી-ઓરી-સ્સાના દુકાળીઆઓને રોજ આપતી-આંધ્રદેશની કુળાનો વિકાસ કરતી-દેશાભિમાનહીન કમખખતોના જીગરમાં દેશાભિમાનની આગ સળગાવતી અને સારાય મુંબઈમાં આદર્શ સેવાભગિની તરીકે પોતાનો ડોકો બળવતી !

પોણ અને મકરંદને માટે ચ્હા તૈયાર થઇ, સવિતા તેમની પાસે મૌન બેસી રહી.

‘કેમ ! તમે ચ્હા લોને ?’

‘નહિ. નહિ. હું ચ્હા પીતી જ નથી. એ વિલાયતી પીણું છે.’ સવિતા બોલી અને તેણે છૂટા ચોટલાપરનો છેડો ખલાપર પડવા દીધો. મકરંદે પોણ તરફ મર્મભરી નજર ફેંકી.

આ જ વખતે ‘સંધ્યા’ પત્રનો એક રિપોર્ટર સવિતા બહેનનો ‘ઈન્ટરવ્યુ’ લેવા આવ્યો.

‘બહુ ! આ સેવાનાં કામ જ આવાં ! ધડીય જ’પ નહિ ! તમારા જેવા મિત્રો સાથે બે ધડી બેસાય પણ નહિ.’ સવિતા બોલી. પોલ અને મકરંદ સાંભળી રહ્યાં.

‘તમે એમની સાથે વાત કરી લોને ? અમારે કંઈ ઉતાવળ નથી.’ મકરંદે વિનય કર્યો. રિપોર્ટર કાગળ પેન્સીલ હાથમાં લઈ ખુરશીપર બેસી ગયો. સવિતા જરા અકળાવા લાગી.

‘સવિતા બહેન ! હું તમને મહાત્માજીની પૂણ્યમય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિની હકીકત પૂછવા આવ્યો છું.’ કમખખત રિપોર્ટર ત્રણ પપ્પા વાપરીને થું કહેવા માગે છે તે સવિતા સમજી શકી નહિ.

‘જુઓને ભાઈ ! હું તો અભણ છું. મારી પાસે તો બધું કુદરતી છે. મહાત્માજીના ઉપદેશને હું માથે ચઢાવું છું.’ સવિતાએ મોહન-મત્રો વેરવા માંડ્યા : ‘ખાદીમાં આપણા દેશનો ઉદ્ધાર છે. ચરખામાં સંગીત છે, ચરખો ગરીબોનો જીવનગાળો છે, ચરખાથી સ્ત્રીઓના શિયળનું રક્ષણ થાય છે...’

‘તે સવિતાબહેન ! હિન્દુસ્થાનના પતિરાળે ક્યાં મરવા પડ્યા છે કે ચરખો તેમની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે !’ પોલ વચ્ચે બોલી.

‘એ બહેન ! તમે ન સમજો. મહાત્માજી એમ જ કહે છે. ગઈ વખતના ‘નવજીવન’માં એમ જ છે. ‘સવિતાએ અભંગ દલીલ કરી અને પોલ ચૂપ રહી.

‘તમે ગોખલેજીની સંવત્સરી ઉજવવાનાં છો ?’ રિપોર્ટરે પૂછ્યું.

‘હા. એ મહાત્મા મારા બાપુજીના ગુરૂ હતા.’

‘જનરલ રેમટસ સાથે ગાંધીજીએ ગોખલેજીની સલાહથી કરેલા કરાર વિષે તમારો શો મત છે ?’

‘ઈ બધું અમારા રિપોર્ટમાં લખેલું છે.’ જનરલ રેમટસ ક્યા દેશનું જનાવર છે તે ન સમજવાથી સવિતાએ કહ્યું : ‘તમને ઇન્ટરવ્યુ લેતાં જ આવડતો નથી. તમારે ત્યાંથી પેલા કલંદર આવે છે તે વધુ માથાકૂટ કરાવ્યા વિના મારા મનની બધી વાત સમજી જાય છે.’

‘ જી, મારામાં એટલી બધી અક્ષય નથી. મિ. કલંદર તો તમારા આગલા ભાષણને ‘ઈન્ટરવ્યુ’ રૂપે દર મહિને છાપી મારે છે.’

‘ હા. હા. સત્ય તે સત્ય ! સત્યને સમયનો બાધ નડતો જ નથી.’ એ આગલું ભાષણ કાઢી ‘રસિક ચેલા’ પાસે લખાવતાં સવિતાને કેવા કેવા અનુભવ થયા હતા તેનું સ્મરણ થવાથી તે બોલી ઉઠી.

‘ ગુજરાતમાં થર્મોપલીનું યુદ્ધ આરંભાય છે તેમાં તમે જશોને? ’

‘ તમે શું બકો છો ? ગુજરાત થડમાંથી પોલી છે ? ’ સવિતા ખીજવાઈ.

‘ નહિ. નહિ. મને માફ કરો. ખારડોલીને લોકો હમણાં થર્મોપલી કહે છે. તમે ખારડોલીમાં યુદ્ધ કરવા જવાનાં છોને ? ’

‘ નહિ. ત્યાંના દુબળાઓને મારી ખાદી ન પરવડે.’ સવિતાથી બોલાઈ ગયું: ‘ નહિ. નહિ ફિપોર્ટર ! જુઓ, હું એમ કહેવા માગતી હતી ! બબ્બું ! હુતો ભૂલી ગઈ. ચાંદાખેન ! તમે કહોને ! ખારડોલીમાં સ્ત્રીઓ દેશની કેવી સેવા બજાવી શકે ? ’...સવિતાએ દયામણી નજરે પોલ તરફ જોયું.

‘ વાહ ! તમે ભૂલી ગયાં ? ખારડોલીમાં ગુજરાતણો ધણું ધણું કરી શકે એમ છે. આવળના ઝાડ નીચે ઉભી રહી, આવળના ફૂલ સુંબતી ગરવી ગુજરાતણો સાળુને પાલવડે પાલવડે પંખા નાખશે. ખારડોલીમાં ‘સેતાની સરકાર’ની ગોળાથી વીંધાઈ જતા પોતાના બહાલમને !...’ પોલ વ્યંગ કરતી બોલી.

‘ હા; હા. લખી લો, એક શબ્દ પણ ના ભૂલતા. તમારા અધિપતિ મને જાણખે છે.’ સવિતા સમજ્યા વિના બોલી ઉઠી. મકરંદ જેમ તેમ હાસ્ય ખાળી રહ્યો.

‘ પછી એમ લખો કે ખારડોલીમાં સવિતાખેન ગુજરાતનું રાષ્ટ્રગીત ગવાડનારી સ્વયંસેવિકાઓની ટુકડી લઈ જનાર છે.

‘ આવે છે, ખેંચી આવે છે,

સ્વશક્ત્યની ફેવી આવે છે...’

આ ગીત અમે ગવરાવશું અને લડાઇનાં મેદાન ગળવી મેલીશું.’

‘બરાબર, બરાબર ! કેવું સુંદર રાષ્ટ્રગીત છે ? એ જોડનાર કવિએ ગળથુથીમાંથી જ ક્ષત્રાણિનું દુધ પીધું હશે !’ પોલ ટકુકી :

‘મકરંદ ! પેલા બંગાલીઓનું નમાનું રાષ્ટ્રગીત ગાને ! !

‘હા. હા. ગાઓ મકરંદલાઇ ! જોઈ તો ખરી ! બંગાલમ, કેટલુંક પાણી છે ?’

. મકરંદે ખોખારો માર્યો અને પ્રચંડ સ્વરે ગાવા માંડ્યું :

‘બાંગ આમાર, જોનની આમાર
ધાત્રી આમાર, આમાર દેશ;
કેન ગો મા ! તોમી શોષક વોદન
કેન ગો મા તોમી મોક્ષીન વેશ :’

‘શાહમાશ ! કેવી જ્વલંત દેશભક્તિ ?’ રિપોર્ટર પ્રશ્નસાથી બોલી ઉઠ્યો.

‘પણ એના કરતાં ય આપણું ગીત વધુ મધુર છે.’ સવિતા બોલી.

‘મધુરં તો ખરું જ ! આપણે ત્યાં બધું મધુરં મધુરં જ છે...’ પોલ બોલી. ઇન્ટરવ્યુ પૂરો થયો. રિપોર્ટરે રળ લીધી.

‘જુઓને અંદાજેન ! મારો તે કંઈ અવતાર છે ? પ્રજાની સેવા કરે છું. મહાત્માનું કહ્યું કરે છું. આપણા લાઇઓને કેદમાંથી છોડાવવા ખાદી વેચું છું...’

‘સવિતાજી ! તમે ખાદી વેચવા માંડી ત્યારથી સરકારે કેટલા કેદીઓને છોડી દીધા ?’ મકરંદે પૂછ્યું.

‘તેની મને ખબર નથી પણ લખમીદાસ લાઇ કહેતા’તા કે સરકાર ધ્રુજ ગઇ છે.’

‘હા. મનેય કાલે ખબર મળી હતી કે મુંબઇના ગવર્નર સર જ્યોર્જ લોર્ડને રાતના ઉંઘ પછી આવતી નથી ! એ બિમારો

તમારી ખાદીના વેચાણથી એટલો બધો ગભરાઈ ગયો છે કે ચાર મહિનામાં એનું આઠ શેર વજન ઘટી ગયું !’ મકરંદે બોલ્યો.

‘એ બધો મહાત્માજીના તપનો પરચો ! મહાત્માજી તો ભગવાનના અવતાર છે, અવતાર ! એને દુભે તેનું સાફ થાય જ નહિ.’ સવિતાએ ખલસત્ય કહ્યું.

‘હા. હિન્દુસ્થાન તો પ્રભુની ભૂમિ ! ભગવાનને શેષનાગપર પડ્યા પડ્યા કંટાળો આવે ત્યારે તે હિન્દુસ્થાનમાં જ લટાર મારવા ઉતરી પડે છે...’ પોલ બોલી.

‘અને રૂકમણી, લક્ષ્મી, જાંબુવતી અને સત્યભામા’ છાતી-માથા ફૂટી નાખે તોપણ એકવાર હિન્દુસ્થાનમાં અવતાર લેવાનો વિચાર કર્યા પછી વિષ્ણુ ભગવાન વૈકુંઠમાં એક પગ પણ થોભતા નથી.’ મકરંદે પૂતી કરી.

‘ભગવાનની આ દેશપર કૃપા છે. ત્યારે જ લાઇ મહમદઅલી ને લાઇ શૌકતઅલી જેવા લીમસેન આપણને મળ્યા છેને ! આજે ફટલે વરસે હિંદમાં પાંચ પાંડવ પાક્યા. મહાત્માજી તો ધર્મરાજ ! મહમદઅલી અર્જુન, શૌકતઅલી લીમસેન—’

સહદેવ ને નકુલ કાણ ?

‘મહાદેવલાઇ સહદેવ ને શંકરલાલ નકુલ એમ ગણી લોને ! વારૂ, હવે એ વાત જવા દો ! ચંદાખંડેન ? તમે ગોખલે જ્યંતિમાં આવશેને ?’

‘હા. આવીશ તો ખરી !’

‘કંઈ બોલશે ?’

‘ના. ના. મને બોલતાં ન આવડે.’

‘ઠીક ત્યારે ના બોલતાં ; પણ આવજો જરૂર હો !’

વાત આટલેથી પતી. પોલ અને મકરંદે રજા લીધી અને આ ‘સમાજસેવિકા’ ની દયા ખાતાં બંને ઘેર ગયાં.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

તાજમહાલમાં.

સાં જે બરાબર સાતને ટકારે શ્રીકાંતની મોટર આશ્રમના દરવાજા આગળ આવી ઉભી રહી અને શ્રીકાંત મલકાતે મુખે પોલની સામે જઈ ઉભો. પોલ તૈયાર જ હતી. બન્ને હાથમાં હાથ લઈ દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળ્યાં. શ્રીકાંતે ગુલામ પેટે મોટરનું દાર ઉઘાડી પોલને અંદર બેસાડી અને પછી પોતે બેઠો. મોટર ચાલી.

‘ મિસ અંદા ! ક્યાં જશું ? ’

‘ તમે કહો ત્યાં. ’

‘ તમે કહો ત્યાં ? તમે કહો તો તાજમહાલ, શ્રીન કે વોટસન હોટલમાં જઈએ. તમે કહો તો એપોલો બંદરપરથી એકાદ હોડી લઈ સમુદ્રની લહેર ચાખીએ. તમારી ઈચ્છા હોય તો મહાલક્ષ્મી યા વાલકેશ્વરના સમુદ્ર તટપર યા મારા બંગલામાં જઈએ. ’ મોટર ચાલતાં જ શ્રીકાંતની લુલીમાં વીજળી આવી. તે ગમે તે રીતે પોલને રાજ કરવા માગતો હતો. તે સહેજ ખસી પોલની સમીપ ગયો. પોલ આઘી ખસી.

તેઓ થોડેક દૂર ગયાં કે તરત અકરંદ આશ્રમની મોટરમાં તેમની પાછળ પડ્યો. તેણે શ્રીકાંતની મોટરની પાછળ પડવાનો સૌખ્ય રને પ્રથમથી જ હુકમ આપી દીધો હતો.

‘ અંદાખેન ! તમે પરણ્યાં છો ? ’

‘ પરણી હોઉ તો ‘ મિસ ’ ગણાઉં ખરી ? ’ પોલ હસી.

‘હાહાહા ! હું બૂલી ગયો. કેટલીક સ્ત્રીઓ વિધવા હોવા છતાં પોતાને ‘મિસ’ ગણાવે છે એટલે...’

‘એટલે તમે મને પણ એવી માની લીધી ?’

‘ના. ના. મને માફ કરો. તમે કુંવારા છો તે જાણીને હું ઘણો જ ખુશ છું.’

‘કેમ, તમે પરણ્યા નથી ?’

‘હું પરણ્યો તો છું પણ નહિ જેવો જ.’

‘એમ કેમ ?’

‘એ વાત જ જવાદોને ? દીલનાં દર્દ કોને કહેવાય ? અંદાજેન ! મારો આત્મા જ તમને ઝંખી રહ્યો હતો અને પ્રભુએ તમને મેળવી આપ્યાં, મને સમાજસેવા કરવાની કેટલી હોંસ છે તે માફ મન જાણે છે. આજ સુધી મને કોઈ સાચી સહચરી જ નહોતી મળી—...’

‘તમારી સ્ત્રી—’

‘અરે એનું નામ બાળોને ! એને તે કંઈ અકલ છે ! એ ન સમજે કલાપી, ન સમજે હાફેઝ, ન સમજે અંદની કે ન સમજે વસંત ! શ્રીકાંતે નિસાસો નાખ્યો.

‘ત્યારે શું સમજે ?’

‘કંઈ જ ન સમજે. મારા હૈયાની હોળી જ કરવાનું સમજે !’

‘તમારા હૈયાની દીવાળી ઉજવતાં એને તમે કેમ શીખવતા નથી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘શું શીખવું માફ કપાળ ! એ કંઈ તમારા જેવી રસિક છે ? જુઓને, તમારા વાળમાં, તમારી સાડીમાં, તમારા હલનચલનમાં, તમારા હસ્તના મરોડમાં, અરે ! તમારા અંગ પ્રત્યંગમાં કલા કલા અને કલા જ નજરે પડે છે...’

‘તમારી પત્ની એડોળ છે ?’

‘ ના. પણ તેનામાં કળા નથી.’

‘ કળા એટલે શું ? ’

‘ વાહ ! તમેય કેવો પ્રશ્ન પૂછો છો ? કળા એટલે નિઃસર્ગનો આનંદ. આત્માનાં ખેલન, હૃદયનાં ડોલન ! સ્વર્ગના દેવોસમું જીવન જીવવાની રીત તે કળા ! ’

‘ એ કળા જેવા માટે તમે એકાદવાર સ્વર્ગમાં આંટો મારી આવ્યા લાગો છો ! ’

‘ ના. ના. પણ કવિઓ એવું જ કહે છે.’

‘ અને કવિઓ તમને ન્યાયે છે તેમ તમે નાચો છો.’

‘ કેમકે એમાં જ મજા છે, મસ્તી છે.’

‘ અને મોત પણ છે.’

‘ એવું મોત પણ મને પ્યારું છે.’

‘ વાહ ! તમેય મસ્ત મુશી લાગો છો ! ’

શ્રીકાંત ફરી તેની નજીક ખસ્યો.

‘ આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? ’

‘ તાજમાં ’ શ્રીકાંત બોલ્યો.

થોડીવારમાં મોટર તાજમહાલ હોટલ આગળ જઈ ઉભી રહી. ખોલ અને શ્રીકાંત હોટલમાં દાખલ થયાં અને એક લગ્ન દિવાનખાનામાં જઈ બેઠાં. તાજમહાલની શોભા અપૂર્વ હતી. સુંદર ટેબલોની આસપાસ મુલાયમ ગાદીવાળી ખુરશીઓ શોભી રહી હતી. વીજળીની અસંખ્ય બત્તીઓના પ્રકાશથી રાત્રિનો અંધકાર નષ્ટ થઈ ગયો હતો. એક બાજુ બેન્ડ વાગતું હતું અને કેટલાંક પારસી અને યુરોપીયન યુગલો નૃત્ય કરતાં હતાં. કેટલાક મેજાઓ પોતાની સખીઓ સાથે હર્ષથી વાતો કરતા જિંદગીના આસ ઉડાવતા હતા. કોઈ હ-

વામાં સીઝારનો કુમારો કાઢતા હતા. તાજની સહેલ કરતી લગભગ બધી રમણીઓ જાણે સુંદરતાના પ્રદર્શનમાં હરિફાઈ કરવાને આવી હોયની તેમ પોતાનું સૌન્દર્ય બતાવવામાં એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતી હતી. ખાસ યુનીફોર્મમાં સજ્જ થયેલા વેટરો મહેમાનોનો હુકમ બજાવવાને ખડા હતા.

શ્રીકાંત અને પોલ ખેસતાં જ એક વેટર સલામ કરીને શ્રીકાંતની સામે ઉભો રહ્યો. શ્રીકાંતે હસીને પોલ તરફ જોયું.

‘તમે શેમ્પેન લેશો કે હાક ?’ શ્રીકાંતે પૂછ્યું.

‘હું આઈસ્ક્રીમ જ લઈશ.’ પોલે જવાબ વાળ્યો.

‘નહિ. નહિ. જરા શેમ્પેન લેશો તો મસ્તી આવશે.’

‘મારે મસ્તી નથી જોઈતીને !’

‘એમ તે ચાલે ? તમારા જેવાં રસિકા શેમ્પેન ન ચાખે તે બને ખરું ?’

‘તમે ગમે તે લો—હું આઈસ્ક્રીમ જ લઈશ.’ પોલ મક્કમ સ્વરે બોલી. શ્રીકાંત દીલો પડ્યો—જરા કચવાયો.

‘દુખો વેટર ! એક પેગ વ્હીસ્કી ઔર એક આઈસ્ક્રીમ લાવો !’ તેણે ઓર્ડર આપ્યો. વેટરે તરત હુકમનો અમલ કર્યો.

‘તમે શરાબ પીઓ છો ?’ આઈસ્ક્રીમની એક ચમચી મોંમાં નાખતી પોલે મસ્તીભરી અદાથી પૂછ્યું.

‘હા. જરા-જરા—’

‘તમે તો દારૂ નિષેધક મંડળના પ્રમુખ છોને !’

‘હા. તેથી શું ?’

‘તમારાથી દારૂ પીવાય ?’

‘અરે અંદાજેન ! એમ સાધુ થઈ જઈએ તો જીવાય નહિ જીવાય—સમજ્યાં ! તમારે ત્યાં તે દહાડે આવ્યા હતા એ બધાય મારા

જેવા જ છે. પેલા જસુભાઈ પીકટીંગ માટે મારવાડી વિદ્યાલય ગળવી મેલે છે ; પણ તેમના પેટમાં રોજ બે બાટલી દારૂ હોમાય છે ! એમની પીકટીંગ પાર્ટીના કેપ્ટનને ત્રણ પેગ ગળે દીવ્યા વિના ગરીબ પ્રજાને દારૂની બદીમાંથી બચાવી લેવાની ધગશ જ હિપજતી નથી ! પેલો કનૈયો ને નીશાનાથ બારે ગાંઠ પૂરા છે. પેલા નગીનદાસ દીવેલીઆથી મલ્લ ને મટન વિના એક આખ્યાન પૂરું થતું નથી ને પેલા સનાતની શાસ્ત્રીજી જિહસકીની આરાધના કર્યા પહેલાં કોઈપણ યજ્ઞમાં નવગ્રંહોનું આવાહન કરી શકતા નથી !

‘ ત્યારે શરાબની મહત્તા કંઈ ઔર જ હોવી જોઈએ.’

‘ ઔર હોવી જોઈએ ’ નહિ—છે જ. શરાબની ગુલાબી કેફમાંથી વક્તાનું વક્તવ્ય ઝળકે છે, કવિને પ્રેરણા મળે છે, પ્રેમીને શરાબની પ્યાલીમાં પ્રિયતમાનાં દર્શન થાય છે અને ભક્તોને આ જ શરાબની ઘેરી નીશા પરમાત્મા સાથે એક તાર કરી દે છે. એટલા માટે જ મેં તમને શેમ્પેન લેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. પણ તમે માનતાં નથી, એટલે લાચાર ! ’ શ્રીકાંત બેત્રણ પ્યાલી પેટમાં જવાથી ખીલી ગયો હતો.

‘ તમે માફ ન લગાડો ! મને શેમ્પેનનો શોખ નથી.’

‘ તો હાક લો—કલેરેટ લો—પોર્ટ લો—ગમે તે ઓર્ડર કરો ! તમારો સેવક તમારે માટે લાખો રૂપીઆ ખર્ચવાને તૈયાર છે.’

‘ ભલે, તમે રાજ થતા હો તો શેમ્પન મંગાવો.’

‘ થેંકયું, થેંકયું, માઈ ડીયર ! ઘેર્સ એ નાઈસ ગર્લ ! ’ શ્રીકાંત બબડ્યો અને તેણે પોતાનું ગ્લાસ ભરાવી પોલ માટે શેમ્પેન મંગાવ્યો.

‘ તમે અહીં ડીનર લેશોને ? ’ શ્રીકાંતે પૂછ્યું.

‘ હા. ’

‘ પછી આપણે લરલી ફરવા જઈશું. ’

‘ મોઢું થઈ જશે. ’

‘ તેથી શું ? તમને કાઠની દરકાર છે ? ’

‘ જરાય નહિ. ’

‘ યસ. આજે મારે મન સોનાનો સુરજ હોયો છે ! તારાથી થાય તેટલી લહેર કર. બહાલી ! ’ શ્રીકાંતની જીભ એક કદમ આગળ વધી. જોલ તે માટે સાવધ જ હતી.

‘ તમારી પત્ની તમારી રાહ જોશે ને ? ’

‘ જહનમમાં ગયું એ ડોણું ! મને તેની દરકાર નથી. મને તો તારા જેવી અપ-ટુ-ડેટ સુધરેલી સુંદરીનો પ્રેમ જોઈએ છે ! અંદા ! મારી બહાલી અંદા ! તું મારી થશે ? હું તારા પ્રેમ માટે ટળવળી રહ્યો છું. મેં તને જોઈ ત્યારથી જ તું મારા જીગરમાં જડાઈ ગઈ છે. તારા વિના મને જીવન ખાઈ ઝેર જેવું લાગે છે ! ’ શ્રીકાંતે અંદાનો પ્રેમ સ્વીકારવાની તૈયારી જાહેર કરી.

ઝેર ખાઈ હોય કે કડવું ? હજી મેં ઝેરનો સ્વાદ આખ્યો નથી ! તમે કાઠ દિવસ તેનો સ્વાદ લીધો હતો ? ’ પોલે હસીને ટકાર કરી.

‘ તું મશ્કરી ના કર. મારા દીલમાં શું થાય છે તે તું જાણે છે ? જે હૃદય ચીરી બતાવાતું હોત તો હું તને બતાવી આપત કે આ જીગરમાં તારી જ મધુર મૂર્તિ આલેખાઈ રહી છે ! ’

‘ અફસોસની વાત છે કે જીગર ચીરી બતાવવાની કલા શીખવવાને આજે હુતુમાન આ દુનિયામાં નથી ! ’

‘ વાહ ! બહાલી ! વાહ ! તું બોલે છે ને ત્યારે જાણે મધુર બંસરી જ વાગતી હોય એમ મને લાગે છે... ’ વેટર ! ચૌર દો ચેમ દો ! ’

‘ અચ્છ સાચ ! ’ કહી વેટરે શ્રીકાંતની ખાલીમાં બે પેગ નાખી સોડા લયાં.

‘ ચંદા ! આજે મારે ત્યાં જ ચાલને ! ’

‘ નહિ. લોકાને ખબર પડી જાય ! ’

‘ બરાબર ! બરાબર ! સાળા લોકા ઘણા ખરાબ છે. છાપા-વાળાઓ સાળા મારા પૈસા ખાય છે તેથી મારી પોલ ખોલતા નથી.’ કહી શ્રીકાંતે પોલનો હાથ પકડ્યો, બીજા સહેલાણીઓ પોતપોતાની જગાએ વાર્તાલાપમાં મશગુલ હતા. મકરંદ પણ આ સમયે ત્યાં આવી થોડેક દૂર આઈસ્ક્રીમ ખાતો બેઠો હતો. અને તેણે નાના કેમેરાનો ‘ ફેક્સ ’ બરાબર ગોઠવી રાખ્યો હતો.

‘ ચંદા ! વ્હાલી ચંદા ! શ્રીકાંત વધુ ખીચ્યો. હું તારાપર પાગલ થયો છું. હું તારો પ્રેમ માગું છું. બોલ, બોલ, વ્હાલી ! આ દાસને સ્વીકારશે ? ’ તે કાઠની-દરકાર ક્યાં વિના દાડની ઝુમમાં ઘુંટણીએ પડ્યો. સારે નસીમે મકરંદ શિવાય કાઠની નજર તેનાપર ન પડી. શ્રીકાંત ઘુંટણીએ પડતાં જ મકરંદે તેનો ફેટો લઇ લીધો. જોલે સફાઈથી પાછળ જોઈ મકરંદને જોઈ લીધો અને મકરંદે ઇશારો કરી કેમેરા છુપાવી દીધો.

‘ મિ. શ્રીકાંત, સીધા બેસો. આ તાજમલાલ હોટલ છે. ફરવા જવું છે ને ? ’

‘ હા, હા, મારી ભૂલ થઈ. મને માફ કરજો.’ દાર્ડીઓ પોલથી દબાયો અને ખુરશીપર ડાહ્યો થઈ બેસી ગયો.

‘ બોય ! એક પેગ દો ! ’ શ્રીકાંતે જાણે આછો નીશો થયો હોય તેમ ઓર્ડર આપ્યો. તેનું ગ્લાસ પુનઃ લરાયું.

‘ હલ્લો મિસ ચંદા ! you seem to be on a lark ! * શ્રીકાંત ગળે ગ્લાસ માંડતો હતો એટલામાં જસુલાઈ ત્યાં અચાનક આવી લાગ્યા અને તેણે ચંદા તરફ હાથ લંબાવી કહ્યું:—’

* તમે મોજ કરવા નીકળ્યાં લાગો છો !

‘કાણુ છે ? ત-ત-તમે-જસુભાઈ ! અહિંયાં ?’ શ્રીકાંત લથડતી જગ્યાને બોલ્યો અને જસુભાઈને મનમાં ગાળો દેવા લાગ્યો.

‘તેલ મિસ થઈ. હરકત ન હોય તો મારી સાથે પધારશો ? હું સરકારી અમલદારો સાથે તમારી પિછાન કરાવું.’ જસુભાઈએ શ્રીકાંતની લેશમાત્ર દરકાર કર્યા વિના પોલને કહ્યું.

‘મને કંઈ હરકત નથી.’

‘જાય ! જાય ! ખીલ લે જાઓ.’ જાણે પોતાને લીધા વિના પોલ ચાલી જશે એવા ભયથી શ્રીકાંત બરાડ્યો. વેટરે બાર રૂપી-આનું ખીલ આપ્યું. શ્રીકાંતે પોતાની શ્રીમંતાઈથી પોલને આંજ નાખવા માટે દશ દશની બે નોટો આપી કહ્યું : ‘Pay the bill and keep the change.’*

‘થેંક્યુ સર !’ નામના પગારે ‘ટીપ’ થી જ મોટી કમાણી કરનારો વેટર ઝુકીને સલામ બોલ્યો અને શ્રીકાંત, જસુભાઈ તથા પોલની સાથે જવા તૈયાર થયો.

‘તમે ક્યાં આવો છો ?’ જસુભાઈએ અમલદારી તોર અતાવ્યો.

‘કેમ ?’

‘You go home. You are too tipsy to accompany a lady.’

કાણુ જાણે કેમ, શ્રીકાંત જસુભાઈથી ડહાંધ ગયો. તેણે પોલ તરફ કંઈ નજર કરી. પણ પોલ તેની બહા પતાવવાને આતુર હોવાથી કંઈ જ ન બોલી. લાચારીથી શ્રીકાંત પૈસાનું પાણી કરી બીલે મોડે દાદર ઉતરી ગયો.

* ખીલ ઝુકવી બાકીના પૈસા ડું લઈ લે.

■ તમે ઘેર જાઓ, તમે એટલો બધો ટીપ્સી છ કે તમે કુલીન સ્ત્રી સાથે આવવાને લાલાચક છો.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

તમાચો પડ્યો !

મદલર્યાં ડગલાં ભરતી પોલ જસુભાઇ સાથે બેત્રણ દિવાનખાનાં પસાર કરી એક લવ્ય દિવાનખાનામાં આવી પહોંચી. જસુભાઇ મુત્સદીગીરીનો ખ્યાલ આપવા તદ્દન ધીમાં ગૌરવભર્યાં ડગલાં ભરતા હતા અને વારેવારે પોતાની લાંબી દાઢીપર હાથ ફેરવી એ દાઢીની કિંમતની મનમાં ગણત્રી કરતા હતા.

દિવાનખાનામાં અનેક યુરોપીઅન નરનારીઓ બેસીને મોજ કરતાં હતાં. પુરૂષો શરાબ પીતા હતા, કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ શેમ્પેન અને શેરી ઉડાવી ઇન્જીનીઅન સીગરેટના ધુમાડા કાઢતી હતી. અલિં સૌન્દર્યનું બજાર ભરાયું હતું. દરેક સ્ત્રી એકબીજાના રૂપ સાથે સ્પર્ધા કરતી હતી. પગની ચામડી જેવાં રંગનાં મોજાં બધીએ પહેર્યાં હતાં અને નાજુક કદમમાં ઉંચી એડીના કિંમતી છુટ શોભતા હતા. તેમના ઘાઘરા ધુંટણુથીય કંઈક ઉંચા ગયલા હતા. મોહક ઉર-પ્રદેશ અને આખીય ગરદન સ્પષ્ટ રીતે દેખાય એવાં મુલાયમ રંગ-બેરંગી રેશમી વસ્ત્રોથી એ રમણીઓ શોભતી હતી. સઘળીનાં માથાં ખુલ્લાં હતાં અને વાળની રચના વિધવિધ રીતે કરવામાં આવી હતી. પણ કેટલીક લલનાઓએ વાળ કપાવી નાખ્યા હતા. પડાણો અથવા નાયકણીઓના સીરંગીવાળાઓ કપાવે છે એવી રીતે કેટલીક ગોરી લલનાઓએ ગરદનપરના વાળપર અસ્મા ફેરવાવ્યા હતા અને તેથી તેમનું સૌન્દર્ય કંઈક બગડી ગયું હતું ! આ સ્ત્રીઓ પુરૂષોના જેવા જ હક્ક ભોગવવા માટે તેમના નૈસર્ગિક વાળની સુંદરતા બગાડી નાખતી હતી. જાણે લાંબા વાળ પણ તેમને માથે પુરૂ-

પોએ જ લાલ્લા હોયની એમ માનીને તેઓ હજમના સંસર્ગની શો-ખીન થઈ હતી !

આ જમેલામાં મી. જસુલાઈ ચૌહાને લઈ આવ્યા. સઘળાઓની નજર તરત ચૌહા પર ચોંટી. ગોરા પુરુષો-પોલના નૈસર્ગિક લાવણ્યથી મુગ્ધ થઈ ગયા. તેમને જસુલાઈ જેવા ખચ્ચરની સાથે આ દેવાંગના ઉભી રહે તે ન ગમ્યું.

‘ મિ. રોબર્ટસન ! This is miss Chanda; Editoress of ‘ Samaj,’ a weekly social journal of most progressive views ! ’ જસુલાઈએ રોબર્ટસન સાથે ચૌહાની ઓળખાણ કરાવી: ‘ મિ. રોબર્ટસન સરકારી અમલદાર છે. ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સીલમાં તેમનું માન ધાળું છે.’

‘ Very glad to see you ! ’ કહી ચૌહા રોબર્ટસન તરફ હાથ લંબાવ્યો. રોબર્ટસને સમ્યક્તાથી તેની સાથે શેકહેંડ કરી. તે પછી રોબર્ટસને જ ખીજા અંગ્રેજો અને મડમો સાથે ચૌહાની પિ-છાન કરાવી. ચૌહા માટે શેમ્પેનનો ઓર્ડર થયો અને પાર્ટી વાતે વળગી.

‘ Miss Chanda will thank you mr. Rober-tson ! if you will be pleased to give official advertisement in Samaj.....’ જસુલાઈએ ચૌહાને આભાર નીચે લેવા વાત છેડી.

‘ You send your appication officialy. Will you ? ’ રોબર્ટસને જસુલાઈ તરફ જોયા વિના જ ચૌહાને કહ્યું.

‘ Yes Thank you.’ ચૌહા વિનય કર્યો. રોબર્ટસને ચૌહા સાથે વિધવાવિવાહ, અંતજ્ઞેદાર, અસહકાર, સ્વરાજપક્ષ, સ્ત્રીસન્માન વિગેરે વિગેરે અનેક જાહેર પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી, પણ એ વીર અંગ્રેજ, ચૌહા સાથે જરા પણ અણધટતી છૂટ ન લીધી. અરથો

કલાક થઇ ગયો. જસુભાઈ અકળાયો. કેમકે તેનું કૌઈ નામ જ હેતું ન હતું.

ઘડીઆળમાં અગીઆરના ટકોરા થયા અને બધા સહેલાણીઓ વિદાય થવા લાગ્યા. ફોર્ટસન અને ખીજનં અંગ્રેજ નરનારીઓએ ચાલની સબ્યતાપૂર્વક રજા લીધી. જસુભાઈ સાથે પોલ હોટલમાંથી નીચે ઉતરી અને જસુભાઈની ટેક્ષી તરત તેમની પાસે આવી ઉભી રહી.

• ‘ ક્યાં જશું ? ’

‘ હાજીઅલી ! આવશોને ? ’

‘ હા. ચાલોને ! ’

ટેક્ષી ઉપડી. મકરંદની જસુસી ચાલુ જ હતી. તેણે ખીજ ટેક્ષી પાછળ દોડાવી.

‘ જુઓને મિસ અંદા ! મેં તો દેશ માટે ભેખ લીધો છે-ભગવાં પહેર્યા છે. ’ જસુભાઈએ વાત શરૂ કરી.

‘ જી ’ પોલે ટાપસી પૂરી.

‘ યુવાનીથી જ મને સેવાની લગની લાગી હતી. મુત્સદીગિરી અમારા આપદાદાની રમત ગણાય છે. મારે નામે સરકારી અમલદારો મુજે છે. ’

‘ તે તો હોટલમાં તેમના થરથર થતા શરીરપરથી સિદ્ધ થઈ જતું હતું. ’ પોલે વ્યંગ કયો.

‘ તમે માનતાં નથી, પણ હું સાચું જ કહું છું. મારી નજરે તેઓ શાંત હોવાનો ડોળ કરતા હતા. પણ તેમના અંતરમાં મારા વ્યુહથી ભડકા બળતા હશે ! ’

‘ કયો વ્યુહ ? ’

‘ ધારાસભાનો ! ધારાસભામાં હું ધારૂં તો સરકાર દારે ને હું ધારૂં તો સરકાર જીતે ! ’

‘ એટલે ? ’

‘ એટલે મારી એક મીડલ પાર્ટી છે ! એ પાર્ટીના વોટીંગપર હારજીતનો આધાર રહે છે. ’

‘ હં ! તમને જો સરકાર મનાવી લે તો તમે સરકારને પડખે મત આપો ખરૂંને ? ’

‘ હા. હવે સમજ્યાં તે ખરૂં. જુઓને ! હું તમને મારાં જ મજ્જું છું એટલે તમને બધી બાજુ પઢાવી દઈશ. ’ જમુભાઈ જરા નજીક આવ્યા. પોલ કાંઈ ન બોલી.

‘ હું અસહકારી છું, બંડખોર છું, એનારકીસ્ટ છું, લીબરલ છું, સ્વરાજીસ્ટ છું, મોડરેટ છું, દારૂ નિષેધક છું... ’

‘ વિગેરે વિગેરે; ઇત્યાદી ઇત્યાદી તમે ધણું છો ’ ચાલ મધુર ઘંટડી જેવું હસી પડી.

‘ અહા ! તમારું હાસ્ય કેવું મધુર છે ! ચૂંદા ! તમે મારાં થશો તો હું તમને જાહેર જીવનમાં દેવી તરીકે પૂજીશ. ’

‘ પેલી હિમાલયની દેવી પેઠે ! ’

‘ ના. ના, તે તો વેશ્યા હતી અને એ ઢોંગી રાજાનાથ લોકાને બનાવવા તેને દેવી બનાવી લાવ્યો હતો. ’

‘ એ ધાર્મિક દેવી; અને તમે મને રાજદ્વારી દેવી બનાવવાની વાત કરો છો. એક રીતે બેઉ સરખી ! ’

‘ ના. ના. હવે ધર્મનું માન રહ્યું નથી એટલે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં મઝા નથી. હવે તો રાજદ્વારી અખાડામાં ખેલી પ્રજાને પૈસે અમન-અમન કરી મહાન દેશભક્ત મણાવાનો જમાનો છે. ’

‘ એ દંભ અને લુચ્ચાઈનહિ તો શું ? ’ પોલ જરા કરડી થઈ.

‘ મિસ ચૂંદા ! તમે નાદાન છો એટલે આવી વાત કરો છો. જગતનો આધાર દંભપર છે. દુનિયામાં ઈશ્વરે જે મુરખાઓ બનાવ્યા

છે તે અમારા જેવાના વિદ્વાસ અને રંગરામ માટે ! જુઓ, હું શરાબ પીઉં છું, શુદ્ધ વિદેશી વસ્ત્રો પહેડું છું, સરકારી ક્ષાત્રીમાં મત આપું છું, સરકારી મહેલમાં શેમ્પેન અને હૉક ઉડાવું છું. છતાં મારી દેશલક્ષિતની ગાથા ગાતાં વર્તમાનપત્રો યાકતાં નથી. હું દિલ્હીથી મુંબઈ આવું છું તો મારા સાગરીતો માફે સરખસ કાઢવાની અગાઉથી જ ગોઠવણ કરી રાખે છે અને હું તે વખતે શુદ્ધ ખાદીમાં સંજ્ઞ થઈ કુલના હારો પહેરી લોકોનાં નમન સ્વીકારતો રાજા જેવું માન મેળવું છું.’

‘ આવું સદ્લાઘ્ય બધાનું હોતું નથી.’

‘ એમાં સદ્લાઘ્ય જેવું કશું જ નથી. તમે ધારો તો તમે પણ મહાન દેશલક્ષિત દેવી થઈ શકો.’

‘ શી રીતે ? ’

‘ તમે મારાં શિષ્યા થાઓ ! હું તમને રાજદ્વારી મંત્રી લખાવીશ. આહ ! મિસ અંદા ! તમારા હાથ ધણા જ કામળ અને મુલાયમ છે હો ! ’ જસુલાધએ પોલનો હાથ પકડ્યો.

‘ રાજદ્વારી મંત્રીને મારા હાથની મુલાયમતા સાથે કંઈ સંબંધ છે ખરો ? ’ પોલ હાથ ખૂંચવી લઈ બોલી. જસુલાધને લાલ પાણી બહારની હવાને પ્રતાપે ચઢતું જતું હતું.

‘ સંબંધ ! ધણો જ સંબંધ છે ! તમે મારા જીગરમાં વસી ગયાં છો.

‘ હં; જીગરમાં તો હમણાં શરાબ પડ્યો છે. મારે રહેવા માટે તેમાં તસુલર જગ્યા નથી.’

‘ આહા ! તમે વિદ્વાન છો. રસિક છો. તમને મારાથી ન પુગાય. હું મુંબઈ સરકારના હોમ મેમ્બરને ઘડીમાં હરાવી નાખું. પણ તમે ? તમે-તમે તો મારાં વિજયી દેવી છો.’

આ વખતે હાજીઅલી આવી લાગ્યું અને મોટર ઉભી રહી. ત્યાં ધણી મોટરો થોડે થોડે અંતરે ઉભી હતી અને મોટરના શોફરો પોતપોતાની મોટર છોડી બે ત્રણ જણનાં ટોળાં કરી ગમ્પાં મારતા હતા. દરેક મોટરમાં એક એક યુગલ ગમે તેવા નિર્લજ ચાળા કરી રહ્યું હતું. જસુભાઈની મોટર ઉભી રાખી શોફર ચાલ્યો ગયો. તેનાથી થોડે દુર મકરંદની મોટર પણ ઉભી રહી.

ચંદા ! હું તને ચાહું છું.’ એકાંત મળતાં જસુભાઈએ કહ્યું.

‘ તો ચાહો-તમારૂં પેટ ભરાય તેટલી ચાહો ’ પોલ હસી.

‘ આવ, બહાલી ! આવ. તારા શબ્દો સાંભળી મારા હૃદયમાં આનંદની ભરતી આવે છે.’

‘ અરે હમણાં એટલો સમય છે. દરીઆનાં પાણી પાછાં વળી ગયાં છે તે આંધળો પણ જોઈ શકે છે. તો તમને ભરતી ક્યાં જણાઈ ? ’

‘ મારા દીલમાં ! બહાલી ! મારા દીલમાં ! કહી જસુભાઈએ પોલને બગલમાં લેવા માટે કોશિશ કરી અને તે જ પળે પોલે જમણા હાથે જસુભાઈના ડાબા ગાલપર જોરથી તમાચો લગાવી દીધો.

એ જ પળે પાઉડર સળગ્યો ! જરા ભડકો થયો ! એ શું ? મકરંદે જસુભાઈ અને પોલની લીલાનો ફ્લેશ લાઈટથી ફેટો લીધો હતો પણ ગાલ પંપાળતા જસુભાઈ તે જોઈ શક્યા નહિ.

‘ આ શું ? પોલ ! ’

‘ તારા પાપનું ફળ.’

‘ મારું અપમાન ! ’

‘ અરે છુટ્ટા ખચ્ચર ! હવે શુંદગીની સાંજે તો કંઈ સતકર્મ કરી લે.’

‘ રાંડ ! તું મને બનાવી ગઈ. પણ હું તને છોડવાનો નથી.’

‘ વાહ બહાદુર ! આવતો ખરો ! તારે જોવી હોય તો એ મઝા પણ જોઈ લે ! ’

જસુભાઈ પાગલ બન્યો. તેણે જોસથી પોલનો હાથ પકડી તેને પોતાની પાસે ખેંચી. પોલ તરફડવા લાગી. જસુભાઈ તેને ચુમી લેવા વાંકો વળ્યો પણ એ જ પળે મકરંદ તેનાપર ફૂટી પડ્યો અને તેને એચાર તમાચા મારી અલગ કરી દીધો. પોલ હસતી હસતી મોટરમાંથી ઉતરી બાજુએ ઉભી રહી. જસુભાઈનો શોક દોડી આવ્યો.

• ‘ ક્યા હૈ ! ક્યા હૈ ! ’

‘ શોકર એ સાલેકા મારો ! ’

‘ ખબરદાર શોકર ! જો ગડબડ કરશે તો પોલિસને આપી દઈશ.’ મકરંદ ગળ્યો. શોકર લફડે કરવા માગતો જ નહોતો. તે ચુપ ઉભો રહ્યો. જસુભાઈ ભોંઠો પડ્યો.

‘ ચાલ, ચાલ, જલદી ઘેર ચાલ.’ તેણે વીલે મ્હોડે શોકરને કહ્યું.

પોલ અને મકરંદ પોતાની મોટરમાં જઈ બેઠાં.

‘ જસુભાઈ આવજો ! મારા પત્રમાં જરૂર કંઈ દેશલક્ષિતનું લખાણ લખી મોકલજો હો ! ’ પોલે તિરસ્કારયુક્ત સ્વરે મોટેથી કહ્યું અને જસુભાઈની મોટર વીજળીક વેગે પસાર થઈ ગઈ.

મકરણ ૪૨ મું.

પશ્ચાતાપ.

જ્યા ઇન્દુના નામનો જાપ જપતી દિવસો ગણતી હતી. તેને એક એક દિવસ એક એક યુગ જેવડો લાંબો લાગતો હતો. તે આશ્રમના મીઠા વાતાવરણમાં હતી. જ્ઞાનુભૂતિ અને કુસુમ, ખોલ અને મકરંદ તેના જામી જીગરને આરામ આપવાને આલ અવનિ એક કરી નાખતાં હતાં પણ જ્યા જળ વિનાની માછલી પેડે તરફડતી હતી. જીવાનીના આરંભમાં યૌવનના વિધવિધ લ્હાવા લેવાને બદલે એ બિચારીએ અતિશય દુઃખો સહ્યાં હતાં. તેને તેના માતપિતાને ત્યાં પણ આશરો મળ્યો નહોતો. હર્ષદરાએ એક જીલ્મી નાતના ઝારશાહી ઠરાવને નમી જઈ જ્યા જેવી દેવાંગનાને હાંકી કાઢી હતી, તેની માતા તો તેની સાતે જન્મની દુશ્મન જ થઈ બેસી હતી. જ્યા ફરીથી કાંતિલાલને પાલન-ધરના સ્ટેશનપર છોડી ગઈ એ બીનાની ખબર મળતાં જ મુમિત્રાએ જીવતાં જીવત દીકરીના નામનું નાહી નાખ્યું હતું અને હવે જ્યાને રૌરવ નર્કમાં નાખવાની તેના મહાપ્રભુજીને અરજ કરી હતી. કાંતિલાલ બીજીવાર કોર્ટમાં જીતી આવ્યો તેથી તેની મા જીવંતકાર ડોશી જરા મલકાઈ હતી પણ તેને ' જ્યા વહુ ' પર રાજ કરવાનો મોકો ન મળવાથી તે ' કળિયુગ ' આવેલો સમજી પાછી મુરત ચાલી ગઈ હતી. ઇન્દુ કેદમાં ગયો તેથી કાંતિલાલને પ્રથમ એક જાતનો સંતાપ થયો પણ તે પછી તેની આંખો સામેના પડળ ઉઘડવા લાગ્યાં. તેને પોતાનો દંભ, પોતાની હડીલાઈ, પોતાની મૂર્ખતા સમજાવા લાગ્યાં. તે જ્યાની મહત્તા હવે સમજ્યો. જ્યાનું દીલ વ્હાલથી જીતી લેવાને બદલે તેણે તેની સાથે સખ્તાઈ ચલાવી માટે જ જ્યાનો તેજસ્વી આત્મા ખંડ હિંકારી બેઠો અને જ્યા તેના હાથમાંથી ચાલી ગઈ. જ્યા-

પર જો તેણે પાશવ હક્કા કર્યા ન હોત તો જ્યા કદિપણ ઇન્દુલાલને ત્યાં નાસી જત નહિ એવી કાંતિલાલની હવે જ ખાતરી થઈ. જ્યાને વશ કરવાની ધૂનમાં તે પાયમાલ થઈ ગયો હતો. તેના આપદાદાની કમાણી ફોર્ટમાં ખલાસ થઈ ગઈ હતી, અને ચાલુ ચિંતા તથા ખરાબ સંગતથી તેની તખીયત લથડી ગઈ હતી. ઇન્દુ કેદમાં ગયો તે પછી બે ચાર દિવસ બાદ તેની માંદગી વધી ગઈ હતી અને તે એકલો અડુલો પોતાની નાની ઓરડીમાં બિછાને પડ્યો હતો. તેની મા તેની પાસે નહોતી. તેના સ્વાથી મિત્રો પણ તેને તજી ગયા હતા; જ્યાંસુધી કાંતિલાલ તેમનું સ્વાગત કરતો, તેમને 'એનેસી' કે 'બ્લીસકી' પાતો ત્યાંસુધી કનૈયા કે નીશાનાથને તેના વિના એક દિવસ પણ ચાલતું નહોતું. જ્યા કાંતિલાલના ઘરમાં હતી ત્યારે તો એ 'વફાદાર' મિત્રોને ઘડી ઘડીમાં કાંતિલાલની ખબર કાઢવાનું મન થઈ આવતું. પણ જ્યાનું મોહક મુખકું કાંતિની ખાલીમાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયા પછી તેઓની 'વફાદારી' નો ઘેરો રંગ ધીમે ધીમે ઝાંખો થતો ગયો અને આજે કાંતિલાલ માંદગીને બિછાને પડ્યો હતો ત્યારે તેને પાણીનો પ્યાલો પૂછવા આવવાની પણ કોઈને 'કુરસદ' નહોતી. મનુષ્યને આકૃતમાં એકાંતમાં વિચાર કરતાં જ સારાસાર સમજાય છે. કાંતિલાલને પણ પોતાની બૂલો સમજાઈ. તેને પોતે જ્યા સાથે ચલાવેલું ગેરવર્તન સાલવા લાગ્યું. જ્યા જેવી સ્વર્ગની દેવીને સતાવવા માટે તેને પોતાની જાત ગુનેહગાર જણાઈ અને તે ગમે તે રીતે પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાને તૈયાર થયો.

તેના પૈસા અદાલતમાં હોમાઈ ગયા હતા. જ્યાને જીતવાની ધૂનમાં તેણે પાણી પેડે પૈસા વેડી નાખ્યા હતા. નીશાનાથે કેસ જીતવા માટે તેને નામાંકિત વકીલો રોકવાની સલાહ આપી હતી અને વકીલોને આંગણે કાંતિલાલની આખી તિજોરી ખાલી થઈ ગઈ હતી. એકવારનો પાંચ પૈસે સુખી, જ્યા જેવી દેવીનો સમાજે બનાવ

વેલો માલિક આજે એકલો, અટલો, ગરીબડો, નિરાધાર જેવો થઈ ગયો હતો.

ખિજાનાપર પડ્યો પડ્યો તે પોતાના ઉંઘા મગજને શાપ દેતો આંસુ સારતો હતો. તે ભર જવાનીમાં હતો, છતાં જાણે તેનું વય આઘેડ થઈ ગયું હોયની તેમ તેના ગાલપર ખાડા પડી ગયા હતા અને આંખો તેજહીન થઈ ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. તેનું શરીર સૂકાઈ ગયું હતું અને એકેએક પાંસળી ગણી શકાય એવો ઘાટ હતો.

તેના ઓરડાની હાલત કંઈજાજનક હતી. જ્યાં ત્યાં લખોતરાં જેવાં મેલાં વસ્ત્રો પડ્યાં હતાં. સફાઈ સુધડાઈ અસહકાર કરી ગઈ હતી. ખિજાનાની પાસે થુંકવા માટે એક લાડકો પડ્યો હતો. તેની પાસે જ ચ્હાના એકાં પ્યાલા અને વાસણો પડ્યાં હતાં. તેથી થોડે દૂર સ્ટવ પોતાનાપર ચઢી ગયલા કાળી મેશના થરનું દિગ્દર્શન કરાવતો પડી રહ્યો હતો. બીંતપર કંઈ કંઈ ચિત્રો ચીતરાયાં હતાં. એક જગ્યાએ કુનૈયાએ શરાબની બહારમાં કોલસાથી કવિતા લખી હતી. તે ઉતારવા જેવી છે:—

ગરબી ગુજરાતણ

સિંહણ સમી શુરવીર

અગ્ન સમી નમ્ર

જાણે કે! વીરનું હૃદય !

પુષ્પ સમું કોમળ ને વજ્ર સમું કઠીન.

એવી વરો છે પ્હાં જયા દેવી !

મારા જીવનની જ્યોતિ

મારી કવિતાની પ્રેરણા:

હવે કવિતા જરા ગંભીર બને છે:—

મારા ધર્મઆળની ચાવી

મારી બમીટના બટવ સરીખજી.

હડાવતી એ પોતાનો જયઘ્વજ

મારી બેંગલોર ટાપી પેટે !

એની આંખોમાં બહીસકીતું ઘેન છે

એનું દીલકું સદાનું બેચેન છે.

હસો હસો ગુજરાતીઓ !

પાકી છે તમારે આંગણે

મારી જયા દેવી !

આ અદ્ભૂત કાવ્યપર હજી કાંતિલાલની નજર ગઈ નહોતી. દિવાલપર પૂરાયલા ખીખ રંગોમાં એક જગ્યાએ નીશાનાથે ચમત્કાર કર્યો હતો. તેણે અંગ્રેજી લલક બતાવતાં ધસડી માર્યું હતું:

Jaya-the new woman expects every Gaj-rati to do his duty.

આ વાક્ય લખાયા પછી જ નેહરુને પોતાનો સુવર્ણ મંત્ર ઇંગ્લંડને સૂચાવ્યો હતો એમ નીશાનાથ નિશાના રાજમાં, નિશાના તાનમાં કસમ પૂર્વક કહી શકતો.

ખીજી જગ્યાઓએ આડોશપાડોશના છોકરાંઓએ પોતાની સર્જનશક્તિ ખાલી કરી હતી. કાંતિલાલ બહાર જતો ત્યારે પડોશીને ચાવી આપી જતો અને પાડોશીઓના છોકરાઓ અપોરના વખતમાં તેની રૂમમાં પોતાની મજલીસ ભરી દિવાલપર ઘોડો, ગધેડો, ફૂતરો, યા એ જનવરોના જેવાં જ સ્ત્રી પુરૂષો ચીતરી મૂકતા. બાળકો, બિલાડાં જેવા મનુષ્યાકારો કાઢીને તેની નીચે રામ, સીતા, ગાંધી કે કસ્તુરબાનું નામ લખવાને પણ ચૂક્યા નહોતા. એ નિર્દોષ બાળકોને મન સકળ સૃષ્ટિ પોતાના રમવાના મેદાન જેવી જ હતી ! આમ બાળકોને પ્રતાપે કાંતિલાલના રૂમની દિવાલો પિંચરગેલરી જેવી થઈ ગઈ હતી.

‘ઓ રામ ! મને આ દેવી કુમતિ સુઝી ? જ્યાં જેવી દેવીને દુહીને હું કયે જન્મે ઠરીશ ?’ કાંતિલાલ બબડ્યો, તેને સખ્ત તાવ આવ્યો હતો. તાવની ઝૂમમાં તેને ફક્ત જ્યાનું જ સ્મરણ હતું.

‘જ્યા આવશે-એ ઉદાર દેવી જરૂર આવશે. મારો પત્ર મળ્યા છતાં નહિ આવે ? મારી આવી હાલતની ખબર પડવા છતાં નહિ આવે ? નહિ, નહિ ; એ જરૂર આવશે. હું એને પગે પડીશ, એની માશી માગીશ. એને સુખી થયેલી જોવાથી જ મને મુક્તિ મળશે...’ કાંતિલાલે ગદ્ય કાલે જ્યાની માશી માગી તેને પોતાની બીમારીની હકીકત લખી મોકલી હતી. આજે તે જ્યાના આગમનની રાહ જોતો હતો. બપોરના બે વાગી ગયા પણ જ્યા ન જણાઈ. તેથી તે હતાશ થવા લાગ્યો. પણ તેને નશીબે આજે નિરાશા નહોતી. તે ધીખતા જ્વાળામુખીમાં બળી બળીને અતે શુદ્ધ થયો હતો. થોડી જ વારમાં ધીમેથી બારણું ઉઘડ્યું અને જ્યા રૂમમાં દાખલ થઈ.

‘જ્યા ! દેવી ! મને માફ કરો...’ ફાટી આંખે જ્યા તરફ કાંતિલાલ બોલ્યો. તેની કંઈ દશા જોઈ જ્યાની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ નીકળી પડ્યાં : ‘ત...તમે આવ્યાં ? આવો, આવો, આ પાપીને ક્ષમા કરો.’

જ્યા તેના માથા પાસે જઈ એની બાલથી તેના મસ્તકપર હાથ ફેરવવા લાગી. કાંતિલાલનું શરીર ધગધગ ધગી રહ્યું હતું. જ્યાને ખૂબ લાગી આવ્યું.

‘તમે ક્યારે માંદા પડ્યા ?’

‘ઓહ ! ઘણા દિવસથી.’

‘તમારી મા-તમારા મિત્રો-’

‘બધા ગયા—દેવી ! બધા ગયા. એ બધા દંભી-સ્વાર્થના-સુખના

સગા ! તમે સાચાં છો. તેથી જ મુખમાં મને છોડી ગયાં. પણ દુઃખમાં મારી પાસે દોડી આવ્યાં.

‘કોલનવોટર ક્યાં છે ? દવા ક્યાં છે ?’ જવાબે પૂછ્યું.

કાંતિલાલે આ પ્રશ્નો સાંભળ્યા. થોડીવાર તે મૌન રહ્યો, અને પછી અચાનક રોઈ પડ્યો.

‘તમે રૂઓ છો શા માટે ?’

• ‘દેવી ! દેવી ! પ્રથમ મને માફ કરો...હું થોડા વખતનો મહે-
માન છું-મને માફ કરો.’

‘કાંતિલાલ ! હું તમને માફ કરું છું. હું હજી પણ તમારી મિત્ર છું. તમે ગભરાઓ છો શા માટે ? હું તમારી સેવા કરવાવાળી બેઠી છું ને ?’

‘નહિ, નહિ ; દેવી ! હું તમારી સેવાને લાયક નથી.’

‘બેસો હવે-શાંત થઈ જાઓ !’ જવા હસી. ‘હું ! હવે કેવા ટાક્ષા લાગો છો ?’

કાંતિલાલ દર્દભરી કર્ણ અને કૃતજ આંખે જવાને જોઈ રહ્યો. તેની સામે સિંહણની પેઠે લડનાર વીરાંગના આજે તેની માતાની પેઠે ચાકરી કરવા આવી હતી. આ દેવાંગનાને તેણે અગાઉથી ન પિછાની તે માટે તે હવે રોવા લાગ્યો.

જવા કોલનવોટર માટે ઘરમાં તપાસ કરવા લાગી. કપાટ, અભરાઈ વિગેરે જગ્યાઓ જોઈ, તે અજ્ઞય થઈ. કપાટમાં એક પણ સાફ વસ્ત્ર નહોતું. નીચેના ખાનામાં દારૂની ખાલી ખાટલીઓ ભરેલી હતી. વાસણો પણ નામનાં જ જણાયાં. તે કંઈક સમજી. દારૂ મનોવેદનાને લીધે દારૂની લતમાં પડી કાંતિલાલ તદ્દન પાયમાલ થઈ ગયો છે, એવી તેને શંકા આવી.

‘કાલનવોટર નથી ? તમે દવા કેની લો છો ?’

‘દેવી ! દેવી !’ છાતીફાટ રૂદન કરતો કાંતિલાલ બોલ્યો : ‘દેવી ! કાલનવોટર ? રામનું નામ લો ! રામનું નામ લો ! દવા કેવી ? મને દવા ? દેવી ! મેં તમને દુબ્યાં, તમને સુખે રોટલો ખાવા ન દીધો તો ભગવાન મને માંદગીમાં દવા દારૂ આપે ખરો ? નહિ, નહિ ; તે એવો અન્યાયી નથી. પ્રભુ અદલ ઇન્સારી છે. હું મરવા સુતો છું. દેવી ! મને દવા દારૂ કંઈ જોઈતાં નથી. મારી પાસે એક કાઠી પણ નથી. ખાવાને અન્ન નથી, પહેરવાને વસ્ત્રો નથી. નહિ-નહિ-છે-છે-ધણું છે-આ બાટલીઓ પડી છે ને ! જુઓને ! શું ? બધી ખાલી છે ? નહિ. નહિ. એકાદ તો ભરેલી હશે ? જરા આપોને !... ...વધુ નહિ.....જરા આપો...જરા પી લઉં અને પછી ચીર નીશામાં સુઈ જઈ’ ‘...જ્યા સમજ કે આ સન્નિપાતની નિશાની છે, તેને કાંતિલાલની અનહદ દવા આવી. થોડીકવાર વિચાર કરી તેણે કાંતિલાલને આશ્રમમાં ઉપાડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તરત જ તેણે પાડોશમાંથી એક માણસને બહાર મોકલી ભાડાની ટેક્ષી મંગાવી અને બે ત્રણ જણની મદદથી કાંતિલાલને સંભાળથી ટેક્ષીમાં સુવાડી જ્યાં તેને આશ્રમમાં લઈ ગઈ. આશ્રમમાં કાંતિલાલ માટે એક ખાસ રૂમ અલાયદો કાઢવામાં આવ્યો. તરત ડોક્ટર બોલાવાયો અને જ્યાં નિપુણ નર્સ પેઠે સારવાર કરવા લાગી. ડોક્ટરે ડબલ ન્યુમોનિઆ હોવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. જ્યાં, કુસુમ, મકરંદ, પીલ વિગેરે મલરાયાં.

‘માણને તાર કરું ?’ જ્યાંએ થોડીવાર પછી કાંતિલાલને સહેજ આરામ લાગવાથી પૂછ્યું.

‘માણને ? કઈ માણ ? મારી માણ-દેવી-બહેન-પ્રિયતમા-જે મલો તે તમે જ છો.’ તે બોલ્યો, પણ બીજી જ પળે તે ચૂપ થઈ ગયો. વળી પાછો સન્નિપાતમાં બડબડ્યો : ‘હા. હા. બોલાવોને ! ફરીથી

એકવાર નારડી સાસુ અને સ્વર્ગિય વહુનું મહાભારત જોવાની મળહ મળશે. જોલાવો, જોલાવો.

‘ જ્યા ! જ્યા !... ’

‘ થું છે ? હું અહીં ખેડી છું ને ? ’

‘ તમે શોધી વળ્યાં ? ’

‘ થું ? ’

• ‘ ખાટલીઓ-ખાટલીઓ ! એમાં થું ભર્યું છે તે જાણો છો ? ધીખતો જવાબામુખી ! એ આગ પીને હું જીવતો હતો. અહા ! ઝેર-ઝેર-ઝેર ! પણ એ ઝેર પણ કોઈ કોઈવાર કેવું જીવનદાયક નીવડે છે ? મારે માટે એ ખાટલીઓજ સરખાઈ હતી. મને સ્વર્ગનો સોમરસ ન મળ્યો તો નર્કના બિહસ્ત્રાથી પેટ ભરી લીધું ! એમાં બહુ જીજ્ઞાસુ છે. લાવોને દેવી ! જરા એક ખાલી તમારા વરદ હસ્તે તો પાઓ.....’

જ્યાએ સમય વિચારી તેને એક ખાલીમાં જરા દુધ રેડી આપ્યું. કાંતિલાલ તે આંખો મીચેલી રાખીને જ પી ગયો.

‘ હા...શ ! દેવી, આ સ્વર્ગનો સોમરસ ! અહા ! એની લાડ-જાત માટે હું કેટલો ટળવળતો હતો ! ઇન્દુભાઈ ક્યાં છે ? ’ અચાનક ખીમાર કાંતિલાલને ઇન્દુની સ્મૃતિ થઈ.

‘ તે તો જ્ઞેષ્ઠમાં—’

‘ જ્ઞેષ્ઠમાં ! હા-હા. મેંજ કમળખતે એ લલ્લા લાઇને જ્ઞેષ્ઠમાં મોકલ્યો હતો. ઓહ ! મારો ક્યાં ઠાર થશે ! ’

‘ શાંત થાઓ. હવે તમે અમારા જ છો. ’ !

‘ હા હા હા ! હું તમારો ? જ્યા ? જ્યા ! બહુ મોઢું થયું. આ...આ...કાળુ છે ? ’

‘ મકરંદ ! ’

‘ પેલો-પેલો-લેખક... ? ’

‘ હા. ’

‘ ઓ લાઇ ! તું અધું કર, પણ મ્રભુને ખાતર આવી વાર્તા ના લખ. ’

‘ કેમ ? ’

‘ તું પોતેય બળે છે ને ખીજનેય બાળે છે... નહિ, નહિ, તું જ સાચો છે. જૂનાને બાળી નાંખવામાં જ સાર છે. ફના કરો, ફના થઇ જાઓ. પછી જે રહેશે તે નવી સૃષ્ટિ રચી લેશે. ઇન્દુભાઈ ! ઇન્દુભાઈ ! જ્યા ! કોઈ બોલતું નથી ?... ’

‘ અમે છીએને ! ’ હવે પોત્ર બોલી.

‘ તમે કોણ ? સ્વર્ગનાં દેવી છો ? ’

‘ જ્યા બહેનની સખી છે. ’

‘ હા. ત્યારે તો તમે સ્વર્ગનાં દેવી જ છો. સુખી રહો. જ્યા ! દેવી ! બાટલી ખાલી છે ? મને પીવા દોને ! હવે મારે જીવવું નથી. જીવીને શું કરું ? ’

તમે સારો થઇ જશો. ’

‘ સારો થઇ જઈશ ? કોને માટે ? ઇન્દુને જેલમાં મોકલવા માટે ? તને માર મારવા માટે ? દેવદૂતીને દુલવા માટે ? નહિ, નહિ; જુઓ, મોતના દૂત મને લેવા આવ્યા છે. દેવી ! મેં તમને બહુ દુખ્યાં. હું બહુ પાપી છું. મને માફ કરજો. જ્યા ! ઇન્દુભાઈ ! મને માફ કરજો... ઓ રામ..... ’

ખલાસ ! ક્રાંતિલાલે ઉશીકાપર ડોકી નાખી દીધી અને તેનું ધીખતું શરીર ઠંડુંગાર થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

પોલનું પરાક્રમ.

પોલ અને મકરંદે 'સમાજ' પત્રદ્વારા હિંદુસમાજમાં હાહાકાર વર્તાવી મેલ્યો. મકરંદની અંડખોર વાર્તાઓ સનાતનીઓનાં કાળજી કોરી નાખવા લાગી. કુસુમના યજ્ઞતા હૃદયની હાય જાણે જૂના વિચારના સમાજને જ ભયંકર શાપ આપતી હોયની તેમ સમાજના જડ પાનાને પણ રડાવવા લાગી ! જ્યાં અને ચોલની સામાજિક નોંધો સમાજનાં હાડ ધ્રુજવી નાખતી હતી.

વહેંતીઆ સાક્ષરોના લેખોય 'સમાજ'માં આવતા. પણ તેમાં એકે ઉદ્દેશ નહોતો. નગીનદાસ દીવેલવાળા આ અંકમાં 'ભેરવી' રાગપર ચાર પાનાં ચીતરી નાખતો. તે આવતા અંકમાં તેને ગાંધીજીની ખાદીમાં કલાનો અભાવ દેખાતો. કાઠવાર પોલને રાજી રાખવા માટે તેને સ્વરાજ્યની ધગશ લાગતી તો ખીજવાર તે જતે જ હજી આપણી પ્રજા સ્વરાજ્ય માટે લાયક નથી એવો મત આપતો. તેના વિચારો પળે પળે બદલાતા. જો ગુજરાતના કેટલાક તરણુ વેદીઆ દોરો તેને માનપત્ર આપવાની તૈયારી કરતા તો તે મુંબઈની સાત માળની હવેલીપરથી બાંગ મારતો કે 'ગુજરાતીઓ ! તમારે આંગણે રસરાજના ઉત્સવ છે ને જે રસરાજને પૂજે તેને ત્યાં સ્વરાજ્યનાં દર્શન સુલભ છે.' આ માનપત્રની વાત થોડા દિવસ પછી 'વીરના પારણાં'માં નિદ્રસ્થ થઈ જતી એટલે દીવેલવાળાને ત્રિકાળનાં દર્શન થતાં. અને તે ચીતરી મારતોઃ ગદ્ય કાલે સ્વપ્નામાં મને ભવિષ્ય દેવનાં દર્શન થયાં. તેમણે બાખ્યું કે ગુજરાત હજી જગૃત થયું નથી. તેને વીર-

પૂજનું બાન નથી. જે પ્રાંત પોતાના સાહિત્ય દેવોની આરતી ન ઉતારે તેને માટે દિલ્હી અતિ, અતિ, અતિ દૂર છે.

દૂર, સુદૂર દિલ્હી છે ભાઈ !

સ્વરાજ દેવી ગઈ છે રીસાઈ;

સાહિત્યના સૂર ઝીંધે ન કાઠ,

ત્યાં ના બંને શરૂ સ્વાતંત્ર્ય ભેરી.

નગીનદાસ આ રીતે અક્કલના ચણા વેચતો હતો. કનૈયાલાલનાં કાવ્યોની પણ બહીષ્કારી હતી. તે આઠ લીટીનું કાવ્ય લખતો પણ એના દરેક કાવ્યની નીચે ' નાના સરખા ઇતિહાસ 'ની નોંધ આવ્યા વિના રહેતી નહિ.

દાખલા તરીકે:—

ઐશ્વર્યના ગુજરાતીઓ ગાજે તમે,

ગાંધી તણા ગુણ ગાઈ જાય છતો તમે;

સત્યાગ્રહી શુભ થઈ પડખમ લઈ,

ત્રાગાં કરો, ત્રાગાં કરો, લાંબણ કરી.

આ કાવ્યની નીચે કનૈયાએ નીચેની નોંધ મારી હતી:

‘ આ નહાનકડા કાવ્યનો ટુંકો સરીખડો ઇતિહાસ છે. ભારતના ભાગ્યવિધાતા ગાંધીજી સાથે આરડોલીને થરમોપલી બનાવવાની ચર્ચા થતી હતી. પંડીત માલવીયાજી કવિવર મૈથિલીશરણ ગુપ્ત, પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ વિગેરે સહયોગે દરબારમાં બેઠા હતા, આરડોલીની કાળીપરજની બહેનો ગાંધીજીનાં દર્શન કરી પાવન થવા આવી હતી. મહાદેવભાઈ આવતા ‘ નવજીવન ’ માટે ‘ આરડોલીનો પત્ર ’ લખી તેમાં મહાત્માજીના ચમત્કારોનું રસીકું વર્ણન કરતા હતા. એક બહેન બાલુમાં બેસી રેંટીયાનું મધુર સંગીત સુણાવતાં હતાં. તે સમયે

મારા હૃદયમાં દેશાભિમાનનું પૂર આગ્યું. પ્રેરણા રૂપી મારી પ્રેયસી જાગી ઉઠી અને એ પ્રેરણાનું ફળ તે આ કાવ્ય !

‘ ખરેખર મુજરાત આવા કવિઓને વિક્ટોરીઆ માર્ડન અથવા બ્લેકીનના જનવરોના સંગ્રહસ્થાનમાં મોકલે તો જરૂર સોનાનો ચાંદ જીતી આવે ! ’ ઉપરું કાવ્ય જોઈ મફરદે એક વાર ટીકા કરી હતી.

કલંદર હાસ્યરસનો ઈજરો લઈ ખેડો હતો તેણે પોક્કની સાથે ખેતી સ્થા પીવાનો સ્થાવો લેવા માટે અવનવા સ્કેચો ચીતરવા માંડ્યા.

‘ મારવાડી ભજરનો ટાલીઓ, શેર ખજરનો ચિકારી, દાળભા-તની પ્લેટ, બટાટા વડાં ને પુરી પખોડી વિગેરે વિગેરે સ્કેચો ‘ સ-માજ ’માં પ્રગટ થયા. એક સ્કેચ પ્રગટ થયા પછી બીજે દિવસે તે સમાજની ઓશીસમાં જવાનું ચુકતો નહિ.

‘ કેમ અંદા બહેન ! મારા સ્કેચ વિષે પ્રજા શું ધારે છે ? ’ તે પૂછતો.

‘ મિ. કલંદર ! તમારા સ્કેચોની બધીદારી છે. જે આવે છે તે તમારા સ્કેચોની જ વાત કરે છે. ચોપાટીપર આમલીના પાણી સાથે પુરી ખાનારથી માંડીને લેયાની દુકાને તમાકુ સાથે ચુનાનું મીઠાણ કરનારા વર્ગ સુધી તમારી ને તમારી જ વાત થાય છે. ત્રામવે, બસ અને લોકલ ટ્રેનમાં કલંદરના સ્કેચનો જયજયકાર પોકારાય છે. પેલા દીવેલવાળાનું તો કોઈ નામ પણ લેવું નથી ! ’

‘ એમજ છે-એમજ થવું જોઈએ-એમજ થશે. ’ પોતાની જાડી ફાંદ જેમ તેમ સંભાળતો કલંદર બોલતો: ‘ મેં રશીયાના લેડસ્કી, જર્મનીના હોલ્ડેનઝોલોર્ન, ફ્રાન્સના મોં. બ્લીયાં વિગેરે વિગેરે જગત વિખ્યાત રમુજ લેખકોને પાણી પાવા માંડ્યાં છે...

‘ મિ. કલંદર, તોપ ઓછી મારોને ? મોં. બ્લીયાં તો રાજદારી છે, ને ત્રોટસ્કી પણ મુસ્લિમી મુઝો છે ! એ બે જગ્યાએ રમુજ સ્કેચો

ક્યારે લખ્યા ?' મકરંદનું પાકી આઘ્યાથી તે બોલી ઉઠ્યો. 'વળી હોહોનઝોલોર્ન' તો પ્રશીયન રાજવંશનું નામ છે. તમે અમને ઘડી બે ઘડી અલીબાગના ગાવડી સમજી લો છો કે શું ?'

આ ટકાર કલંદરને ભારી થઇ પડી; તે ચાટ પડી ગયો, પણ તેના શબ્દકોષમાં 'શરમ' અને 'ક્ષોભ' જેવા શબ્દો જ નહોતા; નહિ, નહિ, મિ. મકરંદ! તમારી ભુલ થાય છે. એ રાજદારીઓ ભુલ ને હું જે સ્ત્રીયાં ને ત્રોટસ્ત્રીની વાત કરું છું તે ભુલ! કાલે મારી ઓશી-સમાં આવજો. હું તમને એ બન્નેનાં રમુજ પુસ્તકો બતાવીશ. મેં ચાલીસ રૂપિયાની કિંમતે એક જરીપુરાણવાળાને ત્યાંથી ખરીદ્યાં છે ને દીવેલવાળાએ ૮૦ની ઓધર કરવા છતાં મેં આખ્યાં નથી.'

બુલ્લભાઈ હંમેશાં 'અનોખી ઢબની ટૂંકી ગદ્ય' લખતા ને તેમાં કોઇ વેશ્યાને અજાણમાં કોઈ ભાવનાવાદી સાથે પરણાવી દેતા. મકરંદ 'સળગતો લાવા' નામની ચાતુ વારતા લખતો હતો અને બંસીધર મનનીય સામાજિક તોંધ લખતો. પણ આ બન્નેને 'છતિ-દાસ' લખવાની ફરસદ નહોતી. શાસ્ત્રી લવાનીશંકર પોલના સર્વ વિચારોનું સમર્થન કરવા માટે મનુ, શુક્રાયાર્જી, પરાશર, વશીષ્ઠ, વાલ્મિકિ વિગેરે વિગેરે તમામ આચાર્યોને કાન પકડીને ખેંચી લાવવાનો ધંધો આદરી બેઠા હતા.

પોલ બધા સાથે ફરી અને બધા તેની પાસે આનંદથી મર્ડટ બન્યા. મકરંદ જેટલાના લેવાયા તેટલાના ફોટોઝ પણ લીધા. શ્રીકાંત તાજમહાલ હોટલમાં ચાટ પડીને નિરાશ થયો હતો છતાં હજી તે પોલનો ભક્ત હતો. જસુભાઈ પોતાને પડેલા તમાચાને 'મુઘ્યાની મસ્તી' સમજીને ભૂલી ગયા હતા. કનૈયાને પોતાના પિયુષભર્યા કાબોના બાદુભર્યા આકર્ષણપર અજબ વિશ્વાસ હતો. કલંદર પોલને હસાવી હસાવીને પોતાની કરી લેવાની આશાના જંગલમાં રખડતો હતો. બુલ્લભાઈ ટૂંકી ગદ્યોથી અંદા બહેનના હૃદયમાં અમીરસનાં

ઝરણું વહાવવા માગતો હતો. નગીનદાસ હીવેલવાળાને પોતાના આખ્યાનોની આધ્યાત્મિક શક્તિપર અપાર શ્રદ્ધા હતી. શાસ્ત્રી ભવાનીશંકર સીતાની સહિષ્ણુતાના એકલા વારસ હતા. કોઈ સુભગ પળે તેમના શનિદેવની કૃપાથી તેમના સફાચટ મેદાન જેવા માથાપર ફરફરતી ચોટલીનું ગૂઢ રહસ્ય સમજતાં જ ચંદાનાં દીવ્ય નેત્રો ઉઘડી જશે અને તે શાસ્ત્રીને—આ દુનિઆમાં અવતરેલા શંકરને તાંડવનૃત્યથી રીઝવવાને તૈયાર થશે એવી તેમની અટલ માન્યતા હતી.

‘મકરંદ ! હવે બહુ થયું. આ નાટક હવે હું વધુવાર ભજવવાની નથી.’ પોલે એક દિવસ એકાંત મળતાં મકરંદને કહ્યું.

‘કયું નાટક ?’

‘આ તારા સાહિત્યકારોના પ્રેમનું.’

‘કેમ આટલીવારમાં કંટાળી ગઈ ?’

‘કંટાળી નહિ જાઉં ? મુઆઓ ધડીભર જાંપવા દેતા નથી. એ લોકોને કંઈ કામ ધધો છે કે નહિ ?’

‘નહિ, લોકોની ભણેલી ગણેલી વહુ દીકરીઓ સાથે રસિક ચર્ચા કરીને જ એ લોકો દેશસેવા કરે છે.’

‘બળા એમની દેશસેવા ! હવે હું કોઈને મળવાની નથી.’

‘અરે ! એમ તે થાય ? બિચારાઓ આશાભર્યા તારા પત્ની ખાખ ચૂમવા આવે છે અને તું તેમને ઠોકરે મારે તે સારું કહેવાય ?’

‘હવે તારે શું કરવું છે ? આ નાટકનો ત્રીજો અંક જલદીથી ખતમ થવો જ જોઈએ.’ પોલ નિશ્ચિત સ્વરે બોલી. મકરંદ સમજી ગયો કે તે વહેંતીઆઓનાં દંભથી ત્રાસી ગઈ છે !

‘દીક ત્યારે—કરો ધડાકો.’

‘હવે શું કરવું છે ?’

‘પેલા અંત્યજન્મડગ્ગના સભાસદોને આવતા રવિવારે અહિં જન્મવા બોલાવ. ’ એમાં બધા સાક્ષરોને પણ નિમંત્રણ કર.’

‘એ તો બધા આવશે. ’

‘તું જોજે તો ખરી. અહીં આવ્યા પછી જ ખરો રંગ જામશે. ’

‘વારૂં, હું નિમંત્રણો આપીશ, પછી તું સંભાળી લેજે. ’

‘લલે. હમણાં કોઈ પત્રકારને ખબર ન આપતી. ’

‘વારૂં. ’

પોલે મકરંદના કહાસર અંત્યજને અને સાક્ષરોને પ્રીતિભોજનના આમંત્રણ આપ્યાં. આમંત્રણો મળતાં સાથે જ એક પછી એક વહેંતીઓ પોલને મળી ગયો અને આ વાત ‘તદ્દન ખાનગી રાખવાને તેને વિનંતિ કરી. પોલે હસીને હા પાડી. બધી તૈયારી થઈ ગઈ. શનિવારે મકરંદે બધા છાપાવાળાને નિમંત્રણ કર્યાં. રવિવાર આવ્યો.

રહુવારથી જ મકરંદે લણુવી રાખેલી પોલ આનંદમાં હતી. જેમ જેમ મહેમાનો આવતા ગયા તેમ તેમ તેનો આનંદ વધતો ગયો. બધાય મહેમાનો આવ્યા. દીવેલવાળા, જુલ, બંસીધર, કલંદર, શાસ્ત્રીજી, શ્રીકાંત, જસુભાઈ વિગેરેનો દાયરો જામ્યો. પછી અંત્યજ લાઇઓ સહકુટુંબ આવવા લાગ્યા. આ અંત્યજન્મડગ્ગના સભ્યો કેળવાયલા અને સંસ્કારી હતા. તેમની સ્ત્રીઓ પણ કેળવાયલી હતી. મીડાભાઈ ખેરીસ્ટરનો પુત્ર હાલમાં એડવોકેટનો અભ્યાસ કરતો હતો. જસુભાઈ વડીલની પુત્રી હમણાં જ મેટ્રીકમાં પાસ થઈ હતી. એ બધાય પોલના નિમંત્રણને માન આપી પ્રીતિભોજનમાં પધાર્યાં હતાં.

દશ વાગે પંગત બેસી. અંત્યજને સાથે જન્મવા બેસવામાં કોઈને સંકાય થયો નહિ, કેમકે આ વાત જાહેર થવાની નથી એવી બધાયની ખાત્રી હતી. ‘જાહેર સેવા કરનારા’ પુરુષો તો અંત્યજ રમણી-

ઓની સમીપમાં બેસવા માટે એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. પોલ, કેસુમ, જયા, લાનુમતી વિગેરે મહેમાનોની સગવડો સાચવતી આમથી તેમ ફરતી હતી અને એમની મદદમાં ચાલ નેમીને 'નહેર સેવકો' ના ડોળા ઉંચા ચઢી જતા હતા.

ટાળટાળમાં શરૂ થયાં ને સાથે શીખંડ પુરી ને લજ્યાં પેટમાં હોમાવા લાગ્યા.

• 'આવાં પ્રીતિભોજનો શિવાય આપણા સમાજનો કદિપણ ઉદ્ધાર થવાનો નથી.' દીવેલવાળો ઝળક્યો.

'આવાં સ્નેહસંમેલનોમાં જ ખરું આર્યત્વ દીપી નીકળે છે.' કલંદરે ટાપસી પુરી: 'પણ આ લજ્યાં સાથે સુરતી હોટલમાંથી થોડુંક ઉધીયું મંગાવ્યું હોત તો ઔર લહનજત આવત.' '

'દેવતાઓ આવાં સંમેલનો જોવાને આકાશમાંથી નીચે ઉતરે છે.' કનૈયાને કાવ્ય સ્ફુર્તિ.

'ત્યારે તો એ ખિચારાઓના મ્હોંમાં લજ્યાં નેમીને પાણી છૂટતાં હશે!' મકરંદે કટાક્ષ કર્યો.

'હાહાહાહા ! તમે જખરા 'સીનીક' છો, મિ. મકરંદ !' દીવેલવાળાએ ડાચું પહોળું કરી મ્હોંમાં શ્રીખંડમાં બોજેલી પૂરી હોમી ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું.

'ગુજરાતમાં ચંદા બહેને અપૂર્વ નગૃતિ આણી છે.' મીકાંત શેઠે પોતાનો મત આપ્યો.

'સમાજ હવે ઘેર ઘેર વંચાય છે.' જસુભાઈ બોલ્યા.

'હા, હું પારલે જઈ ત્યારે લોકલમાં 'સમાજ' શિવાય ખીજું કોઈપણ પત્ર જણાવું નથી. પારલેના એક મહાસય ટ્રેનમાં પણ 'તક્લી' થી કાંતીને મહાત્માજીના મંત્રાનો મૂગો પ્રચાર કરે છે. તેમને પણ 'સમાજ' વાંચ્યા વિના એન પડ્યું નથી.

‘એ બધો આપ મહાશયનો પ્રતાપ છે.’ થોભે નમ્રતા બતાવી.

‘હા. ચૂંદા બહેન ! અમારો પ્રતાપ તો ખરો જ. અમે ન હોત તો તમારા ‘સમાજ’ની આટલી પ્રગતિ જ ન થાત ! અમે કાણ ?’ દીવેલવાળાએ અહંતા બતાવવા માંડી.

‘તમે કાણ !’ મકરંદ ખીસ્યો ! ‘તમે તો ગુજરાતના આધાર-સ્થંભ-ભાવી ગુજરાતના વિધાતા-નવ ગુજરાતના સૃષ્ટા—’

‘હા અમને એ જ રૂપકો શોભે ; પણ એકદર ગુજરાત અમારી કદર કરતું નથી.’

આવા ગપ્પા મારતાં ભોજન પૂરું થયું અને મંડળી દિવાન-ખાનામાં ભેગી થઈ. પાન સોપારી ખવાયાં. કેટલાક સીગાર અને સીગરેટનો ધુમાડો કાઢવા મંડ્યા !

‘સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો !’ હવે દીવેલવાળાને લાપણ કરવાનો શોખ થઈ આવ્યો : ‘આજે આ પ્રીતિભોજન કરીને ચૂંદા બહેને સમાજસેવાનો જે દુર્લભ પ્રસંગ આપણને આપ્યો છે તે માટે હું તમારા તરફથી મિસ ચૂંદાનો સહૃદય આભાર માનું છું.’

‘અમારા તરફનો આભાર અમે માનીશું. તમે તમારી જ વાત કરો.’ કલંદર વચ્ચે બોલ્યો.

‘You are fool to say so. હમેશાં વડીલ અને વયોવૃદ્ધ જ બધા તરફથી આભાર માને એવો સંસ્કારી સમાજનો રવૈયો છે.’ દીવેલવાળો છેડાયો.

‘ખરાખર છે-ખરાખર છે. આગળ ચાલો.’

‘હિંદુસમાજ આજે પાંગળી હાલતમાં છે તેનું કારણ એ છે કે પાંચ કરોડ અત્યંત બંધુઓને આપણે ગુલામથી પણ હીન કરી મૂક્યા છે.’

‘ મહાત્માજી પણ એમજ કહે છે.’

‘ મહાત્માજી શું કહેવાના હતા ? હું વીશ વર્ષથી અંત્યજ્ઞેદ્ધારની બાંગ મારતો આવ્યો છું. મારા બધા વિચારો સામ્યમતિના વાણી-આએ ઉધાર લીધા છે —’

‘ ઉધાર લીધા કે તફડાવી લીધા ?’ એક જણે પૂછ્યું.

‘ તફડાવી લીધા છે. અસલમાં અંત્યજ્ઞેદ્ધારના પ્રશ્નનું નિરાકરણ મેં જ કર્યું હતું. અંદાજીને એ વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.’ આટલું કહી નગીનદાસ દીવલવાળા ખેસી ગયા.

હવે શાસ્ત્રી ભવાનીશંકર ઉભા થયા: ‘ અંત્યજ્ઞે અસ્પર્શ્ય છે એવો કોઈપણ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ નથી. વિરાટ ભગવાનના મસ્તક-રૂપ બ્રહ્મણો, બ્રહ્મરૂપ ક્ષત્રીઓ, ઉદરરૂપ વૈશ્યો અને ચરણરૂપ અંત્યજ્ઞે-શ્ત્રો એક જ શરીરનાં અંગો છે.’

હવે અંત્યજ્ઞ ભાઈઓમાંથી મીઠાભાઈ અને જગુભાઈએ અંદાનો આભાર માન્યો. તે પછી જગુભાઈની કન્યા શાંતા ઉભી થઈ. શાંતા તે શાંતા જ હતી. સોળ વર્ષનું ખીલતું જોખન અને મીઠો મધુરો સ્વર ! તે થોડું બોલી. પણ એના શબ્દો બધાના દીલમાં ચોંટી ગયા.

થોડીકવાર મૌન છવાયું. ખીજું કોઈ ઉભું થતું નથી તે જોઈને પેાત્ર ઉભી થઈ. તાળીઓના ગડગડાટ થઈ રહ્યા.

‘ ભાઈઓ અને બહેનો—’ પેાત્રે ભાષણ શરૂ કર્યું.

‘ ભાઈ તારો આપ—’ કેટલાક સંસ્કારી અને શિષ્ટ આત્માઓ મનમાં બબડ્યા.

‘ આપણે સર્વ સુધારકો છીએ. અંત્યજ્ઞભક્તો છીએ. આપણે અંત્યજ્ઞ બધુઓને સગા ભાઈ જેવા જ ગણીએ છીએ. પાંચ પાંચ કરોડ મનુષ્યો ગુલામી દશા ભોગવે અને હિંદુસ્થાનની આખીની પ્રજા

સ્વરાજ્ય ભોગવે એવો અન્યાય પ્રભુ કદિપણ સહન કરવાનો નથી. કેનીઆ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને બીજાં સંસ્થાનોમાં હિંદીઓ હડધૂત થાય છે કારણ કે આપણે આપણા દેશમાં જ અંતરજાતે હડધૂત કરીએ છીએ. આ કળભુગ નથી પણ કર ભુગ છે. ‘કરે તેવું પામે અને વાવે તેવું લણે’ એ કહેવત આપણી નજર સામે સાચી ઠરી રહી છે.’

‘યથાર્થ છે.’ શાસ્ત્રીજીએ માથું ધૂણાવ્યું.

‘સત્ય છે.’ દીવેલવાળાએ ટેકા આપ્યો.

‘That is so.’ બુક્કલાઈએ વધુ ટેકા આપ્યો.

‘આપણો વિચારયુગ વહી ગયો છે.’ પૌલે આગળ ચલાવ્યું: ‘હવે આચાર યુગ આવ્યો છે. રાજા રામમોહનરાયથી માંડીને સ્વામી વિવેકાનંદ સુધીના વિચારકો વિચાર કરી કરીને હિંદુસમાજને તેના ઉદ્ધારની દિશા બતાવી ગયા છે. હવે એ વિચારોને આચારમાં મેલી સમાજને સર્વાંગસુંદર અને બળવાન બનાવવાનું આપણું કર્તવ્ય છે.’

‘અલબત્ત, એ આપણું જ કર્તવ્ય છે.’

‘તમારા જેવા સમાજના નેતાઓ જો કમરકસીને મેદાને નહિ પડશે તો આપણી સમાજ રોયા જ કરશે. આપણે સમાજને બતાવી આપવું જોઈએ કે ‘સમાજ’ના કાર્યકર્તાઓ ફક્ત વાતો કરનારા નથી પણ કામ કરનારા છે.’

‘અમે તૈયાર છીએ.’

‘વિધવાવિવાહ, બાળસન્નપ્રતિબંધ, અંત્યજનેદ્ધાર વિગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનારા તો ગુજરાતમાં ઘણા પડ્યા છે, પણ પોતાના વિચારોને આચારમાં મૂકનારા કયા છે ?

‘અમે છીએ.’ સર્વ વહેંતીઆઓ બોલી ઉઠ્યા.

મારા, વ્હાલા મિત્રો !’ પૌલ નયન નચાવતી બોલી ! ‘તમે

શુદ્ધ કર્તવ્યપરાયણ છો તે જાણી મને અપાર આનંદ થાય છે. જુઓ, તમારી સમક્ષ ખેડેલાં આ અત્યંત ભાઈજીને તો જુઓ ! એ લોકો શુદ્ધ નથી ? સંસ્કારી નથી ? આપણા સમાજમાં ભળવાને લાયક નથી ?

‘છે, છે-’

‘આ શાંતાજીને જુઓ ! એના જેવી મોહક, સંસ્કારી બાળાઓ ગુજરાતમાં કેટલી છે ?’

‘ધણી જ થોડી.’

‘સાળી છે તો ફાંકડી હો !’ બહુલભાઈએ કંઈદરના કાનમાં ડુંકે મારી.

‘હા, દોસ્ત જાણે ગુલાબ પરી !’

‘મીઠાભાઈ અને જગુભાઈ જેવા અત્યંત બંધુઓ અને શાંતાજીને જેવી જીને તો સાથે સામાજિક વહેવાર રાખવાથી હિંદુસમાજને કંઈ હાની પુગવાનો સંભવ છે ?’

‘બીજકૂલ નહિ. પરાયર સ્મૃતિ’.....શાસ્ત્રીજી બોલ્યા અને અટકી ગયા.

‘આપણે બધાએ અલંગ્નેતો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.’ પોતે બોલી.

‘હા. અમે પ્રતિજ્ઞાપત્રપર સહી કરી છે.’

‘અને તમે એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાને તૈયાર છો એવી મારી ખાતરી છે.’

‘અમે તૈયાર છીએ.’

‘મારા બહાલા મિત્રો ! હું અત્યારે કેટલીક સૂચના કરવા માગું છું. તમે તે ઉપાડી લેશો ?’

‘તમે કહેશો તે કરવાને હું તૈયાર છું.’ દીવેલવાળાએ મેદાનમાં પડતું મેલ્યું.

‘હું તમારા માટે આકાશના તારા તોડવા જવાને પણ તૈયાર છું.’ કલંદરે કહ્યું.

‘તમારી આજ્ઞા મારે શીરસાવંઘ છે.’ શામ્ભીજી ખીલ્યા.

‘શાબાશ ! શાબાશ ! આપણે આજના મંગલ પ્રસંગે કંઈક વહેવાર કાર્ય કરી બતાવવું જોઈએ.’

‘ફરમાવો.’

‘જુઓ મિં દીવેલવાળા ! તમારી પુત્રી છે ને ?’

‘હા. સોળેક વર્ષની થઈ.’

‘આ મીઠાભાઈનો પુત્ર આવતે વર્ષે એડવોકેટ થશે. એમની સાથે આપની પુત્રીનું વેશવાળ કરો.’

‘હેં .....’ દીવેલવાળાનો સ્વર ફાટી ગયો : ‘મારી કુમુદનું લગ્ન આ ઢેડા સાથે ?’

‘કેમ ! તેમાં ખોટું શું છે ?’ કલંદરે બોલ્યો.

નગીનદાસ બોલે પડી વિચારમાં પડી ગયો.

‘મિ. કલંદર !’ પોલ બોલી.

‘જી.’

‘તમે વિધુર છોને !’

‘હા.’

‘તમારે માટે મેં એક વિધવા શોધી કાઢી છે. તમે પુનર્લગ્ન કરશોને ?’

‘કન્યા તો બતાવો—’ કલંદરે મોઢો કટાણું કરતો બોલ્યો.

‘મિં જસુભાઈ, હવે તમારે મારી એક સૂચના માનવી પડશે.’

‘શી ?’

‘આ શાંતા સાથે તમારા પુત્ર ઈશ્વરભાઈનું લગ્ન કરો—’

‘કેમ ? પાટીદારની નાતમાં કન્યાનો દુકાળ પડ્યો છે ?’

‘ દુકાળ તો નથી, પણ તમે સુધારક થવા માગો છો ને ? ’

‘ મારો સુધારો એ જાતનો નથી. ’

‘ ત્યારે શું ફક્ત તમે મોઢેથી મોટી વાતો કરનારા દંભીઓ છો ? ’ પોલીની આંખોમાં ગુસ્સાની છટા આવી : ‘ સાંભળો ! એ દંભી સુધારકો ! સાંભળો ! તમે દંભનાં પૂતળાંઓ છો. તમને સમાજની લેશમાત્ર દરકાર નથી. તમે સુંદર સ્ત્રીઓના સહવાસમાં આવવા તથા જાહેર ફોના પૈસાથી તમારાં પેટ ભરવા માટે જ જાહેર સેવા કરવાને બહાર પડો છો તે હું સારી પેઠે જાણું છું. — ’

‘ અપમાન ! અમારું અપમાન ! તમારે આ અપમાનનો કોર્ટમાં જવાબ વાળવો પડશે ! ’ જસુભાઈ ડોળા કાઢવા લાગ્યો.

‘ તમારે જોઈએ તો કોર્ટમાં જવ યા જહન્નમમાં જાઓ ! મને તમારા જેવા વહેંતીઆ ફુફ્કરોની લેશમાત્ર દરકાર નથી. તમે બધા દંભી, વિષયી, વ્યસની અને દગાખાજ છો. ’

‘ એટલે શું અમે ઢેઢ લગીઓ સાથે રોટી બેટી વહેવાર કરીએ તો જ સારા ગણાઈએ ? ’ કલ્હરે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ હા. જો તમે એવો વહેવાર કરવા ન માગતા હો તો અંત્યજોદ્ધારની વાત ન કરો. એ દંભીઓ ! સાંભળો, તમે મારા પગની ખાખ ચૂમવાને તૈયાર થયા હતા. પણ હું કોણ છું તે જાણો છો ? ’

‘ કોણ છે ? ડાકણ છે—ભૂત છે—કોણ છે ? ’ દીવેલવાળાએ જાત બતાવવા માડી.

‘ હું આ શાંતાબહેન જેવી જ એક ઢેઢની પુત્રી છું અને તમે બધા મારા પ્રેમનો સ્વાદ ચાખવા માટે કુતરાની પેઠે મારે ત્યાં આંટા ખાતા હતા— ’

‘ શિવ ! શિવ ! શિવ ! બ્રહ્માચાર ! ’ શાસ્ત્રીજી મ્હોં ઢાંકતા બોલી ઉઠ્યા.

‘દગો ! ભયંકર દગો !’ બુદ્ધભાઈની છાતીપર ધર્મ ચઢી બેઠો.

‘ઉફ ખૂન ! ભયંકર દગો ! મારી અચળ પલુ આવે. દગો કરી શકતી નથી—’ કંઈદેર પોક મૂકી.

‘નાસો, નાસો, આ પાપી ભૂમિનો ત્યાગ કરો.’

‘સભુર ! તમે હીચકારાઓ નાસી જાઓ તે પહેલાં સાંભળી લો. હું પોત્ત એક વખત ઢેડી હતી. હજુય ઢેડી જ છું. મારું નામ અંદા નથી. તમે હીચકારાઓ મારાં રૂપ અને યૌવનનો લ્હાવો લેવાને મારી ગુલામી કરવા તૈયાર હતા. તમે મને છળકપટથી ઝેડાં-તમાં મળવા બોલાવી હતી અને તે વખતે તમે મારા પ્રેમની બીજ માગતા મારે પગે પડ્યા હતા. એ બધા રસીલા પ્રસંગોના ફેટા લેવાયા છે અને જો તમે તમારો દંભ તથા દર્ષ મેં કહ્યું તેમ કરવાને તૈયાર થશો નહિ તો હું બધાયની પોલ આવતા ‘સમાજ’માં ખુદી કરીશ.’ પોલે આંખો ફેરવી ધમકી આપી.

‘શાસ્ત્રીજી ! આનો કંઈ ઉપાય ?’ બધાય વહેંતીઆ ધર્મરૂપી હાથીના માવત શાસ્ત્રી તરફ ફર્યા.

‘તમે ગભરાઓ ના ! આપણો ધર્મ વિશાળ છે. અજાણતાં થયેલાં પાપ માટે આપણે ધર્મનું પ્રાયશ્ચિત શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. ચાલો, ચાલો, આ અપવિત્ર સ્થળનો ત્યાગ કરો.

‘જાઓ, કાળું કરો બદમાશો !’ મકરંદ છેડાયો અને તેનો ગુસ્સો જોતાં જ બધા બહેંતીઆઓ ઉભી પૂંછડીએ નાશી ગયા. તેમને જતા જોઈને પોલ, કુસુમ, શાંતા, જ્યા વગેરે પેટ પકડીને હસવા લાગી.

‘આ આપણા સુધારકો !’ જ્યા બબડી.

‘દંભી બદમાશો !’ કુસુમે કહ્યું.

‘હું એ બધાની પોલ બોલી નાંખીશ.’ પોલે કહ્યું :

‘ચાલ, હવે તારૂં પરાક્રમ પૂરું થયું.’ મકરંદ હસ્યો.

પ્રકલ્પ ૪૪ મું.

ઉપસંહાર.

કાન્તિલાલ અતે જ્યાની ક્ષમા યાચી પરલોકવાસી થયો. પોલે બેંદીઆ સનાતનીઓ અને દંભી સાક્ષરોને લોખંડના ચણા ચવાડયા. હવે આશ્રમમાં જરા શાંતિ છવાઈ. ઇન્દુ કેદમાં હતો એટલું જ સર્વને દુઃખકર હતું. ઇન્દુને છૂટવાને હવે થોડા જ દિવસની વાર હતી. તે કેદખાનામાંથી જ્યાપર-મકરંદપર પત્રો લખતો હતો તે પરથી સર્વની ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે ઇન્દુ જેલમાં ડગ્યો નથી, પણ ઉલટો વધુ લોખંડી બન્યો છે.

પોલે બેંદીઆઓને બનાવી તેમની પોલ ખોલી નાખી તે પછી મુંબઇ પોલિસ કોર્ટના 'સેનસેશન' પાછળ ગાંડું બન્યું. મહાલી ડોશી, ગંગાડોશી, તારા અને રાધાનાથ મહારાજના કેસની કોર્ટમાં સુનાવણી નીકળી. આ કેસમાં આરોપીઓ સામે એવા સંગીન પુરાવા હતા કે કોઇનો બચાવ ચાલે એમ હતું જ નહિ. પહેલી ત્રણ આરોપીઓને લલિતાને વેશ્યા બનાવવા તથા એ ધૃણિત કાર્યમાં એકબીજાને સહાય કરવા માટે બબ્બે વર્ષની ટીપ મળી. નીચ દલાલ લીખાને લલિતાને નીચ કર્મ માટે વેચી નાખવા માટે પાંચ વર્ષની સજા થઇ અને રાધાનાથના વર્તન માટે કોર્ટે તેને ધિક્કારી કાઢ્યો. તેની સામે હિંદી પીનલકોડની કોઇ કલમની રૂએ આરોપ ઘડી શકાય એમ ન હોવાથી તેને સજા ન થઇ. પણ તેની આબરૂની ધૂળધાણી થઇ ગઈ. સમાજમાં તેને માટે સ્થાન ન રહ્યું અને એ પાપી મહારાજ કોર્ટમાંથી છૂટતાંની સાથે જ પોતાની દૈલત લઇ રાતોરાત પલાયન થઇ ગયો.

પંદર દિવસ વહી ગયા. આજે ઇન્દુ છૂટવાનો હતો. જ્યા અને કેમુમના આનંદનો પાર નહોતો. મકરંદ અને અપ્રકાશ, જ્યા, કે.

સુમ, પોલ અને લાલુમતીને લઈ રહવારના પહોરમાં કેદખાના આ-
ગળ ગયાં. લલા સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે તેઓને પોતાની ઓફીસમાં બેસાડ્યાં ને
ઈન્ડુ તેઓ સમક્ષ હાજર થયો. જ્યાં તેને જોતાં જ વ્હાલથી બેટી
પડી. બન્ને પ્રેમીઓ બેત્રણ પળ ગાંડાં જેવાં એકબીજાને બેટી રહ્યાં.
આ દેખાવ જોઈ સર્વની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં.

સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની રળ લઈ બધાં આશ્રમમાં આવ્યાં. ઈન્ડુ ક્રાંતિ-
લાલની મરણની ખબર જાણી દિલગીર થયો. પણ કુદરત આગળ તે
લાચાર હતો.

બીજે જ દિવસે આ બંડખોર જમાતે મંગલ ઉત્સવ આદર્યો.
ઈન્ડુ અને જ્યા તથા પોલ અને મકરંદ સીવીલમેરેજ એકટની રૂએ
દેખતિ બન્યાં. કેસુમે આજીવન ધન્યચારિણી રહેવાનું વ્રત લીધું.

હવે આ બે બંડખોર દમ્પતિઓ સ્વર્ગિય આનંદમાં હિન્દુસમા-
જની છાતીપર રહી પોતાનો સુખી સંસાર ચલાવે છે. પણ તેઓ
સમાજસેવા ભૂલી ગયાં નથી. ‘સમાજ’ પત્રમાં તેઓ હિન્દુસમાજનો
જ્વાળામુખી ધીખાવ્યા જ જાય છે.

‘ઈન્ડુ, આપણા સમાજમાં બધાંય દમ્પતિ આપણા જેવાં સુખી
ક્યારે થશે?’ જ્યા કાઈ કાંઈવાર ઈન્ડુને પૂછતી.

‘જ્યારે હિન્દુસમાજને માથે ધુંધવાતો જ્વાળામુખી ફાટશે,
એકવાર સામાજિક અરાજકતા સર્વત્ર વિનાશ કરી નાખશે અને પછી
કોઈ મહાપુરુષ સમાજની પુનર્રચના કરશે ત્યારે-’ ઈન્ડુ જવાબ
આપતો.

સં પુર્ણ

વનિતાની વાતો

આ પુસ્તકમાં ૧૦ ટુંકી રસિકડી વાર્તાઓ છે. તે કંઈ કદપના માત્ર નથી, પણ લાલના હિંદુસમાજમાં દષ્ટિગોચર થતી અનેક કુરૂદીઓ ને અસાચારોની ચક્રીમાં પીસાઈને પાય-માલ થયેલી બહેનોની જીવનકથાઓ છે. જૂના અને નવા વિચારના સ્ત્રીપુરૂષો વચ્ચે ચાલી રહેલા વિચારમંથનની કેટલીક ગુંચો ઉંકડવાનો લેખકે આમાં પ્રયાસ કર્યો છે અને તે દરેક ઘરમાં વંચાતી જોઈએ. નીચે મુજબ ૧૦ વાર્તાઓનો આમાં સંગ્રહ છે:

૧ જાંઘીના વમળમાં	૬ કુમારિકા કે વિધવા ?
૨ અવળાં કર્મની કહાણી	૭ સ્મરણ ને સંતાપ
૩ નરકની નીકમાં	૮ અધિકારને શરણે
૪ પ્રકાશને પગલે	૯ અધ:પાત
૫ આપવાન	૧૦ સેવાશ્રમની નોંધપોથી

સુંદર સોનેરી પાકકું પટું : ઉંચા ફેધરવેટ
પેપર ઉપર આકર્ષક છપાઈ : નયનરંજક ચિત્રો
સાથના આ પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂપીઆ ૩.

લખો :

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૨૩, ગુલાલવાડી, મુંબઈ, ૪

અબળાઓની આત્મકથાઓ

અ. પુસ્તકમાં ૧૬ સંસારચિત્રો છેઃ હિંદુસમાજના અન્યાયો ને જીવમોથી હેરાન થયેલી ૧૬ જાહેનોની હૃદયલેદક આત્મકથાઓ આલેખાયલી છે. તેમાંની એકેએક રામાંચકારી છે તેટલી જ કઠણ છેઃ આ આત્મકથાઓ વાંચવાથી હાલના હિંદુસમાજની જહાંગીરી ને બદમાશી નજર સામે તરી આવે છે એટલું જ નહિ પણ તેના દંભનો પડદો ઉઘાડો પડી જાય છે. નીચે મુજબ ૧૬ જાહેનોએ પોતાની આત્મકથા કહી છે.

૧ શ્રાવિકાની આત્મકથા	૯ વિનોદીનીની આત્મકથા
૨ અન્નપૂર્ણાની	૧૦ રૂપાળીની
૩ યમુનાની	૧૧ એક કચ્છીબાઈની
૪ ઉવાની	૧૨ મુશીલાની
૫ વિમળાની	૧૩ કોટીલાની
૬ આશાની	૧૪ મુકતાબારીની
૭ શ્યામાની	૧૫ સુધાની
૮ ઈન્દિરાની	૧૬ લલિતાની

એકેએક આત્મકથા હૃદયસ્પર્શી છે.

સચિત્ર. કિસ્મત રા. ૨-૮-૦

લખો :

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૨૩, ગુલાબવાડી, મુંબઈ, ૪

સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળા

અ. ગ્રંથમાળાનાં દરવરસે સુંદર રસભરેલાં એક બે સામાજિક પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે અને તે કાયમના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે અપાય છે. આ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થવા માટે નીચેના નિયમો ઠરાવ્યા છે:—

૧. પ્રવશ શ્રી એક રૂપિયો ભરવાથી 'માળા'ના ગ્રાહક થઈ શકાય છે અને વરસ પુરું થયે બે ગ્રાહક તરીકે ન રહેવું હોય તો તે પ્રવેશ શ્રીનાં નાણાં પાછાં આપવામાં આવે છે.

૨. વર્ષમાં બેથી ત્રણ સ્વતંત્ર સામાજિક નવલકથાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થશે અને તે ગ્રાહકોએ લેવાં પડશે. પણ એ સર્વ પુસ્તકોની મળીને કિંમત રૂ. ૭) કે ૮) થી વધુ નહિ થાય. લાયકેરીને શાભાવે તેવા સુંદર ઉંચા કાગળ ઉપર કળામય છપાઈથી સુંદર આઈન્ડીંગવાળાં સઘળાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

૩. પ્રત્યેક પુસ્તક તેની પોણી કિંમતે વી. પી. રજીસ્ટરથી મોકલવામાં આવશે અને રવાના કરતાં પહેલાં ગ્રાહકોને પોસ્ટકાર્ડથી ખબર આપવામાં આવશે; છતાં જ્યાં વી. પી. પાછું વાગશે તેનું નામ લીસ્ટમાંથી કરી કરી પ્રવેશ શ્રી ઉપરનો તમનો લક્ષ દાદી નાંખવામાં આવશે.

આજસુધીમાં નીચે મુજબ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે:—

અંધકારપર પ્રકાશ, સચિત્ર રૂ. ૨-૮-૦	વિશ્વહીક્ષા સચિત્ર ૨-૦-૦
અખળાની આત્મકથાઓ, , ૨-૮-૦	આદર્શચરિત્રારસ ૧-૪-૦
લોહીનાવેપાર સચિત્ર રૂ. ૪-૮-૦	મહિલાઓની મહાકથાઓ
વનિતાની વાતો, , ૩-૦-૦	સચિત્ર ૩-૮-૦
ધાખતો જવાગામુખી રૂ. ૪-૮-૦	કળિયુગની વાતો ૧-૮-૦
(લોહીનાવેપારનું અનુબંધાન) સચિત્ર	

કોઈપણ વર્ષથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. જોકે આ માળાના ગ્રાહક થઈ, આવો સરતો લાભ મેળવે.

લખા: **વ્યવસ્થાપક, સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળા**

૧૨૩, શુભાવવાડી મુ'બઈ નં. ૪

અંધકારપર પ્રકાશ (અતિ રસિક સચિત્ર નવલકથા)

લેખક :- રા. મધુકર

હિંદુસમાજની પુનર્રચના કરી સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતરવાને માટે સતત પ્રયાસ કરતા તનમન અને લલિત-નાયક-નાયિકાનાં અજાયબ પ્રેમાકર્ષણનો પ્રભાવ તમે જાણો નહિ તો જીવનનો એક મોંઘો લ્હાવો ગુમાવી દેશો-આ નવલકથાનાં નાયકનાયિકા હિંદુસમાજની પુનર્રચના કરી સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતારવા મથે છે. જીવનને દિવ્ય વિજ્ઞાના સંગીત જેવું બનાવવું હોય તો આ પુસ્તક તમારે વાંચવું જ જોઈએ. પાકું પૂકું સોનેરી નામવાળું. નયનરંજક ચિત્રો કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

❀ વિશ્વલીલા ❀

પ્રેમરસથી ઉભરાતી આ સુંદર રસમય નવલકથા વાંચતાં તમે બે ઘડી સાનભાન ભૂલી જશો. પ્રેમાળ મુલાયમ હાથોવાળી વિવેચનની જાદુગરી લીલા તમને સંસારની રનેહ-વાટિકામાં સહેલ કરાવશે-એક શ્રામંત કુટુંબમાં ચાલતા ગોટાળાનો આમાં સત્ય ઘટનાત્મક ચિતાર છે. નયનરંજક ચિત્રો. પાકું પૂકું, રૂપેરી નામ, કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

❀ આદર્શ ચરિત્રાવલિ ❀

અગ્રધર્મ, શ્રદ્ધાનાં અને અનુપમ સ્વદેશસેવાનાં અણ-મોક્ષ દષ્ટાંતોરૂપ પૃથ્વીપરના ૧૬ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

લખો :

વ્યવસ્થાપક : સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય
૧૨૩, ગુલાબવાડી, મુંબઈ, ૪

લોહાણા જાતિનું આશુભોલ સાહિત્ય

લોહાણા રત્નમાળા: એક અમર ઐતિહાસિક બૃહદગ્રંથ. ૧૫૦
ફાટાઓ. ઇતિહાસ તથા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો કિ. રૂ. ૧૦)

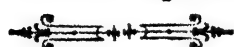
લોહાણા પ્રજાનો ઇતિહાસ અને અવલોકન: ત્રણે નિબં-
ધોની સમીક્ષા સાથે અપૂર્વ ઇતિહાસ. કિ. રૂ. ૧-૮-૦

લોહાણા વીરોની વાતો: ભડવીર લોહાણાઓનાં પરાક્રમોના
વીરરસથી ભરપૂર વર્ણનોનું પુસ્તક. કિ. રૂ. ૧-૮-૦.

લખો :

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૨૩, ગુલાલવાડી, મુંબઈ, ૪

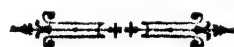

સુંદરીસંઘના પ્રશ્નોને ચર્ચાનું

મુંબઈ છલાંગનું માનીતું માસિકપત્ર

સમાજજીવન

હિંદુસમાજના દંભ પ્રપંચોને ખુલા પાડી અનિષ્ટ રહી-
બંધનોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાના ઉદ્દેશે ૧૦ વર્ષ થયાં પ્રગટ
થાય છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦.

સમાજજીવનની ફાઈલો

દરેક વર્ષની પાંચી બાંધેલી ફાઈલના રૂ. ૬-૦-૦. પોસ્ટેજ
જુદું. ખીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા,
નવમા વર્ષની ફાઈલો એકાસાથે ખરીદનારને રૂ. ૪૦)માં મળે છે.

લખો :

સમાજજીવન ઓફિસ

૧૨૩, ગુલાલવાડી, મુંબઈ, ૪

તમે લોહાણા છો ?

જે લોહાણા હો તે

“લોહાણા વિજય”

પાક્ષિક પત્ર વાંચ્યું છે ?

તંત્રી : નારાયણજી ગો. ડોસાણી

વાર્ષિક લવાજમ:

હિન્દ માટે રૂ. ૫) હિન્દ બહાર રૂ. ૬-૮-૦ શીશીંગ ૧૦
(સહાયક, મુરબ્બી, મિત્ર વર્ગ માટે ‘લોહાણાવિજય’ જુઓ)

તમારાં દુઃખો દૂર કરવાને, ગરીબોની ખડાંય પકડી
જ્ઞાતિમાં ચાલી રહેલ અંધાધુધી ને અન્યાયો
મીટાવી તેને પ્રગતિપથે લઈ જવા માટે જ આ
પત્રનો જન્મ છે: તેથી તે સર્વ લોહાણા ભાઈ-
બહેનનો સહકાર ઇચ્છે છે. સાચેસાચું કહી દેનાર
અને સ્વતંત્ર ચર્ચા કરનાર આ એક જ લોહાણા
જાતિનું વાજું છે: તેના સહાયક, મુરબ્બી, મિત્ર
કે છેવટ આહક બની અપનાવી લેવાની તમારી
ફરજ છે: આજે જ નામ નોંધાવો.

આહક થનારને દરવર્ષે સુંદર લેટ પણ મળે છે,
તો પોતે આહક થઈ અન્યને આહક થવા પ્રેરણા કરે.

લખો: વ્યવસ્થાપક: ‘લોહાણા વિજય’

૧૨૩, ગુલામવાડી મુખ્ય, ૪

ઐતિહાસિક વાર્તાઓના જાણીતા લેખક

શ્રી. અડાલજનાં લોકપ્રિય સચિત્ર પુસ્તકો !

વીરની વાતો—ભાગ ૧ લો (આવૃત્તિ બીજી).

કાઠીઆવાડનાં પ્રાચીન વીર નરનારીઓની વીરરસથી ભરપૂર વાતો : શ્રીમાન પુરુષોત્તમના ત્રિરંગી અને રા. રાવળ, રા. પંડિત, શ્રી ગોરક્ષકર, રા. ગદાણી, રા. મિત્રી વિગેરેના રંગબેરંગી મળી કુલ ૨૫ ચિત્રો; સોનેરી નામવાળું પાકું કાપડી પુઠું : કિં. રૂ. અઢી. પોસ્ટેજ જુદું.

વીરની વાતો—ભાગ ૨ જો. (આવૃત્તિ બીજી).

સૌરાષ્ટ્રના શૂરવીરોની શૌર્ય કથાઓ : ત્રીરંગી અને રંગબેરંગી ૩૦ ચિત્રો : સોનેરી પાકું પુઠું : કિં. રૂ. અઢી, પોસ્ટેજ જુદું.

હાથવણાટ—ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર) વણાટશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પુસ્તક.

ગુજરાતી ભાષામાં વણાટ કામની સચિત્ર સમજણ આપનારું આ એક જ પુસ્તક છે. કિં. રૂ. દોઢ અને સાઠાત્રણ.

છપાય છે !

છપાય છે !!

વીરની વાતો—ભાગ ૩ જો.

એક બીજીથી ચઢીઆતી વીરરસથી ભરપૂર વાતો, તેવાજ સુંદર આકર્ષક સંખ્યાબંધ ચિત્રો સાથે કિં. રૂ. અઢી. પોસ્ટેજ જુદું.

પ્રેમ-પ્રભાવ (સચિત્ર). રમય ઐતિહાસિક નવલકથા—શ્રીમાન પુરુષોત્તમના ત્રિરંગી અને રંગબેરંગી ચિત્રો સાથે. કિં. રૂ. અઢી. પોસ્ટેજ જુદું.

લખો—ટી. પા. અડાલજ, કાઠી પાસે, વડોદરા.

શુકરાજી ચાને વિચાર્થક ગુટીકા

અત્યારસુધીમાં અનેક વૈદ્યો, ડાક્ટરો, હકીમો વગેરેની દવા ખાઈ નીરાશ થઈ બેઠા હો તે આજેનાં વાપરે. આ ગોળીથી ધાતુવિકારનાં દર્દો જેવાં કે ધાતુનું પાતળું પડી જવું, સ્વપ્નદોષ, હસ્તમૈથુનથી આવેલું નપુ-
ષકપણું અને તેથી મગજની નબળાઈ વગેરે મટાડી ધાતુને વધારી ધૃ-
ઘનાવી નવી જીવાની આપે છે.

દુકામાં ધાતુના તમામ દોષો ધીરે ધીરે મટાડી ધાતુને શુદ્ધ કરી ધૃઘ ઘનાવી વધારે છે. કીમત એક માસ ચાલે તેટલી ગોળીઓથી શીશીના રૂ. ૫

— તે સિવાય હિંદુસ્તાન સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ —

જવરહસીલ (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતના ટાઢિયા, રોજયા પ્લેગના, મેચેરીયા વગેરે તાવનો રામખાણ ઉપાય. વૈદ્યો, ડાક્ટરો, સરકારી નોકરો, ઈનામદારો વગેરેએ વાપરી ખાતરી કરી છે. સંખ્યાબંધ સર્ટીફિકેટ છે. કીમત ૫૦ ગોળીનો રૂ. ૧)

કેફરિયું (રજીસ્ટર્ડ) ભયંકરમાં ભયંકર ઉધરસને પણ મટાડે છે, છતાં સ્વાદમાં ગળી. કીમત શીશી એકના આના દસ.

ખસખુજલીનો મજમ (રજીસ્ટર્ડ) ભયંકરમાં ભયંકર ખસને પણ ચાર જ દિવસમાં મટાડે છે. છતાં દવા ચોપડવાથી ક્ષાય કે બળતરા જરા પણ બળતી નથી. કીમત શીશી એકના આના આઠ.

આ સિવાય બીજી દરેક જાતની શુદ્ધ વનસ્પતીમાંથી બનાવેલી દવાઓ તઈયાર છે. સલાહ મક્કન આપવામાં આવે છે. જવાબ વારતે ટીકીટ બીડની તમે પણ તમારા દર્દની પુર્ણ હકીકત સાથે લખો. પત્રવ્યવહાર ખાનગી રાખવાનો ભયરો.

શ્રી નૃસિંહકામંડી (રજીસ્ટર્ડ)

નકીઆદ—(ગુજરાત)

હમારી દવાથી ફાયદો નથી પડ્યો એવું ઇશ્વર સાક્ષી સાચેસાચું સાબીત કરનારને પઈસા પાછા આપવામાં આવશે.

